

Godina XXVI/2007

Broj 1-2

ISSN 0350-2694

UDK 343

Zbornik
Instituta za
kriminološka i
sociološka istraživanja

Zbornik
Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
(IKSI)

Izdaje

*Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
u Beogradu*

*Glavni i odgovorni
urednik*

- Dr Leposava Kron

*Zamenik glavnog i
odgovornog urednika*

- Mr Zoran Stevanović

Izdavački savet

- Professor Derral Creatwood
- Professor Marc Cools
- Prof. dr Ramo Masleša
- Prof. dr Đorđe Ignjatović
- Prof. dr Vladimir Krivokapić
- Prof. dr Božidar Banović
- Dr Vladan Joldžić
- Dr Marina Blagojević
- Dr Jovan Ćirić
- Dr Zlatko Nikolić
- Dr Mila Nikolić-Alečković
- Dr Branislava Knežić

Uređivački odbor

- Prof. dr Dobrivoje Radovanović
- Mr Maja Savić
- Mr Slađana Jovanović
- Doc. dr Goran Knežević
- Prof. dr Snežana Soković
- Mr Dušan Davidović

Sekretar redakcije

- Mr Biljana Simeunović-Patić

Tehnički urednik

- Milka Raković

*Kompjuterska
obrada teksta*

- Slavica Miličić

asopis izlazi dva puta godišnje

Journal of the
Institute of Criminological
and Sociological Research

Published by

Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade

- Editor-in-chief*
- Dr. Leposava Kron, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
- Editor*
- Zoran Stevanović, M.A., Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
- Editorial Consultants*
- Professor Derral Creatwood, University of Baltimore
 - Professor Marc Cools, University of Bruxelles
 - Professor Ramo Masleša, University of Sarajevo
 - Professor Đorđe Ignjatović, University of Belgrade
 - Professor Vladimir Krivokapić, Police Academy, Belgrade
 - Professor Božidar Banović, Police Colledge, Zemun
 - Dr. Vladan Joldžić, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
 - Dr. Marina Blagojević, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
 - Dr. Jovan Ćirić, Institute of Comparative Law, Belgrade
 - Dr. Zlatko Nikolić, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
 - Dr. Mila Nikolić-Alečković, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
 - Dr. Branislava Knežić, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
- Editorial Board*
- Professor Dobrivoje Radovanović, University of Belgrade
 - Maja Savić, M.A., Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
 - Slađana Jovanović, M.A., Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
 - Dr. Goran Knežević, University of Belgrade
 - Professor Snežana Soković, University of Belgrade
 - Dušan Davidović, M.A., Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
- Secretary of the Editorial Board*
- Biljana Simeunović-Patić, M.A., Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
- Managing Editor*
- Milka Raković, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
- Computer Design*
- Slavica Miličić, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade

Za izdavača
Dr Leposava Kron

Štampa
Dereta

Tiraž
300

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja (IKSI)

godina XXVI / broj 1-2 / 2007

S A D R Ź A J

Leposava Kron RAT I SOCIJALNA I PSIHOLOŠKA REALNOST	7
Milena Davidović VELIČINA, OBLICI I POSLEDICE PRISILNIH MIGRACIJA STANOVNIŠTVA NAKON RASPADA JUGOSLAVIJE	27
Maja Kovač VETTING AS AN ELEMENT OF INSTITUTIONAL REFORM AND TRANSITIONAL JUSTICE	53
Momčilo Talijan, Svetlana Ristović SPECIFIČNOSTI POLICIJSKOG MENADŽMENTA U ODNOSU NA OPŠTI MENADŽMENT	77
Zlatko Nikolić PROSTITUCIJA I TRGOVINA LJUDIMA	103
Snežana Soković, Danica Vasiljević INTERMEDIJARNE SANKCIJE	121
Biljana Simeunović-Patić, Slađana Jovanović SEKSUALNO UZNEMIRAVANJE NA RADU I AKTUELNI ODGOVORI	139
Zoran Stevanović SOCIJALNO-PSIHOLOŠKE I KRIMINOLOŠKE KARAKTERISTIKE OSUĐENIKA U OTVORENOM TRETMANU	159

Jasna Hrnčić NEKA TERMINOLOŠKA RAZJAŠNJENJA U OBLASTI MALOLETNIČKE DELINKVENCije	183
Danka Radulović, Dobrivoje Radovanović PSIHOLOŠKE KARAKTERISTIKE DECE I ADOLESCENATA SA POREMEĆAJEM U PONAŠANJU	203
Ivana Stevanović MEĐUNARODNOPRAVNA ZAŠTITA MALOLETNIH LICA OD ZLOSTAVLJANJA I ZANEMARIVANJA	219
Biljana Simeunović-Patić, Slađana Jovanović ZAŠTITA PRAVA NA ŽIVOT I ABORTUS	243
Branko Lepojević, Marina Kovačević-Lepojević MEĐUNARODNI STANDARDI U SUPROTSTAVLJANJU KOMPJUTERSKOM (CYBER) KRIMINALU I NJIHOVA PRIMENA U SRBIJI	265
Aleksandra Bulatović TRANSFORMACIJA POLICIJSKOG RADA: KRIMINALISTIČKO-OBAVEŠTAJNI ELEMENT	293
Ljiljana Stevković NASILNA VIKTIMIZACIJA KAO FAKTOR RIZIKA ZA NASILNO KRIMINALNO PONAŠANJE MALOLETNIKA	309
Dušan Davidović KA ISTORIJI PRIVATNE BEZBEDNOSTI	323
Olivera Pavićević MIT I SOCIJUM	339
Dag Kolarević UTICAJ PSIHOTICIZMA NA NAČIN IZVRŠENJA KRIVIČNOG DELA UBISTVA	355
Mila Alečković-Nikolić WHAT ERRORS WERE MADE IN THE PSYCHOLOGICAL ACTION TAKEN IN THE BALKANS BY THE INTERNATIONAL COMMUNITY, FROM THE PERSPECTIVE OF THE CRIMINOLOGICAL CONSEQUENCES IN SERBIA TODAY	377
Dušan Davidović KLASIFIKACIJE I TUMAČENJE PRIVATNOG POLISINGA	389

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2007 / Vol. XXVI / 1-2 / 7-26

Originalni naučni rad
UDK: 316.48:159.9
316.62:316.48
177.2

RAT I SOCIJALNA I PSIHOLOŠKA REALNOST

Leposava Kron*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Ovaj rad predstavlja psihološku raspravu o dramatičnim epizodama u istoriji čovečanstva kao što su to ratovi, katastrofe i masovne nesreće koje izlaze iz okvira čovekovog uobičajenog iskustva. Ratovi pokazuju šta se može desiti ljudskom razumu kad ga obuzmu i nadvladaju hostilnost, bes, panika i strah, kada najniži i najprimitivniji slojevi mentalnog funkcionisanja izbiju na površinu.

KLJUČNE REČI: rat / glasine / panika / psihološka realnost/ socijalna realnost

1. UVOD: RAT I PSIHOLOŠKE PRIPREME

Ponašanje ljudi u masovnim katastrofama i ratovima predstavlja "prirodni eksperiment" kojim se psihologija mora koristiti da bi došla do teorijskih saznanja o dramatičnim epizodama, kolektivnim odgovorima na njih i, konačno, individualnim razlikama u tim reakcijama. Ekstremno dramatične situacije kao što su ratovi pokazuju, između ostalog, šta se može desiti ljudskom razumu kad ga obuzmu i nadvladaju bes,

* Email: bebakron@gmail.com

panika, hostilnost i strah – kad najniži i najprimitivniji slojevi mentalnog funkcionisanja izbiju na površinu.

Represija agresivnih impulsa tokom više hiljada godina, stvorila je kolektivnu civilizacijsku svest koja se intenzivno protivi interpersonalnom nasilju, ubistvu, destrukciji i ratovima. Danas postoji impozantan broj konkurentnih psiholoških teorija violentnog ponašanja, užeg i šireg obima, koje pretenduju da objasne poreklo i strukturu čovekove agresivnosti, različitu stopu ekstremnog nasilja u različitim tipovima populacije i, konačno, *ulogu psiholoških faktora u genezi velikih i krvavih sukoba između ljudskih zajednica, naroda i država.*

Problemi čovekove destruktivnosti kao i činilaca koji sprečavaju ljudski rod da se u konfliktima ponaša konstruktivno i razborito su, kao teme od dalekosežnog teorijskog i praktičnog značaja, u žiži interesovanja mnogih antropoloških nauka. Na sumoran zaključak da je čovek najokrutnija i najnemilosrdnija vrsta na planeti (Storr, 1989) navodi nas, pre svega, fakt da su surove pobude koje navode na ubistvo, zlostavljanje, torture, ratove i tiranije svojstvene upravo i samo čoveku.

Jasno je da se jedna tako dramatična makrosocijalna pojava kao što je rat ne može tumačiti pretežno psihološkim činiocima; ono u čemu danas ipak postoji konsenzus između eksperata iz različitih disciplina jeste da psihološke pripreme koje omogućavaju rat predstavljaju *conditio sine qua non*. Freud (1915) je u svojim "Mislama o vremenima rata i smrti" izložio stanovište prema kojem je država ta koja podstiče nasilje; ona kapitalizuje i monopolizuje izvore agresivnosti u pojedincima usmeravajući ih ka ostvarenju sopstvenih političkih ciljeva. U traganju za korenima rata Freud ne razobličava samo mračnu stranu ljudske psihe i ponašanja već ukazuje na surovu stranu državnog aparata oličenog u nosiocima vlasti. Država, smatra Freud (ibid.), zakonom zabranjuje pojedincu da čini rđave stvari, ali ne zato da bi to ukinula, već da bi nad tim "stekla monopol kao na so ili na duvan".

Danas se većina eksperata slaže u proceni da dokumentacija sa suđenja ratnim zločincima iz Drugog svetskog rata, njihovi registrovani iskazi kao i lične odbrane ratnih zločinaca upućuju na zaključak da počinjeni zločini, definisani optužnicom, nisu rezultat biološke programiranosti za zločin, već posledica specifične socijalizacije zasnovane na si-

stematskim psihološkim pripremama za rat. U tom kontekstu, širenje i potkrepljivanje nacionalističke ideologije predstavlja faktor od krucijalnog značaja.

Dr Johanes Stein, bečki naučnik, bio je tokom Drugog svetskog rata poverljivi savetnik Sir Winston Churchill-a po pitanju uma i motivacija Adolfa Hitlera i vodećih članova nacističke partije. Prema Ravenscroftu¹ (1992) Steinu je bilo jasno da se neuspeh nimerškog procesa da prepozna prirodu zla na delu iza spoljašnje fasade nacionalsocijalizma, sastojao u tome što je savezničkim tužiocima na tim suđenjima za zločine protiv čovečanstva, nedostajala moralna mašta da pojme apokaliptičnu strukturu civilizacije zasnovane na tanatičkom Weltanschauungu. Izgledalo je (op.cit.) kao da je došlo do prećutnog sporazuma između sudija da prema optuženima postupaju kao da su oni nedeljiv deo prihvaćenog humanističkog i kartezijskog sistema zapadnog sveta. Jedino ozbiljno pitanje koje se moglo postaviti jeste: kako otkriti prave motive tako zapanjujućeg raspada sistema vrednosti koje je tako veliki broj ljudi ubacio u rizik užasnog moralnog izopačenja? (ibid.)

Psihološka kvintesencija nacionalizma sastoji se u sindromu iracionalnih tvrdjenja kojim se izražava superiornost sopstvene nacije versus inferiornosti pripadnika neke druge etničke grupacije (Katz, 1965); ta okolnost može lako dovesti do hostilnih i agresivnih akcija najrazličitije vrste. Svesno širenje i popularizacija takvih stavova dovodi do homogenizacije stanovništva u ideji borbe za uspostavljanje dominantne nacionalne pozicije na određenoj teritoriji. U situacijama kada je vezanost za određenu socijalnu grupu utemeljena na nacionalističkim predrasudama, te predrasude se na interpersonalnom planu operacionalizuju kao verbalna ili bihejvioralna agresivnost u odnosu na pripadnike druge etničke grupacije. Ovaj mehanizam se potom dalje širi kao socijalna infekcija dobijajući razmere epidemije. Sav latentno morbidni i destruktivni potencijal koji je ranije bio cerebralno inhibiran i pod socijalnom kontrolom, deblokira se, oslobađa i ispoljava u vidu

¹ Steinov učenik koji je posle Steinove prerane smrti sredio njegove nedovršene rukopise.

homicidnog *acting-outa*, seksualnog nasilja ili tortura nad pripadnicima drugog ili drugih naroda (Reich, 1933).

2. GLASINE I ZA ARANI KRUG PANIKE: "SOMETHING BAD IS GOING TO HAPPEN TONIGHT BY THE RIVER."

Glasine se najčešće definišu kao neproverene priče, izveštaji ili opisi situacija koje se u nekoj grupi ili zajednici tipično šire od usta do usta (Chaplin, 1986; Reber, 1995). Učestalost glasina raste u okolnostima socijalnih potresa ili tenzija. Najčešće su u vezi sa događajima ili osobama koje su protagonisti ili autori tih tenzija i koji, sledstveno, pobuđuju veliku zainteresovanost i radoznalost pri čemu javnost o njima ima veoma malo konkretnih i proverljivih informacija.

Glasine se po pravilu javljaju u uslovima blokiranog ili nepotpunog funkcionisanja institucionalnog obaveštavanja javnosti. Vrsta glasina, brzina njihovog širenja, segment populacije u društvenom prostoru koju glasine obuhvataju, a posebno transformacija i distorzija realnosti koju glasina sadrži – prilično pouzdano ukazuju na ono što je u konkretnom socijalnom prostoru neuralgično ili predstavlja kritične probleme.

Glasine su, dakle, vesti koje skriveno ili otvoreno sadrže sistem nepouzdatih i nepoverljivih tvrdnji i usmenim putem se dinamično šire u javnosti pri čemu konkretni podaci najčešće nisu tačni, ali osnovne šeme tvrdnji sadrže "zrno" istine koje unosi dramsku tenziju u odnosu na nejasne situacije.

Allport & Postman (1947) su insistirali na postojanju "zakonitosti u socijalnoj psihologiji" prema kojoj se "ni jedna pobuna ne javlja bez glasina koje podstiču, prate i intenziviraju nasilje" ("law of social psychology: no riot ever occurs without rumors to incite, accompany and intensify the violence; op. cit.)

U literaturi o glasinama uglavnom se insistira na činjenici da se one javljaju u okolnostima koje su dvosmislene, neizvesne, neobične, nepoznate, nepoverljive i nekontrolabilne. Takve okolnosti pogoduju pojačavanju kognitivnih elemenata dvosmislenosti.

Glasine i generalizovana neproverena uverenja psihološki pripremaju ljude na učešće u kolektivnim akcijama (Smelser, 1964, p.82). U uslovima socijalnih stresova upravo glasine oblikuju "common culture" u kojoj se može javiti spontano liderstvo, mobilizacija za bekstvo ili čak konkretne nasilne akcije (ibid.). Implicitno opasna funkcija glasina sastoji se u njihovoj moći da utiču na socijalne procese tako što generišu i podstiču dramatične reakcije u kolektivnom ponašanju (Prasad, 1935).

Festinger et al. (1948) formulisali su "princip integrativnog objašnjenja" ("principle of integrative explanation"). Taj princip se sastoji u činjenici da jednom, kada je osnovna tema glasina prihvaćena, pojavice se tendencija da se detalji iskrive i reorganizuju tako da značajno izmene realnost, ali još uvek ostanu konzistentni sa centralnom temom. A centralna tema (op. cit., p.485) obično uključuje neku mobilisuću silu koja "vuče" u akciju u teškim socijalnim situacijama.

Allport & Postman (1947) su posebno proučavali glasine koje izazivaju narastanje opasne tenzije koja, kada se prenese na kolektivni plan, može mobilisati na hostile i agresivne ispade. Allport & Postman (ibid.) su autori sledeće klasifikacije glasina koje se šire u dramatičnom epizodama:

1° Glasine koje su indikator narastanja socijalne tenzije i pojačavaju frustraciju stanovništva, ali ne proizvode nasilne reakcije.

2° Glasine koje dobijaju na oštrini, intenzitetu i imaju manifestno preteći ili zastrašujući oblik kao npr. "Something bad is going to happen tonight by the river" (op. cit., p. 193). Glasine ovog tipa obično se šire munjevitom brzinom i mogu izazvati masovnu paniku.

3° Zapaljive glasine (inflammatory rumors) predstavljaju izrazito iskrivljenu varijaciju početne glasine. Ta vrsta glasina uključuje različite verzije o ekstremnim incidentima (npr. rasni sukob u Detroitu leta 1943. kada su kružile priče o "crnoj bebi koju je beli mornar bacio sa mosta". U drugoj verziji belu bebu je u reku bacio crnac; u trećoj je crnac na mostu napao belu ženu; u narednoj varijanti su beli mornari grupno silovali crne devojke, zatim su bele devojke nepristojno prišle crncima dok su ovi plivali etc., ibid.).

4° Glasine koje prerastaju u akutni fanatizam. Allport & Postman (ibid.) izveštavaju o tome da su one ponekad halucinatorne. Glasine o torturama, silovanjima, ubistvima, prenose se u frenetičnom maniru – kao da treba da pruže alibi za nasilje i psihološki ubrzaju osvetu. ("Sometimes they are hallucinatory. Tortures, rapes, murders are recounted in a frenzied manner as if to justify the violence under way and to speed up the process of vengeance"; Allport & Postman, 1947, pp.193-196).

Predložena klasifikacija ukazuje na začarani krug panike do kojeg mogu dovesti zapaljive glasine i tako pojačati klimu anksioznosti, hostilnosti, spremnosti na nasilje etc. Ona takođe sugerše da se glasine mogu primeniti na specifične ljude, situacije, mesta i događaje u dramatičnim epizodama kao što su to ratovi, pobune ili masovne nesreće (op. cit., pp. 101-109).

Glasine mogu odigrati ključnu ulogu u genezi etničkih i rasnih predrasuda (Allport & Kramer, 1946). U situacijama zbunjenosti i odsustva informacija glasine su te koje u kognitivnom prostoru zadovoljavaju takozvanu "glad za strukturom" (structure hunger; Berne, 1961).

Allport & Postman su predložili formulu intenziteta glasina (Rumor intensity formula) koja se danas citira u većini referentnih psiholoških rečnika (Reber, 1995). Formula se odnosi na sledeću generalizaciju: intenzitet glasina ima tendenciju da bude u funkciji psihološkog značaja predmeta glasina i njegove dvosmislenosti ("R=ia, where R is the intensity of the rumor, i = importance and a = ambiguity. Note that a multiplicative relationship is assumed; if either i or a is zero, there is no rumor". Op. cit., pp. 677-678).

Dvosmislene situacije koje pogoduju stvaranju glasina naročito su opasne u slučaju nestrukturirane dvosmislenosti tipa "totalno nerazumljivih katastrofa" kao što su to neočekivani napadi neprijatelja, razorni zemljotresi ili poplave. Dramatične (dez)informacije takođe mogu dati poleta nestrukturiranoj dvosmislenosti.

U ratnim okolnostima velika je psihološka prednost na strani onoga ko je sposoban da situaciju održava kognitivno nestrukturiranom (Kris, 1944, p. 153). Tajna "rata nerava" leži u činjenici da jedna strana

permanentno ima inicijativu u transmisiji glasina, dok ostatak sveta samo može da nagađa o čemu se radi. U svakoj fazi rata nerava Hitlerov sledeći korak bio je apsolutno nepoznata opasnost (ibid.). Situacije ovog tipa, gde aktivnosti ne mogu biti usmerene prema bilo kojem jasnom cilju, kreiraju osećanje bespomoćnosti i mentalne paralize (op. cit.).

2.1. Ponašanje u ekstremnim situacijama: narastaju a opasnost i mobilizacija za bekstvo

Opšte je mesto da nezdrava klima hostilnosti i izloženost prizorima nasilja i patnji dovode do stanja egzistencijalne nesigurnosti. Ljudi pogođeni akutnom anksioznošću najčešće razmišljaju o mogućnostima bekstva iz potencijalno ili realno zastrašujuće situacije (Smelser, 1964). Stanja šoka i panike izazvanih ratom i kolektivnim nesrećama obično prati konfuzija na kognitivnom planu. Instinktivna reakcija na stanja panike vodi u mobilizaciju konativnog dela ličnosti za bekstvo (ibid., p. 153) iz situacije koja se doživljava kao ugrožavajuća (Berne, 1972).

Preplavljenost panikom i strahom je preduslov za mobilizaciju za bekstvo iz situacije koja tu paniku i strah generiše. Empirijski, taj proces je ponekad nemoguće razlikovati od procesa indukovanih transmisijom glasina koji su zasnovani na histeričnim, preteranim i socijalno "zapaljivim" uverenjima (Smelser, 1964).

U stanjima kolektivne panike koju može izazvati glasina često se javljaju primitivni i regresivni, plemenski oblici liderstva. Izvestan broj ljudi u takvim okolnostima donosi odluku da beži iz nepodnošljive situacije ("a flight model", op. cit., p. 153), dok drugi odlučuju da ostanu, nekako se adaptiraju i izbore sa pretećom situacijom.

U dramatičnim epizodama pre nagljen potez u lošem pravcu može biti *otvoren poziv na katastrofu* ("Precipitate motion in the wrong direction is an open invitation to disaster; Smelser, 1964, p. 153, italicized by L.K.).

Glasine i panična stanja u dramatičnim epizodama prevalentan deo populacije dovode u psihološki *circulus vitiosus* (vicious circle) u kojem

"morbidni" proces provociran stresom izaziva reakcije koje perpertuiraju i amplifikuju taj proces (Robinson, 1959, p. 166).

Bekstvo (flight) je dobro poznati psihološki mehanizam koji se odnosi na akt ili osećanje potrebe za bekstvom da bi se izbegla opasnost, imaginarna ili stvarna (Campbell, 1996; Reber, 1995).

Odluke donesene u stanjima konfuzije, panike, pod uticajem dramatičnih glasina, a u okolnostima nedovoljne količine informacija najčešće dovode do donošenja odluka čija motivacija nije predominantno racionalna, ali se njeno izvršenje odvija snagom *unutrašnje prisile* (Berne, 1992). Kao psihološki faktor unutrašnja prisila (ono što je Freud označavao "repeticijom kompulzije", a Berne kao "moć boginje Ananke") može u ljudskom ponašanju imati mnogo veću snagu (i odlučujući podsticaj) od prisile čije poreklo leži u delovanju spoljašnjih okolnosti.

Ono što bi se iz mnoštva istraživačkih izveštaja o ponašanju ljudi u ekstremnim socijalnim situacijama (Danzig et al., 1958; Kilpatrick, 1957; Meerlo, 1958; Pepitone et al., 1955; Robinson, 1959; Smelser, 1964; Torrance, 1954; Wallace, 1956; Wolfenstein, 1957 etc.) moglo izvući kao zaključak od opšte važnosti bio bi da se individualne reakcije na katastrofe (preteće ili tekuće) kreću u rasponu od difuzne napetosti, anksioznosti, frustracije i straha, pa do akutnih paničnih stanja, histeričnih reakcija ili neodoljivog nagona za destrukcijom i nasiljem. U nemogućnosti da se individualni strahovi i frustracije redukuju na bilo koji od racionalnih načina – oni se, pojačani mehanizmima socijalne infekcije, mogu transponovati u stanje kolektivne panike koja vodi u mobilizaciju za bekstvo.

Mogući metodološki prigovor većini istraživanja iz ove oblasti sastojao bi se u tome da je uzorak proučavanih subjekata kao i uzorak ponašanja bio ograničen na detekciju onih osobina i reakcija koje su per definitionem ekstremne, dramatične, preterane ili čak one koje pripadaju sferi psihopatološkog prostora. Ni jedno od postojećih istraživanja (poznatih autoru ovog teksta) se, čak ni na nivou hipotetičke analize, ne bavi mogućim racionalnim reakcijama i moralnim izborima onog dela populacije koji je ostao nezahvaćen panikom i strahom. Ovu reč skepse na kraju pokušaću da relativizujem

sledećim mogućim odgovorom na taj prigovor: taj, u svim situacijama "pobrani" i racionalni deo populacije sa ekstremno visokom frustracionom tolerancijom, ne samo da je u matematičkom smislu infinitezimalan, već je i, budući manje upadljiv (i fenomenološki i klinički) manje podložan naučnoj analizi.

Pa ipak, sva ta istraživanja doprinela su akumulaciji impresivne sume znanja na ovom području, uključujući i ona teorijska. Eksplanatorne i prediktivne moći ovih teorija su prilično dobre. Objašnjenja koja se u njima nalaze nisu samo post hoc tipa; većina njih sadrži upravo onaj ključni prediktivni element na osnovu kojeg je moguće, sa visokim stepenom pouzdanosti, predvideti dijapazon ljudskih reakcija na stresove koje donose ratovi i katastrofe.

Taj aspekt je važan ne samo sa stanovišta nauke i fundamentalnih istraživanja, već i sa stanovišta socijalne politike, socijalne profilakse kao i mogućnosti izrade adekvatnih preventivnih programa za zaštitu mentalnog zdravlja stanovništva u masovnim nesrećama i katastrofama.

2.2 O ratu i psihološkoj realnosti

A. Realnost se, u najrestiktivnijem smislu, odnosi na one aspekte fizičkog univerzuma koji su direktno ili indirektno merljivi. U tom smislu, određenom odnosom analitičkog uma prema fizičkoj realnosti (Marić, 1986), realnost je objektivno ograničena na ono što se može javno i pouzdano meriti.

B. Ekstenzivno (by extension), termin može uključiti pojmove koji su pomoću logičke indukcije ili teorijske analize *interpretabilni* ali ne i objektivno merljivi, kao što je to npr. gravitacija, prirodna selekcija, ličnost etc.

C. Narednom ekstenzijom (by yet another extension), termin može uključiti i one konstrukte za koje pojedinac veruje da su "stvarni".

U tom kontekstu, ideja slobodne volje, duha, Boga, mogu biti deo realnosti, iako ne jednoznačne za sve. Kao specijalne ekstenzije ovog poslednjeg značenja nameću se, za našu temu od posebnog značaja, pojmovi *psihološke realnosti* i *socijalne realnosti*.

Socijalna realnost (Reber, 1995, p. 640) direktno zavisi od ili se definiše konsenzusom grupe. Maloj grupi fanatika koja živi na vrhu planine čekajući Armagedonsku bitku, ta "stvarnost" sa svim njenim implikacijama, isto je toliko realna koliko je to drugim ljudima npr. sistem univerzalnih znanja stečenih standardnim obrazovanjem u civilizovanom svetu.

Federn (1952) psihološku realnost definiše kao "stvarno doživljenu realnost nečijeg mentalnog i fizičkog ega sa sadržajima iz proživljenih perioda". U drastičnim slučajevima psihološka realnost može biti u toj meri psihopatološki izmenjena da je apsolutno rezistentna na činjenice iz horizonta fizičke realnosti. Šizofrenog pacijenta koji je ubeđen da se Rajna uliva u Jadransko more vi ne možete razuveriti tako što ćete mu pokazati mapu koja dokazuje suprotno. Važan deo psihološke realnosti jednog mog pacijenta koji je u stanju paranoidne halucinoze ubio više ljudi (Kron, 1992) bila je "činjenica" da "njegovim mislima i rukama upravlja kompjuter na daljinu".

U dramatičnim epizodama kao što su ratovi i masovne nesreće kod inače "normalnih" pojedinaca, zastrašujući doživljaj opasnosti ili vitalne ugroženosti može biti "okidač" za izmenjenu ili psihopatološki značajno poremećenu psihološku realnost koja može biti konsenzualno prihvaćena od članova neke grupe (Le Bon, 1952; Smelser, 1964).

Masa je, kako je to davno sugerisao Le Bon (1952) sugestivna, podložna iluzijama, servilna prema jakim autoritetima, a njena "irealnost je u mnogim slučajevima istinitija od realnosti". Masa je sklona da misli u slikama stvarajući legende – na taj način bizarno nadovezivanje ideja deformiše realnost (op.cit.). Ideje i predrasude probuđene u masi u ekstremnim situacijama često su u dalekoj ili bez ikakve veze sa činjenicama. Sklonost preterivanju često navodi mase na hostilna osećanja; u tom atavističkom, plemenskom nasleđu leži razlog zbog kojeg mase tako slepo poštuju silu i zašto se tako lako mogu navesti na zločine i opake ispade (ibid.). Le Bon smatra da zločini koje počine razularene mase u ratovima i pobunama redovno imaju svoj motiv u nekoj moćnoj sugestiji koja izaziva distorziju realnosti. Pojedinci, koji su u tim zločinima učestvovali, uvereni su da su samo izvršavali svoju dužnost (što nikako nije slučaj kod običnih zločinaca). To jeste njihova psihološka realnost. Ako u odnosu na neke

dramatične događaje postoje kolektivne memorije, te ideje se u masi ponovo mogu probuditi, afirmisati, postati osnova za neku novu kristalizaciju koja nadilazi prostor razuma i slabi sposobnost za svako kritičko rasuđivanje (Le Bon, 1952). Ono što u takvim okolnostima neutralni posmatrač može videti više nije objektivna realnost, već "kolektivna slika" koja je suspendovala razum.

Sva živa bića zasnivaju svoj opstanak, između ostalog, i na relativno pouzdanim informacijama o sopstvenoj okolini. Te informacije se u socijalnom prostoru prenose i razmenjuju porukama, što je suština komunikacije. Kada se neka od važnih poruka iskrivi, ostavljajući primaoca u stanju neizvesnosti ili dvosmislenosti – rezultat toga je pometnja koja proizvodi osećanja koja variraju od blage zbunjenosti do akutne anksioznosti, zavisno od ostalih uslova (Watzlawick, 1977). Za dobre ljudske odnose i pozitivne interakcije od ključne je važnosti da se što više pojača razumevanje, a iluzije i obmane, dvosmislene i "duple" poruke svedu na najmanju meru.

Jedna od osnovnih zakonitosti komunikacije jeste da naše celokupno ponašanje u prisustvu druge osobe nosi više informacijskih vrednosti i da upravo one određuju i modifikuju odnos između ljudi koji u toj interakciji učestvuju.

Dramatične epizode ljude uvode u suviše regresivna, afektivno "naduvana" stanja koja pobuđuju "plemensko ponašanje", koja ima sve šanse da se pretvori u mračnu i zlokobnu silu odgovornu za torture, kriminal ili nasilje širokih razmera (Watzlawick, op. cit.).

Kao što je Popper (1963) upozorio u svom slavnom traktatu *The Open Society and Its Enemies*, tzv. rajsko stanje srećnog primitivnog društva zauvek je zatvoreno za one koji su okusili plodove sa drveta saznanja: "Što se više trudimo da se vratimo u to plemensko herojsko doba, to je izvesnije da ćemo dospeti do inkvizicije, tajne policije i romantiziranog razbojništva". Plemensko ponašanje uključuje distorziju realnosti koja se dodatno komplikuje nekritičnim konsenzualnim prihvatanjem mitskog mišljenja od strane plemena ili klana što je obično praćeno razornim posledicama.

Pod neregularnim okolnostima, kao što je to preteća opasnost, može se kroz upotrebu dvosmislenih i zbunjujućih poruka kreirati stanje

socijalno iskrivljene realnosti. U stanjima konfuzije po pravilu se pridaje prilično visok stepen važnosti kao i atribut verodostojnosti prvoj konkretnoj i shvatljivoj informaciji (prema principu lepo formulisanom u italijanskoj poslovice: *Se non é vero, e ben trovato* – iako nije istina, dobro je izmišljeno).

Kao što je pokazao (između ostalih) Popper (1962) testabilnost (dakle i opovrgljivost) hipoteza je *conditio sine qua non* u svetu objektivne realnosti naročito one koja se odnosi na strukturu naučnih objašnjenja i naučnu sliku sveta. Ako posmatramo dramatične događaje u istoriji čovečanstva videćemo da su "neopovrgljive" pretpostavke bile odgovorne za najstrašnije zločine: inkviziciju, ideje rasne superiornosti kao i socijalne implikacije koje su iz njih proizašle, totalitarne ideologije i ratove (ibid.).

A Wittgenstein je, dospevši u svojim ispitivanjima stvarnosti do granica ljudskog poimanja, završio svoj *Tractatus* (1987) čuvenom rečenicom: "O onome o čemu ne možemo govoriti moramo ćutati." Ovo je ne samo lepo mesto za kraj ove kratke rasprave o stvarnosti već i dobar psihološki savet za izbegavanje konfuzije i nerazumevanja u ljudskoj komunikaciji.

2.2.1. Oživljavanje istorijskih uspomena, nedovršeni poslovi i "rubber bands".

Eric Berne (1910-1970), utemeljitelj transakcione analize koja uključuje komprehenzivnu teoriju ličnosti i socijalne akcije kao i poseban metod psihoterapije, primetio je specifične, "povišene" emocionalne reakcije kod svojih pacijenata u regresiji. Kada okolnosti "sada i ovde" energetske pomere osobu u nazad, u neku staru situaciju u vezi sa kojom postoji neki psihološki nedovršen posao (pre svega udružen sa jakim emocijama), tada dolazi do preklapanja istorijskog i fenomenološkog ("hystorical and the phenomenological overlap"; Berne, 1961). To iskustvo ponovne preplavljenosti intenzivnim emocijama iz prošlosti koje parališu racionalno funkcionisanje, na jeziku transakcione analize zove se "rubber band".

Te stare emocije mogu biti provocirane konkretnim događajem u realnom vremenu koji u nekoj ideji podseća na stari, psihološki

nedovršen posao – emocionalni naboj koji se tada javlja ima toliku težinu da osobu "steže" poput "gumenog obruča" i u psihičkom i u fizičkom smislu.

Rat kao prirodni eksperiment u kojem se ispoljavaju reakcije psihe na kolektivnu frustraciju, deo populacije uvodi u regresivno ponašanje lišeno racionalne kontrole i kortikalne inhibicije. U kontekstu jugoslovenske ratne drame, postoje neke traume iz zajedničkog iskustva koje kroz veoma dugo vreme opterećuju razne narode, pa i Srbe, Hrvate i Muslimane. U regularna, mirna vremena te traume su uglavnom uspešno potisnute u nesvesnom delu psihe i eventualno mogu ispoljiti svoje dinamsko delovanje na nivou individualnih ekcesa. Inače, postoje brojni primeri nekadašnjeg gotovo idiličnog zajedničkog života u multietničkim sredinama (dobri komšijski odnosi, lojalna prijateljstva, mešani brakovi). Kako se onda događa da stvari krenu naopako? U okolnostima pretećih novih trauma usled narastajućih konflikata, glasina i ratne opasnosti, stare povređujuće emocije se pojavljuju kao psihološki nedovršeni poslovi, kao deo jedne sasvim nove psihičke realnosti (i socijalne), kao "rubber bands" koje ponovo stežu, kao okidač za ponovnu etničku distancu. Ta etnička distanca može voditi u neprijateljska osećanja, kultur-rasizam, etno-narcizam, versku netrpeljivost, proboj destruktivne agresivnosti i relativizaciju tabua ubistva.

Eugen Pusić (1994) je pisao o tome da narastanje nacionalnog romantizma i nacionalizma u dramatičnim epizodama mogu iskriviti stvarnost i procenu realnih interesa i kao centralnu temu nametnuti istorijske mitove koji su odlična podloga za formulisanje mesijanskih ciljeva i za pojavu mesijanskih vođa. Ideja nacije se u tom interpretativnom okviru može pojaviti kao iskrivljena socijalno psihološka stvarnost kojom se može manipulirati i koja može izrasti u takvu "monomansku fascinaciju" da zahvati ne samo manipulatore i manipulisanu masu, već i slučajne prolaznike nedužne u toj drami (ibid. p.74).

Po pravilu, nacionalni sukob pojačava nacionalnu solidarnost što može pokrenuti maligne mehanizme neprilagođene realnosti i nepodložne racionalnoj kontroli. Na jednom prostoru gde pripadnici različitih etnikuma, vera i istorijskih reminiscencija imaju različitu percepciju prošlosti – može doći do ozbiljnih sukoba. Pusić (op.cit.) razmišlja o tome

da je stradanje Srba u hrvatskim logorima Jasenovac i Jadovno 1941. godine pružilo izvesnu vrstu psihološkog alibija i poslužilo kao "okidač" Srbima za njihovo ponašanje prema Hrvatima 1991.

Transakciono posmatrano, upravo je to ono što je Berne opisao kao "rubber bands". "I get scared when grown-ups argue, like I did when my parents argued. *I'm afraid something bad is going to happen*" (McCormic, 1977, p.22; italicized by L.K.). Citirana rečenica je detalj iz transkripta sa transakciono – analitičke terapijske seanse Paula McCormica koju je izgovorio njegov odrasli pacijent, uspešni kalifornijski biznismen koji je imao nedovršene poslove u vezi sa roditeljskim svadama ispod njegove šeste godine i sopstvenom nesposobnošću da svoje strahove u vezi sa tim prevaziđe. Njegovi roditelji više nisu bili živi ali je on neprekidno vodio sa njima "interne dijaloge" u glavi, što ga je ometalo u interpersonalnim komunikacijama.

U transakciono – analitičkom tretmanu, nedovršeni poslovi se moraju psihološki "odraditi", dijalozi okončati i stare emocije izbaciti na površinu da bi "gumeni obruč" mogao jednom zauvek da se preseče ("like unplugging electrode", McCormic, 1977). Ova procedura često zahteva regresionu analizu (regression analysis) gde se stari obrazac ponašanja i mišljenja ponovo proživljava u jednom arhaičnom ego stanju.

Iako je veza ovog transakciono – analitičkog principa sa našom temom prima facie daleka i komplikovana – upravo je ovaj psihološki mehanizam i njegova realnost, prenesen na kolektivni plan, važan faktor "prirodnih" psiholoških priprema za ratove na prostoru ex-Jugoslavije.

2.2.2. Psihološka realnost i bazične životne pozicije.

Kolektivno opterećenje psihološki "nedovršenim poslovima" i stezanje "gumenim obručima" koji se, u okolnostima narastajućih socijalnih tenzija, oživljavaju u sadašnjosti – dovode do pomeranja bazične, "zdrave" psihološke pozicije "Ja sam OK – Ti si OK" u nezdravu, paranoidno – arogantnu poziciju "Ja sam OK – Ti nisi OK" (... zato što pripadaš drugoj veri, naciji, grupi etc.).

Berne (1961, 1970, 1972) je postulirao da su sve međuljudske transakcije dominantno određene bazičnom životnom pozicijom

njihovih protagonista. Bilo koji oblik pozitivnog ljudskog odnosa (poznanstvo, saradnja, poštovanje, naklonost, ljubav, bliskost) adekvatno funkcionišu dok su zasnovani na uzajamnom poverenju. Suštinska i ireverzibilna povreda "OK-nosti" (OK-ness, Berne, 1970) ima za posledicu prekid pozitivne komunikacije. Pomeranje pozicije "Ja sam OK – Ti si OK" u "Ja sam OK – Ti nisi OK" znači zauzimanje arogantnog životnog stava. Tu poziciju imaju ljudi koji svima nalaze mane, greške i nedostatke. Ako je životni scenario (script) osobe sa arogantnom životnom pozicijom hamartičan² čovek sa takvom pozicijom može postati ubica. Kada imaju političku moć, takvi ljudi započinju ratove. Autori jugoslovenske tragedije poslednje dekade dvadesetog veka su dobar primer razornih posledica koje može izazvati nezdrava, arogantna životna pozicija u kombinaciji sa političkom moći (Kron, 2000, p. 175).

"Ja sam OK – Ti nisi OK je pozicija osobe koja se oseća viktimizirano ili progonjeno, pa usled toga viktimizira i proganja druge. Takve osobe za sopstvene patnje optužuju druge ljude. Delinkventi i kriminalci obično imaju tu poziciju i ulaze u paranoidno ponašanje koje u ekstremnim slučajevima može voditi u ubistvo" ("I am OK - You're OK is the position of person who feel victimized or persecuted, so victimize and persecute others. They blame others for their miseries. Delinquents and criminals often have this position and take on paranoid behavior which in extreme cases may lead to homicide; James & Jongeward, 1971, p. 38).

Odluke koje se donose u okolnostima napuštanja bazične pozicije poverenja (a naročito kada su te okolnosti komplikovane stresovima, traumama, konfuzijom i odsustvom informacija) mogu biti neadaptirane ili patološke i voditi u destruktivne ishode kako na individualnom, tako i na socijalnom planu (Berne, 1972; Steiner, 1974).

² Hamartija (grč.) je termin koji je Berne preuzeo od Aristotela i odnosi se na tragičnu grešku (krivicu). Berne smatra da se životni scenariji, kao antičke tragedije, odvijaju po Aristotelovim principima drame i da je dobar način za proučavanje životnih scenarija proučavanje pozorišnih.

Berne je tvrdio (1972) da su najžešći razbijači životnih pozicija i životnih scenarija ljudi – događaji širokih zahvata koji se nezaustavljivo kotrljaju niz putanje istorije: ratovi, epidemije, masovne nesreće, terori etc. koji, kao nebeske užarene lopte nose i lome svakoga na koga naiđu, osim fanatika koji takve okolnosti upotrebe za svoj uspon i promociju.

2.2.3. Može li se ličnost razoriti?

Može. Rat je idealna prilika. *Persona vitrea est*. Pitanje je samo šta je to što može biti razoreno? Pojam ličnosti je polimorfan, ali se većina teoretičara slaže da njeno jezgro čine bar tri atributa: 1. osećanje ličnog identiteta, 2. sposobnost za autonomno postupanje tj. bez tuđeg nadzora i 3. kontakt sa realnošću (Radford & Kirby, 1975). Ovi atributi su donekle međusobno povezani, ali se te veze mogu raskinuti. "Bedemi" ličnosti se, po svemu sudeći, mogu uzdrmati obrnutim redom, kao zamak čiji su spoljni zidovi srušeni, dok unutrašnji još uvek odolevaju. Kao što je već analizirano, gubitak kontakta sa realnošću u ratovima nije tako retka pojava (od nje mogu patiti i autori, i protagonisti i "nedužni posmatrači" ratnih drama). Ratovi pogoduju i gubitku sposobnosti za autonomno odlučivanje, iz razloga koji su već prethodno diskutovani. Ono što ostaje to je osećanje identiteta, kao glavna kula zamka, poslednje i najjače uporište. Ako se ono pod prevelikim pritiskom slomi, dolazi do raspada sistema. Osoba koja je izgubila lični identitet može, da bi povratila samopoštovanje ili "volju za moć", posegnuti za tuđim identitetom. Ličnost u tako stravičnom stresu može sebe videti u ulozi mesijanskog vođe, zamišljati da je Napoleon ili pokušati da pokori svet (sic!). To nije bio samo Hitlerov problem. Mnoge arhitekture ratova, uključujući i neke iz najnovije istorije, pogođene su takvom bazičnom personalnom dezintergracijom koja ih je naterala da posegnu za novim, mesijanskim identitetom kojice im zaštititi ego i povratiti osećaj izgubljene moći.

3. ZAKLJU AK

Ratovi kao najdramatičnije makrosocijalne epizode ne nastaju usled nagomilane ljudske agresivnosti, već se začinju u glavama nosilaca

političke moći, a kao instrument za ostvarivanje konkretnih političkih ciljeva. Faktor ljudske destruktivnosti pripisuje se samo pomoćna uloga u vidu olakšavajuće spremnosti ljudi da učestvuju u ratu kada političke vođe odluče da ga započnu.

Ratovima uvek prethode psihološke pripreme. Mehanizmima transmisije malignih nacionalističkih poruka generiše se stanje kolektivnog narcizma među pripadnicima jedne etničke grupe koje dovode do narcističnog naduvavanja "kolektivnog ja". Narcistični Weltanschauung pospešuje solidarnost i kohezivnost grupe što olakšava manipulisanje masama, preko apelovanja na već introjektovane narcistično-nacionalističke predrasude. Opsednutost pogrešnim emocijama može imati fatalne posledice. Grupni narcizam često, u svom ekstremnom vidu, poprima oblik fanatizma. U takvoj situaciji se pripadnicima drugih grupa (političkih, verskih, etničkih) poriče pravo na različitost, što u situacijama napetosti i doživljaja ugroženosti može dovesti do brutalnih i krvavih raspleta.

Rat kao jedan od najsnažnijih stresora dramatično ugrožava mentalno zdravlje stanovništva. Nezdrava klima hostilnosti i izloženost prizorima nasilja i patnji dovode do stanja egzistencijalne nesigurnosti i vitalne ugroženosti. Česti napadi anksioznosti, paničnih stanja i akutne stresne reakcije mobilišu kognitivne i konativne mehanizme ličnosti na bekstvo iz situacije koja se doživljava kao ugrožavajuća, hendikepirajuća i egzistencijalno preteća.

Ratovi izazivaju frustrirajući osećaj gubitaka kontrole nad sopstvenom sudbinom i životom kod onog dela stanovništva koji ne spada ni u arhitekta ni u protagoniste rata.

Gubitak bliskih osoba, osećanje vitalne ugroženosti, prizori razaranja i stradanja, gubitak imovine, strah od siromaštva, gladi i izbegništva dovode do psihološke i egzistencijalne destabilizacije i težnje da se iz tako intenzivno stresne situacije pobegne. Ratni stresori dovode do akutne generalizovane anksioznosti, čestih napada panike i straha i, sledstveno, prirodne ljudske reakcije da se ovakve situacije izbegnu. Rat može, kako pokazuju istraživanja, izazvati različite psihološke poremećaje u rasponu od anksioznih stanja do ratom provocirane ozbiljne psihičke poremećenosti (psihoze).

REFERENCE

- (1) ALLPORT, G. & POSTMAN, G. (1947) *The Psychology of Rumor*. New York: Basic Books.
- (2) ALLPORT, G.W. & KRAMER, B.M. (1946). Some roots of prejudice. *Journal of Psychology*. 22:9-39.
- (3) BERNE, E. (1961) *Transactional analysis in psychotherapy*. New York; Grove Press.
- (4) BERNE, E. (1970) *Sex in human loving*. New York: Simon & Schuster.
- (5) BERNE, E. (1972) *What do you say after you say hello?* Beverly Hills: Random House Inc.
- (6) CAMPBELL, R. J. (1996) *Psychiatric Dictionary*. Oxford: Oxford University Press.
- (7) CHAPLIN, J. P. (1985) *Dictionary of psychology*. New York: Bantam. A Laurel Book.
- (8) DANZIG, E.R. (1958) The effects of a threatening rumor on a disaster stricken community. In: *Disaster Study No. 10 of the Division of Anthropology and Psychology of the Committee on Disaster Studies*. Washington, D.C.: National Academy of Science.
- (9) FEDERN, P. (1952) *Ego Psychology and the Psychoses*. New York: Basis Books.
- (10) FESTINGER, L. et al. (1948) A study of Rumor: Its origin and spread. *Human Relations*. 1:483-484.
- (11) FREUD, S. (1915) Thoughts for the Times on War and Death. *Standard Edition*, 14 (1987) London: Hogarth Press.
- (12) FREUD, S. (1933) "Why War?" In: *Collected Papers V*. London: Hogarth Press (1971).
- (13) JAMES, M. & JONGEWARD, D. (1971) *Born to Win*. New York: New American Library.

- (14) KATZ, D. (1965) Nationalism and Structures of International conflict. In: Kelman, M.C. (Ed.) *International Behavior*. New York: Mc Graw Hill.
- (15) KILPATRICK, F.P. (1958) Problems of perception in extreme situation. *Human Organization*. 16:20:22.
- (16) KRON, L. (2000) *Sin of Cain: a Psychological Typology of Murderers*, Belgrade: "Prometheus" and Institute of Criminological and Sociological Research./ In Serbian
- (17) LE BON (1952) *The Crowd*. London: Ernest Benn.
- (18) MARIĆ, Z. (1986) *Ogled o fizičkoj realnosti*. Beograd: Nolit.
- (19) McCORMICK, P. (1977) *Ego States*. San Francisco: Transactional Publications.
- (20) MEERLOO, J.A.M. (1958) Peoples reactions to danger. In: *Panic and Morale*. New York: International Universities Press.
- (21) PEPITONE, A. et al. (1955) Some Reactions to a hypothetical disaster. *Journal of Abnormal and Social Psychology*. 51:706-708.
- (22) POPPER, K. (1962) *Conjectures and Refutations: The Growth of Scientific Knowledge*. New York: Basic Books.
- (23) POPPER, K. (1963) *The Open Society and its Enemies*. New York: Harper Torchbooks.
- (24) PRASAD, J. (1935) The psychology of rumour: A study relating to the great indian earthquake of 1934. *British Journal of Psychology*. 26:5-15.
- (25) PUSIĆ, E. (1994) Država, nacija, politika. *Erazmus*. (Zagreb) 5:73-74.
- (26) RADFORD, J. & KIRBY, R. (1975) *The Person in Psychology*. London: Methuen
- (27) RAVENSCROFT, T. (1992) *Koplje sudbine*. Beograd: Prsten. / In English: *The Spear of Destiny*, Sphere Books Limited.
- (28) REBER, A.S. (1995) *Dictionary of Psychology*. London: Penguin Books.
- (29) SMELSER, N.J. (1964) *Theory of Collective Behavior*. New York: The Free Press of Glencoe.

- (30) STEINER, C. (1974) *Scripts people live*. New York: Bantam Books.
- (31) STORR, A. (1968) *Human Aggression* / In Serbian; *Ljudska agresivnost*, 1989. Beograd: Nolit.
- (32) TORRANCE, E.P. (1954) The behaviour of small groups under the stress conditions of "survival". *American Sociological Review*. 19:751-755.
- (33) WALLACE, A.F.C. (1956) Human behaviour in extreme situations: A survey of the literature and suggestions for further research. In: *Disaster Study Number 1 of the Committee on Disaster Studies of the Division of Anthropology and Psychology*. Washington, D.C.: National academy of science.
- (34) WATZLAWICK, P. (1977) *How Real is Real*. New York: Vintage Books.
- (35) WITGENSTEIN, L. (1987) *Tractatus logico-philosophicus*. Sarajevo: "Veselin Masleša" – "Svjetlost".
- (36) WOLFENSTEIN, M. (1957) *Disaster: A Psychological Essay*. Glencoe, Illin.: The Free Press and The Falcon's Wing press

WAR AND SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL REALITY

This paper represents a psychological discussion about dramatic episodes in the history of mankind, such as wars, catastrophes and mass accidents that overcome human usual experience. Wars show what can happen to a human mind when it is obsessed and overwhelmed by hostility, rage, panic and fear, when the lowest and most primitive levels of mental functioning come out on the

KEY WORDS: War / Rumors / Panic / Psychological Reality/ Social Reality

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2007 / Vol. XXVI / 1-2 / 27-52

Originalni naučni rad
UDK: 314.151.3-054.73(497.4/.7)"199"

VELI INA, OBLICI I POSLEDICE PRISILNIH MIGRACIJA STANOVNIŠTVA NAKON RASPADA JUGOSLAVIJE

Milena Davidovi *

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Područje bivše Jugoslavije postalo je jedna od najaktuelnijih laboratorija za različita proučavanja društvenih odnosa u današnjoj Evropi. U toj danas bivšoj zemlji, pred očima celog sveta odvijale su se najrazličitije društvene promene. Javnost je bila šokirana surovom ratnom strategijom: etničkim čišćenjem; strahovitim stradanjima civilnog stanovništva; totalnom razaranju i neprekidnim bombardovanjima gradova i sela dojučerašnje domovine. Milioni izbeglica krenuli su širom sveta. Prema izvorima UN, smatra se da od početka izbijanja rata od 1991. godine u svetu boravi više od četiri i po miliona izbeglica sa područja bivše Jugoslavije. Ako se izuzmu velika preseljenja nemačkog stanovništva neposredno iza Drugog svetskog rata, ovo je - iza tog vremena - jedan od najvećih migracionih talasa u kome učestvuje autohtono evropsko stanovništvo.

KLJUČNE REČI: prisilne migracije / izbeglice / prognanici / interno raseljena lica / povratak izbeglica

* Email: davidovicmilena@hotmail.com

1. UVOD

U ovom prilogu ce najpre biti reči o definiciji i potrebi različitog označavanja i definisanja posebnih izbegličkih grupa, naročito s obzirom na specifičnost izbeglištva u Jugoslaviji. Zatim će, s obzirom na mogućnosti za povratak izbeglica koje se nalaze u Srbiji, biti ukazano na glavna svojstva izbeglištva iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Kosova. Najzad, u zaključnom delu će biti posebno reči o odlikama izbeglištva iz Kninske Krajine, što bi kao jedan kraći case study trebalo da pokaže suštinu izbegličkih tokova usmerenih ka Srbiji. Zaključak ukazuje na potrebu novog pristupa u istraživanju izbeglištva u tako specifičnim uslovima kao što su oni koji su izazvani raspadom i ratnim sukobima jedne bivše državne federacije.

Područje bivše Jugoslavije postalo je jedna od najaktuelnijih laboratorija za različita proučavanja društvenih odnosa u današnjoj Evropi. U toj danas bivšoj zemlji, pred očima celog sveta odvijale su se najrazličitije društvene promene. Izazvan spoljnim, a ne unutrašnjim faktorima - najpre je kao nekom vrstom međunarodnog dekreta, počev od 1989. godine - naručen proces tzv. tranzicije društvenog sistema odnosno prelazak iz socijalizma u društveno-ekonomski poredak čija su glavna svojstva i danas nedovoljno poznata. Potom je 1991. godine izbio rat koji je uz svu tragediju u svim delovima bivše Jugoslavije proizveo nagle i velike promene u političkim, ekonomskim i kulturno-vrednosnim sistemima. Sve ove burne promene dešavaju se u svim bivšim jugoslovenskim republikama, a sada nezavisnim državama - bez obzira na to da li su direktno ili indirektno učestvovala u ratu 1991-1995. Javnost je bila šokirana surovom ratnom strategijom: etničkim čišćenjem; strahovitim stradanjima civilnog stanovništva; totalnom razaranju i neprekidnim bombardovanjima gradova i sela dojučerašnje domovine. Milioni izbeglica krenuli su širom sveta. Po nekim podacima, smatra se da od početka izbijanja rata od 1991. godine, kao direktna posledica ratnih sukoba, u svetu boravi više od četiri i po miliona izbeglica sa područja bivše Jugoslavije (White and Sporton, 1995:143). Ako se izuzmu velika preseljenja nemačkog stanovništva neposredno iza Drugog svetskog rata, sprovedena u

izrazito kratkom vremenskom periodu, ovo je - iza tog vremena - jedan od najvećih migracionih talasa u kome učestvuje autohtono evropsko stanovništvo. U evropskim zemljama, naročito onima koje su primile veći broj izbeglica ovaj problem će još dugo vremena biti aktuelan. U jugoslovenskoj, a pogotovo evropskoj literaturi malo se, međutim, zna o stvarnim razmerama i strukturnim odlikama ovog tipa migracija. Ne postoji sistematizovan pregled ili tipologija oblika i veličine ove pojave. U javnosti se najviše govorilo o surovosti ratnih strategija etničkog čišćenja i tzv. *zamena stanovništva* na određenim teritorijama bivše Jugoslavije, Bosne i Hrvatske, najpre.

Da bi se bolje razumela težina i ozbiljnost najnovijeg izbegništva na teritoriji cele bivše Jugoslavije, a posebno Srbije, potreban je jedan kratki pogled u nedavnu prošlost. Kada se govori o migracijama stanovništva na području bivše Jugoslavije (1945-1990) i to u svim njenim bivšim republikama - kao polazna definicija važno je pravilo da su unutrašnje migracije na tom području uvek bile *slabog intenziteta*, ali da je *nacionalnost* imala veliku ulogu prilikom preseljavanja stanovništva, veću nego ekonomski faktori (Petrović, 1987; Davidović, 1990a; Breznik, 1991). Dobro je poznato da se masovnijem preseljavanju stanovništva, po pravilu, nalaze u čvrstoj uzajamnoj vezi sa procesima masovnijeg zapošljavanja radne snage. Prostorna kretanja jugoslovenskog stanovništva su u tom pogledu bila drugačija. Prostorna pokretljivost stanovništva se bazirala na podeli unutrašnjih migracija na lokalne, međuopštinske i međurepubličke/međupokrajinske. Tako na primer, u periodu od deset godina (1971-1981), između dva popisa stanovništva, u migracijama celokupnog stanovništva Jugoslavije koje je tada iznosilo oko 20 miliona, učestvovalo je samo nešto više od 2.800.000 lica i to najviše u tzv. međuopštinskim i lokalnim preseljavanjima (bračne migracije), a svega nešto više od 500.000 u preseljavanjima između republika i pokrajina. U bivšoj Jugoslaviji kao i u ostalim socijalističkim zemljama, uostalom, postojao je *zastoj migratornih kretanja*, a ni u kom slučaju nekakvi njegovi značajniji tokovi (Davidović, 1990b). Od izrazitog zastoja migratornih kretanja u tim krajevima došlo se, dakle, do situacije u kojoj - zbog takvog uzroka kakav je rat - i u uslovima no-

ve društveno-ekonomske tranzicije, ovo područje postaje jedno od najživljih migratornih područja u čitavoj Evropi.

U jugoslovenskoj demografiji i sociologiji pomenuti *etnički* aspekt migracija - etnička pripadnost migranata i pravci njihovog kretanja i to naročito u poslednjih pedeset godina na tlu Jugoslavije nakon Drugog svetskog rata - bio je najređe razmatran. U nekim tokovima preseljavanja etnički momenat je, međutim, bio toliko naglašen da je često uziman kao glavni pokretački uzrok masovnog preseljenja stanovništva. Kada se u statističkim izvorima izdvajao etnički aspekt odnosno etnička pripadnost migranata i pravci njihovog preseljavanja, bilo ih je lako registrovati, ali su istraživački problem predstavljala utvrđivanja o tome *da li je i koliko etnički momenat delovao na preseljavanja*. Zaključci te vrste ostajali su mahom na nivou pretpostavki i posrednih ocena.

Od svih bivših komunističkih zemalja, jedino je Jugoslavija imala organizovanu i legalizovanu tzv. "privremenu" ekonomsku emigraciju svojih građana u razvijene zapadnoevropske zemlje. Spoljne migracije - odlazak na rad u inostranstvo je, dakle, bio daleko *najmasovniji oblik migriranja*, veći od međurepubličkog, na primer. Nakon Drugog svetskog rata u bivšoj Jugoslaviji postojala je tzv. *politička emigracija* koja je u javnosti uvek bila ovijena velom tajne i o kojoj se nikada za pola veka trajanja socijalizma nije pojavila ni jedna ozbiljnija *studija*. Političku emigraciju su činili tzv. neprijatelji naroda svih profila - bivše ustaše i četnici i njihovi simpatizeri ili naprosto, oni ljudi koji su uspeli da pobegnu od nasilja kojim je uspostavljen novi društveno-ekonomski poredak. Ta emigracija je bila, uglavnom, iseljeničkog tipa i sve do nedavno gotovo ilegalna za širu jugoslovensku javnost.

Za razliku od ove iseljeničke i prekookeanske emigracije - privremena ekonomska emigracija je bila emigracija sa povratkom. Računalo se na izvesnost povratka onih koji su otišli i na stalni priliv deviznih doznaka. Doznake stranih radnika su se osamdesetih godina kretale od milijardu do 2,5 milijarde dolara godišnje i bile su značajan činilac u privredi i platnom bilansu bivše SFRJ. Udeo deviznih doznaka u ukupnoj vrednosti društvenog proizvoda zemlje u 1989. godini, koji mnogi analitičari uzimaju za godinu "početka kraja Jugoslavije", na

primer, iznosio je 8%. Tadašnja SFRJ je po visini deviznih doznaka od svojih radnika zaposlenih u inostranstvu bila na drugom mestu u svetu, odmah posle Portugalije.

Gledano po poreklu migranata, u ukupnom "etnodeviznom" prilivu, oko 40% ovih doznaka (ili 600 miliona dolara godišnje) pritalo je od građana sa prebivalištem u Srbiji (Grečić, 1990). Raspad zemlje i rat, sankcije UN i ostale nevolje drastično su uticali na pogoršanje stanja. Prema podacima Narodne banke Jugoslavije, počev od 1991. godine jugoslovenski radnici zaposleni u inostranstvu kao i iseljenici, počeli su da povlače svoj kapital; samo te godine, neto odliv po osnovu deviznih doznaka, bio je 475 miliona dolara.

Već ovaj kratki istorijski presek tipova migracija na području bivše Jugoslavije, može ukazati na svu društveno-ekonomsku dramatičnost koja će zahvatiti taj prostor pojavom izbegništva kao posledice ratova od 1991 godine. Od tog vremena na prostoru Srbije postoje samo dva tipa migratornih kretanja stanovništva koja imaju masovno obeležje: dolazak izbeglica iz gotovo svih krajeva bivše Jugoslavije i exodus oko 500.000 mladog i najobrazovanijeg dela stanovništva Srbije, tzv. *brain drain* emigracije (Davidović, 2002). Ova dva tipa migracija se, naravno, nalaze na dva potpuno suprotna pola u skali migratornih kretanja i imaće dalekosežne posledice u svim aspektima ne samo društveno-ekonomskog, već i ličnog života svakog pojedinca u Srbiji. Upravo će ovakva dramatična promena migratornih kretanja stanovništva, sa podjednakim negativnim efektima, postati jedan od najznačajnijih činilaca za određenje dometa tranzicijskih promena u zemlji.

2. DEFINICIJE I OBLICI PRISILNIH MIGRACIJA

Prava izbeglica se određuju odredbama međunarodne Konvencije o statusu izbeglica (Convention refugees). Po Konvenciji iz 1951. godine, izbeglica je ono lice koje se "usled osnovanog straha da će biti proganjano zbog svoje rase, svoje vere, svoje nacionalnosti ili svoje pripadnosti nekoj društvenoj grupi ili svojih političkih mišljenja, nađe izvan zemlje čije državljanstvo ima i koje ne želi ili zbog tog straha neće da traži zaštitu te zemlje". Ova odredba se odnosila na evropske

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Davidović
„Veličina, oblici i posledice prisilnih migracija
stanovništva nakon raspada Jugoslavije”, (str. 27-52)*

izbeglice posle Drugog svetskog rata i ova definicija polazi od progona lica koje treba da stekne status izbeglice. Organizacija afričkog jedinstva donosi 1969. godine novu definiciju izbeglice po kojoj je to "svaka osoba koja je, zbog spoljne agresije, okupacije, strane dominacije ili događaja koji ozbiljno remete javni poredak, bilo u delu ili u celoj zemlji njenog porekla ili državljanstva, prinuđena da napusti mesto svog uobičajenog stanovanja da bi potražila utočište u nekom drugom mestu van zemlje njenog porekla ili državljanstva". Ujedinjene nacije su se uspešno prilagodile i ovom proširenom pojmu izbeglice. Definicija izbeglice se još jednom proširuje - 1984. godine, Deklaracijom iz Kartahene, grada u Latinskoj Americi. Tako, status izbeglice se daje onim licima koja su pobegla iz svojih domova, zato što su bili ugroženi "opštim nasiljem, stranom agresijom, unutrašnjim sukobima, masovnom povredom ljudskih prava ili drugim okolnostima koje su ozbiljno poremetile javni poredak" (Jakovljević, 1998). Položaj izbeglica, njihov pravni status i ostvarivanje njihovih prava regulisan je međunarodnim pravnim aktima kao i zakonima i uredbama Republike Srbije. Najvažnije instrumente međunarodnog prava za zaštitu izbeglica predstavljaju pomenuta Konvencija UN o statusu izbeglice od 28 .07. 1951. godine i Protokol o statusu izbeglica od 31. 01. 1967. godine. (Todorović, 1998; Travar, 1998)

Veliki deo lica koja su izbegla, ne ispunjava, međutim, uvek sve navedene kriterijume ili im to svojstvo nije priznato. To su "raseljena lica", odn. oni koji ne ispunjavaju uslove iz pomenutih definicija o izbeglicama, ali se, zbog događaja u njihovim zemljama, nalaze u položaju veoma sličnom izbegličkom. Razlikuju se spoljno raseljena lica odn. lica koja su izbegla u neku drugu zemlju prešavši državnu granicu, i unutrašnje ili interno raseljena lica, odn. oni koji su bili primorani da napuste svoje kuće, ali nisu prešli državnu granicu već su našli utočište u nekim drugim delovima iste zemlje.

Pravni položaj i zaštita izbeglica u Srbiji određeni su u Zakonu o izbeglicama iz aprila 1992. godine ("Službeni glasnik RS", br. 18/92). U prvom članu Zakona utvrđuje se da se "Srbima i građanima drugih nacionalnosti koji su usled pritiska hrvatske vlasti ili vlasti u drugim republikama, pretnje genocidom, kao i progona i diskriminacije zbog

njihove verske i nacionalne pripadnosti ili političkih uverenja, bili prinuđeni da napuste svoja prebivališta u tim republikama i izbegnu na teritoriju Republike Srbije" obezbeđuje zbrinjavanje i omogućavanje socijalne sigurnosti (Zbornik *Izbeglice*, 1998: 413). Očigledno je da je zakon donet u određenoj političkoj situaciji, bez vođenja računa o standardima koji su postavljeni u međunarodnim Konvencijama o izbeglicama. Uočljivo je da Zakon definiše izbeglice, pre svega, kao Srbe, uz dozvoljavanje mogućnosti da izbeglice mogu biti i građani druge nacionalnosti, kao i da unapred određuje zemlju (Hrvatsku) u kojoj može da dođe do proganjanja, uz mogućnost da se to dogodi i u drugim bivšim jugoslovenskim republikama. Zakonom je regulisano da izbeglice imaju pravo na zaposlenje i školovanje i podležu vojnoj odnosno radnoj obavezi pod istim uslovima kao i građani Srbije, što je u direktnoj koliziji sa Konvencijom. Zakon nameće stroga pravila ponašanja izbeglica, dok njihova zaštita ne predstavlja predmet regulative; kaznene odredbe su veoma stroge i gubljenje izbegličkog statusa veoma lako. Duh Zakona je takav da jasno pokazuje da su izbeglice shvaćene i doživljene kao teret za državu i da postoji duboki sukob interesa između države i izbeglica. Za razliku od međunarodne Konvencije o statusu izbeglica koja proklamuje i doslovno poštuje princip da bi ljudska bića, bez razlike, trebalo da uživaju prava čoveka i osnovne slobode - Zakon o izbeglicama u Srbiji - njih tretira kao bića kojima je potrebna pomoć i zbrinjavanje, bez ikakvog osećanja i brige za njihovo dostojanstvo; taj Zakon pospešuje mogućnosti da se njima manipuliše (Helsinški odbor, 1997:97-107).

Kako bi se, u odnosu na već postojeće izbeglice u Srbiji, istakla razlika u okolnostima pod kojima su Srbi iz Krajine, pod dejstvom vojne ofanzive "Oluja" izbegli avgusta 1995. g. u Srbiju, vlada Republike Srbije je 8. novembra 1995. godine donela Uredbu u kojoj se o ovoj grupi pridošlica govori kao o zbrinjavanju "prognanih lica". U članu 3. ove Uredbe stoji, međutim, da se "utvrđivanje svojstva prognanog lica, izdavanje legitimacije, vođenje evidencije i obezbeđivanje prava ostvaruje shodno propisima o izbeglicama". Nakon okončanja rata na Kosovu, juna 1999, javlja se nova kategorija izbeglica - tzv. "interno raseljena lica" - uglavnom Srbi, koji su napustili Kosovo i pobegli u Srbiju.

Sintagma "raseljena lica" uvodi se u upotrebu odmah nakon II svetskog rata, a ima bitno drugačije značenje od današnjeg, posebno od kategorije raseljenih lica u ovom ratu, na jugoslovenskim prostorima. Autentična raseljena lica su bila uglavnom ona koja su deportovana od strane Nemaca i odvođena na prisilne radove, bilo u Nemačku, bilo u zemlje pod nemačkom okupacijom, gde su uspeli živi dočekati saveznička oslobađanja. Bitno je bilo i onda i danas, da se insistiralo na slobodnoj volji pojedinaca, da li će se vratiti kući ili ne.

U pojednostavljenoj shemi, izbeglice su sva lica koja su u strahu od ratnih dejstava, progona i sl., odlučila ili bila prisiljena napustiti zemlju. Raseljena lica su sva lica koja su iz istih ili sličnih razloga napustila svoje domove, odnosno mesta boravka, ali su ostala unutar iste republike. Da bi se ublažila terminološka konfuzija, uvedena je i sintagma "interno raseljena lica". Većina se ipak slaže kako su raseljena lica zapravo izbeglička podkategorija.

Izbeglištvo je složen politički, ekonomski, socijalni, psihološki i moralni fenomen. Međunarodna zajednica insistira na dobrovoljnom povratku i to je njena polazna premisa. Drugo rešenje je lokalna integracija u zemljama azila. Treća je opcija tzv. relokacija, ali opet na principu dobrovoljnosti. Ova opcija je, međutim, najranjivija, jer je otvorena za političke manipulacije, čega smo svedoci (*Naše šanse*, Broj 37, serija II Sarajevo 14.1.1999). Iako bi, dakle, trebalo razlikovati kao posebne termine "izbeglice", "raseljena lica", "prognanike" i "interno raseljena lica" - u stručnoj literaturi i u javnim saopštenjima, termin "izbeglice" se, najčešće, a nekada i izričito koristi za sve te kategorije, što će i ovde biti slučaj.

Naš afirmisani stručnjak u politici socijalne zaštite, Luka Todorović, smatra da je fenomen izbeglištva, nastao na prostorima bivše Jugoslavije kao posledica njenog razbijanja, specifičan i čak jedinstven u svetu. To zbog toga što je tu bila reč o građanima jedne države koji su, u potrazi za utočištem bežali ili su proterivani sa jedne teritorije na neku drugu teritoriju te jedne iste države. Po toj oceni, sve je to spolja, "neupućenima moglo ličiti na privremeno preseljavanje ili raseljavanje, naročito u prvo vreme, kada se još nije znalo kakva će sudbina zadesiti prethodnu Jugoslaviju, koliko će i kakvih država biti formirano na njenim

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Davidović
„Veličina, oblici i posledice prisilnih migracija
stanovništva nakon raspada Jugoslavije”, (str. 27-52)*

prostorima, kakvi će biti realni učinci politike 'etničkog čišćenja', kakav će stav imati međunarodna zajednica u odnosu na stvaranje državnih entiteta unutar granica novostvorenih država Hrvatske i Bosne i Hercegovine". Drugu specifičnost "jugoslovenskog modela" izbeglištva, smatra on, čini to što je veoma mali broj izbeglica bio smešten u kolektivne centre - izbegličke kampove. Preovlađivalo je zbrinjavanje i smeštanje izbeglica u porodicama. On smatra da je to dugo vremena zbunjivalo međunarodne institucije i donatore, te odlagalo donošenje odgovarajuće pomoći. Kada je ta međunarodna pomoć izbeglicama bila zakasnela i nedovoljna, nadoknada je stizala od domaćih državnih i nevladinih organizacija, građana i samih izbeglica na "relativno potpun i stabilan način" (Todorović, 1998).

3. VELI INA IZBEGLIŠTVA

Teško je utvrditi tačan broj izbeglica na teritoriji bivše Jugoslavije. Sve države koje su bile uključene u ratne sukobe, nastojale su da uvećaju broj izbeglica na svojoj teritoriji i umanje ga na protivničkoj strani. Tako, na primer, svojevremene tvrdnje Komesara za izbeglice da je u Srbiji bilo više od milion izbeglica, ili Ministarstva za izbeglice Bosanske federacije da je iz Bosne i Hercegovine izbeglo 2.600.000 lica - bile su preterane. Broj izbeglica je često bio predmet manipulacije, zavisno od različitih kalkulacija i trenutnih političkih potreba. Izbeglice i raseljena lica su, sa svoje strane, često izbegavali da budu registrovani, plašeći se da će im prava koja uživaju biti uskraćena, da će biti vojno mobilisani i sl. Najzad, gotovo da je nemoguće proceniti broj ilegalnih ulazaka i promene koje se dešavaju u ilegalnom izbeglištvu. Često se naglašava kako je unutar Evrope, bivša Jugoslavija zemlja u kojoj se nalazi najveći broj izbeglica i raseljenih lica. Procene o ukupnom broju izbeglica kretale su se od 1.750.000, što je zabeleženo u julu 1992. godine, do 3.800.000 što je Visoki komesar UN za izbeglice, Sadako Ogata obznanila 13. aprila 1993. godine. Dve godine kasnije, 1995, UNHCR utvrđuje da je 3.722.000 ljudi iz bivše Jugoslavije tada primalo humanitarnu pomoć. Sve kasnije procene, podaci i popisi ukazuju na stalno opadanje broja izbeglih lica, tako da se krajem 1996. godine u

izveštajima UNHCR govori o dva miliona izbeglica sa područja bivše Jugoslavije (UNHCR 1996; Ilić 2001; Jakšić, 2002).

Srbija

Prema rezultatima popisa izbeglica koje je maja 1996. godine organizovao UNHCR, u Srbiji je popisano 538.000 izbeglica i 80.000 drugih ratom pogođenih lica koji su imali pravo građanstva u Srbiji. Posle rata na Kosovu, u junu 1999. u Srbiju se sliva novih 180.000 izbeglica koje se označavaju kao "interno raseljena lica" i neuhvatljiv broj etničkih Roma koji ili zbog nedostatka dokumenata ili iz niza drugih razloga, izbegavaju svaki pokušaj registracije (Jakšić, 2002).

Prema pomenutom UNHCR popisu, najviše izbeglica, njih 42% je smešteno u Vojvodini, 27% u Beogradu, 27% u Centralnoj Srbiji, a 3,5% se nalazilo na Kosovu. Gledano po području iz koga dolaze, 44% je došlo iz Bosne i Hercegovine (35% iz Federacije i 9% iz Republike Srpske), 44% iz Krajine i 8% iz drugih delova Hrvatske. Geografsko poreklo izbeglica je u čvrstoj vezi sa dužinom njihovog boravka/ostanka u Srbiji, uslovima i mogućnostima prilagođavanja novim uslovima života kao i mogućnostima za povratak (UNHCR 1996; Ilić 2001). Izbegličko stanovništvo je relativno mlado: njih 40% je u starosnoj grupi od 19-44 godine; 27% je mlađe od 18 godina, a 13% je staro između 45 i 64 godine.

Što se tiče smeštaja, kao što je već pomenuto, dobro je poznato da preovlađuje prihvatanje izbeglica kod rođaka i prijatelja, a daleko manje u izbegličkim kampovima. Rezultati pomenutog popisa koje je 1996 obavio UNHCR su u tom pogledu najreprezentativniji jer najvernije odlikavaju pravo stanje stvari kakvo je postojalo u jeku izbegličke tragedije. Tada je 60% izbeglica bilo smešteno kod rođaka ili prijatelja, 20% izbeglica su sami obezbedili svoj smeštaj, a isti toliki procenat - 20% je živelo u kolektivnim centrima.

Izbeglice imaju bolju profesionalnu strukturu nego ostali deo stanovništva u Srbiji. Zakon im garantuje pravo na obrazovanje, zaposlenje i zdravstvenu zaštitu. Ipak, dve trećine odraslih, radno sposobnih izbeglica je nezaposleno. Većina nezaposlenih ima

nesigurne poslove u privatnom sektoru sive ekonomije, često kriminalizovane. Izbeglice imaju i daleko gori finansijski položaj i veće izgleda da obole od različitih psiho-somatskih, psiholoških i drugih organskih oboljenja kao posledice uslova u kojima žive. Iako su u najvećem broju избеглице дошле са села, у Србији њих преко четри петине живи у великим индустријским центрима - градовима. Најзад, истраживања показују да само 5% избеглица јасно и одређено говори о свом повратку у крај из кога су дошли док 90% осталих жељи да остане за стално у Србији (Matković, 1997; Ilić 2001; Cvetković, 1998)

4. MOGU NOSTI ZA POVRATAK IZBEGLICA

Opšta klima oko povratka srpskih избеглица је била веома непovoljna у свим крајевима одакле су побегли: у Хрватској, Босни и Херцеговини, а на Косову још увек не постоје могућности преживљавања српског становништва изван енклава под контролом УН. Spremnost локалног становништва да прихвати повратнике у директној је вези са тежином ратних активности и бројем жртава на одређеним територијима: тамо где су ратне операције биле неznатне, повратници се уз одређене задршке прихватају, али број избеглица из таквих подручја је и иначе био најмањи.

Podatak о томе да само 5% избеглица у Србији жељи да се врати тамо одакле су избегли, јасно говори о томе да то није резултат њихове слободне volje već прихваћене nužde. У економски, друштвено и морално разореној Србији, избеглице представљају велики teret. Њихов udeo у ukupnom становништву у неким општинama прелазу 34%. Из теорије о миграцијama је познато да у етнички homogenim друштвима kakva су evropska, svaki priliv становништва другачијег етничког porekla veći od 10% у ukupnom броју домаћег становништва, uzrokuje povremene krupne друштvene tenzije i konflikte. Ovde је reč о istoj етничкој pripadnosti становништва, али је priliv тако velikog броја економски zavisnog dela становништва, svakako izuzetno dramatičan.

Kako се sve manifestuju ovi problemi у jugoslovenskom društvu? Da li postoji posredna ili neposredna veza između različitih tipova prisilnih migracija i porasta kriminala у jugoslovenskom društvu? Koji су osnovni uzroci i odlike te povezanosti? Kakav је odnos između kriminalizacije

koja se odvijala putem ratnog terora paravojnih formacija, iseljavanja i kriminalizacije izbegličkog stanovništva? Kakva je politička upotreba/zloupotreba ovog dela stanovništva i kakve su njene posledice s obzirom na glavne tranzicijske pravce kretanja jugoslovenskog društva? Postoji niz ovakvih i sličnih pitanja na koje je potrebno sto pre dati iscrpne odgovore.

Hrvatska

Prema podacima Crvenog križa, u Hrvatsku se vratilo više od 80.000 izbeglica i to na organizovan način. Povratak je otežan teškom ekonomskom situacijom u zemlji, velikom nezaposlenošću radne snage, političkim suđenjima i pritiscima kojima su izložene srpske izbeglice-povratnici. Danas je već dobro znano koliko je drastično uništena imovina Srba koji su pobjegli avgusta 1995. godine. Sela koja su napustili danas je teško prepoznati jer su bila izložena sistematskom uništavanju. Srbi se često plase povratka da ne bili taoci zahteva koji insistiraju na potrebi za suđenjem i kažnjavanjem ratnih zločina onih Srba koji su ih počinili nad hrvatskim stanovništvom¹.

Pokazalo se da izvesne grupe nacionalista prave velike probleme kad se najavi ili otpočne neko suđenje Hrvatima koji su počinili ratne zločine. U tako rovitaj i mučnoj atmosferi i oni koji su se vratili, često su, krajnje ogoljeno, samo poslužili za dobijanje nekih političkih poena, pre svega, u spoljnoj politici. Tada se preteruje u broju onih koji su se tobože vratili u Hrvatsku. Tako, hrvatski zvaničnici pominju broj od 110.000 povratnika

¹ Tako je, na primer, županijski sud u Šibeniku, oslobodio jednog Srbina optužbe za ratni zločin, prenela je hrvatska štampa. D. M. iz Gračaca, oslobođen je jer je sud na osnovu svedočenja, ocenio da bi optuženi mogao da bude kriv za surovo postupanje prema ratnim zarobljenicima, ali ne i za ratni zločin. Svedok M. B. je rekao da ga je optuženi D. M. dvaput udario nogom u slabine, a svedok M. P. da ga je optuženi udario šakom u leđa. Prema hrvatskom krivičnom zakonu i međunarodnim konvencijama, postupci prema dvojici svedoka mogu se smatrati krivičnim delom surovog postupanja protiv ratnih zarobljenika, koje je u međuvremenu i zastarelo - konstatovao je sud. D. M. je u šibenskom zatvoru bio od oktobra 2003. do polovine januara 2004. g. Uhapšen je kada je iz izbeglišta došao da izvadi hrvatska dokumenta. (*Danas*, 19 januar 2004)

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Davidović
„Veličina, oblici i posledice prisilnih migracija
stanovništva nakon raspada Jugoslavije”, (str. 27-52)*

dok predstavnici Srba u Hrvatskoj i izbeglice same svode ovaj broj na 40.000 onih koji su se vratili. (Cvetković, 1998; Ilić 2001)

Sama Hrvatska je opterećena sa oko 200.000 sopstvenih izbeglica sto u teškoj ekonomskoj situaciji samo otežava uslove za povratak Srba i produžava stanje u kome oni služe samo kao dekoracija u nastojanjima vlade da se približi zahtevima EU, među kojima je jedan od bitnih i povratak Srba u krajeve iz kojih su prognani. Na unutrašnjoj političkoj sceni, međutim, preovlađivale su sugestije hrvatskih političara da se Srbi koji su pobjegli u Srbiju tamo i integrišu, jer rezultati istraživanja pokazuju da je to ono sto srpske izbeglice iz Krajine, zapravo, žele. Krajem 2003. g., međutim, pobedom HDZ na izborima, novi premijer hrvatske vlade je pozvao sve izbegle Srbe da se vrate u Hrvatsku, sto je važan preduslov njenog ulaska u EU. Diskriminacija protiv srpskih izbeglica iz Hrvatske je najveća na planu povratka imovine i stanarskih prava; najveći broj izbegličkih stanova je već otkupljen i ubeležen u zemljišne knjige. U svim područjima gde bi izbeglice trebalo da se vrate, još uvek su najugroženija ona prava koja se direktno dotiču povratka izbeglica. To znači pravo na izbor mesta stanovanja, pravo na privatnu imovinu, pravo na bezbednost ličnosti i imovine, diskriminacija u mnogim sektorima, posebno na polju zapošljavanja, gde pripadnici takozvanih manjinskih naroda nisu u jednakoj poziciji naspram onih koji pripadaju većinskim narodima. Slične oblike diskriminacije postoje i na polju obrazovanja, kulture, poštovanja verskih prava i sloboda i sl. (*Naše šanse*, Broj 41, serija II Sarajevo 11.3.1999; Ilić, 2001).

Bosna i Hercegovina

U pogledu povratka, situacija u Bosni i Hercegovini odn. u Federaciji je slična onoj koja postoji u Hrvatskoj, s tim sto su zakonska rešenja oko stanarskog prava i povratka imovine povoljnija nego u Hrvatskoj.

U septembru 2000. godine međunarodne organizacije u Bosni i Hercegovini su odredile strateški plan po kome ce do kraja 2003. godine ljudi preuzeti svoju imovinu, dakle da će se do kraja 2003. godine završiti implementacija imovinskih zakona. Bilo je 1.750

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Davidović
„Veličina, oblici i posledice prisilnih migracija
stanovništva nakon raspada Jugoslavije”, (str. 27-52)*

zaposlenih Bosanaca koji su profesionalno radili na povratku kao i veliki broj predstavnika međunarodnih organizacija. Aparat koji je vodio proces povratka bio je veoma skup i glomazan. Stručnjaci koji se bave ljudskim pravima ističu da se Bosna i Hercegovina našla u procepu između dobrih zakona koji su doneti zahvaljujući prisustvu predstavnika međunarodne zajednice i - loše prakse na terenu. Postoji jaz između statističkih podataka o vraćanju imovine i stvarnog broja onih koji su se vratili. Tako, Helsinški komitet za ljudska prava u Izveštaju za 2003. g. navodi da je povrat imovine ostvaren skoro 100%, dok se povratak ljudi kreće između 7% i 50% ([http://www.danas.org/programi/necu_tude/Dec 2003/Jan 2004](http://www.danas.org/programi/necu_tude/Dec_2003/Jan_2004)).

Međunarodna grupa za obnovu i povratak u Bosni i Hercegovini prestala je, dakle, sa radom krajem decembra 2003., nakon čega je ostala osnovna konstatacija da iako ljudi dobijaju imovinu nazad, u njoj se ne može stanovati. Od potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma 1995. g. ukupan broj od 982.120 izbeglica i raseljenih lica vratio se svojim predratnim domovima u BiH. Od ovog broja, 717.166 osoba se vratilo u Federaciju Bosne i Hercegovine, 243.845 u Republiku Srpsku, a 21.109 u Distrikt Brčko. Od potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma UNHCR je zabeležio ukupan broj od 432.345 tzv. "manjinskih povratnika", onih koji se vraćaju u krajeve gde su, u etničkom pogledu, manjinsko stanovništvo ([http://www.danas.org/programi/necu_tude/Dec 2003/Jan 2004](http://www.danas.org/programi/necu_tude/Dec_2003/Jan_2004)).

Kosovo

Mogućnost povratka oko 180.000 Srba izbeglih sa Kosova ne može se videti u nekoj doglednoj budućnosti. Prema izveštaju International Helsinki Federation iz jula 2000 godine, na Kosovu je nakon okončanja NATO bombardovanja i povlačenja jugoslovenske vojske, iseljeno 250.000 lica, praćeno sa više od 1.000 ubistava i rušenje preko 100 pravoslavnih crkava i manastira. U izveštaju se podvlaci kako je život u preostalim srpskim enklavama "veoma opasan" i zapravo nemoguć bez oslonca na snage KFOR-a; ugrožena su sva osnovna ljudska prava, posebno pravo na slobodno kretanje kao i pravo na život. Srbi

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Davidović
„Veličina, oblici i posledice prisilnih migracija
stanovništva nakon raspada Jugoslavije”, (str. 27-52)*

koji su ostali da žive u enklavama izloženi su stalnim pretnjama, nasilju i vređanju, kamenovanju i pokušajima ubistava kada izlaze iz svojih stanova (Ilić, 2001). Brojni su i medijski, najčešće televizijski dokumenti o takvim svedočanstvima.

5. IZBEGLICE IZ KRAJINE

Ono što je napred rečeno, biće ovde ilustrovano primerom izbeglištva iz Krajine. Ovde *nije reč o uzrocima, već samo o posledicama tog izbeglištva*, bolje rečeno, o tome kako je tekao sam proces, kakav je bio *prihvat izbeglica* i kakvi su, od samog početka bili izgledi za njihov povratak. U tom cilju smo uradili *analizu sadržaja štampanih medija* koji su dugo vremena bili jedini izvor informacija, i to ne samo o procenama broja novopridošlih, već i o nizu drugih pitanja vezanih za ovaj egzodus. Analiziran je sadržaj dva dnevna lista: *Politika* i *Naša borba* u vremenskom periodu od 1. avgusta 1995. do 30. septembra 1996. godine.

Jedna od najmarkantnijih odlika ovih migracija je svakako to što je egzodus Srba iz Kninske Krajine bio *egzodus isključivo u Srbiju*, ne i u druge zemlje kao što je bio slučaj sa ranijim izbeglicama iz ratom zahvaćenih područja bivše Jugoslavije. Njihov egzodus će se tu i završiti. U najkraćem mogućem roku, za nepunu nedelju dana, na opšte zaprepašćenje svih - stotine hiljada ljudi se našlo u bežaniji. Međunarodni posrednik Evropske unije Karl Bilt, izjavio je tada da je hrvatska ofanziva na secesionističku srpsku republiku u Krajini, izazvala najveću izbegličku katastrofu u ratu na prostorima bivše Jugoslavije: "beg više od 100.000 Srba iz Hrvatske je *"najveća izbeglička katastrofa koju smo videli u tom varvarskom ratu*. Žrtve dana su Srbi. Njih više od 100.000. To se može promeniti već za nedelju dana, ali sada su žrtve Srbi." (*Politika*, 12. avgust 1995.)

Ko su Srbi iz Krajine? Nekadašnji hrabri čuvari granica hrišćanstva od turskih najezda; njihova prva zabeležena seoba desila se posle turskog osvajanja Bosne u 15. veku. Bečki dvor tada stvara Vojnu Krajinu naseljavajući je pretežno Srbima, koji postaju jedna od najboljih, ali i najjeftinijih vojski u Evropi. Vojna Krajina je bila odbrambeni sistem

Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Davidović
„Veličina, oblici i posledice prisilnih migracija
stanovništva nakon raspada Jugoslavije”, (str. 27-52)

Austro-Ugarske protiv Turaka (obuhvatala je severnu Dalmaciju, Liku, Kordun, Baniju i Bosansku Krajinu). Srbi su dobijali zemlju i bili su oslobođani od poreza i drugih nameta, uz samo jednu obavezu - da služe vojsku i brane Krajinu. Pet vekova, dakle, postoji "suživot" kao i manje ili veće tenzije između srpskog i hrvatskog stanovništva na tom području. U Drugom svetskom ratu, kada se stvara NDH, dolazi do velikog pokolja Srba u Hrvatskoj. Socijalizam donosi "bratstvo i jedinstvo svih jugoslovenskih naroda" koje se mora "čuvati kao zenica oka svog", zaborav međunacionalnih uništavanja i ponovni suživot. U ratu od 1991. godine krajiški ili kninski Srbi neće imati slavnu ulogu: podstiču i izazivaju sukobe, ne pokazujući nikakvu spremnost da nastave život u višenacionalnom okruženju. Stvaraju Republiku Srpsku Krajinu, jednu veštačku i problematičnu tvorevinu, koju je bilo teško braniti u teritorijalnom smislu. Postojale su tri odvojene teritorije - zapadna Slavonija, zatim područje severne Dalmacije, Like, Banije i Korduna, kao i istočna Slavonija.

Od samog početka egzodusa Srba iz 1995. godine, počinju nagađanja i procene o broju novih priselica. *Politika*, najstarije srpsko novinsko glasilo, javlja na jednoj istoj strani da je u zbegu oko 150.000 ljudi, uz šta se odmah predviđa, da se broj izbeglih kreće do 250.000; pet dana kasnije, kaže se: "U traktorima i traktorskim prikolicama, u automobilima, autobusima, na biciklima i peške, u Srbiju će ovih dana ući 260.000 prognanih Krajišnika. Na sednici Kriznog štaba vlade RSK održanoj u Bijeljini saopštava se da je "od 5. avgusta, prognano 220.000 ljudi. U SRJ je preslo oko 160.000 krajiških Srba. Istovremeno, Visoki komesarijat za izbeglice UN (UNHCR) saopštava da je 162.000 Srba napustilo Krajinu posle napada hrvatskih snaga početkom avgusta 1995 g. i da je egzodus skoro završen. Ukupan broj tih izbeglica je sporan, jer je prema nekim procenama, dostigao 250.000 ljudi. Srbija u to vreme već četiri godine zbrinjava više od 500.000 izbeglica i to pod ekonomskim i drugim sankcijama UN. Tog avgusta 1995. u Srbiji je bilo preko 50.000 porodica bez krova nad glavom; više od 35.000 dece potpuno nezbrinuto (*Politika*, 8,13 i 18 avgust 1995.).

Pomoćnik republičkog komesara za izbeglice saopštava uskoro da je u Srbiju stiglo više od 153.600 izbeglica. Priliv izbeglica se smanjuje i

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Davidović
„Veličina, oblici i posledice prisilnih migracija
stanovništva nakon raspada Jugoslavije”, (str. 27-52)*

stižu samo zaostali pojedinci i manje grupe koje se ravnomerno raspoređuju na trajnija odredišta. Situaciju olakšava želja većine izbegličkih domaćinstava da nastave da se bave poljoprivredom. Najviše ih je zbrinuto u Vojvodini, na području opština Sombor, Stara Pazova, Apatin, Ruma, Odžaci, Novi Sad.

U Vojvodini je najpre i došlo do napada izbeglica na lokalno hrvatsko stanovništvo a u medijima je rečeno da je došlo do "slučajeva zloupotrebe gostoprimstva od strane pojedinih izbeglica, nasilničkog ponašanja i pokušaja da se ugrozi bezbednost, imovina i sloboda pojedinih građana Srbije, na šta je vlada energično reagovala. Preko nadležnih državnih organa, prema takvim pojedincima, odmah su preduzete zakonom predviđene mere, a tako će se činiti i u svim eventualnim ponovnim pokušajima" - saopštilo je Ministarstvo za informacije Republike Srbije (*Politika*, 12 avgust, 1995.).

Počinje neprijatna *politizacija problema izbeglica*, povodom njihovog smeštaja u Vojvodinu i na Kosovo. Saopštavaju se zvanične reakcije nekih stranih država koje zvuče neumesno jer se u njima ne pravi *razlika između humanitarnog zbrinjavanja ljudi i planske imigracije*, dakle, kao trajnog rešavanja njihovog statusa. Vode se rasprave o tome da li ako u Vojvodini ili Kosovu trajno ostane određen broj njih, to može ili ne može uticati na promenu tamošnje nacionalne strukture. Vršer se neprijatna prebrojavanja stanovništva po nacionalnoj osnovi i vode diskusije tipa da li može dolazak određenog broja Srba iz Krajine poremetiti etničku strukturu nekog grada sa već nekim postojećim brojem stanovnika ².

² Te se rasprave svode na ovakvu vrstu izveštaja u novinama: "Subotička opština nije dovoljno učinila u zbrinjavanju prognanih Srba iz Krajine, čak su i sprečavani mnogi koji su hteli da priteknu u pomoć - izjavio je Tanjugu portparol Bunjevačko-šokačke stranke (BSS) Stevan Jelačić. On je to ilustrovao tvrdnjom da su opštinske vlasti blokirale prijem izbeglih Krajišnika u obližnje selo Tavankut, gde su brojne bunjevačke porodice bile spremne da pod svoj krov prime unesrećene. Osvrnuo se i na stavove DZVM i Saveza vojvođanskih Mađara da ce dolazak 2.500 Srba iz Krajine poremetiti etničku strukturu grada sa 160.000 stanovnika. On je podsetio da je u periodu od 1956. do 1970. godine u Suboticu naseljeno 20.000 Mađara iz Banata, a bilo je dosta i onih koji su pristigli iz Mađarske. BSS smatra da je to naseljavanje, uz priključivanje sela Cantavir sa 10.000

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Davidović
„Veličina, oblici i posledice prisilnih migracija
stanovništva nakon raspada Jugoslavije”, (str. 27-52)*

U toku prve dve nedelje egzodusa, na Kosovo je stiglo 800 izbeglih, te se organizacije i lideri kosovskih Albanaca odmah protive smeštaju srpskih izbeglica iz Krajine na Kosovo. Predsednik Demokratskog saveza Kosova Ibrahim Rugova, optužio je vlasti u Beogradu da je cilj te akcije - "etničko čišćenje, kolonizacija i promene etničke strukture na Kosovu. Ove mračne namere predstavljaju najteže i najopasnije provokacije na ionako napetom Kosovu, ali ugrožavaju i stabilnost u regionu" - izjavio je on. Zajedno sa ovom grupom izbeglica, vozom su do Metohije stigla njihova prevozna sredstva (traktori, freze, kombajni i kamioni) kojima su prevalili put od Krajine do Srbije. Pošto se radilo o zemljoradnicima, koji su koliko-toliko imali poljoprivredne mašine, u Pečkom okrugu je rešeno da im se besplatno dodeli hiljadu hektara metohijske zemlje, čiji je vlasnik država³.

Prema zvaničnim procenama, na Kosovu i Metohiji je bilo obezbeđeno mesta za smeštaj oko 12.000 izbeglica, a popunjena je tek polovina (*Politika*, 28. avgust 1995). Treba li podsećati i na to kako je preko vikenda, u noći između 11. i 12. februara 1996. na Kosovu sinhronizovano izvedeno pet bombaških napada na kampove u kojima su bile smeštene izbeglice iz Krajine? U svim sociološkim i sličnim istraživanjima o izbeglicama koja su obavljena kasnije, jasno je pokazano da su izbeglice iz Krajine sa velikim otporom, a nekada i silom odvođeni na Kosovo. Njihova sudbina je najtragičnija: kada su se tamo nekako već smestili i organizovali svoj novi život, posle NATO bombardovanja Kosova 1999. godine - krenuli su u ponovni egzodus.

U javnosti postaje sve jasnije da Srbija nije u stanju da omogući normalan prihvata ovim izbeglicama. U medijima se sve više pojavljuju reakcije izbeglica i otvoreni iskazi o tome da se nisu nadali ovakvom prihvatu Srbije: "Ovako ni Hitler nije postupao sa Jevrejima. Sramota". Većina razmišlja da će se ipak vratiti kući jer "ako Srbija sada ovako

Mađara subotičkoj opštini, deo nasilnog menjanja etničke strukture Subotice." Vid. "Bunjevci sprečavani da prime izbeglice", *Nasa borba*, 19-20. avgust 1995.

³ *Politika*, 14. avgust 1995, str. 12. Crveni krst Kosova saopštio je da je u toj pokrajini bilo smešteno 2.350 izbeglica iz Krajine, a prema podacima Radio-Prištine, na Kosovu se nalazilo oko 3.000 izbeglica. Vid. *Nasa Borba*, 19-20. avgust 1995.

vodi računa o nama, šta ce tek biti za godinu dana? Ako za 40 dana nismo jeli meso, onda za četiri godine nećemo dobijati ni kruh. Bit ćemo gladni. Ljudi se nisu nadali ovakvom prihvatu Srbije. Kod nas smo verovali da nam je Srbija majka, a izgleda da nam je ona u najmanju ruku, maćeha" (*Naša Borba*, 18. septembar 1995).

Kršenje prava izbeglica

Najmasovnija vojna mobilizacija izbeglica u Srbiji usledila je nakon hrvatske ofanzive "Oluja" i prelaska izbeglica iz Krajine u Srbiju. Policija je upadala u prihvatne centre i odvodila muškarce u velikim grupama. Prisilno mobilisani su odvođeni u vojni centar u Erdutu [centar za obuku u istočnoj Slavoniji, pod komandom Željka Ražnatovića - Arkana] ili u Bijeljino, a odatle su upućivani u Bosnu. Prema kazivanju nekih muškaraca koji su vraćeni zbog nesposobnosti da obavljaju vojne zadatke, izbeglice u Erdutu su bile izložene maltretiranju i poniženju zbog "predaje Krajine".

Izbeglice počinju da postavljaju pitanje o tome čiji su oni državljani: Srbije, Krajine, ničiji, ili su izbeglice? Evo kako o tome svedoče neki od njih:

*"Pitamo to jer ove naše dečke ovdašnja milicija vodi u vojsku. I mene su odveli u Erdut, ošišali me do glave, držali četiri dana, pa pustili kada su utvrdili da smo nesposobni za vojsku. Samo nam uleti milicija u devet, deset, jedanaest sati u ponoć u sobe i kupi nas za vojsku. Tako nam je odvedeno sedam mladića, u stvari, sve što je vojno sposobno. (...) Pokupili su i mog sina drugu noć kako smo došli. Nije stigao ni da se odmori s puta. Dijete mi je četiri godine bilo u rovu i ovi ovde su ga odmah zgrabili. Kakva je to tajna da se za čovjeka ne zna đe je. Ne smijes pitati, a i kad pitaš, niko ne zna da ti odgovori (...). Malo koje veče nas ne kontrolišu dal' ima ko novi, gledaju nam sobe, čoškove, da se nije ko gđe sakrio. Nama ne vjeruju kad kažemo da nema novih" (*Naša Borba*, 18. septembar 1995).*

Vojnosposobne izbeglice iz RSK su tokom avgusta 1995, neposredno po svom egzodusu, bukvalno lovljene po celoj Srbiji kako bi bile vraćene na ratište. Novinari *Vremena* su izvestili o slučaju njih 1.200 koji su bili prisilno vraćeni u Bosnu. Oni su, dakle, najpre iz Krajine stigli u Srbiju.

"Neke su skidali sa traktora, još u putu, većinu je milicija pozvala na dogovor 'u cilju regulisanja statusa'. Strpani su potom u autobuse i sabrani u Loznici i Zvorniku (...) Odatle su odvedeni u bijeljinsku kasarnu, pa u Banja Luku. Cilj je bila Manjača. Za njih 1.200. Smešteni su u barake u kojima su bili zarobljeni Muslimani. Videli su krvavu ćebad, slamu, potpise onih koji su tu 'logorovali'. Zaključali su ih. Oko baraka je bila bodljikava žica. Sutradan su im oficiri pričali o gerilskom ratu, o tome da ce činiti gerilski korpus. Odbili su - nisu im dali da se bore tamo gde su krvarili četiri godine, šta hoće sad. Suprotstavili su se namenjenoj ulozi i svi peške krenuli za Banja Luku. Silom ih nisu sprečavali. Pred ulazom u grad sačekao ih je general Celeketić i iz razloga vojno-moralnih, smestio u autobuse, pa u kasarnu "Kozara". Opet razgovori sa oficirima, generalom Lončarom. I opet odbijanje da budu gerilci. Pristajali su i na to, ali pod uslovom da vide gde su im porodice, sto je bilo, tobože, prihvaćeno. Obezbeđen im je prevoz do Bijeljine, odakle im je obećan "voz za Srbiju". Već mesec i po dana - 37 dana, tačnije, provode u Bijeljini na železničkoj stanici; voza - nema. Tako ostavljene na železničkoj stanici, prihvatio ih je Komesarijat za izbeglice i UNHCR. Obezbedili su im šatore i hranu. Voda na dve stanične česme je u međuvremenu isključena. Uslovi su takvi da su dvojica sa žuticom u bolnici. Od 1.2000, ostalo ih je samo stotinak. Gde su ostali? Dolazili su Arkanovi ljudi - pretili, provocirali i odveli jedan deo ljudi. Ostali su se nekako snašli, novcem i vezama. Ostali su samo oni koji nemaju nigde nikog.

Pokušavali su i oni da odu u Srbiju. Sednu u autobus, ali ih srbijanska policija skida na granici - 'nemaju dozvolu o pravu na slobodno kretanje'. Kada pitaju gde da dobiju tu potvrdu, nema odgovora. Tako, u Srbiju im ne daju, ovde kažu da im ne trebaju, u Hrvatsku ne mogu. "...Sad spavamo pod šatorima i nazivaju nas izdajicama... nemam ni kućni broj ni grad, ni državu. Ne znam gde mi je porodica. U Srbiju ne možeš ni nos pomoliti... Ovi Arkanovi naoružani prolaze bez problema, obezbeđuju dozvole, a mi ni sa kesom veša ne možemo..."(Vreme, 25. septembar 1995)

Od samog početka egzodusa, kao najveći problem s kojim se suočavao narod Krajine u Srbiji "u početnom trenutku", tadašnji ministar inostranih poslova RSK, M. Vojnović, isticao je - nasilnu mobilizaciju. Ljudima se mora omogućiti, govorio je, bar nekoliko nedelja da reše pitanje egzistencije svojih familija. On je bio uveren da izbeglice iz

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Davidović
„Veličina, oblici i posledice prisilnih migracija
stanovništva nakon raspada Jugoslavije”, (str. 27-52)*

Krajine nisu više bili spremni da se bore za Republiku Srpsku, jer su se osećali prevarenim i izmanipulisanim. (*Politika*, 26. avgust, 1995)

Šef štaba Republike Srbije za zbrinjavanje izbeglica [A. Jokić] nije ostavljao nikakvog mesta sumnji o tome ko će biti propušten kroz jugoslovenske granice, a ko ne. On je doslovce izjavljivao:

“Vojni obveznici iz RSK ne mogu da pređu u Jugoslaviju, jer prema našim saznanjima, promene i dešavanja na frontu govore o tome da su srpske jedinice u ofanzivi i da su im potrebni vojnici. Ti ljudi moraju i biće vraćeni da odrade svoj deo posla. Niko od njih ne treba da ima ni jedan stepen rezerve i mora biti siguran da ćemo članove njihovih porodica zbrinuti, smestiti i opskrbiti njihovu decu, žene i roditelje. Dok se oni nalaze u Jugoslaviji, o njima brinu naš narod i naša vlast. Mi smo u prvom momentu dozvolili, s obzirom na dramatičnost situacije, da sa porodicama prelaze i vojni obveznici. Više za to nema razloga, naglasio je on. Vojni obveznici iz RSK koji su smestili svoje porodice moraju i biće, po zahtevu njihovih vlasti, vraćeni da sačuvaju granice Republike Srpske. Istovremeno i da podrže borce i svoje kolege koji na Baniji i Kordunu vode žestoke borbe, da spasu onaj deo naroda koji se nalazi u okruženju”.

Istovremeno, uočeno je da se pored izbeglica iz RSK, pojavljuje i jedan broj ljudi iz RS koji su se uključivali u kolone izbeglica i nastojali da pređu u Srbiju i Jugoslaviju. Isti šef štaba Republike Srbije za zbrinjavanje izbeglica tim povodom naglašava: "Mi ćemo to sprečiti jer Republika Srpska postoji, njeni organi vlasti funkcionišu, prema tome, ti građani su zbrinuti. Izbeglice iz RS nećemo primati u Jugoslaviju. Nema ni jednog razloga za stvaranje izbegličkog talasa iz Republike Srpske. Problemi koji su se javili i stvorili određene teškoće, rezultat su želje nekih lica iz Republike Srpske da pređu granicu i da bez ikakvog osnova steknu izbeglički status u Srbiji odnosno Jugoslaviji" (*Politika*, 13. i 14. avgust, 1995).

Povratak u Kninsku Krajinu

Omogućavanje povratka proteranog stanovništva pominje se prvi put oficijelno u pismu koje je Predsednik RSK M. Martić uputio Generalnom sekretaru UN. (*Politika*, 19. avgust 1995) U javnosti je to pokrenulo niz

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Davidović
„Veličina, oblici i posledice prisilnih migracija
stanovništva nakon raspada Jugoslavije”, (str. 27-52)*

rasprava o pravnim, imovinsko-svojinskim i drugim aspektima ovog problema. Svakim danom, sve više, glavno pitanje postaje: gde se to, uostalom, vratiti? Iz Kninske krajine su ljudi proterani, kuće uništene, privredne zgrade opljačkane, sistematski je sve spaljeno. Ubijeno je sve što se micalo: guske, patke, konji, krave. Krajina je ostala pusta, bez ljudi; domaće životinje koje nisu bile pobijene, jednostavno, su poumirale.

Prema izveštaju UN o stanju u Krajini koncem 1995. godine - Hrvati koji su zbog srpskog pritiska bili primorani da napuste ovo područje 1991. godine, vraćaju se svojim kucama, naročito u gradove. Sela u bivšoj RSK su ostala pusta i napuštena. To područje je postalo raj za pljačkaše; prema izvorima UN, 70% zgrada koje su ostale neoštećene, spaljene su, minirane ili uništene od avgusta do decembra 1995.

Preostali Srbi, njih oko 8.000 - uglavnom, starijih ljudi - žive u stalnom strahu. Oni koji su ostali u većim gradovima imaju neku vrstu zaštite od UN i lokalne hrvatske policije. Međutim, stariji Srbi koji su ostali u oko 500 malih, često udaljenih sela - jedva mogu da se prehrane. U istom izveštaju UN dalje stoji: "Humanitarna pomoć nije deo naše misije. Međutim, posto se nove hrvatske vlasti ne brinu puno za sudbinu svojih srpskih sugrađana, ured i ostale UN agencije na ovom području počele su raspodelu hrane i lekova preostalom stanovništvu. Vojni posmatrači UN koji su se prethodno bavili brojanjem sukoba na liniji razdvajanja, sada se često mogu videti kako pomazu starijim ženama da se snabdeju hranom i ogrevom za zimu. Njihova je pomoć neophodna i hitna, posto su stanovnici počeli da umiru zbog uslova u kojima su bili prinuđeni da žive"(Odgovor, br. 71, 25. decembar 1995).

Koncem avgusta 1995. novi komandant vojnog područja u Kninu izjavljuje da bi u Kninu do kraja te godine trebalo da se nastani 10.000 ljudi; završen je popis vojnih, a biće evidentirani i stanovi u društvenom vlasništvu. Stanovi će se dodeljivati civilima koji su nekada živeli u Kninu, kao i svim onim hrvatskim izbeglicama čije su kuće porušene, a želeli bi da se tamo nastane. Stambena komisija Ministarstva odbrane primaće molbe hrvatskih vojnika za dodelu stanova u Kninu.

I dok su se u Krajini množili grobovi onih, pretežno nemoćnih koji su ostali, i broj opljačkanih, zapaljenih i uništenih kuća, hrvatska vlada je

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Davidović
„Veličina, oblici i posledice prisilnih migracija
stanovništva nakon raspada Jugoslavije”, (str. 27-52)*

odmah pokrenula inicijativu za ukidanje Zakona o pravima etničkih zajednica i nacionalnih manjina, koji je važio za one etničke zajednice, koje su prelazile granicu od osam posto u ukupnom učešću u stanovništvu Hrvatske. Učešće najmnogobrojnije takve skupine - Srba, dakle, najzad je svedeno na manji procenat od traženog. Da zaključimo zanimljivom opaskom jednog Krajišnika, iz avgusta 1995. g., koji govori o tome kako se "cestama od Petrovca i Novog, preko Banjaluke kretala - prema Beogradu i Srbiji, neprekinuta kolona s više od 200.000 Srba iz zapadne Krajine, koji će se ubrzo suočiti s formalnim raspravama *da li su oni izbjeglice ili prognanici*, a da se niko nije zapitao nisu li, možda, oni *povratnici* na prostore koje su njihovi preci davno napustili" (Radulović, 1996:104).

6. ZAKLJU AK

Posle "Oluje" u Hrvatskoj i NATO bombardovanja Srbije i Kosova, neočekivano je došlo do novih oblika masovnog prisilnog preseljenja srpskog i albanskog stanovništva. Posledice i glavna strukturalna obeležja ovih masovnih preseljenja stanovništva su najmanje poznati i njihovo istraživanje je neophodno i predstavlja urgentan zadatak. Osnovni cilj ovog priloga je bio ukazivanje na specifičnost jugoslovenskih prisilnih migracija, naročito u sadašnjem trenutku procesa tranzicije jugoslovenskog društva. Ono što bi dalje trebalo istražiti je pitanje o tome da li postoje sličnosti i razlike između prisilnih migracija jugoslovenskog stanovništva koje su se desile za vreme Drugog svetskog rata i ovih iz rata 1991 godine. Koji su pravci etničkih nasilnih preseljenja bili tada, a koji danas? Da li postoji jedan istorijsko-društveni kontinuitet i da li je etničko prisilno preseljenje stanovništva na ovim prostorima okončano? Gde se sve danas nalazi prisilno raseljeno stanovništvo? Kakvi su *stvarni uslovi* za povratak prognanika koji bi hteli da se vrate? Kakve su međunarodne konvencije o tome, a kakva svakodnevna praksa u područjima gde se očekuje povratak raseljenog stanovništva? Kakve su procene o tome za narednih pet ili deset godina? U davanju odgovora na ova i slična pitanja, neophodno je jedno dobro organizovano empirijsko istraživanje o posledicama prisilnih migracija. Takvo istraživanje bi moralo imati jedan novi pristup izbeglištvu u tako specifičnim uslovima kao što su bili ovi.

REFERENCE

- (1) BREZNIK DUŠAN (1991), *Stanovništvo Jugoslavije*, Konzorcijum instituta društvenih nauka, Chronos
- (2) CVETKOVIĆ, VLADIMIR (1998), *Strah i poniženje. Jugoslovenski rat i izbeglice u Srbiji: 1991-1997*, Beograd, Institut za evropske studije
- (3) DAVIDOVIĆ, MILENA (1990 a), "Etnički aspekt migracija: rezultati jednog istraživanja", u zborniku *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo, Institut za istoriju u Sarajevu i Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, str. 519-526.
- (4) DAVIDOVIĆ MILENA (1990 b), "Mobility of Population in Serbia", *Sociology*, A Supplement prepared for the XIIth World Congress of Sociology, Madrid, Spain, Vol. XXXII, pp. 126-141.
- (5) DAVIDOVIĆ MILENA (2002), "The Problem of Brain Drain in Modern-Day Serbia", in: Russell J. Meyer (ed.), *Perspectives in Higher Education Reform*, The Alliance of Universities for Democracy
- (6) Dnevni listovi: *Politika* i *Naša borba* u periodu 1. avgust 1995 do 30. septembar 1996.
- (7) FOND ZA HUMANITARNO PRAVO (1996), *Mobilizacija izbeglica u Srbiji*, Beograd, serija Pod lupom, br.18.
- (8) GREČIĆ, VLADIMIR (1990), "The Importance of Migrant Workers' and Emigrants' Remittances for the Yugoslav Economy", *International Migration*, 28 (1).
- (9) HELSINŠKI ODBOR ZA LJUDSKA PRAVA U SRBIJI (1977), "Srpsko-hrvatski odnosi i problem izbeglica". Okrugli sto, Beograd, 30-31 januar 1997, Beograd, HOLJP u Srbiji
- (10) ILIĆ, VLADIMIR (2001), *Između integracije i održivog povratka: izbeglice u Srbiji*, Beograd, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji
- (11) JAKOVLJEVIĆ BOŠKO (1998), "Sistem međunarodne zaštite izbeglica", u: Grupa autora, *Izbeglice*. Međunarodna zaštita, pravni položaj i životni problemi izbeglica, prognanika i raseljenih lica, Beograd, Međunarodna politika i drugi izdavači

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Davidović
„Veličina, oblici i posledice prisilnih migracija
stanovništva nakon raspada Jugoslavije”, (str. 27-52)*

- (12) JAKŠIĆ, BOŽIDAR (2002), *Ljudi bez krova. Život izbeglica i raseljenih Roma sa Kosova u Crnoj Gori*, Beograd, Republika
- (13) MATKOVIĆ GORDANA (1997), "Future Plans and Durable Solutions for War Affected Population in FR Yugoslavia", *Stanovništvo*, 1-2, pp. 7-23.
- (14) MATKOVIC GORDANA AND VUJNOVIĆ, BORKA (1996), "War affected Persons in the FR Yugoslavia", *Stanovništvo*, broj 3-4, pp. 7-41.
- (15) *NAŠE ŠANSE*, sedmični servis za izbeglice iz Bosne i Hercegovine. Izdaje novinska agencija Safax.
- (16) PETROVIĆ RUŽA (1987), *Migracije u Jugoslaviji i etnički aspekt*, Beograd, IIC SSO
- (17) RADULOVIĆ SRĐAN (1996), *Sudbina Krajine*, Beograd, Dan Graf
- (18) TODOROVIĆ LUKA (1998), "Pravni i društveni položaj izbeglica u SR Jugoslaviji" u: Grupa autora, *Izbeglice*. Međunarodna zaštita, pravni položaj i životni problemi izbeglica, prognanika i raseljenih lica, Beograd, Međunarodna politika i drugi izdavači
- (19) TRAVAR JOVANKA (1998), "Ostvarivanje prava i pravna zaštita izbeglica", u: Grupa autora, *Izbeglice*. Međunarodna zaštita, pravni položaj i životni problemi izbeglica, prognanika i raseljenih lica, Beograd, Međunarodna politika i drugi izdavači
- (20) UNHCR (1996), *Refugees and Other War Affected Persons in FR Yugoslavia*, Belgrade
- (21) WHITE PAUL AND SPORTON DEBORAH (1995), "East-west movement: old barriers, new barriers", in Ray Hall and Paul White (eds), *Europe's Population. Towards the next century*, London, UCL Press
- (22) ZBORNİK RADOVA I DOKUMENATA (1998), *Izbeglice. Međunarodna zaštita, pravni položaj i životni problemi izbeglica, prognanika i raseljenih lica*, Beograd, Međunarodna politika i drugi izdavači

Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Davidović
„Veličina, oblici i posledice prisilnih migracija
stanovništva nakon raspada Jugoslavije”, (str. 27-52)

THE VOLUME, FORMS AND CONSEQUENCES OF FORCED MIGRATION OF POPULATION FOLLOWING THE DISINTEGRATION OF YUGOSLAVIA

The area of ex-Yugoslavia has become one of most lively laboratories for various scientific observations of social relations in today's Europe. In the country that ceased to exist, various social changes have been happening in front of the world's eyes. The public was shocked with the cruel war strategy employing the ethnic cleansing; by horrible sufferings of the innocent civil population and the forced relocations; the so-called exchange of population; destruction and ceaseless bombings of cities and villages of what yesterday was a homeland. Millions of refugees spread throughout the world. According to UN sources, it is considered that since the beginning of the war in 1991 there have been more than four millions refugees from the area of ex-Yugoslavia in the world. Except for the great relocation of the German population immediately after World War Two, this is one of the greatest migration waves in which an autochthonous European population takes part. The main directions of forced ethnical migration will be analysed and the consideration of the role of displaced populations in the political processes of their states will be done. There is no doubt that there are numerous cases of violation of refugee's rights all over the region of ex-Yugoslavia which will be presented.

*KEY WORDS: forced migration / refugees / exiled persons
/ internally displaced persons / opportunities for return*

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2007 / Vol. XXVI / 1-2 / 53-75

Originalni naučni rad
UDK: 316.334.3/4
340.114

VETTING AS AN ELEMENT OF INSTITUTIONAL REFORM AND TRANSITIONAL JUSTICE

Maja Kova *

Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade

Reforming institutions in a countries emerging from conflict or authoritarian rule contributes to achieving a central objective of an effective and legitimate transitional justice policy: the prevention of recurrence of human rights abuses. Therefore, vetting as an element of institutional reform and transitional justice should be considered as a measure to reform institution responsible for human rights violations, thus it calls for individual responsibility of those who were involved in the past human rights abuses. As a key measure of institutional reform, vetting, to the great extent, affects the functioning of the institution to be reformed, thus relates to the other institutional reform processes. I argue in this article that necessity to approach to institutional reform processes holistically and coherently is justified by the convergence and mutual reinforcement of the mechanisms of institutional reform processes. Failing to implement one of measures may instigate failure to implement another. Accordingly, a coherent and holistic approach to transitional justice mechanisms in post-conflict and/or post-authoritarian settings is of great significance for achievement of

* Email: maya.kovac@gmail.com

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Kovač
„Vetting as an element of institutional reform
and transitional justice”, (str. 53-75)*

sustainability of transitional justice policy. However, little systematic attention has been paid to the topic of vetting as an institutional reform and transitional justice measure. The main reasons for such lack of the attention and familiarity with the term comes from misconception of the meaning of the process, lack of its clarity in the literature, and minor efforts taken to distinguish it from massive dismissals or purges. The discussion in this article strives to fill this gap by offering a comprehensive approach to the subject of research.

KEY WORDS: vetting / institutional reform / transitional justice

1. INTRODUCTION

Transitional justice embodies an attempt to build sustainable development in the aftermath of armed conflicts and large-scale human rights violations. Transitional justice as a mechanism of restoring the rule of law in the countries emerging from conflict or authoritarian rule, encompasses not only war crimes prosecutions (hitherto given the most weight in the post-conflict settings), but also reparations, truth-seeking and institutional reform as equally important remedying mechanisms. These mechanisms foster the creation of restorative justice, help to end impunity and have a preventive role in post-conflict and/or post-authoritarian recovery efforts. However, it is of great significance for successful implementation of the transitional justice measures, to approach to its mechanisms holistically. These mechanisms are convergent and mutually reinforcing, and failure to implement one may cause failure of another. On the other hand, the multifaceted shortcomings of post-conflict or post-authoritarian public institutions call for a comprehensive approach to institutional reform as well.

Vetting as element of institutional reform and transitional justice processes should be primarily understood as a measure to reform institution responsible for human rights violations. It calls for individual responsibility of those involved in past human rights abuses. Therefore,

vetting is used in this article to refer to processes for assessing an individual's integrity, namely, as a tool to determine if individual's prior conduct warrants his/her exclusion from public institution. In addition, vetting strategies need to address particular historical and political context of the country in question, since different contextual conditions raise different vetting approaches.

Discussion in this article is focused to four major sections. The first defines the notion of transitional justice and vetting as one of its mechanisms. The discussion in the following section is mainly concentrated to vetting in a context of broader institutional reform processes. Simultaneously, the need for a coherent and holistic approach to institutional reform measures has been argued in this section. Further on, the types and design of a vetting process in post-conflict or post-authoritarian settings have been presented in the third section of the paper. Lastly, an overview of the situation related to vetting measures and initiatives in some of the countries of the Former Yugoslavia have been elaborated.

2. VETTING AND TRANSITIONAL JUSTICE

In post-conflict and/or post-authoritarian societies the maintenance of long-term peace and democratic stability can be achieved only if the population is confident that redress for grievances can be obtained through legitimate structures. In situations in which these legitimate structures are absent an element of urgency in the restoration of the rule of law exists. Transitional justice processes, therefore intends to build a sustainable peace after conflict, mass violence or systematic human rights abuses.

According to the UN Secretary General Report on Rule of Law and Transitional Justice in Conflict and Post-conflict Societies, transitional justice comprises:

[...] the full range of processes and mechanisms associated with a society's attempts to come to terms with a legacy of large-scale past abuses, in order to ensure accountability, serve justice and achieve reconciliation. These may include both judicial and non-judicial

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Kovač
„Vetting as an element of institutional reform
and transitional justice”, (str. 53-75)*

mechanisms, with differing levels of international involvement (or none at all) and individual prosecutions, reparations, truth-seeking, institutional reform, vetting and dismissals, or a combination thereof.¹

As stated in the definition of the report, the key elements of transitional justice involve war crimes prosecutions, revealing the truth about past crimes, providing victims with reparations and reforming abusive institutions.

The most researched and studied mechanism of transitional justice is, without any doubt, war crime prosecutions. However, truth seeking and reparations to the victims of human rights abuses have generated considerable attention and study as well. On the other hand, vetting as an element of institutional reform mechanism and transitional justice itself, has received the less attention from the academics, transitional justice professionals, and its stakeholders in general. The main reasons for such lack of the attention and familiarity with the term comes from misconception of the meaning of the process, lack of its clarity in the literature, and minor efforts taken to distinguish it from massive dismissals or purges.

At this point, I find necessary to discuss general notion of vetting processes in a transitional justice context and its mutually reinforcing linkages with other transitional justice pillars.

Vetting as a transitional justice mechanism is primarily a measure to reform abusive institutions in post-conflict and/or post-authoritarian societies and as such is very complex phenomenon. Relying on the UN Secretary-General's definition, vetting in post-conflict settings "...usually entails a formal process for the identification and removal of individuals responsible for abuses, especially from the police, prison services, the army and the judiciary"². Therefore, vetting refers to a process of assessing integrity to determine suitability for public service engagement. However, vetting entails not only identification and

¹ *The Rule of Law and Transitional Justice in Conflict and Post-conflict Societies: Report of the Secretary-General*. UN Security Council S/2004/616, 23 August 2004, p. 4.

² *Ibid.*, p. 18.

Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Kovač
„Vetting as an element of institutional reform
and transitional justice”, (str. 53-75)

removal of individuals responsible for past abuses, but also aims at screening of integrity and capacity of new candidates for public employment. Also, vetting is the process in which criteria of assessment relate to *individual* responsibility, which, thus calls for individual review, and for offering individuals some procedural guarantees.³

However, as a stand-alone measure, vetting is generally insufficient to ensure that abuses are not repeated. A coherent and holistic approach to transitional justice mechanisms is necessary to ensure that systematic and widespread human rights abuses will not recur. Such approach to transitional reform as Alexander Mayer-Rieckh argues "will seek to empower the subject of the state oppression and victims of conflict-related violence to recognize themselves and be recognized as rights-bearing citizens"⁴.

Vetting is a measure of institutional reform, thus an element of transitional justice policy, and as such it can facilitate the application of other transitional justice measures, in particular, prosecutions, truth seeking and reparation to victims of past abuses. On the other hand the process of facilitation is mutually reinforcing. For instance, truth commissions could provide vetting commissions with relevant data on security services employees on its possible involvement in past human rights abuses and vice versa. On the other hand linkages between reparation processes and vetting are significant as well, but less direct. Taken as a form of recognition of state responsibility for past human rights mistreatments, as de Grieff argues, those who are responsible for the abuses are likely to oppose the establishment of reparation programmes. Thus, vet those responsible for the abuses may weaken one of the sources of resistance to reparations.⁵ Finally, vetting may

³ De Grieff, P, "Vetting and Transitional Justice", *Justice as Prevention: Vetting Public Employees in Transitional Societies*, Mayer-Rieckh, Alexander and Pablo de Grieff, eds. Social Science Research Council, New York, 2007, p. 524.

⁴ Mayer-Rieckh, A, "On Preventing Abuse: Vetting and Other Transitional Reforms", *Justice as Prevention: Vetting Public Employees in Transitional Societies*, Mayer-Rieckh, Alexander and Pablo de Grieff, eds. Social Science Research Council, New York, 2007, p. 483

⁵ De Grieff, op. cit, p. 529.

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Kovač
„Vetting as an element of institutional reform
and transitional justice”, (str. 53-75)*

also facilitate broader scope of institutional reform measures by weaken the sources of opposition and resistance to reform.⁶

3. VETTING, INSTITUTIONAL REFORM AND ITS INTER-LINKAGES

As argued above, transitional justice mechanisms, generally speaking, respond to mass atrocities by punishing perpetrators, establish the truth about past violations and provide victims with reparations, either symbolic or material. It is also necessary to fundamentally change or reform, or in some cases even abolish institutions responsible for human rights abuses. Since this article deals mainly with institutional reform processes as one of the pillars of transitional justice and specifically with vetting as an institutional reform mechanism, I'll concentrate at this point at reforming institution processes with vetting as its cornerstone.

Public institutions that perpetuated a conflict or served an authoritarian regime need to be transformed into institutions that support transitional processes, sustain peace and preserve rule of law. Therefore, effective and sustainable institutional reform is a very complex and challenging task for its implementers. Institutional reform measures, depending on a country's circumstances, may include various mechanisms. Those reform mechanisms may be as follows: creation of oversight, complaint and disciplinary procedures, the reform of establishment of legal frameworks, the development or revision of ethical guidelines and codes of conduct, changing symbols that are associated with abusive practices, etc. However, effective institutional reform might also have to review the functioning of an entire public sector, and consider merging, disbanding and creating public institutions.⁷ These mechanisms, depending on the conditions in the specific context, may be used separately, but most

⁶ Ibid, p. 30.

⁷ Rule of Law Tools for Post-conflict States, *Vetting: an Operational Framework*, Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, New York and Geneva, 2006.

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Kovač
„Vetting as an element of institutional reform
and transitional justice”, (str. 53-75)*

usually the case is that its combination will have the most effect in the reform processes.

As a key mechanism of institutional reform, vetting, to the great extent, affects the functioning of the institution to be reformed and thus relates to the other institutional reform measures. Taking into consideration linkages among vetting and other institutional reform processes and adopting a coherent reform approach can help to ensure the effectiveness of the vetting process itself and the institutional reform as a whole.

As Mayer-Rieckh argues, vetting process usually have significant effect on the overall functioning of public institution by, for instance, resulting in removal of a great number of public employees, or even by focusing in removal of senior management structures at the key positions. The potential negative effects of vetting on the institution and society as a whole, particularly the risks of governance gaps and increased criminality, as this author argues, need to be strictly considered in the process of the vetting design, and to possibly ensure conditions for vetting processes to go alongside with other institutional reform measures in order to prevent these possible negative effects⁸. In the situations where other institutional reform measures target the same public positions as vetting process, the mutual impact of these processes could often be unfavorable. In transitional settings depending on concrete situation, either whole or some parts of public institutions may be changed in order to meet the requirements of the state govern by the rule of law. Institutions might have to be merged, reduced in size or enlarged, newly created or fully abolished. In any of these cases personnel composition of an institution might have to be modified. Taking stated into consideration, vetting processes that are not in coordination and cohesion with such reforms may result in failure, for instance, screening the posts for positions that no longer exist, or have different job requirements. Therefore, the importance of great level of coordination and cohesion among vetting and other

⁸ Mayer-Rieckh, A, op. cit, pp. 486-487.

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Kovač
„Vetting as an element of institutional reform
and transitional justice”, (str. 53-75)*

institutional reform processes is more than evident and need to be brought to the attention of the bodies responsible for institutional reform processes in transitional circumstances.

However, other institutional reforms may act in favor and safeguard of vetting process outcomes. Reform measures that help to prevent reversals and strive to include vetting outcomes in the context of broader institutional reform process will enable realization of efforts to establish merit based recruitment, appointment and dismissal procedures, and other measures as well in order to stop political interference and to provide genuine separation of governmental powers.⁹

Finally, vetting as stand-alone institutional reform measure is generally insufficient to prevent recurrence of abuse and has to be coordinated with other institutional reform measures to ensure filling the void of past mistreatments. Consequently, the multidimensional character of the transitional context requires complementing vetting with other institutional reform processes and thus requires a holistic and comprehensive approach to institutional reform process.

4. APPROACHES TO VETTING PROCESS: TYPES AND DESIGN OF VETTING PROCESSES

Vetting process may be implemented in a different situations or scenarios and in certain sectors of administration, most usually in security sector and judiciary, and in this context it may address various issues. Namely, it is of great importance for successful vetting to clearly assess what institutions and positions within the institutions will be subject to vetting.

4.1. Institutions and Positions that are Subjects to Vetting

It is more than obvious that in post-conflict settings, vetting procedures tend to focus on the institutions that have been involved in human

⁹ Ibid.

Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Kovač
„Vetting as an element of institutional reform
and transitional justice”, (str. 53-75)

rights abuses, notably in the security sector and judicial sector institutions. I will focus my discussion on how vetting processes have been implemented in police sector and judiciary when presenting case of Bosnia and Herzegovina in the part on Western Balkans overview. However, in post-authoritarian settings such were in Czech Republic, Poland, or Hungary¹⁰ where less violent misconducts took place, vetting had been focused at the broader range of targets, including electoral posts, universities, and the media. In the Czech Republic, for instance, lustration procedure reached as Jiri Priban argues "wide range of public offices"¹¹ such as all ranks of the judiciary and prosecution office, civil service, all ranks of senior administrative positions in all constitutional bodies, the army, the police, all intelligence service specialized in political surveillance and prosecutions, state media, press agencies, state corporations, university administrative positions of head of academic departments, etc. In Hungary, subject to lustration were members of parliament, ombudsmen, members of Constitutional Court, the president and vice president of the Supreme Court, the chief prosecutor, the public administration of highest level, including the president and the members of the cabinet, the police and the media. In Poland, the lustration statute stated that persons holding public offices had to make lustration declarations.¹²

In addition to the assessing what institution and position should be subject to vetting, the individuals to be vetted should be identified as well. A failure to identify a target group prior to running vetting

¹⁰ In Eastern and Central, post-communist Europe, lustration refers to vetting processes, thus those two terms are used interchangeably to refer to the same process. The term lustration derived from the Latin *lustratio*, an act of purification and reconciliation in Ancient Rome during which a solemn sacrifice was offered.

¹¹ Priban, J, "Oppressors and Their Victims: the Czech Lustration Law and the Rule of Law", *Justice as Prevention: Vetting Public Employees in Transitional Societies*, Mayer-Rieckh, Alexander and Pablo de Grieff, eds. Social Science Research Council, New York, 2007, p. 311.

¹² *Justice as Prevention: Vetting Public Employees in Transitional Societies*, Mayer-Rieckh, Alexander and Pablo de Grieff, eds. Social Science Research Council, New York, 2007, p. 21.

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Kovač
„Vetting as an element of institutional reform
and transitional justice”, (str. 53-75)*

process would allow circumvention and might render the whole process obsolete. Personnel identification will also assist in planning realistic and feasible reform process and might be used for establishing a proper personnel management system for the institution in question. However, identification as a sole measure is not enough. Reliable records about the *integrity* of the persons subject to vetting are condition of any successful vetting process and thus need to be established. In order to collect reliable integrity data, background information might have to be collected from variety of sources which include, among others, personnel files, court records, truth commission reports, media reports, party files, United Nations reports and NGO reports available. On the other hand, public should be given opportunity to come forward with information as an useful tool for checking on the integrity serving public employees.

4.2. Conditions that Determine the Design of a Vetting Process

Resistance to reform is a regular feature in the countries emerging from conflict or authoritarian rule. Individuals and groups that risk losing power and influence through reform process often resist its implementation. However, any particular transition has its own characteristics and context in which it operates that might make it either more or less open to vetting. Vetting processes regulate access to ruling positions and are highly political undertakings, notably in the post-conflict settings.

In order to assess external conditions to implement vetting process, it is necessary to screen concrete *political conditions* and assess possible risks that might obstruct the vetting process. Namely, the nature of transition should be carefully analyzed, potential resistance to the vetting process should be considered in advance, and reform oriented human capacities that may assist in the design and implementation of a vetting process should be identified.

Furthermore, a firm *legal* basis is necessary for establishment of vetting processes. Depending on specific settings in which vetting processes are to be implemented, international or national legal frame should be followed in order to run the reform processes. As argued above, any

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Kovač
„Vetting as an element of institutional reform
and transitional justice”, (str. 53-75)*

vetting process will be contested and will create political resistance, but if an explicit commitment to vetting in a peace agreement or Security Council resolution exists then it will be far more difficult to circumvent vetting process. If special national legislation is required, which is the most regular case, it should be clear, precise and in compliance with constitutional requirements and international standards.

Vetting processes are complex, time-consuming and resource-intensive, in particular when they concern institutions with large number of employees. Therefore, the success or failure of the process to the great extent depends on thorough evaluation of operational requirements and external factors that will influence it as well as the provision of adequate time and resources. The timing and duration of vetting process will usually reflect political circumstances of the country in question, but they will also be determined by other characteristics of the process, such as number of institutions, positions and individuals to be vetted.

It is of crucial importance, though, to avoid possible undesirable consequences of a vetting process such are political misuse, governance gap and destabilization. Vetting process can be misused in political purposes. Removals of the public servants can be based on group or party affiliation, rather than on individual conduct, target political opponents, and even degenerate to political purges. On the other hand, vetting, by removing larger number of public employees (notably, senior or expert) may create governance gap if the functioning of the institution is disrupted. Thus, vetting processes if they are likely to cause the risk of governance gap, should be implemented in phases in order to prevent this risk. Furthermore, the potential risk of destabilizing effects of removals from public service should be assessed prior to designing a vetting process. In particular, if large number of security sector employees has been removed they may turn to armed opposition or organized crime and create security threat.

4.3 Types of Vetting

The type and scope of vetting process can vary considerably. However, in transitional settings, two basic types of vetting stand out:

Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Kovač
„Vetting as an element of institutional reform
and transitional justice”, (str. 53-75)

review and reappointment. Review and reappointment can be distinguished by scope and category of persons they intend to target: serving employees of a public institution or applicants for service in a public institution.¹³

A review process aims at excluding from the public service individuals who were involved in serious abuses. Simultaneously, removing abusers can weaken sources of resistance to institutional reform and facilitate implementation of other transitional justice measures. Review as a measure of reforming abusive institutions can contribute to providing recognition to victims of violence and state repression by disbanding those responsible for abuses. However, in addition to the presence of abusive public servants, existence of the individuals that lack capacity is another recurring cause of the malfunctioning and lack of legitimacy of a public institution in transitional contexts. Therefore, this process may be used in order to replace incompetent public employees and thereby making another contribution to effective reform.

In a review process, special transitional mechanism is usually established to screen serving public employees with the aim of removing those who lack integrity and capacity to hold the position. In general, special ad hoc commission is to implement a vetting process, since regular disciplinary mechanisms can not be used in a setting of broader institutional reform where great number of individuals is to be screened. In a review process, basic due process standards apply, the burden of proofs falls on the review commission and balance of probabilities will be the appropriate standard of proof.

On the other hand, a reappointment process reverses the fundamental dynamics of a review. The public institution in question is first disbanded, a successor institution is established, and there is a general competition for all posts with the aim to select the most suitable. In this context, all serving employees have to reapply if they want to continue working, and simultaneously, new candidates will be taken into consideration. However, in order to avoid governance

¹³ Mayer-Rieckh, A, op. cit, p. 487.

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Kovač
„Vetting as an element of institutional reform
and transitional justice”, (str. 53-75)*

gap, the serving employees may remain at the positions until final decision about their future status is made. While the general aim of the review process is to remove from the positions individuals who lack the integrity and capacity, the aim of a reappointment process is to select for the office the most suitable and qualified candidates.

However, applicants in a reappointment process do not enjoy due process protections of serving employees in a review process, but have an equal access to public service. These procedural simplifications streamline the vetting process significantly. In a country emerging from conflict or authoritarian rule, reappointment process facilitate the selection of most suitable individuals, rather than just weeding out those who are clearly unacceptable. Reappointment process, however, may cause several serious risks. It could enable political interference by the executive branch of government in otherwise independently operating sectors, undermine basic due process rights, and leave a governance gap while the process is ongoing. Having said this, the reappointment process should be limited to circumstances when the institution is fundamentally dysfunctional or compromised, and needs to be changed significantly. Consequently, the process should be performed as quickly and as early as the circumstances allows in order to avoid the protracted periods of legal uncertainty.

The most commonly, though, the vetting processes in the countries in transition are understood in terms of a review process.¹⁴ The examples of transitional vetting cases in the transitional countries generally represent processes of *screening out* individuals involved in the past mistreatments.

4.4. Vetting Process Design

Vetting as a measure of institutional reform is very complex process that needs to be adapted to the reform requirements of a specific transitional situation, complemented by other reform measures, and

¹⁴ Ibid. p. 488.

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Kovač
„Vetting as an element of institutional reform
and transitional justice”, (str. 53-75)*

integrated in a coherent institutional reform strategy. As Mayer-Rieckh argues, design the vetting process should include normative criteria and contextual conditions¹⁵. In that regard, normative dimension refers to the aims of transitional vetting and the basic legal standards relevant to the practice of vetting, while contextual conditions relate to the opportunities, risks, reform needs, resource requirements and sustainability considerations. Therefore, normative criteria provide a framework for design of a vetting process in response to the requirements of contextual conditions.

Normative dimension is intended to streamline vetting process in three different levels in order to acquire a holistic and coherent dimension of overall transitional reform processes. Firstly, while designing vetting processes, normative criteria helps that the design stream to ensure that the vetting process itself contributes, to the greatest extent, to set institutional reform goals. Secondly, as Mayer-Rieckh argues, the vetting process need to be incorporated in a comprehensive institutional reform framework and coordinated with other institutional reform activities in order to commonly stream to the reform goals. And, lastly, vetting processes, as argued above, share its reform related aims with other transitional justice measures, therefore it is crucial in vetting design process to coordinate and relate vetting with other transitional justice mechanisms in order to achieve desired aims more fully, and thus contribute to the effectiveness of a vetting process itself.

Basic legal standards required for vetting to be performed affects design choices. As elaborated above, they include the principle of individual responsibility, due process guarantees, and guarantees to the right to access, on general terms of equality, to public service. Depending on selected type of a vetting process different legal standards will be applied.

Normative criteria provide a broader frame for design of a vetting process. However, contextual conditions further determine design strategy. It is necessary to consider specific transitional context,

¹⁵ Ibid. p. 504.

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Kovač
„Vetting as an element of institutional reform
and transitional justice”, (str. 53-75)*

whether post-conflict or post-authoritarian, or even both, to assess possible risks that might arise as to adapt concrete vetting measures. The importance of consideration and assessment of specific political condition, such as, for instance, political will for reform to take place, are essential for vetting process design. Failure to map these conditions may lead to a failure of vetting process as a whole. In addition, other than politically driven condition, contextual conditions include specific reform needs, resource requirements and sustainability considerations. While some of external conditions that affect vetting process have been elaborated above, this section will discuss specific resource requirements which as a question has been often underestimated, and sustainability of the measures undertaken.

Successfulness of a vetting process to the great extent depends on availability of adequate resources, human and financial. However, resource capacities in transitional context are usually scarce. Various reform projects apply for the same resources, and requirements for vetting processes are usually underestimated.¹⁶ Furthermore, the specific resource needs of a concrete vetting process depend largely on the transitional context and reform needs, and vary between different variants of vetting. The amount of the resources needed for the vetting to be realized is determined by the number of cases to be processed, infrastructure of the country, the amount and availability of background information, and its verifiability. For instance, lack of reliable information, necessary for vetting processes is characteristic for post conflict settings. Resources needed for obtaining reliable and verifiable information in such context might be not available. In such settings, the implementation of a vetting process has to be postponed or phased, or on the other hand its design has to be adopted to limit the resource needs. A less ambitious vetting process, in order to adjust

¹⁶ The international organizations and donor agencies may play significant role in enabling realization of vetting processes by providing human and financial resources. This was the case in Bosnia and Herzegovina, which will be further discussed in the following chapter.

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Kovač
„Vetting as an element of institutional reform
and transitional justice”, (str. 53-75)*

to the limited resources, may be concentrated at screening the senior staff of an institution.

Finally, *sustainability* of vetting outcomes should be considered in a design process. Since vetting is an institutional reform tool which has one-off character it is of great importance to ensure its sustainability, namely transfer of vetting outcomes and capacities to the relevant permanent state structures. Therefore, all decisions made during the process should be recorded by the informational system of the institution, vetting outcomes should be incorporated in the personnel files, and acquired know-how and lessons learned should be transferred as and incorporated into permanent institutional structures. Hence, importance of the inclusion of sustainability factor during the design of a vetting process is, without any doubt, essential for the effective institutional reform in the transitional settings.

5. VETTING PROCESSES IN SOME COUNTRIES OF THE FORMER YUGOSLAVIA¹⁷: AN OVERVIEW

The lack of progress with respect to the issue of the vetting in the countries of the Former Yugoslavia resulted in scarce and unsuccessful attempts to address the issue through legislative reform. On the other hand, some countries in the region have passed the laws on lustration¹⁸, and other have, with the assistance of the international actors, made some progress in the domain.

The following paragraph will discuss efforts in the domain of vetting processes in each country separately.

¹⁷ For the purpose of this article, the scope of this paragraph is limited to Bosnia and Herzegovina, Croatia, and Serbia.

¹⁸ As I argued above, the vetting processes in the post-communist countries are marked lustration. This affiliation has been accepted in the countries of the Former Yugoslavia, as countries with post-communist and post-conflict historical background.

5.1. Bosnia and Herzegovina

Given the special role of the international community in Bosnia and Herzegovina, there were several attempts to carry out the review of the past records of public servants. Such review involved police forces, judiciary, candidates for the ministerial positions and army generals. The review was carried out on the different grounds: moral integrity, capacity, property and financial status, and war crime records.

As regards vetting of the police forces, United Nations Mission to Bosnia and Herzegovina (UNMBIH) issued five policies that determined the maximum strength and ethnic composition of the police services, and established a three-step personnel reform process: registration, provisional authorization and certification.¹⁹ The reform process started in November 1999, and close to twenty-four thousand law enforcement personnel had to be vetted over the period of three years.²⁰ According to the Center for Democracy and Reconciliation In Southeast Europe (CDRSEE) report's "Disclosing Hidden History: Lustration in the Western Balkans", approximately two thirds of the persons vetted were provisionally certified to exercise police power, and over 90 percent of them were later granted full certification. Different criteria were considered during the review process according to which the police officers were deemed unfit to serve in the police; among them were unclear property status, forged diplomas, the existence of a criminal record or a current criminal proceedings, including accusations of violations of international humanitarian law.

Judicial reform in Bosnia and Herzegovina took place to its great extent in early 2001 when the Independent Judicial Commission was established as the lead international agency to lead the reform

¹⁹ Mayer-Rieckh, A, "Vetting to Prevent Future Abuses: Reforming Police, Courts, and Prosecutor's Offices in Bosnia and Herzegovina", *Justice as prevention: vetting Public Employees in Transitional Societies*, Mayer-Rieckh, Alexander and Pablo de Grieff, eds, Social Science Research Council, New York, 2007, p. 188.

²⁰ Ibid.

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Kovač
„Vetting as an element of institutional reform
and transitional justice”, (str. 53-75)*

process.²¹ The Commission developed a strategy for judicial reform, proposing the reappointment process to be implemented as a type to vet the judiciary in order to ensure, not only the suitability of judges and prosecutors, but also as a tool to restructure the court system, reducing its size and ensuring proportional ethnic representation. Since the reform of the judiciary is still ongoing, it is early to assess if the reappointment process has actually led to an improvement in the administration of justice in Bosnia and Herzegovina. However, whatever the concrete impact on the functioning of the judicial system, implementation of the reappointment process established conditions that are generally considered necessary for an independent and professional judiciary.

In the context of the reform of the armed forces, the NATO-led SFOR, carried out the review process of the General Staff of the future Army of Bosnia and Herzegovina.²² Around fifteen generals were vetted by SFOR and the vetting process was completed in 2004. As a result, due to the allegations of war crimes four generals were banned from being appointed to senior posts at the Head Quarters of the Bosnia and Herzegovina.

5.2. Croatia

In Croatia, however, vetting measures in order to reform institutions have not been applied to date; hence discussion at this point may be focused to some minor attempts for vetting to be performed.

A vetting proposal was introduced in Parliament twice by the Croatian Party of Rights, in 1998 and 1999. The draft law proposed by the Croatian Party of Rights was removed from the agenda by a vast majority of the deputies of the Parliament both times. However, the draft law proposal entitled Draft Law on Removing the Consequences of the Totalitarian Communist Regime was limited to the communist

²¹ Mayer-Rieckh, A, op. cit, p. 195.

²² Available at: <http://www.nato.int/sfor/trans/2004/p040615a.htm>

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Kovač
„Vetting as an element of institutional reform
and transitional justice”, (str. 53-75)*

era abuses occurring from 1945-1990.²³ Its character, thus, was nearer to a broader de-communization than to a pure vetting approach. It aimed mainly at a systematic disabling of a rather broad range of "privileged members" of the former regime from holding high-ranking offices in the new state.²⁴ To date, there were no other attempts to apply vetting process to restore abusive institutions.

5.3. Serbia

Institutional reform as a transitional justice mechanism has been given the less attention in comparison to other transitional justice mechanisms. Consequently, the vetting processes have not been implemented to the public institution, even though some initial efforts have been made to this end. These efforts compromised passing the "Accountability for Human Rights Violations Act"²⁵ in the Serbian Parliament. Serbian Parliament passed the law in May 2003. However, the law has never been implemented even after four years of its adoption by the Parliament.

The law, modeled on a Hungarian lustration law, makes provisions for an independent Commission to review *individual* responsibility for the past human rights violations by the public servants. Under terms set out by the law (Article 4), the law covers all human rights violations occurring after 23 March 1976, the day that the International Covenant on Civil and Political Rights came into effect. The law is explicitly retroactive to that date, although there was some discussion as to whether this will be disallowed by the Supreme Court.

²³ Aucoin, L. and Babbit, E, *Transitional Justice: Assessment Survey of Conditions in the Former Yugoslavia*, UNDP Serbia, Belgrade, 2006, p. 103.

²⁴ *Manual on Lustration, Public Access to Files of the Secret Services and Public Debates of the Past in the Western Balkans*, Hatzichikjan M. ed, CDRSEE, Thessaloniki, 2005, p. 6.

²⁵ Published in the *Official Gazette of the Republic of Serbia*, no.58/2003; correction in no. 61/2003. Available in Serbian at: http://www.parlament.sr.gov.yu/content/lat/akta/akta_detalji.asp?id=98&t=Z

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Kovač
„Vetting as an element of institutional reform
and transitional justice”, (str. 53-75)*

Following the adoption of the law, the National Assembly appointed eight out nine members of the Commission. Although the ninth member has not been appointed, the Commission held constitutional meeting on 20 October 2003. However, there was no vetting of candidates in the December 2003 parliamentary elections. The Commission to date has not implemented the measures introduced by the law.

One particularly interesting aspect of the law is that vetting proceedings are to take place in private, and only rarely in public. This aspect of the law undermines one of the aims of institutional reform such as restoring public trust in institutions.²⁶ On the other hand, the law fails to create a mechanism for citizens and NGOs to provide the information and evidence which may affect the reliability of information for vetting proceedings. The sources of information and evidence are to be gathered by security services agencies and other government bodies, which may be unreliable.

The design of a comprehensive vetting process in Serbia, regrettably, has failed, even though the basic legislative conditions for vetting to take place have been created. However, neither normative nor contextual criteria have been fully taken into consideration while attempting to design vetting process in Serbia. Misconduct regarding the timing of the process is evident. It appears that the main obstacle regarding the implementation of the law is lack of political will. Currently, it is unclear whether the vetting measures will be implemented at all, and whether the Commission will be re-formed, even the issue has been raised by some members of the Serbian Parliament recently again.

6. FINAL CONSIDERATIONS

According to the discussion in this article, several conclusions could be draw related to vetting as a transitional justice and institutional

²⁶ See "Serbia and Montenegro: Selected Developments in Transitional Justice", available at: <http://www.ictj.org>

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Kovač
„Vetting as an element of institutional reform
and transitional justice”, (str. 53-75)*

reform process, including an overview of vetting process in some countries of the Former Yugoslavia.

Firstly, vetting as a transitional justice mechanism is, as argued in this article, primarily measure to reform abusive institutions in post-conflict or post-authoritarian settings. However, reforming abusive institution in the context of vetting processes calls for individual responsibility of public servants responsible for gross human rights violation. Therefore, vetting should not be considered as a measure that calls for collective responsibility of all members of the abusive institution, or party in question. Furthermore, in order to design and implement vetting processes, a great level of coherence with broader institutional reform and transitional justice programmes need to be ensured. Vetting, as a standalone measure will be generally insufficient to ensure that abuses will not be repeated. Therefore, a coherent and holistic approach to transitional justice mechanisms and institutional reform processes is necessary to effectively prevent abuses from recurring.

Secondly, vetting, to the great extent, affects the functioning of the institution to be reformed and thus relates to the other institutional reform measures. Taking into consideration linkages among vetting and other institutional reform processes and adopting a coherent reform approach can help to ensure the effectiveness of the vetting process itself and the institutional reform as a whole.

Thirdly, there is no "one-size-fits-all" response to vetting and institutional reform in transitional contexts. Therefore, a comprehensive approach based on normative and contextual conditions of the transitional settings, realistic assessment of reform needs, timing and resources needed as well as its vetting measures sustainability, is a basic condition for effective reform.

Fourthly, the practice and attempts to instigate vetting processes in some countries of the Former Yugoslavia show a significant trend of failure. The reasons differ depending on country in question. However, lack of political will is the main obstacle in reforming abusive institutions in the countries of the Western Balkans. Other than that,

failure of vetting processes in these countries is a result of both normative misconceptions and operational miscalculations related to vetting process. However, not engaging in the processes that are likely to result in uncertain outcomes and possible failure should certainly not be dismissed a priori as a possible course of action.

REFERNCES

- (1) AUCOIN, L. and BABBIT, E. (2006), *Transitional Justice: Assessment Survey of Conditions in the Former Yugoslavia*, UNDP Serbia, Belgrade.
- (2) DE GRIEFF, P. (2007) "Vetting and Transitional Justice", *Justice as Prevention: Vetting Public Employees in Transitional Societies*, Mayer-Rieckh, A. and de Grieff, P. eds. Social Science Research Council, New York.
- (3) MANUEL ON LUSTRATION (2005), *Public Access to Files of the Secret Services and Public Debates of the Past in the Western Balkans*, Hatschikjan M. ed, CDRSEE, Thessaloniki.
- (4) MAYER-RIECKH, A. (2007) "Vetting to Prevent Future Abuses: Reforming Police, Courts, and Prosecutor's Offices in Bosnia and Herzegovina", *Justice as prevention: vetting Public Employees in Transitional Societies*, Mayer-Rieckh, Alexander and Pablo de Grieff, eds. *Social Science Research Council*, New York.
- (5) MAYER-RIECKH, A. (2007), "On Preventing Abuse: vetting and Other Transitional Reforms", *Justice as Prevention: Vetting Public Employees in Transitional Societies*, Mayer-Rieckh, A. and de Grieff P. eds. Social Science Research Council, New York.
- (6) PRIBAN, J. (2007) "Oppressors and Their Victims: the Czech Lustration Law and the Rule of Law", *Justice as Prevention: Vetting Public Employees in Transitional Societies*, Mayer-Rieckh, A. and de Grieff P. eds. Social Science Research Council, New York.
- (7) RULE OF LAW FOR POST-CONFLICT STATES, *Vetting: an Operational Framework*, (2006), Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, New York and Geneva.

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Kovač
„Vetting as an element of institutional reform
and transitional justice”, (str. 53-75)*

- (8) UN SECURITY COUNCIL S/2004/616, (2004), *The Rule of Law and Transitional Justice in Conflict and Post-conflict Societies: Report of the Secretary-General.*
- (9) "Serbia and Montenegro: Selected Developments in Transitional Justice", available at: <http://www.ictj.org>
- (10) ZAKON O ODGOVORNOSTI ZA KRŠENJE LJUDSKIH PRAVA, (2003), *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 58; 61/03.

VETING KAO MERA PROCESA REFORME INSTITUCIJA I TRANZICIONE PRAVDE

Procesi reforme institucija u zemljama u tranziciji doprinose postizanju osnovnog cilja efikasne politike sprovođenja tranzicione pravde: ispitivanje odgovornosti i prevenciju kršenja ljudskih prava. S tim u vezi, veting predstavlja meru reforme institucija odgovornih za kršenje ljudskih prava i kao takav zasniva se na ispitivanju individualne odgovornosti. Autor ovog članka ističe da su procesi reforme institucija konvergentni i međusobno uslovljeni, i da je, s tim u vezi, holistički pristup institucionalnoj reformi neophodan. Istovremeno, holistički pristup u sprovođenju politike tranzicione pravde je od velikog značaja za dugoročan efekat, dakle održivosti mera neophodnih za sveobuhvatnu reformu društava u tranziciji. Međutim, veoma malo sistematske pažnje je posvećeno izučavanju pojma vetinga kao mere institucionalne reforme i tranzicione pravde. Osnovni razlozi za to mogu se naći u nedostatku interesovanja, zatim nerazumevanju značenja samog procesa, nedostatku jasnosti pojma u postojećoj stručnoj literaturi, kao i minimalnim naporima da se uvede razlika između vetinga, procesa zasnovanog isključivo na individualnoj odgovornosti za kršenje ljudskih prava, i masovnih "čistki" koje podrazumevaju kolektivnu odgovornost. Prema tome, namera autora je, između ostalog, da doprinese otklanjanju prethodno navedenih nejasnoća vezano za procese predmeta ovog istraživanja.

*KLJUČNE REČI: veting / institucionalna reforma /
tranziciona pravda*

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2007 / Vol. XXVI / 1-2 / 77-102

Originalni naučni rad
UDK: 005:351.74/.75

SPECIFI NOSTI POLICIJSKOG MENADŽMENTA U ODNOSU NA OPŠTI MENADŽMENT

Momilo Talijan *

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Svetlana Ristovi **

Kriminalisti ko-policajska akademija, Beograd

U radu se polazi od najopštijih saznanja o opštem menadžmentu, a potom saopštavaju rezultati empirijskih i teorijskih istraživanja autora o nadležnostima i nosiocima (subjektima) policijskog menadžmenta, njegovim nivoima i vrstama, te faktorima koji utiču na izbor strategije i izgradnju odgovarajućeg stila i oblika policijskog menadžmenta, da bi se komparacijom saznanja o opštem i policijskom menadžmentu prikazale sličnosti i razlike između ovih vrsta menadžmenta.

KLJUČNE REČI: opšti menadžment / bezbednosni menadžment / policijski menadžment / menadžment u suzbijanju kriminaliteta

* Email: cecca@yubc.net

** Email: cristovic@yahoo.com

UVODNE NAPOMENE

U nastojanjima da doprinesu konstituisanju neophodno potrebne, a za sada još u zasnivanju – teorije policijskog menadžmenta, autori ovog rada tragaju za odgovorima na pitanja: šta je to policijski menadžment, koja je uloga menadžera u policiji, šta se od njega očekuje i koji je njegov osnovni zadatak. U definisanju teme rada pošlo se od činjenice da je policija institucija sui generis, te da je ona sa ovim svojstvima, i po tome što ima svoj osoben, samo njoj imanentan, (policijski) menadžment. Da bi se to pokazalo i prikazalo u radu se izlažu rezultati teorijskih i empirijskih istraživanja o specifičnostima policijskog menadžmenta u odnosu na opšti menadžment, pa time i na druge vrste menadžmenta. Za očekivati je bilo da se ova kompariranja izvedu u odnosu na bezbednosni menadžment, ali to nije učinjeno, ne samo zato što između ovog i policijskog menadžmenta ima ponajviše sličnosti (policijski menadžment je vrsta bezbednosnog menadžmenta) već pre svega zato što je i sam bezbednosni menadžment kao teorija, takođe, u nas tek u zasnivanju, čemu i ovaj rad istovremeno doprinosi.

Rad, pored uvodnih i zaključnih napomena, sadrži sledeće glavne sadržaje: /1/ Posao menadžera po teoriji opšteg menadžmenta, /2/ Nadležnost i nosioci (subjekti) policijskog menadžmenta, /3/ Nivoi i vrste policijskog menadžmenta, /4/ Faktori koji utiču na izbor strategije i izgradnju odgovarajućeg stila i oblika policijskog menadžmenta i /5/ Rezime sličnosti i razlike između opšteg i policijskog menadžmenta.

1. POSAO MENADŽERA PO TEORIJI OPŠTEG MENADŽMENTA

Menadžment. - Menadžment se smatra novijim fenomenom, koji se pojavio sa industrijalizacijom Zapadne Evrope i Sjedinjenih Američkih Država u 19. veku, kada se pojavljuju i prve naučne teorije o njemu. Međutim, može se reći da se menadžment u praksi pojavio hiljadama godina pre industrijalizacije, odnosno već onda kada su ljudi postavljali sebi određene ciljeve i pravili planove za njihovo postizanje

putem različitog organizovanja (organizacija). Menadžment je aktivnost koja ima za cilj da se na najefikasniji i najefektivniji način obezbede, rasporede i iskoriste svi ljudski i fizički resursi kako bi se ostvario postavljeni zadatak i postigao željeni cilj.

Menadžment možemo definisati i kao proces koji se sastoji od "planiranja, organizovanja, vođenja i kontrolisanja posla članova organizacije i korišćenja svih raspoloživih sredstava organizacije da se postignu naznačeni ciljevi".¹

Menadžment ima četiri funkcije: /1/ planiranje, /2/ organizovanje, /3/ liderstvo i /4/ kontrolu.

1) Svaka preduzeta akcija mora biti zasnovana na nekom metodu, planu ili logici, a ne na predosećanju. Funkciji planiranja mora da prethodi postavljanje ciljeva kojima se teži i određivanje programa (strategija) pomoću kojih će se željeni ciljevi ostvariti. Može se reći da je *planiranje* proces postavljanja ciljeva i biranje jednog, najboljeg i najefikasnijeg pravca delovanja između više različitih alternativa.

2) Da bi se postigao neki cilj, potrebno je da se posao raspodeli na veći broj članova organizacije i uspostavi međuzavisnost između njih. Funkcijom *organizovanja* stvara se organizaciona struktura, to jest strukturni odnosi između članova organizacije i njihovih aktivnosti. Organizovanje kao funkcija menadžmenta je proces angažovanja dvoje ili više ljudi da na strukturisan način rade zajedno kako bi ostvarili postavljene ciljeva.

3) *Liderstvo* kao funkciju možemo definisati kao usmeravanje zaposlenih, uticanje na njih i njihovo motivisanje kako bi obavili osnovne zadatke, odnosno kao proces usmeravanja i uticanja na radom povezane aktivnosti koje obavlja grupa ljudi ili čitava organizacija. Može se reći da liderstvo podrazumeva poznavanje ponašanja ljudi, način njihove motivacije za rad i dobru komunikaciju sa njima, kako bi se vršio uticaj na ponašanje pojedinaca i grupe ljudi na poslu.

¹ D. Stoner, R. Friman, D. Gilbert, "Menadžment", Beograd, Želnid, 1997. str. 7

4) *Kontrola* omogućava da se posao obavlja kako valja i obezbeđuje da se stvarne aktivnosti podudaraju sa planiranim.² Kontrola je zadnja faza kojom se zatvara krug i šalje nazad informacija o tome s kojim uspehom ljudi obavljaju poverene poslove, odnosno koliko je izvesno ostvarenje postavljenog cilja ili grupe ciljeva. Može se reći da, kontrola treba da pokaže da li je ono što je i planirano zaista i ostvareno i u kojoj meri.

5) Jedan broj naučnika prepoznaje i petu funkciju menadžmenta – *kadrovsku politiku*. U pitanju su odnosi između menadžera i radnika i uopšte pitanja u vezi sa kadrovima. Ljudski resursi su izuzetno važni za svaku organizaciju i sve više im se pridaje na značaju, te se u tom smislu posvećuje velika pažnja njihovom regrutovanju, selekciji, socijalizaciji, obuci i usavršavanju, proceni učinka i ocenjivanju rada, zaštiti i bezbednosti na radu, zdravstvenoj zaštiti, adekvatnoj naknadi za njihov rad i sva druga pitanja koja se tiču statusa radnika (osoblja). Sve ove radnje se preduzimaju da bi se imali najbolji kadrovi koji će najuspešnije obavljati poslove u nekoj organizaciji i na taj način doprinositi ostvarenju njenih postavljenih ciljeva.³

Menadžer. - Menadžeri su neophodni svaki put kada je na ostvarenju nekog zadatka angažovano više ljudi. Svaka organizacija, bilo da je formalne ili neformalne prirode, mora imati menadžere od čijeg znanja, učinka i efikasnosti zavisi ostvarenje njenih planova i ciljeva. Rasprostranjeno je shvatanje, naročito u širim laičkim krugovima, da je menadžer osoba koja samo nadgleda rad drugih ljudi, to je mnogo kompleksniji posao koji u sebi integriše mnogobrojna znanja iz najrazličitijih oblasti. Isti se sastoji od vizije i ideje rada i radnog mesta, utvrđivanja strategije, planiranja akcija, organizacije i koordinacije, liderstva, kontrole, analize, etike i kao krajnjeg, i možda najznačajnijeg i najprepoznatljivijeg zadatka menadžera - donošenja odluka. Kao što se iz navedenog može zaključiti, od menadžera se očekuje da daju svoj doprinos u ostvarenju planiranih ciljeva, te ih stoga možemo

² Šire o svakoj funkciji menadžmenta: Isto, str. 9-10

³ D. Wren, D. Voich, "Menadžment, proces, struktura i ponašanje", Beograd, Grmeč, 2001. str. 28.

definisati kao "ljude odgovorne za usmeravanje napora ka ostvarenju ciljeva organizacije."⁴

Posao menadžera može se posmatrati kao /1/ funkcija i kao /2/ uloga.

Pristalice teorije o poslu menadžera kao *funkcije* smatraju da se menadžeri poznaju upravo po funkcijama koje obavljaju, te tako imajući u vidu od kojih se funkcija sastoji tipični proces menadžmenta, može se reći da posao menadžera kao funkcija podrazumeva planiranje, organizovanje, liderstvo (vođenje) i kontrolisanje.

Pristalice druge teorije, tj. teorije o poslu menadžera kao *uloge* polazi od ideje da menadžeri imaju više uloga. Inače, uloga podrazumeva skup tipičnih ponašanja osobe koja je na određenom položaju. Jedan od pobornika ovog shvatanja, Henry Mintzberg u svojoj knjizi *Priroda posla menadžera*, navodi da menadžeri imaju deset uloga koje se mogu svrstati u tri glavne uloge. To su: /a/ međuljudska (interpersonalna), /b/ informaciona i /v/ odlučivačka.

Ova dva pristupa, posao menadžera kao funkcija i posao menadžera kao uloga, predstavljaju dva povezana načina za ispitivanje jedne iste stvari, to jest onoga šta menadžeri rade. Poslovi menadžera i kao funkcija i kao uloga predstavljaju neraskidive delove celine, koja ne može da postoji bez jedne od njih. Samo analizom uloga menadžera može se doći do važnih saznanja o problemima vezanim za efikasno obavljanje njegovih funkcija, odnosno posla menadžera, a onda posredno i celokupnog procesa menadžmenta. Za ostvarivanje aktivnosti menadžera podjednako su važne i funkcija i uloga, jer se prožimaju i dopunjavaju i čine teško raskidivu celinu (jedinstvo). Tako, na primer, prilikom ostvarivanja funkcije planiranja, menadžer ostvaruje više uloga kao što su informativna (prima, skladišti, prati i širi informacije) i odlučivačka (donosi odluke o promenama, ciljevima, strategiji), dok se prilikom ostvarenja funkcije organizovanja, pored odlučivačke uloge (npr. odluke o raspoređivanju i korišćenju ljudskih i materijalnih resursa), menadžer koristi i međuljudskom ulogom, koja je ovde od presudnog značaja jer je za organizaciju nužno

⁴ D. Stoner, R. Friman, D. Gilbert, "Menadžment", Beograd, Želnid, 1997. str. 7

Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Talijan, S. Ristović
„Specifičnost policijskog menadžmenta
u odnosu na opšti menadžment”, (str. 77-102)

uspostavljanje odnosa i veza između ljudi, kao i postojanje menadžerovog zvaničnog autoriteta.

Dakle, uloge i funkcije menadžmenta su nerazdružive – "sijamski blizanci" menadžmenta.

Menadžeri se mogu klasifikovati po nivoima i po kriterijumu organizacione delatnosti.

Po nivoima, menadžeri mogu da se klasifikuju na /1/ menadžere na prvom nivou, /2/ menadžere na srednjem nivou i /3/ glavne menadžere.⁵

Prema kriterijumu organizacione delatnosti postoje: *funkcijski menadžeri*, koji su odgovorni samo za jednu funkciju (na primer, kadrovska, finansijska) i *generalni menadžeri* (na primer, direktor policije), koji su odgovorni za sve funkcije unutar organizacije.⁶

Menadžerski posao je izazovan posao koji zahteva posedovanje različitih znanja i veština, jer odluke koje menadžeri donose u svojim organizacijama imaju dalekosežne posledice i za zaposlene, i za organizaciju u celini i za njeno okruženje. Te veštine koje se zahtevaju nisu iste za svakog menadžera. One se razlikuju od nivoa (položaja) koji zauzima menadžer, odnosno funkcije ili uloge koju ima. Te veštine su: /1/ *tehničke* – pretpostavljaju znanje iz jedne određene, specijalizovane oblasti i sposobnosti da se koriste tehnike i procedure; /2/ *ljudske* - podrazumevaju sposobnost za saradnju, razumevanje i motivisanje za rad zaposlenih u organizaciji (njihovo edukovanje i podučavanje) i /3/ *konceptualne* – odnose se na koordinaciju i integraciju svih aktivnosti u okviru jedne organizacije.

Iako je posedovanje svih ovih svojstava poželjno za uspešno obavljanje menadžerskog posla, one nisu podjednako važne za svakog menadžera. Tako, na primer, mada je posedovanje ljudske veštine bitno za sve menadžere, čini se da je ona najvažnija za

⁵ Šire o nivoima menadžera: Isto, str. 50-51.

⁶ Obe klasifikacije preuzete su iz: D. Stoner, R. Friman, D. Gilbert, "Menadžment", Beograd, Želnid, 1997. str. 14.

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Talijan, S. Ristović
„Specifičnost policijskog menadžmenta
u odnosu na opšti menadžment”, (str. 77-102)*

menadžere srednjeg nivoa, jer moraju da izvuku maksimum od svojih podređenih u pogledu njihovih tehničkih veština, dok je posedovanje tehničke veštine najvažnije za menadžere na najnižim nivoima. Konceptualne veštine se najviše zahtevaju od top menadžera, jer oni moraju da imaju sposobnosti da sagledaju celinu organizacije, njeno mesto i ulogu u sistemu, odnosno njenu kompletnu sliku.

2. NADLEŽNOST I NOSIOCI (SUBJEKTI) POLICIJSKOG MENADŽMENTA

Za razliku od opšteg menadžmenta čiju složenu i uvek aktuelnu problematiku već dugi niz godina i praktičari i naučnici obrađuju, o policijskom menadžmentu postoji značajna praznina u domaćoj literaturi. Policijski menadžment u nas je samo sporadično razvijen, ne postoji ni naučna literatura, ni pravni propisi kojima se uređuju elementarna pitanja njegovog ostvarivanja. Može se reći da se menadžment srpske policije uglavnom zasniva na iskustvu i intuiciji njenih rukovodilaca.

Kao što je već rečeno u našem zakonodavstvu uopšte se ne koristi, odnosno ne postoji pojam policijskog menadžmenta. U nekima od njih, kao što je Zakon o državnoj upravi⁷ upotrebljava se reč "rukovođenje", ali bez ikakvog objašnjenja značenja ili preciziranja tog pojma. Tako, na primer, u članu 23. stav 1. propisuje se da "ministarstvom rukovodi ministar", dok se u stavu 2. istog člana određuje da "ministar predstavlja ministarstvo, donosi propise i rešenja u upravnim i drugim pojedinačnim stvarima i odlučuje o drugim pitanjima iz delokruga ministarstva".

Što se tiče Zakona o policiji, on na posredan način određuje nosioce i sadržinu policijskog menadžmenta. Naime, tumačeći ovaj zakon može se utvrditi da je ministar unutrašnjih poslova glavni (generalni, "top") policijski menadžer. Sintagma glavni policijski menadžer se ne upotrebljava u Zakonu o policiji, ali smo do ovog zaključka došli na

⁷ "Službeni glasnik RS", br. 79/05.

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Talijan, S. Ristović
„Specifičnost policijskog menadžmenta
u odnosu na opšti menadžment”, (str. 77-102)*

posredan način, tumačeći ovlašćenja i obaveze ministra, prema kojima on ima pravo da propisuje, daje instrukcije, smernice i uputstva, nalaže, utvrđuje, donosi rešenja i druga akta, podnosi izveštaje, zatim, pravo da imenuje i razrešava, ovlasti, odobri, daje saglasnost, predlaže, odlučuje, vrši kontrolu. Ova njegova prava (i dužnosti) treba posmatrati i kroz napred navedene odredbe Zakona o državnoj upravi kako bi se dobila kompletna slika glavnog policijskog menadžera.

Sa strateško-operativnog nivoa policijskog menadžmenta, Zakon o policiji, pored ministra, prepoznaje i pomoćnike ministra i, do sada nepoznatu srpskoj policiji, funkciju direktora policije, dok Zakon o državnoj upravi kao organ državne uprave određuje državnog sekretara i sekretara ministarstva. U članu 24. ovog zakona se utvrđuje da ministarstvo može da ima jednog ili više državnih sekretara, koji za svoj rad odgovaraju ministru i Vladi. Njega postavlja i razrešava Vlada na predlog ministra i njegova dužnost prestaje s prestankom dužnosti ministra. Ovlašćenja ovog funkcionera se ogleda u tome da pomaže ministru u okviru ovlašćenja koja mu on odredi, ali ga ministar ne može ovlastiti za donošenje propisa, niti za glasanje na sednicama Vlade. Član 26. istog zakona predviđa da ministarstvo može imati sekretara ministarstva, koji za svoj rad odgovara ministru. Na predlog ministra, postavlja ga Vlada na pet godina. Sekretar ministarstva pomaže ministru u upravljanju kadrovskim, finansijskim, informatičkim i drugim pitanjima i u usklađivanju rada unutrašnjih jedinica ministarstva i saraduje sa drugim organima. Poslove sekretara ministarstva možemo podeliti na one koji se odnose na: unutrašnju organizaciju i rad Ministarstva, zatim, ostvarivanje saradnje Ministarstva sa drugim organima, izvršavanje programa rada Ministarstva, kao i druge poslove za koje ga ministar ovlasti.⁸

U stavu 2. člana 7. Zakona o policiji propisuje se da se za obavljanje pojedinih poslova u Ministarstvu obrazuju sektori kojima rukovode pomoćnici ministra. I Zakon o državnoj upravi propisuje da ministarstvo

⁸ Miletić, S., Policijsko pravo, I knjiga, Policijska akademija, Beograd, 1997, str. 273-274.

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Talijan, S. Ristović
„Specifičnost policijskog menadžmenta
u odnosu na opšti menadžment”, (str. 77-102)*

ima pomoćnike ministra, koji za svoj rad odgovaraju ministru i rukovode zaokruženom oblašću rada ministarstva za koju se obrazuje sektor. (član 25.)

Zakon o policiji, po ugledu na većinu evropskih policija, uvodi novi tip (vrstu) policijskog menadžera najvišeg nivoa. To je direktor policije koji rukovodi Direkcijom policije. Ova direkcija poseduje velika i raznolika ovlašćenja koja se ogledaju u tome da: prati i analizira stanje bezbednosti, usklađuje, usmerava i kontroliše rad područnih policijskih uprava, a može i neposredno da učestvuje u obavljanju određenih složenijih poslova iz njihovog delokruga, obezbeđuje sprovođenje međunarodnih ugovora o policijskoj saradnji, u policijskim poslovima doprinosi bezbednosno-policijskoj i nastavno-naučnoj aktivnosti i dr. (stav 1. član 21) Pored toga, direktor policije, može da "...imenuje i razrešava policijskog službenika-komandira policijske stanice" (stav 2. član 25), zatim, da za privremeno obavljanje ili za izvršavanje pojedinih zadataka policije "...obrazuje odgovarajuća radna tela i utvrdi njihove zadatke, ovlašćenja i način rada" (stav 2. član 26), "...donosi planove za realizaciju pojedinih oblika stručnog osposobljavanja i usavršavanja..." (stav 2. član 154), kao i da odlučuje o disciplinskoj odgovornosti policijskih službenika direkcije policije i drugih zaposlenih u sedištu Ministarstva u pravom stepenu (stav 1. član 161) i privremenom udaljenju iz službe (stav 4. član 165).

Svi napred navedeni policijski menadžeri (ministar, državni sekretar, pomoćnici ministra i direktor policije) pripadaju najvišem nivou menadžmenta tj. predstavljaju glavne menadžere (tzv. top menadžere) Ministarstva unutrašnjih poslova koji utvrđuju poslovnu politiku, odgovorni su za kompletno rukovođenje policijskom organizacijom i za saradnju sa njenim okruženjem. Oni istovremeno, prema kriterijumu organizacione delatnosti, pripadaju kategoriji generalnih menadžera koji su odgovorni za sve funkcije unutar organizacije.

U Zakonu o policiji, kao i pravilnicima, uputstvima i drugim aktima kojima se reguliše oblast unutrašnjih poslova, kao rukovodioci unutrašnjih poslova, pored ministra, pomoćnika ministra i direktora policije određuju se i rukovodioci (starešine) organizacionih jedinica u

Ministarstvu unutrašnjih poslova. Oni se u ovim pravnim propisima i aktima obično nazivaju još i "nadležne starešine", "druge starešine", "lice koje ministar ovlasti" ili "starešina koga ministar ovlasti", zatim, "funkcioner", "nadređeni službenik", "pretpostavljeni starešina", "pretpostavljeni", "policijski službenik koga ovlaste".

Pored napred navedenih, Pravilnik o načinu obavljanja policijskih poslova⁹ određuje i druge nosioce funkcije rukovođenja u policiji, kao što su: "neposredni starešina", "načelnik područne policijske uprave", "komandir policijske stanice", "načelnik kriminalističke policije", "načelnici drugih organizacionih jedinica", "lice koje zamenjuje načelnika", "načelnik policijske uprave", dok Pravilnik o policijskim ovlašćenjima¹⁰ predviđa još i "rukovodioca organizacione jedinice", "šefa smene", "nadležne rukovodioca". Kodeks policijske etike¹¹, između ostalih, koristi i termin "policijski službenik kome je poverena funkcija komandovanja".

Svi napred navedeni subjekti rukovođenja, osim ministra, direktora policije i pomoćnika ministra, predstavljaju policijske menadžere prvog i srednjeg nivoa. Oni svoju funkciju i ulogu menadžera ostvaruju na taj način što neposredno rukovode unutrašnjim organizacionim jedinicama Ministarstva i rukovode obavljanjem konkretnih poslova i zadataka, kao i njihovim neposrednim nosiocima, tako što, donose rešenja u prvom stepenu po propisima iz oblasti unutrašnjih poslova i daju predloge u vezi sa statusnim pitanjima ljudi kojima rukovode.

Na osnovu napred iznetog možemo izvući sledeće zaključke u vezi sa određenjem pojma i predmeta policijskog menadžmenta.

Pojam (suština) policijskog menadžmenta može se odrediti kao funkcija koju obavlja ministar sa drugim funkcionerima u Ministarstvu unutrašnjih poslova i rukovodiocima organizacionih jedinicama MUP-a u cilju usmeravanja rada pripadnika unutrašnjih poslova u obavljanju unutrašnjih poslova radi ostvarivanja bezbednosti Republike i njenih

⁹ "Službeni glasnik RS", br. 27/07.

¹⁰ "Službeni glasnik RS", br. 54/2006.

¹¹ "Službeni glasnik RS", br. 92/2006.

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Talijan, S. Ristović
„Specifičnost policijskog menadžmenta
u odnosu na opšti menadžment”, (str. 77-102)*

građana i obezbeđenja ostvarivanja Ustavom i zakonom utvrđenih drugih prava građana.

Može se reći da **predmet (sadržaj)** policijskog menadžmenta, imajući u vidu napred navedena zakonska određenja o pravima, obavezama, ovlašćenjima i dužnostima policijskih menadžera (rukovodilaca), čine uloge kojima se vrši: /a/ Predstavljavanje i zastupanje policijske organizacije; zatim, /b/ Izgrađivanje i unapređenje partnerskih odnosa policije sa građanima i drugim subjektima lokalne zajednice; /v/ Upravljanje ljudskim resursima; /g/ Organizovanje i obezbeđenje zakonitog i efikasnog obavljanja policijskih poslova i /d/ Izgradnja i unapređenje uslova za poštovanje i ostvarivanje ljudskih prava i sloboda.¹²

Ove nadležnosti ostvaruju se putem raznovrsnih i mnogobrojnih **delatnosti, radnji i postupaka policijskih menadžera** (rukovodilaca), kao što su: praćenje i procenjivanje, planiranje, organizovanje, dodela zadataka, koordinacija i sadejstvo, kontrola, analiza i ocena i izveštavanje i informisanje.¹³

3. NIVOI I VRSTE POLICIJSKOG MENADŽMENTA

Policijski menadžment, kao i opšti menadžment, ima svoje nivoe i vrste koji se sagledavaju imanentno prirodi i organizaciji za obavljanje policijskih poslova.

Nivoi policijskog menadžmenta. - U najvećem broju organizacija proces menadžmenta se ostvaruje u okviru tri osnovna nivoa: /1/ najniži nivo preko koga radnici ostvaruju odnose sa funkcijom menadžmenta, /2/ srednji nivo koji obuhvata funkcionalnu i sektorsku strukturu organizacije i /3/ najviši nivo koji ostvaruje integraciju ukupnog menadžmenta.

¹² Šire o ulogama policijskog menadžmenta: S. Ristović, Policijski menadžment u suzbijanju kriminaliteta, Beograd, Zadužbina Andrejević, 2004, str. 39-44.

¹³ O suštini, sadržaju i ostvarivanju ovih delatnosti: M.Talijan, Rukovođenje unutrašnjim poslovima, drugo izmenjeno i dopunjeno izdanje, Beograd, VŠUP, 2001, str. 96-138.

Najniži nivo menadžmenta zahteva specijalistička i uže stručna znanja o tehnološkim procesima, racionalizaciji i organizaciji rada.

Za srednji nivo menadžmenta potrebna su specifična znanja o organizaciji i razvoju pojedinih funkcija, sektora i službi i njihovoj radnoj i ekonomskoj efikasnosti.

Najviši nivo menadžmenta zahteva sposobnost sagledavanja celine organizacije, održavanje komunikacije sa okruženjem i pronalaženje efikasnih razvojnih strategija.¹⁴

Proučavanjem našeg relevantnog zakonodavstva došlo se do zaključka da se uloge policijskog menadžmenta, takođe, ostvaruje u okviru tri osnovna nivoa: najviši, srednji i najniži.

Tako bi policijski menadžeri na prvom nivou bili rukovodioci unutrašnjih poslova koji se organizuju na nivou opština, odnosno policijskih stanica; policijske menadžere na srednjem nivou predstavljaju rukovodioci područnih policijskih uprava i uprava u sedištu Direkcije policije, a glavni policijski menadžer je ministar unutrašnjih poslova s obzirom da on rukovodi kompletnim Ministarstvom i odgovoran je za celokupno njegovo funkcionisanje. Međutim, ova podela nije baš tako striktna kada su u pitanju menadžeri prvog nivoa i menadžeri srednjeg nivoa, jer se kod oba nivoa mogu naći elementi rukovođenja koji su karakteristični za onaj drugi.

Budući da ovakva podela nivoa rukovođenja u policiji ne uzima u obzir njenu organizaciju, kao ni vrste unutrašnjih poslova i njihove specifičnosti, to se čini da je prihvatljivija podela policijskog menadžmenta na sledeći način, to jest, sledeće nivoe:

1) *strateško-operativni nivo* - čini ga ministar sa državnim sekretarom, direktorom policije i pomoćnicima ministra;

2) *operativno-specijalistički nivo* – čine ga rukovodioci jedinica koji neposredno obavljaju pojedine vrste unutrašnjih poslova (tzv. linije rada koje ulaze u sastav Direkcije policije i pojedinih sektora rada);

¹⁴ Šire: D. Wren, D. Voich, "Menadžment, proces, struktura i ponašanje", Beograd, Grmeč, 2001. str. 30-31

3) *operativno-taktički nivo* – čine ga starešine područnih policijskih uprava;

4) *neposredno-organizacioni, operativno-stručni i radni nivo* – čine ga starešine odeljenja u sedištu područnih policijskih uprava i policijskih stanica u opštinama tj. organizacionih jedinica koje neposredno obavljaju policijske poslove;

5) *neposredni operativno-koordinirajući nivo* – na kome su rukovodioci odseka, operativnih grupa, bezbednosnih sektora, radnih timova, štabova i drugih organizacionih delova koji obavljaju konkretne poslove i zadatke, posebno planirane akcije i druge mere i radnje putem kojih se obavljaju policijski poslovi.

Svi napred navedeni subjekti rukovođenja (osim ministra, državnog sekretara, pomoćnika ministra i direktora policije) predstavljaju policijske menadžere prvog i srednjeg nivoa. Menadžeri na prvom nivou (prvoj liniji) su najniži stupanj menadžera u hijerarhiji organizacije. Ovi menadžeri nadgledaju i odgovaraju za rad samo zaposlenih koji nemaju udela u upravljanju organizacijom. U policiji su to vođe bezbednosnih sektora, vođe patrola, vođe (šefovi) smena dežurne službe i sl. Menadžeri na srednjem nivou, koji može da obuhvati više nivoa unutar organizacije, rukovode i odgovaraju za rad menadžera nižeg nivoa, a ponekad i zaposlenih (radnog osoblja). U policiji su to, na primer, načelnici područnih policijskih uprava. Može se reći da ovi subjekti rukovođenja u policiji svoju ulogu menadžera ostvaruju na taj način što neposredno rukovode unutrašnjim organizacionim jedinicama Ministarstva i rukovode obavljanjem konkretnih poslova i zadataka, kao i njihovim neposrednim nosiocima, odnosno menadžerima nižeg nivoa.

Policijski menadžeri prvog i srednjeg nivoa, prema kriterijumu organizacione delatnosti, pripadaju pretežno kategoriji funkcijskih menadžera tj. onih menadžera koji su odgovorni samo za jednu funkciju unutar organizacije.

Vrste policijskog menadžmenta. - Može se reći da se policijski menadžment može razvrstati na onoliko delova koliko ima vrsta policijskih poslova, odnosno ključnih oblasti rada u policiji. Tako se

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Talijan, S. Ristović
„Specifičnost policijskog menadžmenta
u odnosu na opšti menadžment”, (str. 77-102)*

najčešće uzima da postoje sledeće vrste policijskog menadžmenta: /1/ menadžment kriminalističke policije; /2/ menadžment poslovima ostalih vidova (uniformisane) policije: opšte policije, saobraćajne policije, granične policije, rečne policije, policije za bezbednost na železnici, policije za obezbeđenje objekata i ličnosti; /3/ menadžment specijalnih antiterorističkih jedinica policije; /4/ menadžment u žandarmeriji; /5/ menadžment poslovima zaštite i spasavanja; /6/ menadžment upravnim-unutašnjih poslovima; /7/ menadžmenti poslovima logistike (informatike i analitike, telekomunikacionim sistemima, kadrovskim, materijalno-finansijskim poslovima, tehničkim i drugim poslovima; /8/ menadžment u edukaciji policijskih kadrova.

Sve ove vrste imaju niz sličnosti, ali i niz osobenosti po kojima se međusobno razlikuju, što zahteva dalja istraživanja radi spoznaje njihovih svojstava i zakonitosti ostvarivanja.

4. FAKTORI KOJI UTI U NA IZBOR STRATEGIJE I IZGRADNJU ODGOVARAJU EG STILA I OBLIKA POLICIJSKOG MENADŽMENTA

Izvršiti pravi izbor strategije kao "opšteg programa koji definiše i pomoću kog se realizuju ciljevi organizacije, tj. način na koji organizacija reaguje na okruženje tokom vremena",¹⁵ od izuzetne je važnosti za menadžment svake organizaciju, pa i za menadžment policije.

Ništa manji značaj nema ni izgradnja odgovarajućeg stila policijskog menadžmenta. Iako se, na samom početku, može konstatovati da ne postoji najbolji stil policijskog menadžmenta koji važi i koji se može primeniti u svim situacijama i u obavljanju različitih poslova upotrebom različitih metoda i sredstava, za potpuno razumevanje policijskog menadžmenta, a posebno njegovog značaja u suzbijanju kriminaliteta, neophodno je detaljnije sagledati i razmotriti načine na koje pojedini policijski menadžeri ostvaruju uloge i delatnosti procesa policijskog menadžmenta.

¹⁵ D. Stoner, R. Friman, D. Gilbert, "Menadžment", Beograd, Želnid, 1997. str. 243

Na izbor strategije i izgradnju odgovarajućeg stila i oblika policijskog menadžmenta utiču mnogobrojni i različiti faktori koji se mogu podeliti na unutrašnje i spoljašnje.

Kada se govori o **unutrašnjim faktorima** posebno treba imati u vidu prirodu unutrašnjih poslova i osobenost snaga koji ih izvršavaju. Pod tim se, prvenstveno, podrazumeva organizacija i funkcija policije, sa posebnim akcentom na prinudu, kao jedno od najprepoznatljivijih obeležja funkcije policije.

Organizacija unutrašnjih poslova, sa svojom strukturom i nizom specifičnih svojstava, umnogome determiniše policijski menadžment. Budući da je organizacija unutrašnjih poslova velika i složena, sa mnoštvom komponenata, veza, odnosa, funkcija i ciljeva, to se pred policijski menadžment kao osnovni zadatak postavlja omogućavanje funkcionisanja policije kao jedinstvene celine. To podrazumeva jedinstvo svih organizacionih jedinica policije, ali jedinstvo koje neće gušiti samostalnost i inicijativnost svake organizacione jedinice pojedinačno. Posebno mesto u izboru strategije i stila policijskog menadžmenta pripada postavljenim ciljevima organizacije, odnosno zadacima i poslovima koje policija treba da realizuje. Ovo zbog toga što oni čine smisao i sadržaj policijskog menadžmenta. Zapravo, policijski menadžment je u njihovoj funkciji.

Funkcija policije, kao složen, kompleksan i jedinstven fenomen, ima poseban uticaj na strategiju i stil policijskog menadžmenta, pa time i na menadžment suzbijanja kriminaliteta. Ovo je zbog toga što funkcija predstavlja konkretizaciju uloge policije, kojom se štiti bezbednost ustavom utvrđenog poretka, lična i imovinska sigurnost građana. Funkcijom se ostvaruje deo vlasti koji je poveren policiji. Stoga se proces policijskog menadžmenta mora ostvarivati tako da se obezbedi jedinstveno ostvarivanje funkcije policije, jer će u suprotnom doći do pojave bezakonja, nesigurnosti i haosa. Ovaj veliki uticaj funkcije policije na njen menadžment uslovljen je i činjenicom da je ostvarivanje funkcije policije često situaciono primereno zbog prirode bezbednosnih pojava i događaja, a pre svega zbog njihove složenosti, dinamičnosti, nepredvidivosti i neponovljivosti, usled čega se često javljaju atipične situacije. Upravo u takvim situacijama dolazi

do primena prinude. Realizacija mnogobrojnih policijskih poslova uslovljena je primenom sile i prinude. Prinuda predstavlja jedno od obeležja funkcije policije i znači da njeni pripadnici mogu prinuditi građane i druge subjekte, ukoliko to oni ne čine dobrovoljno, da se ponašaju onako kako to zakon zahteva. Policijski menadžment mora da obezbedi da se prilikom regulisanja sadržine i ostvarivanja funkcije unutrašnjih poslova poštuju principi pravne države, a upotrebu prinude će nastojati da smanji na najmanju moguću (zakonom propisanu i primerenu) meru.

Na policijski menadžment određeni uticaj vrše i **spoljni faktori**. Pod spoljnim faktorima se obično podrazumevaju kvalitativne i kvantitativne promene u društvu koje kontinuirano, nekad više, a nekad na manje vidljiv način, vrše uticaj na sve društvene i pravne subjekte, pa samim tim i na policiju. Ma koliko se činilo da je policija zatvoren sistem, ona nije imuna na spoljne uticaje i ne može da funkcioniše izolovano od drugih društvenih subjekata i građana. Ti uticaji mogu biti pozitivni, tj. željeni i negativni, tj. neželjeni. Pod željenim uticajima iz društvenog okruženja podrazumeva se uticaj društvenog prosperiteta, koji će da omogući i pospeši pozitivne tokove društvenog razvoja, ali i da spreči nazadne i razarajuće pojave i događaje. To faktički znači da će društvo preko građana, društvenih organizacija i udruženja, preduzeća, ustanova, državnih organa i svih drugih oblika organizovanja i udruživanja, artikulirati zahtev i vršiti uticaj da se sve društvene institucije, pa samim tim i policija, prilagode željenim novonastalim društvenim uslovima. Policijski menadžment mora u rad policije, a naročito prilikom sprovođenja određenih ovlašćenja, implementirati ove pozitivne uticaje iz društvenog okruženja i odgovoriti na njihove zahteve. Stoga, kao jedan od primarnih zadataka policijskog menadžmenta, jeste da omogući da policija bude otvorena za sve pozitivne i prosperitetne društvene zahteve i potrebe, kao i da funkcioniše u skladu sa njima. U današnjim uslovima to je zahtev da policija podržava i da funkcioniše u skladu sa demokratskim promenama, vladavinom prava i pravne države. To će imati za posledicu da organi unutrašnjih poslova zakonito, potpuno i kvalitetno ostvaruju svoju funkciju.

Negativni tj. neželjeni spoljni uticaji kojih policija, a posebno njen menadžment, mora da se čuva jesu uticaji dominantnih političkih stranaka, koalicija i pojedinaca, koji teže da kroz zalaganje za tzv. "više ciljeve" ostvare svoje sitne dnevnopolitičke i parcijalne interese. Policijski menadžment mora da eliminiše svaki nagoveštaj ovakvih uticaja, nastojeći da omogući da policija u ostvarivanju svoje nadležnosti, nastupa isključivo profesionalno u izvršavanju utvrđenih zadataka, zakonito i primereno, na efikasan i racionalan način, u svakoj situaciji.

Postoje i drugi spoljni, neželjeni faktori koji nastaju mimo volje i moći relevantnih društvenih činilaca. To su različite vanredne i krizne situacije, kao što su političke nestabilnosti u zemlji, parlamentarne kriza, neposredna ratna opasnost, rat, elementarne nepogode i sl.

Svi napred navedeni spoljni i unutrašnji faktori u svojim modalitetima manje-više deluju istovremeno, sa različitim intenzitetom, uslovljavajući određenu specifičnost policijskog menadžmenta. Svaki od ovih faktora vrši na drugačiji način i različitog intenziteta uticaj na policijski menadžment, odnosno određuje koja vrsta (oblik i stil) menadžmenta će se u konkretnoj situaciji primenjivati. U zavisnosti od ovih uticaja, možemo razlikovati više **vrsta policijskog menadžmenta**.

(1) *Linijski oblik* policijskog menadžmenta zasniva se na principu apsolutne hijerarhije, uz strogo pridržavanje načela jedinstva komandovanja.

Linijski sistem menadžmenta je vrsta menadžmenta koja se najčešće primenjuje u policiji, zbog toga što je u policiji vladajuće načelo hijerarhije i subordinacije. Policijski menadžment zasnovan na linijskom sistemu najzastupljeniji je u onim organizacionim celinama koje su često, a posebno prilikom izvršavanja određenih zadataka, organizovane po principu vojne formacije, dakle u specijalnim antiterorističkim jedinicama, žandarmeriji, u jedinicama uniformisane policije i vatrogasaca. Ovaj oblik policijskog menadžmenta se javlja pod uticajem i unutrašnjih i spoljašnjih faktora. Unutrašnji faktori, tj. organizacija i funkcija policije, zahtevaju ovakav način upravljanja ljudskim resursima, jer policijskom sistemu odgovara visok nivo discipline i mobilnosti, što se može postići ovom vrstom menadžmenta

koji naglašava autoritet starešine, njegovu sposobnost i odgovornost. Pored toga, mentalni sklop izvršioca-policajca, pripadnika navedenih organizacionih jedinica, takav je da on voli da zna ko mu je neposredni starešina, ko mu može naređivati, odnosno kome odgovara za svoje postupke.

Ova vrsta policijskog menadžmenta preovlađujuća je u policiji i zbog uticaja spoljnih faktora, kao što su, na primer, vanredno stanje, neposredna ratna opasnost, rat, kao i tzv. posebnih bezbednosnih situacija i događaja koje zahtevaju neuobičajenu organizaciju i postupanje policije. U kriznim situacijama, ovaj sistem je pogodan upravo zbog svih napred navedenih razloga, kao i činjenice da se u ovakvim trenucima bespogovorno moraju izvršavati naređenja pretpostavljenog starešine, osim onih čije bi izvršenje predstavljalo krivično delo. Linijski oblik policijskog menadžmenta potencira odgovornost starešina za kvalitet i zakonitost izdatih naređenja, uključujući i tzv. objektivnu odgovornost.

(2) *Funkcionalni oblik* policijskog menadžmenta karakteriše zasnivanje odnosa po stručnoj liniji, vrsti ili grupi poslova. Za razliku od linijskog sistema ovde je hijerarhija i disciplina slabija, a autoritet starešine je u velikoj meri uslovljen njegovom stručnošću i poznavanjem konkretnog posla kojim rukovodi. Ovaj oblik zahteva podelu poslova i postojanje specijalista koji samo iz okvira te konkretne struke izdaju naloge, najčešće instrukcije samo za te poslove stručno kompetentnim izvršiocima odnosno organizacionim jedinicama. U policiji ovaj oblik menadžmenta najzastupljeniji je u organizacionim jedinicama kriminalističke policije, odnosno u konkretnim akcijama na suzbijanju svih vrsta i oblika kriminaliteta. Primena funkcionalnog oblika policijskog menadžmenta uslovljena je i činjenicom da je za uspešno suzbijanje kriminaliteta potreban izvestan stepen samostalnosti i preduzimljivosti samih operativaca, što, naravno, ne podrazumeva neposlušnost i nepoštovanje starešine.

(3) *Linijsko-štabni oblik* policijskog menadžmenta zasniva se na postavkama napred izloženog linijskog sistema, što podrazumeva postojanje jedne linije na relaciji pretpostavljeni starešina - potčinjene starešine, odnosno izvršioc, s tim što starešine na određenom nivou imaju

organe, tela ili timove koji im pomažu u ostvarivanju uloga i funkcija policijskog menadžmenta. Oni su sastavljeni od eksperata koji predstavljaju ključne oblasti rada u policiji i njihov zadatak je da policijskom menadžeru podnesu predloge, dokumentovane i potkrepljene činjenicama, kako bi starešina doneo zakonitu i adekvatnu odluku.

Ovakav oblik menadžmenta je uslovljen činjenicom da jedan menadžer koji upravlja velikim sistemima, kao što je policija, ne može posedovati znanje iz svih oblasti rada kojima upravlja. Zbog toga se angažuju stručnjaci iz različitih oblasti koji će svojim znanjem i poznavanjem problematike pomoći menadžeru da preduzme odgovarajuće mere i donese adekvatnu odluku. Na pojavu ovog oblika policijskog menadžmenta uticala je i neophodnost specijalizacije i profesionalizacije rada policije.

(4) *Projektni oblik* policijskog menadžmenta nema za sada širu primenu u obavljanju osnovnih poslova policije. On se primenjuje više na području tzv. sistemske podrške: u razvoju i eksploataciji policijskog informacionog sistema, sistema veza, protivpožarne i preventivno-tehničke zaštite, investicija, sistemske-pravnih poslova, analitičkih poslova i u naučno-istraživačkom i razvojno-istraživačkom radu. U novije vreme primenjuje se u oblasti stručnog obrazovanja, kao i u organizaciji kurseva i seminara, pojedinih oblika praktične nastave i prakse studenata i za izvođenje drugih poduhvata u rešavanju tekućih i razvojnih problema. Ovaj se oblik primenjuje i u projektima policijskog rada u lokalnoj zajednici.

(5) *Komitetski oblik* policijskog menadžmenta ima još manju (užu) primenu u policiji i primenjuje se samo u njenim određenim, specifičnim organizacionim jedinicama. Ovaj oblik se primenjuje u radu pojedinih organa upravljanja, stručnih organa, komisija i drugih radnih tela, na kojima se odluke donose u forumu, putem glasanja. Komitetski oblik nalazi primenu u radu tela i timova koji se obrazuju u okviru rada policije u zajednici (npr. opštinski savet za prevenciju kriminaliteta).

Za potpuno razumevanje policijskog menadžmenta neophodno je razmotriti načine na koje pojedini policijski menadžeri obavljaju svoje uloge i delatnosti, odnosno sagledati različite **stilove policijskog**

menadžmenta. Razlikuju se tri osnovna stila menadžmenta, koji su implementirani u policiji.

(1) *Autokratski stil* karakteriše dominantna uloga menadžera kao pojedinca. On koristi svoju poziciju da samostalno, bez konsultacija sa saradnicima, donosi odluke i rukovodi. Sebe smatra najzaslužnijim za sve postignute rezultate. Među svojim saradnicima razvija podanički i doušnički odnos, a koristi se i metodama zastrašivanja svojih saradnika i potčinjenih. Autokratski stil policijskog menadžmenta smanjuje inicijativu, samostalnost i zalaganje izvršilaca, a time i efikasnost u obavljanju policijskih poslova. Sve češće se čuje da je autokratski stil prevaziđen i da je prošlo vreme upravljanja "čvrstom rukom".

(2) *Demokratski stil* policijskog menadžmenta, koji se često naziva saradnički, participativni ili kooperativni stil i slično, takav je način rukovođenja u kome potčinjeni uzimaju učešće u donošenju odluka i upravljanju pojedinim akcijama. I kod ovog stila odlučujuću ulogu, odnosno zadnju reč, ima glavni menadžer na određenom nivou ili na čelu određenog posla, jer je on taj koji donosi konačnu odluku, ali pri tome konsultuje i uvažava, suštinski, a ne deklarativno i formalno, mišljenja i savete svojih saradnika i potčinjenih. Ovaj stil policijskog menadžmenta podrazumeva odnose saradnje, uvažavanja, poverenja i poštovanja unutar menadžerskih timova i između menadžmenta i izvršioaca policije. Danas se sve više koristi participativni stil, jer pruža mogućnosti da policajci budu aktivni učesnici u radu i upravljanju, što je poželjno, jer je nivo njihovog obrazovanja sve veći i oni ne žele da budu puki izvršioci.

(3) *Liberalni (slobodni) stil* policijskog menadžmenta karakteriše prevelika sloboda i samostalnost potčinjenih u osmišljavanju i izvršavanju zadataka. Kod ovog stila menadžer ima bezrezervno poverenje u svoje potčinjene, te im često detašira sve, pa i svoje, poslove i zadatke, a za sebe zadržava samo ulogu koordinatora. Liberalni stil je moguć samo sa visokoobrazovanim radnicima koji su sposobni da sami upravljaju svojim delovanjem, a menadžer se pojavljuje samo kao integrator koji će da usmeri međusobno delovanje potčinjenih i poveže ga sa višim nivoima menadžmenta. Ovaj stil je najzastupljeniji u obrazovnoj delatnosti, naučnoistraživačkom i razvojno istraživačkom radu.

5. REZIME SLIČNOSTI I RAZLIKE IZMEĐU OPŠTEG I POLICIJSKOG MENADŽMENTA

Na osnovu napred izloženog možemo konstatovati da pored niza sličnosti postoje mnogobrojne razlike između opšteg i policijskog menadžmenta. Tako, pre svega, strukturalna osobenost policijskog u odnosu na opšti menadžment potiče od njegovog specifičnog položaja u odnosu na državu, s jedne strane, i istovremene potrebe da koristi znanja nauke u borbi sa kriminalitetom, s druge strane. Policijski menadžment predstavlja sastavni deo državnog menadžmenta kojim se ostvaruju odgovarajući oblici vlasti i služi ostvarivanju državnih-nacionalnih interesa. Policijski, baš kao i opšti menadžment, treba da baštini znanja nauke o borbi sa kriminalitetom, te ta potreba kao opšta, univerzalna, u svim civilizacijama i državama nesporna, može da ospori sadržaj, a još više načine ostvarivanja kriminalno bezbednosne politike određene države. Tako se policijski menadžment može naći u procepu između, sa jedne strane potrebe zasnivanja borbe sa kriminalitetom na saznanjima nauke i, sa druge strane, u mogućoj njenoj doziranoj primeni, odnosno ignorisanju naučnih saznanja, zato što bi njihova primena mogla da dovede u pitanje konkretnu kriminalno-bezbednosnu politiku države, odnosno njenog aktuelnog rukovodstva. Kako tu politiku utvrđuje i sprovode državni organi kojoj strukturi policija i pripada, nije za očekivanje da se iz te situacije može izdići policijski menadžment, te suzbijanje kriminaliteta zasnivati na saznanjima nauke.

Da se struktura policijskog menadžmenta po prirodi i broju funkcija donekle razlikuje od menadžmenta opšteg tipa najbolje se vidi u nazivu i broju funkcija policijskog menadžmenta odnosno kako se to umesto termina funkcija u teoriji rukovođenja unutrašnjim poslovima u nas najčešće govori: delatnostima procesa rukovođenja. Konkretno, u menadžmentski proces pre planiranja uvodi se delatnost praćenja i procenjivanja bezbednosnih pojava, događaja i situacija; umesto liderstva govori se o dodeli zadataka subordinacijom ili komandovanjem, a pre kontrole se uvodi funkcija koordinacije i sadejstva u obavljanju policijskih poslova. Konačno, menadžerski

proces dopunjuje se, odnosno uslovno završava delatnošću izveštavanja i informisanja. Kadrovska politika ili upravljanje ljudskim resursima se ne vidi kao procesna funkcija menadžmenta, već kao jedna od osnovnih uloga menadžera koja se putem navedenih delatnosti menadžerskog procesa ostvaruje. Osnovni razlozi i objašnjenja za ovu različitost sagledavaju se u samoj osobenoj prirodi i sadržaju policijskih poslova, te i osobenosti uloge i odgovornosti policijskog menadžmenta u obavljanju celine policijskih poslova.

Uloge policijskog menadžmenta bitno se razlikuju od uloga opšteg menadžmenta. Ova tvrdnja nalazi svoje uporište u relevantnim činjenicama koje objašnjavaju suštinu i sadržinu uloge policijskog menadžmenta (shvaćenog u užem smislu), tj. kao funkciju čijim se ostvarivanjem organizuje i obezbeđuje **zakonito i efikasno obavljanje policijskih poslova**. Naime, nije sporno da se i u teoriji opšteg menadžmenta kao glavna njegova uloga prepoznaje baš organizacija preduzeća, odnosno ustanova, što će reći njihovih ljudskih i materijalno-tehničkih resursa, da bi se proizvodnja, odnosno usluge ostvarili što efikasnije i uz poštovanje zakonskih normi i dobrih poslovnih običaja. Međutim, kada je u pitanju obavljanje policijskih poslova, oni se isključivo moraju obavljati na propisan način, a ni slučajno ne na štetu ljudskih prava i sloboda. U stvari, policijski menadžment je razapet između dva podjednako važna, a ponekad veoma teško spojiva imperativa: efikasnog sprečavanja i otkrivanja krivičnih dela i njihovih učinilaca i zaštite ljudskih prava i sloboda.

U pojašnjenju ovog saznanja polazi se od teorije opšteg menadžmenta koja menadžment vidi i kao funkciju i kao ulogu. Istraživanja prakse, zakonodavstva i raspoloživih teorijskih saznanja u nas kazuju sledeće: kao i u vojnom rukovođenju, pa i u rukovođenju u drugim sferama društvenog života, do izlaska naše zemlje iz izolacije, u praksu i naučnu misao implementirana su uglavnom ona saznanja i shvatanja koja rukovođenje, (samo sporadično do tada, a sada sve više i u menadžment), vide kao osoben ljudski rad i kao funkciju organizacije koja se ostvaruje, manje više, procesnim funkcijama planiranja, organizovanja, liderstva i kontrole. U novije vreme u red navedenih funkcija uvodi se i peta funkcija menadžmenta - upravljanje ljudskim

resursima (kadrovska politika). Seriozna i stvaralačka analiza malog broja propisa u kojima se spominje termin rukovođenje ili pak onih odredaba kod kojih se po sadržaju zaključuje da je reč o rukovođenju, kazuje da o navedenim procesnim funkcijama, osim sporadično o kontroli, nema ni reči. Ova neusaglašenost između teorijskih i zakonskih osnova svakako ne isključuje mogućnost da pronicljivi rukovodioci - menadžeri spoznaju celinu smisla i sadržine menadžerskog posla, a još više potencira ulogu institucija za školovanje i obučavanje menadžera da im u tome pomognu.

Metode koje koristi policijski menadžment imaju sasvim drugačiju usmerenost nego metode opšteg menadžmenta, što se potvrđuje ne toliko u nazivu ovih metoda, koliko u ciljevima koji se njihovom primenom žele ostvariti. Konkretno, do njihovog naziva se manje-više dolazi preuzimanjem istih iz teorije opšteg menadžmenta, odnosno kombinacijom njihovih uobičajenih naziva ili saznanjima do kojih se došlo iz ranijih i najsavremenijih istraživanja. Tako, npr. za metodu poznatu pod nazivom demokratska, saradnička ili participativna ili pak kooperativna, nalazi se mogućnost primene u policijskom menadžmentu, ali više u kombinaciji sa tzv. autokratskom, vojničkom, birokratskom i po drugim nazivima poznatom metodom. Kada je u pitanju cilj koji treba da se ostvari primenom ovde navedene metode policijskog menadžmenta, onda se za razliku od opšteg menadžmenta koji je usmeren na ostvarivanje proizvodnje i na obezbeđenje konkurentnosti i ostvarivanje profita preduzeća, odnosno na obavljanje usluga, te kompetentnost javnih preduzeća i ustanova za njihovo ostvarivanje i obezbeđenje zadovoljstva sadržajem i kvalitetom istih od strane građana, to se svrha policijskog menadžmenta vidi u ostvarivanju osnovne potrebe i prava građana na ličnu i imovinsku sigurnost, te obezbeđenje uslova za ostvarivanje njegovih drugih prava, i sloboda i u toj funkciji za ostvarivanje bezbednosti države. Sve ovo treba da je na kvalitetnom nivou i na zakonit način, tj. u meri dostignutog civilizacijskog standarda u ovoj oblasti.

U praksi policijskog menadžmenta zastupljena su sva tri stila, bilo u čistom obliku, bilo kombinacijom obeležja dva ili sva tri stila. Tako, na primer, autokratski stil se najčešće primenjuju kod uniformisanih pripadnika polici-

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Talijan, S. Ristović
„Specifičnost policijskog menadžmenta
u odnosu na opšti menadžment”, (str. 77-102)*

je opšte nadležnosti, specijalnih antiterorističkih jedinica, žandarmerije ili vatrogasaca, dok je saradnički stil najzastupljeniji kod kriminalističke policije, a liberalni u oblasti stručnog obrazovanja, osposobljavanja i usavršavanja i kreativnoj policijskoj logistici (analitika, informatika). Razmatrajući navedene stilove menadžmenta, može se konstatovati da nema najboljeg stila koji važi za sve policijske poslove i sve situacije u kojima se oni obavljaju. "Danas se ovaj problem rešava tako što se sve više koristi kontingencijski pristup vođenju. Kod ovog pristupa, stil vođenja se prilagođava konkretnoj situaciji. Ovaj pristup zahteva dobru analizu i poznavanje konkretne situacije i svih specifičnih faktora relevantnih za izbor najboljeg stila vođenja."¹⁶

Svi napred navedeni oblici i stilovi policijskog menadžmenta u policiji zasnivaju se uglavnom na intuiciji i praksi menadžera policije. Stoga je neophodno teorijsko utemeljenje menadžerske prakse i njeno pravno uobličavanje.

ZAKLJU NE NAPOMENE

Izloženo o specifičnostima policijskog menadžmenta kazuje da se isti prepoznaje, ne samo u praksi, već da se i u našoj naučnoj misli konstituiše kao jedna nova naučno-nastavna disciplina o ovoj vrsti menadžmenta. Do dostignutog fonda saznanja došlo se direktno - kreativnom implementacijom opšteg menadžmenta i pojedinih vrsta posebnih menadžmenta, a pre svega u državnoj upravi i vojsci. O tome kazuju navedeni sadržaji u ovom radu i njihovi izvori. Drugi, glavni izvor saznanja o policijskom menadžmentu, rezultat je empirijskih istraživanja kojima su uopštena iskustva ostvarivanja policijskog menadžmenta. Prvim izvorima, policijski menadžment se više "boji" sličnostima sa opštim i drugim srodnim i/ili višerodnim vrstama menadžmenta, a drugim se naglašavaju njegove različitosti. Sintezom jednih i drugih izvora i njihovom stvaralačkom implementacijom dolazi se do iskazivanja specifičnosti policijskog menadžmenta.

¹⁶ Grupa autora, Menadžment (Handbook of Management), Beograd, FON, 1996, str. 488.

LITERATURA

- (1) GRUPA AUTORA, (1996), *Menadžment* (Handbook of Management), Beograd, FON.
- (2) Kodeks policijske etike, "Službeni glasnik RS", br. 92/2006.
- (3) MILETIĆ, S., (2000), *Policijsko pravo*, I knjiga, Beograd, PA.
- (4) Pravilnik o načinu obavljanja policijskih poslova, "Službeni glasnik RS", br. 27/07.
- (5) Pravilnik o policijskim ovlašćenjima, "Službeni glasnik RS", br. 54/2006.
- (6) RISTOVIĆ, S., (2006) *Policijski menadžment u suzbijanju kriminaliteta*, Beograd, Zadužbina Andrejević.
- (7) STONER, D., FRIMAN, R., GILBERT, D., (1997), "Menadžment", Beograd, Želnid.
- (8) TALIJAN, M., (2004) *Rukovođenje unutrašnjim poslovima*, drugo izmenjeno i dopunjeno izdanje, Beograd, VŠUP.
- (9) WREN, D., VOICH, D., (2001), "Menadžment, proces, struktura i ponašanje", Beograd, Grmeč.
- (10) Zakon o državnoj upravi "Službeni glasnik RS", br. 79/05.
- (11) Zakon o policiji, "Službeni glasnik RS", br. 101/05.

SPECIFIC FEATURES OF POLICE MANAGEMENT AS COMPARED TO MANAGEMENT IN GENERAL

The paper opens with the most general findings on management in general and moves on to convey the results of both empirical and theoretical research of authors concerning jurisdiction (powers) and subjects (executives) of police management, its levels and types, as well as factors that influence the choice of strategy and development of adequate styles and forms of police management. The findings related to management in general and police management in particular

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Talijan, S. Ristović
„Specifičnost policijskog menadžmenta
u odnosu na opšti menadžment”, (str. 77-102)*

have been compared in order to establish possible similarities and differences between these two types of management.

KEY WORDS: general management / security management / police management / management in crime suppression

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2007 / Vol. XXVI / 1-2 / 103-120

Originalni naučni rad
UDK: 343.544/.545
343.431

PROSTITUCIJA I TRGOVINA LJUDIMA

Zlatko Nikoli *

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Talas ekspanzije prostitucije na našim prostorima, koji nas je zapljusnuo devedesetih godina sa početkom raspada prethodne države, te tranzicija i osiromašenje stanovništva, iskomplikovao se i dodatnim fenomenom u vidu trgovine ljudima, odnosno sex trafiking-om. Na taj dodatni fenomen su uticala ratna događanja u okruženju, pojava stranih vojski kao konzumenata usluga prostitucije, te tranzitne rute ka tim novim destinacijama u našem okruženju (BiH i KiM). Tako je "najstariji zanat", od relativno tolerantne socijalnopatološke pojave, postao uznemirujuća i kriminalizovana pojava, pa smo i mi kao država morali da se time pozabavimo, inkriminišući trgovinu ljudima, odnosno sex trafiking, kao krivično delo. Da li je to dovoljno, zašto je prostitucija podložna kriminalizaciji i eksploataciji i koji su načini njenog suzbijanja tema je ovog rada.

KLJUČNE REČI: prostitucija / trgovina ljudima / patologija / etiologija / kriminalizacija / prevencija

* Email: zlatkon@ptt.yu

AKTUELNOST PROBLEMA

S vremena na vreme udarne strane tzv. tabloidnih novina, ali i elektronski mediji senzacionalno i sa izvesnom dozom zgražavanja objave po neku senzaciju o prostituciji, njenoj sve većoj raširenosti na ovom području, te akterima u podvođenju i njihovim žrtvama. Javnost se naročito čudi da su makroi ili podvođači po nekad cele, do juče, cenjene familije, koje pored redovnih delatnosti u svojim firmama imaju i po nekoliko iznajmljenih stanova i zarobljene maloletnice. Problem je naročito izražen, bar prema novinskim izveštajima, na severu Srbije, odnosno Vojvodini kao izvoru "robe", čija je destinacija Raška oblast, BiH i Kosovo i Metohija ili Albanija. Za poznavaoce problema prostitucije i tzv. "Sex trafiking-a", međutim, nije nepoznanica zašto je izvor snabdevačima seks usluga sever Republike, a destinacije Raška oblast, BiH, KiM i Albanija. Koncentracija izbeglica iz bivših republika SFRJ, naime, te bivših republika SSSR-a, posebno Moldavije i Ukrajine, na području severa Republike, sve do Beograda, postalo je tranzitno područje za sex trafiking, a jednim delom i privremena destinacija. Stanje nije drugačije ni bolje ni u drugim područjima Republike koja se nalaze na "ruti" za navedene destinacije, ali je Vojvodina geografski najpovoljnija za tranzit i ekonomski za destinaciju. Tako su iz žargona skoro iščezli termini poput "štajga", kao sinonim za autobusku i železničku stanicu i njihove "bircuze" u kojima se upražnjavala prostitucija, te lascivni nazivi parkova oko ovih stanica u Novom Sadu, Beogradu i drugim gradovima. Zamena za te parkove i "bircuze" postali su mobilni telefoni i SMS poruke, oglasi u tabloidnim novinama i slično. Oglasi i SMS poruke, međutim, služe i organizatorima posla za namamljivanje žrtava ili njihovo dobrovoljno pristajanje za taj posao. Tako danas skoro da nema grada ili većeg mesta bez određenih "barova" u kojima se ne pružaju sve vrste usluga, a u njima "na crno" rade i maloletnice i strane državljanke. Slučajni ekscesi ili povremene racije policije otkriju deo onoga što se pred nosom "moralne javnosti" dešava, ali sve to i novine i javnost brzo zasiti i prestane da ih interesuje, pa više nije vest sa jednog elektronskog medija, na primer, da je samo u Beogradu tokom 2006. godine privođeno preko 1200 prostitutki, od kojih više njih i više puta. Razlog je jednostavan, jer prostitucija i kriminalna eksploatacija prostitutki ne ugrožava socijalnu sredinu u

tolikoj meri kao, na primer, narkomanija, razbojništva, ubistva i drugi kriminalni akti. Ali, za moderne "proučavaoce" prostitucije je veoma važno da se taj "najstariji zanat" ne naziva više tim anglosaksonskim terminom, odnosno da se prostitutke ne nazivaju tako, već "seksualnim radnicama i radnicima". Promena, doduše, nije ni naivna ni besmislena, jer implicira shvatanje prostitucije kao vrstu rada, pa time i pravo na rad, što u osnovi nije sporno, ako se ima u vidu da su sve druge i drugačije orijentacije na suzbijanju prostitucije dale slabe rezultate, o čemu ćemo kasnije više reći.

Stvarno stanje stvari, međutim, pruža sasvim drugačiju i poražavajuću sliku naše "moralne čistote", jer skoro u svim većim mestima ima ilegalnih javnih kuća u vidu barova za zabavu, salona za masažu, motela, kafana, iznajmljenih stanova i slično. U njima, razume se, završava jedan broj od preko dva miliona žena i dece u svetu koji su žrtve trgovine ljudima i ropskog položaja, kako procenjuju agencije UN-a, mada se tamne brojke u kriminologiji uvek dobijaju sa množenjem procenjenog broja od najmanje tri puta. Profit organizovanog kriminala je, tako, sa kombinacijom prostitucije i trgovinom ljudima radikalno porastao i zbog tako velikog profita čak i najorganizovanije države imaju problema da tu pojavu suzbiju. To je naročito teško u zemljama u tranziciji bivšeg istočnog bloka, i zemljama u blizini ratnih konflikata ili u ratnom konfliktu, kako je sada na Bliskom istoku, ali i kod nas zbog nedavnih ratnih događanja i, naročito, prisustva stranih trupa u BiH i KiM, te okolnim zemljama koje su postale novi saveznici i baze NATO-a. Zemlje ili regioni sa stranim trupama, naime, uvek su destinacije za delatnosti organizovanog kriminala, kao što su: prostitucija i trgovina ljudima, šverc psihoaktivnih supstanci odnosno droge, šverc oružja, cigareta i drugog. Otuda mi, sve i kada bismo hteli, ne možemo biti pošteđeni ovakvog procvata prostitucije kao socijalnopatološke pojave i svega što je prati, u ovom slučaju trgovina ljudima, odnosno tzv. sex trafiking. Međutim, prostitucije bi u našoj zemlji kao "najstarijeg zanata" svakako bilo i bez navedenih novih okolnosti, kao što je ima i u svim drugim regionima bez sličnih problema, ali joj dramatični efekat daju upravo te nove okolnosti, kombinovane sa trgovinom ljudima i blizinom "tržišta", kakva su BiH, KiM i okolne zemlje sa vojnim bazama stranih zemalja.

Nemoguće je, stoga, ne povezati trgovinu "belim robljem" sa prostitucijom, ako sve ukazuje da je gro otetih, namamljenih, kupljenih ili bilo kako drugačije dovedenih u ropski položaj namenjeno prostituciji, bilo da se radi o ženama ili deci. Podaci Skloništa za žrtve trgovine ljudima kod nas (2002-2006.)¹ govore da je od svih žrtava trgovine ljudima čak 92,50% podvrgnuto seksualnoj eksploataciji, 2,50% sklapanju prinudnih brakova i samo 5% radnoj ili drugoj vrsti eksploatacije. Zašto je onda prostitucija "najstariji zanat" i kako to da stalno "preživljava", osavremenjujući se novim aktivnostima i obeležjima, kakav je slučaj i sa trgovinom ljudima, odnosno sex trafficking-om?

PATOLOGIJA

Mada se iz prethodnih podataka o žrtvama trgovine ljudima nameće prividni zaključak da je prostitucija uglavnom rezultat pohote muškaraca i prinuda žrtve (žena ili dece), prostitucija bi, kada bi to bilo tačno, bila zanemarljiv socijalnopatološki problem u većini savremenih zajednica. Stoga se, pod pojmom prostitucije ne podrazumeva prinuda i nasilje, iako u prostituciji i toga ima, već "zanat" kao način življenja ili preživljavanja davaoca usluge, budući da postoji bitna razlika između silovanja i prostitucije, odnosno, silovane žene i prostitutke. Čak i među samim žrtvama trgovine ljudima, odnosno žrtvama sex trafficking-a, postoje prostitutke koje su to postale po svom izboru, ali su postale žrtve po raspolaganju sredstvima od svog "rada" i slobodi odlučivanja o mestu boravka i vrsti klijentele. Zbog toga se i pored brojnih i različitih definisanja pojma prostitucije sve uglavnom svodi na najstariju definiciju, koju je dao još starorimski pisac Ulpijan². Po ovoj definiciji se, naime, prostitutkom smatra žena koja javno i za novac ustupa svoje telo većem broju muškaraca, ne praveći izbor među njima. Varijacije na tu temu o emocionalnoj ravnodušnosti, istopolnosti partnera, psihičkim problemima prostitutke i klijenta, anonimnost ili javnost prostitucije i prostituisanja ne menja suštinu prostitucije kao fenomena.

¹ Prema, Mijalković, S.: Trgovina ljudima u Srbiji - krivičnopravni, fenomenološki i viktimološki aspekti, Zbornik radova IKSI, Beograd, 2007. str. 137-157.

² Prema, Špadijer-Džinić, J.: Socijalna patologija, Stručna knjiga, Beograd, 1988. str. 84.

Sve te "naslage" i akademisanje su više rezultat morala i moralisanja onih koji se prostitucijom bave, nego što je to rezultat stvarne suštine ove pojave. Otuda, nije moguće da se u istu ravan podvede i status "kurtizana" ili "metresa", za koje u našem jeziku postoji termin "sponzoruše", zatim udaja iz koristoljublja ili slično, jer nedostaje parametar promiskuiteta ili više partnera u jednom danu ili nedelji radi uvećanja zarade.

Kada se govori o prostituciji, inače, u javnosti i među stručnjacima se predominantno misli na relaciju žena (prostitutka) i muškarac (klijent), iako u "nesavršenom svetu" postoji i homoseksualna prostitucija kod oba pola. Nisu retki, otuda, specijalizovani barovi za zabavu žena ili muškaraca i to u oba smera - heteroseksualni ili homoseksualni. Pomodarstvom je postalo i periodično unajmljivanje specijalnih usluga muških ili ženskih striptizeta, masera ili maserki, parova za posmatranje zbog voajerstva i slično, a sve pod maskom nevinih i naivnih povoda, kao što su momačke ili devojačke večeri, rođendanska, matura ili druga slavlja i slično. O svemu tome se malo govori i ne smatra se nekim posebnim problemom sa aspekta klijentele, ali se zaboravlja da su "davaoci usluga" profesionalci i da to nisu ni od juče i ne samo tada radi zabave. Zbog toga ćemo se, kada govorimo o prostituciji, baviti upravo klasičnom prostitucijom, koja sa svojim karakteristikama, uz mala odstupanja, pokriva i sve druge oblike prostituisanja po ulogama ili rodnim karakteristikama.

Atribut "najstariji zanat" prostitucija je dobila ne slučajno, jer o tom fenomenu postoje pisani tragovi još iz najstarijeg vremena. Ona se, tako, pominje još u doba Vavilona (oko 1500. godine pre nove ere), zatim u Fenikiji, kod starih Izraelaca, antičkoj Grčkoj i Rimu i sve do danas³. Prostitutke su, razume se, kao i danas imale ulogu da za nadoknadu pruže seksualnu uslugu klijentu koji je spreman da za to plati, ne birajući pri tome vrstu klijenta ni po jednom parametru (izgled, starost, status, bogatstvo, broj klijenata i sl.). Ali, status klijenta (materijalni pre svega) je i tada i sada određivao vrstu i status prostitutke, od uličnih prostitutki do

³. Prema, Bošković, M.: Kriminologija i socijalna patologija, Matica srpska, Novi Sad, 1995. str. 249.

pratilja bogatih (hetera). Tako su se od najranijih dana ovog "zanata" izdiferencirale tri kategorije ovih davaoca usluga, a prema tri dominantna staleža u društvu: niži, srednji, visoki. Razume se, da ovaj "zanat" prati i podgrupe u društvenim zajednicama, pa tako među tzv. "uličarkama" ili "kamenjarkama", kako se u žargonu nazivaju, imamo i podgrupe kao što su u savremenim uslovima "kafanske prostitutke", "šoferske prostitutke", "lučke prostitutke" i slično.

Drugu, višu kategoriju, predstavljaju organizovane prostitutke u javnim kućama (javnim ili tajnim), koje su po ceni i uslugama ipak "klasa" u odnosu na "ulične prodavačice ljubavi". One su "najamni radnici" organizovane servisne kuće i podvrgnute su kontroli (policijskoj, zdravstvenoj i drugoj), sa određenim kodeksom i pravilima za ponašanje koje propisuje "kuća" i za prostitutke i za klijentelu. Time su one, zapravo, zaštićene i od policijskog progona, konkurencije i hirova klijenata, ali sve to plaćaju svojim najamnim radom.

Sa razvojem društva i savremenih sredstava za komunikaciju koja to prate, u prostituciji i njenom organizovanju se pojavljuje i viša klasa ovog "zanata", u vidu devojaka po pozivu i tzv. "poslovna pratnja", kao što su to bile hetere u antičkom svetu. Ova vrsta prostitucije omogućava organizatorima, ali i klijenteli, veću anonimnost, smanjenje troškova za održavanje objekta u vidu javne kuće, te izbegavanje poreza koje javne kuće moraju da plaćaju. Sve ostalo funkcioniše kao i u javnim kućama: izbor prostitutke iz foto albuma, cena, vreme i drugo, s tim što ova vrsta prostitutki, za razliku od javnih kuća, ne mora da se time isključivo bavi, pa među njima ima i povremenih ili gostujućih prostitutki iz svih slojeva društva: studentkinje, srednjoškolke, mlade udate žene, zaposlene i nezaposlene i slično. Za ovu vrstu usluga marketing se vrši preko oglasa, SMS poruka, potkupljenih recepcionara u hotelima i motelima, te na INTERNET sajtovima. Organizator ima obavezu da traženu uslugu organizuje i realizuje, ali i da zaštiti prostitutku od neželjenih ponašanja klijenata. Tako, u krajnjoj liniji, nema razlike između uloge uličnog makroa, "madam" ili domaćice u javnoj kući i "posrednika" u agencijama za poslovnu pratnju ili servisu po pozivu. Prostitutke, razume se, sve te "usluge" posrednika u vidu organizacije i zaštite plaćaju od svoje zarade, iako su svesne da je to eksploatacija, ropski položaj u

najvećem broju slučajeva i poniženje. Šta je onda to što ih tera na takav način življenja i egzistencije? Da li je to prinuda i ropski položaj u koji su ne svojom željom dovedene ili nešto drugo, jer prostitucija tako dugo egzistira kao fenomen i s pravom nosi atribut "najstariji zanat"?

ETIOLOGIJA I PROCES RAZVOJA PROSTITUCIJE

O uzrocima prostitucije u stručnoj literaturi je opisano bezbroj razloga i tumačenja, od bioloških i psiholoških do društvenih, odnosno socioloških tumačenja. Tako je Čezare Lombrozo u svojoj teoriji o rođenom kriminalcu (biološka teorija)⁴ osporavao rodne karakteristike kriminaliteta u službenim statistikama, smatrajući da su žene sklonije devijantnom i kriminalnom ponašanju od muškaraca, ako bi se u to uključila i prostitucija. On je, naime, smatrao da se i prostitutka rađa kao takva i da su prostitutke konstitucionalno i psihološki rođenjem predisponirane osobe za prostituciju, te da je to njihov prirodni oblik regresije, a ne zločin kao kod muškaraca. Prema njemu se i kod prostitutki radi o slaboumnosti kao kod kriminalaca i biološkom atavizmu, koji je posledica konstitucije glave i ulegnuća u bazi lobanje. Drugi autori iz domena biološke teorije su pak te biološke faktore za prostituciju povezivali i sa socijalnim (Šnajder, Feri i drugi), kao što je to pred kraj svog života i nakon kritika njegove teorije učinio i sam Lombrozo.

Psihološka tumačenja uzroka prostitucije uglavnom su se bavila nagonskom i intelektualnom sferom problema, a psihopatološka tumačenja traumama, emocionalnom nezrelošću, podsvesnim željama za osvetom, frigidnošću, Edipovim kompleksom, homoseksualnošću žena i drugo. Prema ovim tumačenjima proizilazi da je problem prostitucije verovatno u nastojanju društva da seksualni nagon ljudi, kao prirodnu ili biološku predispoziciju ljudi, uredi društvenim normama, pa u uslovima hiperseksualnosti ili neadekvatne socijalizacije dece za rad i ulogu roditelja, dolazi do sklonosti ka strastima zabave, seksualne zloupotrebe, prevrtljivosti u ponašanju itd. Psihoanalitička istraživanja su se, međutim, više bavila emocionalnom sferom ličnosti prostitutke, kao

⁴. Vidi, Nikolić, Z.: Kriminologija sa socijalnom patologijom, Narodna knjiga, Beograd, 2000. str. 111-115.

što su nezadovoljstvo u seksualnim i emocionalnim komunikacijama sa partnerom, traumama i neurozama, potisnutim željama i nametnute uloge u socijalnoj sredini i drugo.

Sociološka istraživanja i tumačenja prostitucije polaze od socijalnog statusa i uloge žene u društvenoj zajednici, socijalnoj bedi, migraciji i industrijalizaciji i njihovim posledicama na porodične odnose, vaspitanje dece, emancipacije žena, pada seksualnih tabua i prebračni život mladih, neravnopravnost polova i njihova uloga u društvenoj strukturi, anomiji savremenih urbanih sredina i motivaciji za lakom zaradom i drugo.

Sva ova istraživanja i tumačenja su, svako sa svog aspekta, osvetlila deo problema, ali su zbog preneglašavanja pojedinih od faktora uticaja ostala nedorečena, budući da na razvoj čoveka utiču sva tri faktora razvoja ličnosti: biološki ili nasledni, socijalni i aktivnost same ličnosti. Zapostavljanjem polnih razlika, na primer, kao biološke predispozicije, ne bismo mogli da objasnimo predominantnu podelu uloga po polu u prostituciji, odnosno dominaciju žena. Biologija je, prema tome, odredila pol i njegove mogućnosti za razvoj, ali kakav će taj razvoj biti zavisi i od socijalnog okruženja, odnosno vrednosnih normi i strukture društva, te socijalizacije ličnosti u tom okviru. Socijalizacija ličnosti je, međutim, složen socijalnopsihološki proces i ona, uprkos istom izvoru (vrednosnom sistemu društva) i istom cilju za sve i istim agensima ili prenosnicima tih vrednosti i normi, ne uspeva podjednako, jer na to utiču i prethodna dva faktora (biološki i socijalni), ali i aktivnost same ličnosti⁵. Koliko će se i kako internalizovati (prihvatiti kao svoje) vrednosne norme koje se nameću od društva zavisi, dakle, i od bioloških predispozicija ličnosti, kvaliteta samih prenosioaca (porodice, vršnjaka, škole, mas medija), ali i od same ličnosti i njene aktivnosti. Rezultat svih ovih faktora je određena ličnost i njeno ponašanje u socijalnoj sredini, pa su jedni inteligentni po predispoziciji, ali lenji i bezvoljni, drugi prosečni, ali vredni i uporni, treći ispodprosečni, ali takođe vredni i bezbroj drugih kombinacija. Svi oni, međutim, imaju iste potrebe: da vole i budu voljeni (afilijativnost), da

⁵. Isto, str. 167-176.

imaju sigurnu egzistenciju i okupaciju vremena (prevazilaženje pasivnosti svoje egzistencije) i da budu sigurni (osećaj bezbednosti). Te potrebe, pak, zadovoljavaju svaki na svoj način, jer nema dva ista čoveka, čak ni među jednojajnim blizancima. Većina se na sve to prilagođava konformiranjem sa milionima drugih, ali postoji i manjina čiji je način prilagođavanja destrukcija nametnutog vrednosnog i socijalnog okvira, pa te iste ljudske potrebe zadovoljavaju na drugačiji, objektivno mogući, ali nedozvoljeni način.

Prostitucija, prema svemu, predstavlja taj drugi i nedozvoljeni način zadovoljenja osnovnih ljudskih potreba, sa jedne strane, potrebu zadovoljenja osujećene pripadnosti kod klijenata (korisnika usluge), a sa druge, potrebu za zadovoljenje sigurnosti egzistencije (davaoci usluga). I jedni i drugi su u procesu socijalizacije potpuno ili delimično prikraćeni da sa socijalnom sredinom uspostave emotivni, čulni i intelektualni kontakt, pa to rade, jer potrebe nisu nestale, na način koji to socijalna sredina i njene norme ne dozvoljavaju i tretiraju ih kao devijantne i izopačene. Uostalom, kada ne bi postojale te uzajamne ali različite potrebe kod korisnika i davaoca usluga, prostitucija ne bi tako dugo opstajala i preživljavala sva nastojanja da se redukuje i suzbije, pa nakon svega s pravom nosi atribut "najstariji zanat". Tumačenja da prostitucijom žene, zapravo, koriste prednost da ne moraju osim svoga tela da prodaju i strasti, za razliku od muškaraca (E. Selig), te da prostitutka zloupotrebljava tuđe potrebe u otuđenom svetu, jer je ona usled bure strasti jeste i ostaje nadmoćni posmatrač strasti koje budi, budući da se ona oseća usamljenom i ravnodušnom kada su drugi ushićeni i opijeni (A. Hauzer)⁶ ne objašnjava problem, jer se zasniva samo na rodnim, odnosno, biološkim karakteristikama učesnika u događanju.

Razvojne faze karijere prostitutki su, inače, individualno određene, ali početni status "rđave devojke" u svojoj sredini i porodici može se smatrati prvom fazom koji buduća prostitutka zbog svog promiskuiteta stiže u svojoj sredini, kako su to Lemert i Dejvis⁷ opisali. Sve

⁶. Prema, Bošković, M.: Kriminologija i socijalna patologija, op. cit. str. 249-250.

⁷. Vidi, Špadijer-Džinić, J.: Socijalna patologija, op. cit. str. 94-95.

promiskuitetne devojke i žene, naime, u svojoj sredini izazivaju skrupuloznu pažnju okoline koja se samo naizgled bavi "tuđim stvarima", a zapravo u tome traži satisfakciju i opravdanje za svoje neuspehe i, posebno, za svoje strahove da se to i njima i njihovoj porodici ne desi. Od toga nisu imune ni otuđene urbane sredine, a posebno je takva pozornost izražena u patrijarhalnim i ruralnim sredinama, gde je "bavljenje tuđim poslovima" vrsta socijalne kontrole. U drugoj fazi promiskuitetne devojke ili žene, kada već steknu takav opravdan ili neopravdan status, mogu da steknu određena znanja i da postanu svesne o mogućim ekonomskim efektima takvog njihovog ponašanja, a u trećoj fazi da se zbog već stečene etikete prostitutke sekundarno identifikuju kao takve i da to postane njihov način življenja. Ove faze, međutim, samo grubo mogu da se uzmu kao proces razvoja devijantne karijere prostitutke i to samo u određenim kulturnim sredinama, u kojima je dostignut određeni stepen ekonomske i kulturno-obrazovne emancipacije žena. Za sve žrtve trgovinom ljudima ili tzv. "belog roblja" obrazac razvoja nije adekvatan, iako u osnovi ima elemenata gore navedenog: egzibiocionizam, želja za lakom zaradom na osnovu svog izgleda (konobarice i bakšiš, starlete i moguće uloge, manekenke i slično). Takođe se mora imati u vidu da sve socijalne sredine i kulturni miljei nemaju isti odnos prema promiskuitetnim devojkaama i ženama i da stigmatizacija istih, koja inače postoji svuda, nije jednake snage i posledica⁸. Na razvoj i, posebno, brzinu razvoja karijere jedne prostitutke, prema svemu, bitno utiče način reagovanja socijalne sredine na njenu seksualnu devijantnost.

Činjenica je, međutim, da su prostitutke stigmatizovane u svim socijalnim sredinama, manje ili više, što za posledicu ima određivanje njihovog statusa i uloge u toj sredini. Na taj status i ulogu nisu bitnije uticali ni pokušaji boraca za ljudska prava, odnosno, razne nevladine organizacije, niti korišćenje eufemizama tzv. prosvetljenih poslenika u javnom sektoru i medijima, kao što su "poslovna pratnja", umesto prostitutka i, u poslednje vreme kod nas, "seksualne radnice", kako smo

⁸. Poznato je iz literature da se promiskuitetne devojke ili žene u patrijarhalnim, posebno islamskim zemljama, ili kamenuju i ubijaju ili ih porodica sama daje u javne kuće, kako više ne bi sramotile porodicu.

na početku ovog teksta naveli. Prostitutka je, naime, ma kako je eufemistički nazivali, u svojoj socijalnoj sredini prikraćena za mnoge uloge koje bi mogla da ima da je ne prati (opravdano ili neopravdano) takva stigma, pa su one, kao i kriminalci, onemogućene da biraju uloge kao što su: druženje sa "dobrim" momcima i devojkama, udaja i stvaranje porodice u "dobrom" okruženju, dobro zaposlenje i slično. Zbog toga su one, kao i kriminalci, prinuđene da budu "bliži susedi" sebi sličnim, odnosno, da se drže i udružuju sa drugim prostitutkama. Tako se stvara posebna subkulturalna grupa, koja kao takva ima svoj vrednosni sistem, svoj žargon i kodeks za ponašanje, svoj način odevanja, zabave i rekreacije, odnosno, sve parametre jedne subkulturalne grupe. Sve subkulturalne grupe, pak, kako je poznato, imaju za zadatak da svojim članovima pomognu u "pronalaženju sebe" i da bez većih potresa prihvate sebe u svojoj novoj ulozi, te da zadovolje svoju prirodnu potrebu za pripadnošću (afilijativni motiv) i za prevazilaženje pasivnosti svoje egzistencije (motiv za poštovanje i samopotvrđivanje sebe). Ta identifikacija sa stotinama ili hiljadama drugih omogućava prostitutki ili svakom drugom devijantu, članu sekte ili neke druge subkulturalne grupe, da nađe podršku za svoje ponašanje i način zadovoljenja svojih potreba, jer su ih drugi odbacili i stigmtizovali ili im nisu pružili satisfakciju zbog lažnog morala, drugačijeg viđenja i načina življenja. U grupi se, otuda, uči sve ono što grupu čini karakterističnom, ali i način ophođenja sa drugima izvan grupe, a u slučaju prostitutki to su pravila za ponašanje u odnosu na zahteve mušterije, način privlačenja istih, zaštita od agresivnih i nesolventnih klijenata, seksualne tehnike i opcije opštenja sa klijentima, cene, zdravstveno-higijenska zaštita i slično.

Stigmatizacija prostitucije i prostitutki je, iako se to malo vidi, osnovni uzrok što se i privatno i od državnih organa toleriše očigledna pojava eksploatacije istih i na to se gleda ka na "normalnu" pojavu, po sistemu "taj svet zaslužuje to". Zbog toga se u tom iznuđenom i praznom prostoru zbog lažnog morala socijalne sredine, osim prostitutke i klijenta, uključuje i treće lice, odnosno zaštitnik i podvodač, kako se to najčešće misli. Međutim, "zaštitnik" je najčešće, ranije ili kasnije, vlasnik određene prostitutke ili grupe prostitutki koje "štiti" od nasilnih ili nesolventnih klijenata, drugih "zaštitnika", policije,

sudova, konkurencije i drugog, a neretko i stanodavac (javne kuće), hranioc i izdržavaoc prostitutke i njene porodice, ali sve o trošku i zaradi iste⁹. Otuda i pojava preprodaje prostitutki od vlasnika do vlasnika, sa daljim i beskonačnim dugom i zaduženjima, odnosno ropskim položajem prostitutki.

SEKSUALNA EKSPLOATACIJA I KRIMINALIZACIJA PROSTITUCIJE

Kada se ima u vidu negativan odnos "javnog morala" svih socijalnih sredina prema prostituciji i prostitutkama i uvek velika mogućnost zarade na tim stalnim ljudskim potrebama na nečemu što je javno i službeno zabranjeno, onda nije čudno da se u sve to uključuju posrednici u vidu profesionalnih ili organizovanih kriminalaca. Prostitucija je, naime, jedna od stalnih i nepromenljivih stavki delovanja organizovanog kriminala, pored šverca oružja, narkotika, alkohola i cigareta. U poslednje vreme to postaje i tzv. trgovina ljudima i trgovina ljudskim organima, uz sve druge aktivnosti koje u nekim sredinama mogu biti zabranjene, a narodu ili korisnicima usluga potrebne (ilegalne kockarnice, šverc naftnih derivata, prevoz emigranata, i sl.). Javno nepriznati, ali faktički postojeći animozitet prema prostitutkama, čini organe reda i zakona u mnogim zemljama tolerantnim prema žrtvama seksualne eksploatacije, pa su one za njih, iako žrtve sa delom svoje krivice, tretirane kao "osobe bez identiteta" i, samim tim, bez prava na njihovu zaštitu. Organizovani kriminalci to dobro znaju, jer bez saradnje sa službenim organima to ne bi mogli ni da budu, pa žrtvama seksualne eksploatacije (dobrovoljno, prevarom ili prinudom) oduzimaju putne isprave i novac, uz zastrašivanje šta će im se desiti ako o tome govore ili pokušaju da pobjegnu. Tako, u krajnjoj liniji, prostitutke kao "eksploatatori" tuđih slabosti, kako su nam to predstavili Seling i Hauzer, postaju eksploatisane, jer zbog svog statusa i stigme u socijalnoj sredini bivaju upućene na svoje

⁹. Mnoge prostitutke, naime, ne mogu da otplate "dug" poslodavcu za hranarinu, zaposlenje, zdravstvene kontrole i slično, pa one "duguju" njemu sve dotle dok on na njima može da zarađuje.

eksploatatore. Otuda je i jaka povezanost prostitucije sa kriminalitetom, a ne zato što je taj "najstariji zanat", sam po sebi, kriminalan, jer devijantno ponašanje ne znači da je, istovremeno, i kriminalno¹⁰. Kriminalci koji su takođe stigmatizovani u socijalnoj sredini i koji zbog toga imaju redukovani izbor uloga i "boljih prilika" među ženama, prirodno su upućeni na društvo prostitutki i kao žena i kao izvora zarade. Sve policije u svetu, otuda, zone javnih kuća ili ulične prostitucije (autobuske i železničke stanice, morske ili rečne luke i dr.) tretiraju kao "vruće zone kriminaliteta" i smatraju da im to olakšava kontrolu, nego kada su takve zone zabranjene.

Međutim, prostitucija je od devedesetih godina prošlog veka na našim prostorima izašla iz okvira klasične prostitucije, jer se daljom kriminalizacijom zbog pojave zemalja u tranziciji (istočni blok), ratova u pojedinim regionima i na Balkanu posebno, pojavila za organizovani kriminalitet nova prilika za ubranu i dobru zaradu, pa je prostituciji "pridodat" i novi impuls u regrutovanju prostitutki, odnosno njihovom otkupu, prevari i preprodaji. Tako na scenu stupa ranije zanemarljiv fenomen poznat kao sex trafficking. Ova vrsta trgovine, razume se, ne bi se ni pojavila ni imala svrhe da se u navedenim regionima nisu pojavili "klijenti" u vidu stranih trupa i paravojnih organizacija, jednako kako je to bilo u vreme Drugog svetskog rata, kada su Nemci, Japanci i drugi organizovali tu vrstu "zabave i rekreacije" za svoje vojnike. Ratovi su prošli ili su konflikti "zamrznuti", ali dalji boravak tuđih trupa na tuđoj teritoriji, kao u našem okruženju (BiH, KiM, nove NATO članice i dr.), omogućava i održava potrebu da uhodani kanali i razrađeni "biznis" organizovanih kriminalaca ne prestaju, odnosno, nije došlo do gubitka klijentele i tržišta. Otuda će ova pojava i nadalje opstajati, bar u sadašnjem obimu.

Podaci različitih državnih agencija ili agencija UN-a, stoga, pokazuju frapantan porast trgovine ljudima, od kojih je preko 80% žena i dece, a od toga preko 92,5% za seksualnu eksploataciju, kako smo napred naveli. Procenjuje se da je preko milion i osamsto hiljada dece tokom 2000. godine bilo eksploatisano kroz prostituciju i dečju pornografiju, a

¹⁰. Vidi, Nikolić, Z.: Kriminologija sa socijalnom patologijom, op. cit. str. 23-26.

od trgovine ljudima za seksualnu eksploataciju se samo u Evropi stiže prihod od preko 7 milijardi dolara godišnje, dok je na svetskom nivou to, prema nekim procenama, preko 500 milijardi dolara¹¹. Porast je u odnosu na devedesete godine radikalan, a sex trafiking je prema profitu i isplativosti postao jednak, ako ne i bolji, od trgovine drogom. Naša zemlja, zbog toga, ali i zbog svog geografskog položaja, okruženja, tranzicije i siromaštva, te boravka stranih trupa u BiH i KiM, nije izuzeta iz ovog trenda, na šta ukazuju i podaci MUP-a po kojima je od 2000 do 2007. godine podneto 239 krivičnih prijava, a protiv 376 lica za 354 krivičnih dela trgovine ljudima¹². Kada se tome doda i već poznati fenomen tzv. "tamnih brojki" u svakoj kriminalnoj pojavi, onda ni ovaj podatak nije zanemarljiv za naše uslove, a pogotovo zbog toga što smo mi u svom Krivičnom zakoniku ovu pojavu inkriminirali na adekvatniji način tek 2003. godine. Razume se da ova inkriminacija tzv. sex trafiking-a mora, s vremena na vreme, da trpi izmene i dopune, odnosno redefinisane probleme, a na osnovu novih iskustava u progonu tog vida zloupotrebe prostitucije

POSLEDICE I PREVENCIJA

Zbog toga što prostitucija, sama po sebi, kako smo već naveli, ne ugrožava socijalnu sredinu kao socijalnopatološka pojava u meri u kojoj to čine alkoholizam i narkomanija, na primer, odnos socijalne sredine prema njoj je i tolerantniji i više moralistički determinisan. Animizitet prema prostitutkama je, stoga, više rezultat neslaganja zbog kršenja moralnih normi, nego straha od proširenja problema, kao kod alkoholizma i narkomanije, posebno. Međutim, upliv organizovanog kriminaliteta u samu pojavu, eksploatacija prostitutki, brutalnost makroa i, posebno, prinuda i trgovina ljudima, uticali su da se i prema prostituciji podigne odijum socijalnih sredina i da se u suzbijanju takvih pojava ide i na sam koren problema, odnosno, prostituciju. Zbog toga se, saglasno kulturno-ekonomskom, vrednosnom i moralnom sistemu, u različitim društvenim sredinama različito i reaguje na prostituciju i kriminalizaciju

¹¹. Prema, Mijalković, S.: Trgovina ljudima u Srbiji.... op cit.

¹². Isto

prostitucije. Glavni pravci delovanja u suzbijanju ove pojave su usmereni upravo na suzbijanje eksploatacije prostitutki, odnosno sprečavanja njene kriminalizacije od strane organizovanih kriminalaca., budući da samu pojavu do sada niko nije uspeo da spreči. Tako se, prećutno, i uprkos animozitetu prešlo preko samog problema prostitucije, pa su se pojavili zagovornici i realizatori tzv. reglementacije ili legalizovanja prostitucije, nasuprot ogorčenih zagovornika njene zabrane, sa jedne strane, i zagovornika abolicije ili ukidanja svakog vida regulacije prostitucije, sa druge.

Legalizovanje prostitucije ili reglementacija je pokušaj da se ova pojava koja se i nadalje generalno žigoše i smatra nepoželjnom stavi pod kontrolu, time što se donose propisi o tome ko, gde i kako može da otvori javnu kuću, kao i pravila nadzora i obaveze prostitutki. Smatralo se, naime, da ako ova pojava ne može da se suzbije, onda je bolje da se ona bar reguliše, pri čemu se za opravdanje ili moralnu racionalizaciju takvog postupka uzimaju argumenti o navodnoj boljoj zaštiti čestitih žena i devojaka od napada i zavodačenja. Legalizacija, sama po sebi, podrazumeva i policijski i zdravstveni nadzor prostitutki, plaćanje poreza na takav biznis i zabranu za maloletnike.

Javna zabrana ili prohibicija prostitucije je drugi način pokušaja njenog suzbijanja, pri čemu se prostituisanje tretira kao krivično delo ili prekršaj. Takva praksa proizilazi iz shvatanja da će se zabranom zaštititi javni moral i trgovina ljudima vezana za prostituciju. Međutim, ni zagovornicima rigidnog tretmana prostitucije kao krivičnog dela ili prekršaja nije nepoznato, da su kroz istoriju progona i kažnjavanja ovog poroka rezultati izostajali upravo zbog hipokrizije progonitelja i "zakonima vernih građana". Vidna posledica zabrane i u najrigidnijim režimima gde se primenjuje šerijatsko pravo, na primer, jeste samo povećana cena posredovanja, a ne eliminisanje same pojave. Najveću korist od svih zabrana (ekonomskih, moralnih, zakonskih i slično) uvek imaju posrednici između nekriminalnog korisnika i kriminalnog davaoca usluga ili robe, ako ćemo tako nazvati i prostituciju. Pokušaji da se to ispravi sa kažnjavanjem i javnim sopštavanjem identiteta korisnika usluga prostitutki nije zaživeo u željenoj meri, upravo zbog hipokrizije i otpora različitih centara moći,

pa je sve ostalo kao dobra želja i marketing boraca za ljudska prava ili nekih političkih stranaka i grupa.

Svi ti neuspesi u suzbijanju ili, bar, držanju prostitucije i sex trafikinga pod kontrolu, naterali su jedan broj zaštitnika ljudskih prava iz nevladinog sektora, ali i samih zakonodavaca, da se problema otarase tako što će se sama pojava prostitucije i bavljenje njome abolirati, odnosno, što će se prostitucija osloboditi bilo kakvog regulisanja i zabranjivanja. Abolicija se, međutim, odnosi samo na prostitutke, a ne i na organizatore i posrednike u njoj, pa se za njih zadržava represija, posebno kada se radi o trgovini ljudima i seksualnoj eksploataciji drugih. Takav stav imaju i sve glasnjiva feministička udruženja, koja za same prostitutke traže programe prevencije i pomoći bez prinude, uz garanciju društva da prihvatanje takve pomoći neće povlačiti bilo kakvo žigosanje za dotadašnje ponašanje, krivični ili prekršajni progon.

Zakonodavna rešenja i programi prevencije u suzbijanju prostitucije su različiti u različitim zemljama, a sve u zavisnosti od kulturno-religioznog miljea zemlje ili grupe zemalja. Najčešći oblik je, međutim, prohibicija, uz hipokrizični odnos vlasti i celog društva prema ovoj pojavi, pred kojom se kao "najstarijem zanatu" zatvaraju oči, a usput se javno žigoše. Tek po neki bizarni skandal nekog ministra i prostitutke ili brutalna otmica i postupanje sa žrtvom, trgne javnost iz letargije u koju se ona uljuljuje, uz samoubeđivanje da se to njima neće desiti.

ZAKLJU NA RAZMATRANJA

Naš odnos prema prostituciji je, kako proizilazi iz našeg zakonodavstva, prohibicioni i represivan, a koliko je on efikasan vidi se i na samim našim ulicama, hotelima, novinskim i TV oglasima. Očigledno je da nemamo hrabrosti da se sa samom pojavom suočimo na način na koji su to uradile neke druge države, ka kojima težimo u udruživanju. Verovatno je jedini razlog u tome što, kako smo naveli, prostitucija kao takva i, sama po sebi, ne ugrožava socijalnu sredinu u tolikoj meri kao neke druge tranzicione "dečje bolesti", pa čak ni sam sex trafiking, jer se u javnosti smatra da je to problem nekih tuđih žena i dece, a ne naših građana. Otuda podaci MUP-a Srbije za

period od 2002-2006. godine, koje smo već pomenuli, mogu da deluju otrežnjujuće, jer prema njima među žrtvama sex trafiking-a najviše ima naših žena i dece (85 iz SCG-e, 58 Rumunija, 46 Moldavija, 37 Ukrajina itd), uz vidljivu uzlaznost brojki po godinama od kada je uvedena inkriminacija ovog dela: 2004. = 16; 2005. = 23 i 2006. = 46¹³.

Mada neka udruženja građana i nevladine organizacije vode razložnu borbu za promenu ovog anahronog i hipokrizičnog tretmana prostitucije u našem zakonodavstvu, oni ipak nemaju dovoljno snage da prevladaju animozitet naše socijalne sredine, jer snaga tog animoziteta proizilazi iz vekovima internalizovanih kulturnih, religioznih i običajnih normi, a ne iz zakona koji ne poštuju ni oni koji ga sprovode ili treba da to čine. Tako je, verovatno, smešno i tužno i samim sudijama za prekršaje koji prostitutku moraju da kažnjavaju sa dvadesetak dana zatvora, kada je privede policija nakon neke racije, a njen podvodač i "zaštitnik" ostaje da i dalje to radi sa drugim devojkama. Pri tome, devojke po pozivu i tzv. "poslovna pratnja" retko ili nikada ne zapadaju u probleme privođenja i kažnjavanja, pa tako ispada da je prostitucija samo ulična pojava, a ne višeslojni način delovanja organizovanog kriminala. Dekriminacija ili abolicija prostitucije je, prema svemu što kriminologija u prevenciji kriminaliteta do sada zna, očigledno jedini način da se suzbije kriminalizacija i eksploatacija ulične prostitucije i prostitucije "viših nivoa", jer kada nema zabrane smanjuje se potreba za "zaštitnicima" i posrednicima. Legalizovanjem "najstarijeg zanata", prema tome, omogućiće se legalna kontrola te vrste "zanata", sa pravilima i obavezama koja postoje za svako iznajmljivanje radne snage. Nema sumnje, međutim, da će izvesni oblici eksploatacije i "rada na crno" opstati, na isti način kako se eksploatišu, na primer, najamni radnici koji u Beogradu čekaju kod Vukovog spomenika. Ali, dok ovi potonji iznajmljuju snagu svoga tela za najteže poslove i pri tome ni oni ni iznajmljivači ne podležu poreskim obavezama, dotle uhapšenim prostitutkama, koje takođe iznajmljuju svoje telo za ne baš lake "poslove", policija i prekršajni sudovi oduzimaju sav novac koji se u momentu hapšenja kod njih nađe, kao da je ukraden. Opravdanje ili, bolje rečeno, racionalizaciju

¹³. Isto, op. cit.

takve plenidbe sudovi nalaze u Zakonu o prekršajima, a zakonodavac u tzv. shodnoj primeni odredaba KZ-a o stečenoj imovini koja je rezultat izvršenja krivičnog dela. Da li je to baš tako?

LITERATURA

- (1) BOŠKOVIĆ, M.: *Kriminologija i socijalna patologija*, Matica srpska, Novi Sad, 1995.
- (2) MIJALKOVIĆ, S.: Trgovina ljudima u Srbiji - krivičnopravni, fenomenološki i viktimoški aspekti, *Zbornik radova sa savetovanja u Paliću*, IKSI, Beograd, 2007.
- (3) NIKOLIĆ, Z.: *Kriminologija sa socijalnom patologijom*, Narodna knjiga, Beograd, 2000.
- (4) ŠPADIJER-DŽINIĆ, J.: *Socijalna patologija*, Stručna knjiga, Beograd, 1988.

PROSTITUTION AND SEX TRAFIKING

The wave of expansion of prostitution in our regional surroundings, that swept us in early nineties with the disintegration of the former country and following transition and impoverishment of the nation, got even more complicated with the addition of people-trading or sex trafficking phenomenon. The development of phenomenon itself was greatly influenced and initiated by wars in the surroundings, presence of foreign armies and soldiers in the region, as consumers of such "services" and the development of new transitional routes in the area (to Kosovo and Metohia, Bosnia, etc). That way, the so called "oldest trade" grew from relatively insignificant and tolerable socially-pathological issue to a disturbing criminal activity that forced us as a state to incriminate and mark sex trafficking as criminal act punishable by law. Is that just enough, why is prostitution so liable to criminalization and exploitation, and how can we suppress it, is the theme of this article.

KEY WORDS: prostitution / sex trafficking / pathology / etiology / criminalization / prevention

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2007 / Vol. XXVI / 1-2 / 121-138

Originalni naučni rad
UDK: 343.24

INTERMEDIJARNE SANKCIJE

Snežana Sokovi *
Pravni fakultet, Kragujevac

Danica Vasiljevi **
Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Beograd

Ovaj rad pruža kratak opis intermedijarnih sankcija. Te su sankcije nerazvijene da premoste prazninu između tradicionalne probacije i kazne zatvora, kao i da ostvare tri glavna cilja: smanjenje troškova, smanjenje zatvorske populacije, i redukovanje stope recidivizma. Evaluacija efekata intermedijarnih sankcija je pokazala da su očekivanja bila isuviše optimistična. Rad se završava diskusijom teoretskih i praktičnih implikacija korišćenja intermedijarnih sankcija, kao i njihovog budućeg razvoja.

KLJUČNE REČI: intermedijarne sankcije / sankcije u zajednici / probacija

* Email: ssnezana@jura.kg.ac.yu

** Email: danica.v@sezampro.yu

UVOD

Razvoj i primena sankcija u zajednici se zasniva na pretpostavci da većinu krivičnih dela izvršavaju prestupnici koji nisu nasilni i koji ne predstavljaju veliku opasnost po društvo, pa se može očekivati da se ciljevi kažnjavanja mogu postići i u uslovima koji nisu toliko strogi kao u zatvoru. Tendencija humanizacije penalne prakse, a takođe i težnja za što racionalnijim korišćenjem postojećih resursa, istovremeno uslovljava da se zakonodavstva u svetu sve više okreću primeni mera koje nemaju represivan karakter. Očigledni nedostaci kazne zatvora (stigmatizacija prestupnika, gubitak radnog mesta, kriminalna infekcija, izloženost raznim deprivacijama, prizonizacija itd.), uz činjenicu da povećanje broja zatvorske populacije dodatno povećava troškove izvršenja institucionalnih sankcija koji opterećuju budžet, upućuju na primenu alternativnih rešenja prema prestupnicima koji su pogodni za sankcije u okviru zajednice. Primena takvih sankcija ima višestruke koristi, kako za prestupnika, kome se pruža mogućnost da održi veze sa socijalnom sredinom, tako i zajednicu i žrtvu, koje mogu očekivati nadoknadu štete kroz reparaciju, rad u javnom interesu i sl. Široko primenjivana prema prestupnicima "niskog rizika" tradicionalna probacija, koja se nalazi nasuprot kazne zatvora, obično je kritikovana zbog svoje relativne "blagosti" i nedovoljnog stepena nadzora. To je jedan od razloga njene ograničene primene i nemoći da premosti široki jaz koji je deli od kazne zatvora.

Između ova dva ekstrema, zatvora i probacije, nalaze se sankcije čija je svrha da obezbede kontinuum kazni, omoguće bolju individualizaciju, umanje arbitarnost sudija, pruže im mogućnost nalaženja "kompromisa" između kazne zatvora i probacije. Potreba za usklađivanjem kazne sa težinom krivičnog dela, okolnostima izvršenja i karakteristikama prestupnika prisutna je ne samo u krivičnoj fazi, kada sudija izriče odgovarajuću sankciju, već i tokom njenog izvršenja, kada se prati odgovor prestupnika na izrečenu sankciju, njegovo ponašanje i poštovanje uslova koji su pred njega postavljeni. Ideja koja stoji iza ovog koncepta sastoji se u tome da se ponudi "nešto između probacije i zatvora, gde su uslovi nadzora još uvek strogi, dok

su kazne blaže od zatvorskih" (Morris, Tonry, 1990). Takve sankcije nazvane su intermedijarnim sankcijama. One obuhvataju širok dijapazon mera: novčane kazne u dnevnim iznosima, različite vidove restitucije, rad u javnom interesu, elektronsko praćenje, intenzivni probacioni nadzor, kućni pritvor, centre za dnevno izveštavanje, boot kampove i različite oblike zaštitnog nadzora koji se mogu sprovesti u lokalnoj zajednici.

ŠTA SU TO INTERMEDIJARNE SANKCIJE?

U periodu od 1930-tih do sredine 1970-tih godina praksa kažnjavanja u SAD je bila usmeravana modelom neodređenih sankcija, pri čemu je sudija odlučivao koga treba uputiti u zatvor, a odbor za parolni nadzor je, u zavisnosti od napredovanja prestupnika kroz zatvorski tretman, određivao kada će ovaj biti pušten na parolni nadzor. Kada su zatvori postajali suviše popunjeni, parolni nadzor je korišćen kao izlazna strategija za smanjenje broja zatvorenika. Prestupnici kojima nije izrečena kazna zatvora u najvećem broju slučajeva su upućivani na probacioni nadzor. Između ove dve kazne postojao je relativno mali izbor intermedijarnih sankcija, kao što su kuće na pola puta i intenzivni probacioni nadzor, ali su one korišćene veoma retko (Tonry, 1997). Ovakav model određivanja kazni je, pored drugih nedostataka, bio opterećen preteranom arbitrarnošću sudija i odbora za parolni nadzor, što je za posledicu imalo da mnogi prestupnici provedu u zatvoru mnogo duži vremenski period, često u nesrazmeri sa težinom izvršenog krivičnog dela ili dužine trajanja kazne drugog prestupnika za slično delo.

Prelaskom na model određenih sankcija sredinom 1970-tih godina menja se i filozofija kažnjavanja. Kriza ideje rehabilitacije reflektovala se u kaznenoj politici kroz usvajanje zakona kojima se striktno reguliše oblast materijalnog krivičnog prava. Određivanje sankcije u velikoj meri je vođeno smernicama za izricanje u formi matrica koje upućuju sudiju da izriče sankciju u skladu sa vrstom krivičnog dela i prethodnim krivičnim dosijeom prestupnika. Drugim rečima, dužina trajanja kazne se određuje pre svega onim što je prestupnik učinio, a ne u skladu sa vremenom koje je potrebno da bi se on rehabilitovao tokom izvršenja kazne. Ovakav

način kažnjavanja umanjio je "moć" sudija i njihova diskreciona prava i doprineo ujednačavanju sudske prakse, ali je sa druge strane povećana "strogoća" kažnjavanja. Za pojedine vrste krivičnih dela određen je mandatorni minimum kazne zatvora od 85% koju prestupnik mora da odsluži kako bi uopšte bila razmatrana mogućnost otpusta na parolni nadzor (Petersilia, 2003). Legislativa na federalnom nivou, prema nekim autorima (Lutjen, 1996) gotovo u potpunosti ignoriše sankcije u zajednici, a Sentencing Reform Act iz 1984. ukinuo je federalni parolni nadzor kao sredstvo za kontrolu prenatrpanosti zatvora, što je za posledicu imalo potrebu izgradnje novih federalnih zatvora. (prema: Cromwell, 2005). Evaluacija smernica za izricanje sankcija je pokazala da je ovakva politika donošenja sudskih odluka (da li će prestupnik biti zatvoren ili ne) imala veći uticaj na porast zatvorske populacije nego sama dužina trajanja zatvorske kazne.

U takvim okolnostima intermedijarne sankcije se javljaju kao sredstvo kojim se može smanjiti pritisak na zatvorske kapacitete, a sa druge strane omogućiti prestupniku da ostane izvan zatvora, ali pod većim stepenom nadzora nego što je to slučaj sa tradicionalnom probacijom. Teoretski gledano, intermedijarne sankcije su namenjene prestupnicima koji bi inače završili u zatvoru, a ne onima koji su pogodniji za probaciju (Morris, Tonry, 1990). Dakle, intermedijarne sankcije se smatraju jeftinijom alternativom kazne zatvora, mada neki autori smatraju da su takva očekivanja iluzorna, i da pod određenim uslovima intermedijarne sankcije mogu zapravo povećati troškove u ljudskim i materijalnim resursima sistema (Ulmer, 2001).

Morris i Tonry navode da su intermedijarne sankcije značajne iz tri razloga: Kao prvo, one stvaraju kontinuum sistema kažnjavanja u kome se strogost sankcije može usklađivati sa težinom krivičnog dela. Drugo, one mogu pružiti "srednje rešenje" za prestupnike za koje je zatvaranje bespotrebno strogo, a obična probacija neadekvatno blaga sankcija. Treće, one predstavljaju efikasno sredstvo za postupanje u slučaju kršenja uslova, kada se umesto opoziva sankcije i zatvaranja prestupnika može nametnuti restriktivnija intermedijarna sankcija (Morris, Tonry, 1990).

S tim u vezi, mnoge jurisdikcije širom SAD su razvile smernice za izricanje intermedijarnih sankcija kojima se definišu takozvane "zone

kažnjavanja": zona zatvaranja, zona intermedijarnih sankcija i diskreciona zona, koja podrazumeva diskreciono pravo sudije da odlučuje u slučajevima koji nisu definisani smernicama. Država Masačusets je usvojila koncept kontinuuma intermedijarnih sankcija u skladu sa težinom kazne ili restrikcijama slobode u skladu sa kaznom, i identifikovala četiri stepena intermedijarnih sankcija rangiranih od celodnevnih restrikcija do administrativne probacije, na sledeći način:

IV stepen: Celodnevne restrikcije, kada je prestupnik pod nadzorom 24 časa; na primer kuće na pola puta, ili ustanove za lečenje od bolesti zavisnosti,

III stepen: Dnevne obaveze, kao što je elektronsko praćenje ili intenzivni probacioni nadzor,

II stepen: Standardni nadzor, kada prestupnik ima nedeljne obaveze koje mora da ispunjava, što predstavlja standardni probacioni nadzor,

I stepen: Finansijske obaveze, koje obično podrazumevaju kontrolu periodičnog plaćanja novčanih kazni, restitucije, nadoknada žrtvi i slično, tzv. administrativna probacija (Carney, 1998).

Michael Tonry je svojevremeno pisao o značaju proširivanja smernica za izricanje sankcija od prostih obrazaca koji određuju ko ide u zatvor i na koje vreme, do vodilja koje olakšavaju izbor između različitih intermedijarnih sankcija, odnosno između intermedijarne sankcije i zatvora ili probacije. Autor polemíše o značaju ograničavanja moguće arbitramosti sudija zaključujući da su smernice za izricanje sankcija "jedini trenutno dostupan mehanizam za strukturisanje diskrecionih prava sudija u pogledu primene intermedijarnih sankcija" (Tonry, 1997).

Različiti nivoi nadzora i servisa na kontinuumu sankcija su važni zbog još jednog razloga: Oni obezbeđuju mogućnost sudijama i stručnjacima koji izvršavaju sankcije u zajednici da nagrade pozitivno ponašanje prestupnika i postignute rezultate programa (Cromwell, 2005). Kada izriče intermedijarne sankcije, sudija će odrediti početni stepen sankcije iz ponuđene matrice. Probacioni službenik će imati diskreciono pravo da prebaci prestupnika u niži nivo sankcije pod određenim uslovima, bez konsultacije sa sudijom, u skladu sa uslovima koje je sudija odredio. On takođe ima pravo da prebaci prestupnika u

viši nivo sankcije, ali samo do onog stepena koji je sudija odredio svojom presudom. Samo sudija ima ekskluzivno pravo da odredi viši nivo intermedijarne sankcije u odnosu na prvobitno izrečenu sankciju (Carney, 1998).

U SAD tokom 1980-tih i 1990-tih intermedijarne sankcije su bile u velikoj meri izricane prestupnicima čija su krivična dela nalagala primenu kazni srednjeg stepena i čija je procena rizika i potreba sugerisala da se sa njima na odgovarajući način može postupati u zajednici. Istraživanja u ovom periodu su ukazala na pojavu efekta "širenja mreže" u tom smislu da se intermedijarne sankcije u velikoj meri izriču i onim prestupnicima koji su pogodni za probacioni nadzor i to samo iz razloga što je sankcija dostupna, a ne zato što je prestupniku potreban intenzivniji nadzor. Na taj način se povećava krug klijenata, što zahteva angažovanje sve više resursa. Drugi efekat, sa mnogo značajnijim konsekvencama je takozvano "jačanje mreže". Ukoliko je prestupnik pod većim stepenom nadzora, veća je verovatnoća da će biti otkriveni eventualni prestupi ili povrede uslova predviđenih programom, što može voditi opozivu intermedijarne sankcije i upućivanju prestupnika u zatvor.

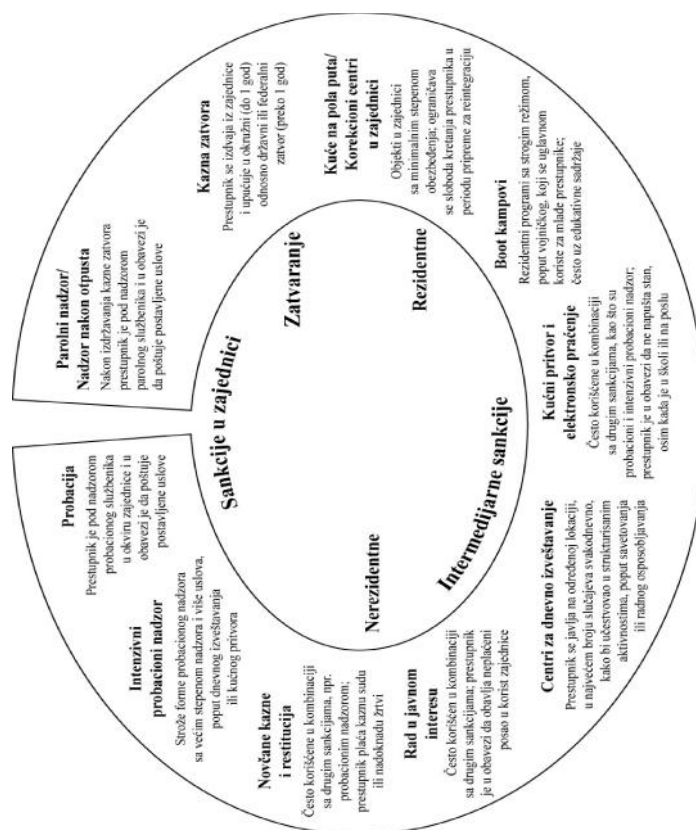
Intermedijarne sankcije su viđene kao način za redukovanje potrebe za zatvorskim kapacitetima, a istovremeno kao sredstvo kojim se obezbeđuje kontinuum sankcija kojima se izlazi u susret zahtevu za proporcionalnim kažnjavanjem "prema zasluži" prestupnika. Tokom 1980-tih intermedijarne sankcije su često bile precenjene kao sposobne da preusmere prestupnike van zatvora, redukuju stopu recidivizma i uštede novac. Kao i sve što izgleda "suviše lepo da bi bilo istinito", one ipak nisu uspele da ispune ta visoka očekivanja. Postoje, naravno, programi čija uspešnost ohrabruje zagovornike intermedijarnih sankcija, ali su u praksi pokazane i neke njihove slabosti.

U zavisnosti od izvora koji se koristi, u literaturi se navodi 8-12 različitih oblika, odnosno tipova intermedijarnih sankcija. Na grafikonu 1 je dat jedan od prikaza preuzet od Gail Caputo (2004). Može se uočiti podela na tri grupe sankcija: sankcije u zajednici, koje čine probacioni i parolni nadzor, zatvaranje (kazne zatvora) i intermedijarne sankcije. Intermedijarne sankcije su podeljene na rezidentne (kuće na pola puta i boot kampovi) i nerezidentne (intenzivni probacioni nadzor, novčane

kazne i restitucija, rad u korist zajednice, centri za dnevno izveštavanje, kućni pritvor i elektronsko praćenje).

U daljem tekstu ukratko ćemo pojasniti više opcija kažnjavanja, unutar sistema intermedijarnih sankcija, koje se koriste u jurisdikcijama u SAD.

Grafikon 1:
 Kontinuum sankcija (preuzeto od: Caputo Gail, 2004)

INTENZIVNI PROBACIONI NADZOR

Intenzivni probacioni nadzor je od samog početka bila jedna od najpopularnijih sankcija koja ima najdužu istoriju, pa je stoga i najviše evaluirana. Kao što ime govori, intenzivni probacioni nadzor (ISP) podrazumeva mnogo češće kontakte između prestupnika i njegovog supervizora i veći obim restrikcija nego što je to karakteristika standardne probacije. Uopšteno, ISP su namenjeni prestupnicima većeg nivoa rizika ili onima koji su izvršili teža krivična dela. Pored toga, u okviru ISP može se uključiti široka lepeza dodatnih elemenata. Oni mogu podrazumevati vremenska ograničenja, kućni pritvor, obavezu nadoknade štete, rad u javnom interesu, plaćanje troškova nadzora, učestvovanje u programima odvikavanja od droge i alkohola, obavezu obrazovanja i zapošljavanja, smeštaj u ustanove, redovno podvrgavanje testovima na PAS i različite druge uslove. Povezivanje različitih elemenata izvan okvira pojačanog nadzora odražava činjenicu da ISP služi širokom spektru ciljeva. Ti ciljevi mogu biti smanjenje prenatrpanosti zatvora, pružanje kvalitetnijih tretmana rehabilitacije, poboljšanje javne bezbednosti, vraćanje poverenja javnosti u probaciju, smanjenje troškova zatvora, efikasnije naplaćivanje novčanih kazni, postizanje veće satisfakcije kod žrtve, olakšano identifikovanje prestupnika većeg rizika i bolje usaglašavanje potreba i rizika prestupnika sa postojećim resursima (Harris, 1986).

Veoma je važno naglasiti da se ISP zasnivaju više na pretpostavkama nego na empirijski izvedenim saznanjima. Oni odražavaju pretpostavke da:

- (1) povećanje broja kontakata između prestupnika i supervizora smanjuje prestupničko ponašanje, i
- (2) da će veći broj kontakata omogućiti lakšu detekciju prestupničkog ponašanja.

Što se tiče prve pretpostavke, jedno istraživanje ISP u New Yorku nije pokazalo značajnu povezanost između intenziteta kontakata prestupnika i supervizora i rezultata probacije. Prema tome, moguće je da programi intenzivnog nadzora ne daju bolje rezultate od onih koji podrazumevaju manji stepen nadzora. Što se druge pretpostavke

tiče, ranija istraživanja sugerišu da intenzivni nadzor vodi do povećanog opoziva alternativne sankcije kao posledica tehničkih prekršaja, ali isto tako i do manjeg broja presuda za nove prekršaje. Nažalost, veza između stope opoziva alternativnih sankcija i smanjenja kriminaliteta nije jasna. Često se pretpostavlja da je verovatnije da će prestupnik koji ne uspe da se povinuje svim formalnim uslovima koji su pred njega postavljeni nastaviti sa kriminalnom aktivnošću, za razliku od prestupnika koji ispunjava postavljene uslove. Međutim, ukoliko ova pretpostavka nije valjana, u zatvore će biti upućivani i prestupnici koji ne bi vršili nova krivična dela da su se nalazili pod standardnim probacionim nadzorom.

Iako evaluacija programa intenzivnog nadzora ne ukazuje na dosledne rezultate, neka od istraživanja programa za kontrolu prestupnika zavisnika od psihoaktivnih supstanci pokazuju da se ISP može koristiti kao sredstvo za uvođenje prestupnika u program.

NOVČANE KAZNE I RESTITUCIJA

Novčane kazne u dnevnom iznosu su zasnovane na jednostavnom konceptu: novčana kazna treba da bude proporcionalna težini krivičnog dela i da ima približno jednak efekat (u ekonomskom smislu) na prestupnike različitog finansijskog statusa koji su izvršili isto krivično delo. Novčana kazna u dnevnom iznosu se određuje kroz postupak u dve faze: Najpre se, na bazi skale, određuje broj dnevnih iznosa u skladu sa težinom krivičnog dela. Drugi korak predstavlja utvrđivanje visine dnevnog iznosa na osnovu određivanja dnevnih prihoda prestupnika, pri čemu se odbijaju nužni rashodi, uzimajući u obzir i druge zavisne faktore i posebne okolnosti. Ukupan iznos novčane kazne se utvrđuje množenjem broja dnevnih iznosa sa visinom dnevnog iznosa.

Koncept novčane kazne u dnevnom iznosima je prvobitno predstavljen u Švedskoj još 1920-tih godina i ubrzo uveden u krivična zakonodavstva ostalih skandinavskih zemalja. Početkom 1970-tih prihvaćen je u Zapadnoj Nemačkoj u sklopu reforme zakonodavstva koja je imala za cilj redukovanje primene kratkotrajnih kazni zatvora. Ova praksa se pokazala izuzetno uspešnom, tako da je u Zapadnoj

Nemačkoj u periodu od 1968. do 1976. godine broj izrečenih kazni zatvora u trajanju do 6 meseci smanjen sa 110.000 na približno 10.000, dakle, praktično 90%. Zemlje Zapadne Evrope su prihvatile novčanu kaznu u dnevnim iznosima kao sankciju izbora za veliki broj krivičnih dela, koja se koristi čak i u slučajevima težih krivičnih dela. Primera radi, u Nemačkoj se ova sankcija izriče u 75% slučajeva imovinskih krivičnih dela i 66% slučajeva krivičnih dela sa elementima nasilja (U.S. Department of Justice, 1996).

U SAD su prvi eksperimenti sa primenom novčane kazne u dnevnim iznosima počeli 1988. godine u Ričmondu, država Nju Jork, sa ciljem da se primeni evropski model i proceni kako će on funkcionisati u praksi.

RAD U JAVNOM INTERESU

Programi rada u javnom interesu iziskuju od prestupnika da rade u zajednici da bi nadoknadili štetu koju su prouzrokovali ili da bi zaradili novac u cilju ispunjavanja obaveza restitucije ili novčane kazne. Rad u javnom interesu se uobičajeno javlja kao uslov probacije ili je kao kazna povezana sa nekim drugim intermedijarnim programom; veoma se retko koristi kao samostalna sankcija, uglavnom kao kazna za minorna krivična dela (npr. prekršaji povezani sa upravljanjem motornim vozilom), što je nepodesno jer je rad u javnom interesu teška kazna koja nailazi na opšte odobravanje javnosti, jeftina je za sprovođenje, i proizvodi javno dobro, pri čemu se može u značajnoj meri uskladiti sa težinom krivičnog dela.

Zastupnici ideje restorativne pravde brane stav da je rad u javnom interesu najefikasniji kada je usklađen sa štetom koju je zajednica pretrpela. Urađeno je nekoliko sistematskih procena da bi se utvrdilo dali je verovatnoća recidivizma kod prestupnika koji završe ovakav program veća ili manja u odnosu na prestupnike koji su osuđeni na druge sankcije. Jedna od malobrojnih metodoloških studija našla je da je rad u javnom interesu u "pozitivnom odnosu sa redukcijom recidivizma" (Bonta, Wallace-Capretta, Rooney, McAnoy (2002). Nejasno je, međutim, u kojoj meri prestupnici zapravo povezuju svoje učešće u ovakvim programima sa štetom koju su prouzrokovali zajednici.

Zanimljivo je napomenuti da se rad u javnom interesu u Engleskoj i Škotskoj smatra adekvatnom zamenom kazni zatvora, međutim evolutivne studije ipak pokazuju da je stopa recidivizma približno jednaka u poređenju sa prestupnicima kojima je izrečena kazna zatvora (Tonry, 1997).

CENTRI ZA DNEVNO IZVEŠTAVANJE

Centri za dnevno izveštavanje predstavljaju tip nerezidentnih programa namenjenih za kontrolu lica puštenih iz istražnog zatvora u pretkrivičnom postupku, kao i osuđenim prestupnicima na probacionom ili parolnom nadzoru. Prvi put se javljaju tokom 1970-tih godina u Engleskoj i Velsu, gde su bili naročito popularni. Njihova osnovna svrha je da omoguće uštedu zatvorskih resursa, obezbede visok stepen nadzora u okviru zajednice i stave na raspolaganje programe tretmana prestupnika.

U zavisnosti od stepena nadzora i rasporeda aktivnosti klijenti su obavezni da se javljaju nekoliko puta u toku dana i izveštavaju o svom kretanju i aktivnostima. Oni su takođe u obavezi da pohađaju školu i redovno odlaze na posao, a kada su prisutni u centru učestvuju u savetovanjima, edukaciji, podvrgavaju se periodičnim testovima na drogu i sl.

KUĆNI PRITVOR I ELEKTRONSKO PRAĆENJE

Kućni pritvor (sa ili bez elektronskog praćenja) omogućava prestupniku koji čeka suđenje ili je osuđen na zatvorsku kaznu da kao alternativu zatvoru boravi u svojoj kući. Za to vreme on može da odlazi na posao, učestvuje u programu tretmana i posećuje probacionog službenika. Kućni pritvor je u najvećem broju slučajeva ili povezan sa intenzivnim probacionim nadzorom ili sa elektronskim praćenjem. Osnovni cilj kućnog pritvora je da obezbedi pojavljivanje optuženog na sudu, odnosno ograničavanje njegove slobode kretanja, u oba slučaja uz uštedu zatvorskih kapaciteta.

Jedna od glavnih kritika kućnog pritvora je da on zapravo i nije kazna, jer boravak kod kuće za mnoge ljude ne predstavlja neprijatno

iskustvo. Neke od primedbi koje se odnose na kršenje prava privatnost optuženog koji očekuje suđenje, kao i privatnosti članova njegove porodice, opovrgavaju se činjenicom da je većina ovakvih programa zasnovana na volonterskoj bazi, odnosno dobrovoljnom pristanku prestupnika. Potencijalni rizik kućnog pritvora jeste da prestupnik može da nastavi sa kriminalnom aktivnošću praktično ne kršeći pravila kućnog pritvora, a takođe se javlja i povećani problem porodičnog nasilja (Cromwell, 2005).

Elektronsko praćenje prestupnika se veoma često koristi u kombinaciji sa kućnim pritvorom i ostvaruje se putem senzora u narukvicama oko prestupnikovih zglobova koji su povezani telefonskim linijama sa centralnim računarom koji emituje stalan signal. Ukoliko je signal ometen time što je prestupnik prešao odobreni radijus kretanja, glavni računar snima datum i vreme nestanka signala. Računar će takođe zabeležiti datum i vreme obnavljanja signala. Ako se prekid signala dogodi u vreme kada bi prestupnik trebalo da bude u kući, prekršaj se proverava od strane parolnog službenika i prestupnik može biti uhapšen.

KUĆE NA POLA PUTA

Kuće na pola puta pripadaju grupi rezidencijalnih sankcija sa minimalnim obezbeđenjem koji prestupnicima i uslovno otpuštenim zatvorenima pružaju smeštaj, eventualni tretman i pristup resursima u zajednici kada je u pitanju zapošljavanje i edukacija.

Kuće na pola puta rade pod različitim imenima, kao što su predotpusni centri, orijentacioni centri (guidance centers), ili centri društvenog tretmana. SAD imaju otprilike jednak broj Kuća na pola kojima se upravlja privatno kao i onih čiji je vlasnik i kojima upravlja država. Prestupnici koji borave na ovakvim mestima često dele poslove oko kuće i često se uključuju u neku vrstu vršnjačkog savetovaništa (kada je potrebno) da bi pomogli drugu koji ima problema sa prilagođavanjem.

Kuće na pola puta su vid postepenog oslobađanja u zajednicu dok je prestupnik još pod zatvorskom kaznom, stoga one predstavljaju most između institucionalnog smeštaja i zajednice (Howard, 2001).

BOOT KAMPOVI

Boot kamp programi predstavljaju jednu od najpoznatijih formi šok zatvaranja, kratkotrajnih kazni zatvora koje imaju za cilj zastrašivanje prestupnika suočavanjem sa zatvorskom sredinom.

Iako promovisani kao sredstvo za smanjenje stope recidivizma, troškova izvršenja sankcije i prenatrpanosti zatvora, većina boot kampova nema primetan efekat na rezultate koji se od njih očekuju. Jedna trećina do jedne polovine učesnika boot kampova ne uspeva da završi program i kao rezultat toga bivaju upućivani u zatvor.

U većini programa, intenzivni nadzor nakon otpusta produkuje stopu tehničkih prekršaja i opoziva veću nego kada to poredimo sa prestupnicima na manje intenzivnim programima.

Programi iz "zadnje linije" na koje se prebacuju zatvorenici (npr. u boot kampove) umesto služenja duže vremenske kazne donose uštede u novcu i zatvorskom prostoru, iako se u praksi javlja veliki procenat neuspešnosti, tehničkih prekršaja i stope opoziva. Generalno, prema postojećim podacima, nema bitne razlike u stopi recidivizma između bivših štićenika *boot campova* i tradicionalnih ustanova. Prema nekim izvorima stopa recidivizma se kreće od 40-49%, pa čak do 90-99%, što bi značilo da je prosečna stopa za sve kampove 63.5% (Dicky, 1994). I drugi autori navode pilično pesimističke podatke o efektivnosti boot kamp programa kada se ta efikasnost izražava redukcijom recedevizma.

Najveći deo saznanja o boot kampovima potiče od serije studija Doris MacKenzie i kolega sa Univerziteta u Merilendu, US General Accounting Office pregleda istraživanja i iskustava iz 1993. i jednog ranijeg pregleda boot kampova sprovedenog od strane National Institute of Justice. Njihovim istraživanjima ustanovljeno je da se primenom Boot camp programa u velikoj meri može uticati na izmenu stavova prestupnika što se dalje reflektuje na ostvarivanje uspeha u resocijalizaciji. Imajući u vidu da prestupnici koji su uključeni u boot camp programe postižu iste ili bolje rezultate u pogledu izmene stavova i ponašanja nego prestupnici kojima u izrečene standardne institucionalne sankcije, može se zaključiti da ovaj vid programa, za

određene prestupnike, uz adekvatnu organizaciju i usklađenost sa specifičnim potrebama prestupnika, može dati određene rezultate.

ZAKLJU NA RAZMATRANJA

Tri osnovna cilja koje su zagovornici intermedijarnih sankcija ambiciozno postavili su sledeći: smanjenje troškova izvršenja, redukovanje zatvorske populacije i smanjenje stope recidivizma. Istraživanja i evaluacija programa intenzivnog nadzora, boot kampova, kućnog pritvora i elektronskog praćenja nisu ipak potvrdila ova optimistička očekivanja.

Kada su u pitanju troškovi izvršenja intermedijarnih sankcija jasno je da postoji znatna razlika u odnosu na kazne zatvora. Kazne zatvora su mnogo skuplje za izvršavanje od kazni kućnog zatvora, intenzivnog nadzora, ili centara za dnevno javljanje, i ako ovi poslednji nisu manje efikasni u redukovanju recidivizma, oni mogu pružiti približno istu javnu bezbednost po mnogo manjoj ceni. Ali, da ne košta manje ono što je jeftinije dokaz su upravo intermedijarne sankcije. Primera radi, iako su projektovani troškovi intenzivnog probacionog nadzora (ISP) tri puta manji od troškova zatvora (4000\$ naspram 12000\$ godišnje po prestupniku respektivno) u praksi se dešava sledeće:

Sudije često pribegavaju srednjim rešenjima kako bi "umanjili grešku" procene, pa bude kao u bajci o Zlatokosoju - probacija je suviše hladna, a zatvor suviše vruć; intenzivni nadzor je baš kako treba. Dakle, i oni prestupnici za koje bi bila dovoljna probacija dobijaju i više od toga. S druge strane, kao posledica pojačanog nadzora javlja se veći broj opziva sankcije (nego što je to slučaj sa standardnim probacionim nadzorom) i upućivanja prestupnika u zatvor. Ova dva efekta, širenje i snaženje mreže u praksi dovode do uvećanja troškova ISP za dodatnih 80% (7200\$ godišnje po prestupniku). Uz sve ovo treba dodati i konstataciju da su ovi troškovi daleko veći u odnosu na probaciju (podatci preuzeti: Cromwell, 2005).

Što se tiče uštede zatvorskih kapaciteta primenom intermedijarnih sankcija mnogi autori izražavaju opravdanu sumnju da postoji značajna korelacija. Morris i Tony ističu da naučni dokazi i praktično

iskustvo pokazuju da intermedijarne sankcije obezbeđuju mnogo manju uštedu zatvorskih kapaciteta nego što njihovi proponenti tvrde.

Kada govorimo o stopi recidivizma istraživanja pokazuju da primena intermedijarnih sankcija nema značajnijih efekata. Otkriće da učesnici u intermedijarnim sankcijama imaju veću stopu kršenja tehničkih uslova izaziva zabrinutost. Međutim, većina posmatrača se slaže da je povećana stopa kršenja tehničkih uslova i opoziva rezultat veće verovatnoće da kršenje bude otkriveno u intenzivnim programima, a ne veće stope kršenja samih uslova. Sa pozicije odgovornosti, veća stopa neuspeha je dobra: prestupnici treba da se povinuju uslovima, a ukoliko to ne čine treba da slede posledice.

I dok naša penalna praksa i nakon dve godine od stupanja na snagu novog Krivičnog zakona sa nestrpljenjem očekuje usvajanje podzakonskih akata i pravilnika u svetu su mnoga ACT-a odavno već stavljena *ad acta*. Penološka materija gradi se od racionalnih, pragmatičnih, ali i futurističkih, ponekad nerealnih i teško ostvarljivih inspiracija. Neki projekti uspevaju da privuku pažnju javnosti, za neke ponestane strpljenja, za neke novca, neke pregazi vreme... Mi samo strpljivo tapkamo u mestu, ili možda samo čekamo da drugi pronađu najbolje rešenje.

LITERATURA

- (1) ARDLEY JENNY (2005) - *The Theory, Development and Application of Electronic Monitoring in Britain*, Internet Journal of Criminology, <http://www.internetjournalofcriminology.com/Ardley%20-%20Electronic%20Monitoring.pdf>, Pristup sajtu: 29.09.2007.
- (2) BLACK MATT, SMITH RUSSEL (2003) - *Electronic Monitoring in Criminal Justice System*, Australian Institute of Criminology, Trends and Issues in Crime and Criminal Justice, <http://www.aic.gov.au/publications/tandi2/tandi254.pdf>, Pristup sajtu 02.10.2007.
- (3) BONTA, J., WALLACE-CAPRETTA, S., ROONEY, J. & MCANOY, K. (2002). *An outcome evaluation of a restorative justice alternative to incarceration*. Contemporary Justice Review, 2002, 5(4), 319-338.

- (4) CAPUTO GAIL (2004) - *Intermediate Sanctions in Corrections*, University of North Texas Press, Danton, Texas, <http://web3.unt.edu/untpress/catalog/excerpt/press182.pdf>, Pristup sajtu: 07.10.2007.
- (5) CARNEY FRANCIS (1998) - *Developing Sentencing Guidelines in Massachusetts: A Work in Progress*, Blackwell Publishers Ltd., Law & Policy, Vol 20, No 3, <http://www.blackwell-synergy.com.nainfo.nbs.bg.ac.yu:2048/toc/lapo/20/3>, Pristup sajtu: 07.10.2007.
- (6) CEP - *Electronic Monitoring in Europe*, online publication, http://www.cep-probation.org/publications/reports/electronic_monitoring_in_europe.shtml
- (7) CROMWELL PAUL, ALARID LEANNE FIFTAL, DEL CARMEN ROLANDO V. (2005) - *Community - Based Corrections*, Thomson Wadsworth, Belmont, CA
- (8) DICKEY, W. J. (1994). *Evaluating boot camp prisons* (Public Policy Report). Washington, DC: Campaign For An Effective Crime Policy.
- (9) HARRIS M. KAY (1986) - *The Goals Of Community Sanctions*, Department of Criminal Justice, Temple University, Philadelphia, PA, <http://www.nicic.org/pubs/pre/004569.pdf>, Pristup sajtu: 12.10.2007.
- (10) HOWARD JOHN (2001)-*Halfway House*, Society of Alberta <http://www.johnhoward.ab.ca/PUB/halfway.htm>, Pristup sajtu: 27.10.2007
- (11) MORRIS NORVAL, TONRY MICHAEL (1990) - *Between Prison and Probation: Intermediate Punishments in a Rational Sentencing System*. NY: Oxford University Press
- (12) PETERSILIA JOAN (2003) - *When Prisoners Come Home*, New York, Oxford University Press
- (13) RICHARDSON FRANCOISE (1999) - *The Electronic Tagging of Offenders: Trials in England*, The Howard Journal, Vol 38 No 2, str. 158-172,
- (14) SMITH PAULA, GOGGIN CLAIRE, GENDREAU PAUL (2002) - *The Effects of Prison Sentence and Intermediate Sanctions on Recidivism: General Effects and Individual Differences*, Public Works and Government Services Canada, <http://ww2.ps->

sp.gc.ca/publications/corrections/200201_Gendreau_e.pdf, Pristup sajtju: 29.09.2007.

- (15) TONRY MICHAEL (1997) - *Intermediate sanctions in Sentencing Guidelines*, U.S. Department of Justice, National Institute of Justice, Washington, DC, <http://www.ncjrs.gov/pdffiles/165043.pdf>, Pristup sajtju: 26.09.2007.
- (16) U.S. DEPARTMENT OF JUSTICE, BUREAU OF JUSTICE ASSISTANCE (1996) - *How to Use Structured Fines (Day Fines) as an Intermediate Sanction*, Washington DC, http://www.vera.org/publication_pdf/96_64.pdf, Pristup sajtju: 14.10.2007.
- (17) U.S. DEPARTMENT OF JUSTICE, NATIONAL INSTITUTE OF JUSTICE (1999) - *Keeping Track of Electronic Monitoring*, The National Law Enforcement and Corrections Technology Center Bulletin, <http://www.nlectc.org/pdffiles/Elec-Monit.pdf>, Pristup sajtju: 02.10.2007.
- (18) ULMER J. (2001) - *Intermediate Sanctions: A Comparative Analysis of the Probability and Severity of Recidivism*, Sociological Inquiry, 71/2, str. 164-193, <http://www.blackwell-synergy.com.nainfo.nbs.bg.ac.yu:2048/toc/soin/71/2>, Pristup sajtju: 09.10.2007.

INTERMEDIATE SANCTIONS

This paper provides brief description of intermediate sanctions. Those sanctions were developed to span the gap between traditional probation and incarceration and to reach three major goals: cost saving, decreasing of prison overcrowding and reduction of recidivism rates. Evaluation on the effects of intermediate sanctions showed that those expectations were to optimistic. The paper concludes by discussing the theoretical and practical implications of the use and future development of intermediate sanctions.

KEY WORDS: *intermediate sanctions / community corrections / probation*

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2007 / Vol. XXVI / 1-2 / 139-158

Originalni naučni rad
UDK: 342.721-055.2-057.16(4-672Eu)
331.456(4-672Eu)
343.211.3-055.2-057.16(497.11)

SEKSUALNO UZNEMIRAVANJE NA RADU I AKTUELNI ODGOVORI

Sladjana Jovanović *

Pravni fakultet Univerziteta Union, Beograd

Biljana Simeunović -Pati **
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Predmet rada je razmatranje problema seksualnog uznemiravanja na radnom mestu, čija se obeležja sagledavaju u široj perspektivi rodne (ne)ravnopravnosti i diskriminacije. U radu se posebna pažnja usmerava na najvažnije akte Evropske unije koji regulišu zabranu seksualnog uznemiravanja na radu i preporučuju mehanizme zaštite. Pruža se, takođe, osvrt i na domaću regulativu u ovom domenu, uz zaključak da su ostvareni tek prvi koraci u stvaranju adekvatnog mehanizma zaštite od seksualnog uznemiravanja na radu.

KLJUČNE REČI: seksualno uznemiravanje / diskriminacija / jednake mogućnosti / Evropska unija / Srbija

* Email: sladjja29@eunet.yu

** Email: biljasp@hotmail.com

UVODNA RAZMATRANJA

Mada odavno redovno iskustvo mnogih zaposlenih širom sveta, posebno žena, seksualno uznemiravanje na radu tek u novije doba dobija odgovarajuću pažnju i to ne samo kao predmet istraživanja, već i kao negativna pojava koja se mora suzbijati posebnim merama. Nakon dugog perioda ignorisanja i minimiziranja ovog problema, kulturološki i pravni standardi u vezi sa seksualnim uznemiravanjem poslednjih decenija prolaze kroz intenzivne promene, posebno u Severnoj Americi i na evropskom kontinentu. Sve je više nastojanja i na međunarodnom nivou da se iznađu adekvatna preventivna rešenja i obezbedi zaštita žrtava. Danas se seksualno uznemiravanje na radnom mestu široko prepoznaje kao štetna pojava koja snižava kvalitet rada, ugrožava zdravlje zaposlenih, potkopava rodnu jednakost i uzrokuje znatne gubitke za radne organizacije (McCann, 2005).

Pod seksualnim uznemiravanjem se generalno podrazumeva neželjeno ponašanje sa seksualnom konotacijom ili drugo ponašanje vezano za pol koje vređa dostojanstvo žena i muškaraca (Rubenstein, 1988).¹ Ono obuhvata različite fizičke, verbalne ili neverbalne akte koji se prostiru od fizičkog nasilja, neželjenog fizičkog kontakta, preko seksualnog ucenjivanja, komentarisanja izgleda i privatnog života, seksualnih komentara i viceva, upornog neželjenog udvaranja, vređanja po osnovu pola, pa do pokazivanja materijala sa seksualnim sadržajem, seksualno sugestivnih pokreta, zviždanja i sl. (Rubenstein, 1992: 11). Seksualno

¹ Komisija za jednake mogućnosti u sferi rada u SAD je još 1980. godine svojom smernicom dala definiciju seksualnog uznemiravanja prema kojoj: "neželjeni seksualni istupi, zahtevanje seksualnih usluga i drugo verbalno ili fizičko ponašanje seksualne prirode konstituiše seksualno uznemiravanje kada se (a) pokoravanje takvom ponašanju eksplicitno ili implicitno postavlja kao uslov zaposlenja nekog lica; (b) pokoravanje ili odbijanje takvog ponašanja od strane nekog lica koristi kao osnov odluka o zaposlenju koje ga se tiču, ili kada (c) takvo ponašanje ima za cilj ili posledicu neumereno remećenje radnog učinka nekog lica ili stvaranje zastrašujućeg, neprijateljskog ili uvredljivog radnog okruženja" (E.E.O.C. 1980, Guidelines on discrimination because of sex (Sect. 1604. 11), *Federal Register*, 45, 74676-74677, cit. prema: Willness et al., 2007). Rešavajući u slučajevima koji se odnose na seksualno uznemiravanje mnogi su se sudovi u SAD, uključujući i Vrhovni sud, pozivali na definiciju Komisije.

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – S. Jovanović, B. Simeunović-Patić
„Seksualno uznemiravanje na radu i
aktuelni odgovori”, (str. 139-158)*

uznemiravanje se po pravilu deli na seksualno ucenjivanje (*quid pro quo*), kada se npr. povišica, unapređenje, ili ostanak u radnom odnosu uslovljava nekim oblikom seksualnog ponašanja, i stvaranje *hostilnog, odnosno ponižavajućeg radnog okruženja*.

Studije ukazuju da je seksualno uznemiravanje na radu prilično rasprostranjeno širom sveta. Istraživači procenjuju da u SAD 30-75% žena i 13-31% muškaraca doživi neki oblik seksualnog uznemiravanja na radu u toku svog radnog veka (Willness et al., 2007). Prema studiji Evropske komisije iz 1998. godine o seksualnom uznemiravanju u EU (baziranoj na nacionalnim izveštajima), ovaj oblik viktimizacije trpi u proseku 30-50% zaposlenih žena i 10% muškaraca (European Commission, 1998: 5). Istraživanje australijske Komisije za ljudska prava i jednake mogućnosti iz 2004. godine pokazalo je da je 18% intervjuisanih osoba (28% žena i 7% muškaraca starosti od 18 do 64 godine) izjavilo da je doživelo seksualno uznemiravanje na radnom mestu (HREOC, 2004).

Zaključci većine istraživanja jesu da seksualno uznemiravanje pogađa uglavnom (mada ne isključivo) žene, te da proizvodi niz negativnih posledica. U *Studiji Evropske agencije za bezbednost i zaštitu zdravlja na radu* (EASHW, 2000). seksualno uznemiravanje se tretira kao jedan od faktora rizika po zdravlje i bezbednost zaposlenih, pored monotonog rada, rada na traci, fizičkog nasilja i maltretiranja. Dok su muškarci najviše ugroženi rizicima kao što su buka, vibracije, visoke i niske temperature, žene su najviše izložene seksualnom uznemiravanju, monotonom radu i fizičkom nasilju ((EASHW, 2000: 12: 27). Iskustvo seksualnog uznemiravanja je stresogeno, dovodi do zdravstvenih problema i finansijskih gubitaka budući da mnoge žrtve napuštaju posao kako bi ga izbegle. Prema pomenutoj studiji Evropske komisije (1998) žene su češće žrtve svakog oblika uznemiravanja i to, kako "vertikalnog" (od strane nadređenih ili podređenih u radnom procesu), tako i "horizontalnog" (od strane kolega istog ranga).² Posebno su ugožene žene starosti od 20 do 40 godina,

² Ova studija je uputila i na razlike između žena i muškaraca u percepciji seksualnog uznemiravanja. Žene su generalno osetljivije na radnje koje konstituišu seksualno uznemiravanje i često isto ponašanje ocenjuju kao daleko ozbiljnije nego što to čine muškarci. Međutim, isto tako značajan uticaj na percepciju seksualnog uznemiravanja ima i kulturno zaleđe (Fiedler, Blanco 2006).

neudate, razvedene, nižeg nivoa obrazovanja i koje rade u "fleksibilnim" formama rada. Istraživanje Evropske fondacije za unapređenje uslova života i rada sprovedeno 2005. godine u državama članicama i kandidatima za pristupanje EU pokazuje da su žene trostruko češće žrtve seksualnog uznemiravanja na radnom mestu. Najviše viktimizacija tokom poslednjih 12 meseci prijavile su ispitanice u Češkoj (10%) i Norveškoj (7%), dok je indikativno da je izuzetno mali broj ispitanica u nekim južноеvroskim zemljama (Italiji, Španiji, Malti, Kipru) izjavilo da je doživelo takvu viktimizaciju (Parent-Thirion et al., 2007: 36).³

Istraživanja takođe upućuju na negativne zdravstvene i psihosocijalne efekte seksualnog uznemiravanja: strah, ljutnja, nepoverenje i povlačenje, posebno iz socijalnih odnosa sa muškim kolegama, uobičajeni su nalazi. Uznemirenost i stres zbog seksualnog uznemiravanja često vode uzimanju bolovanja, neefikasnosti na radu, pa i napuštanju posla. Iskustvo seksualnog uznemiravanja ponekad poprima razmere traume, a redovno predstavlja jednu od najraširenijih i najozbiljnijih prepreka uspehu i zadovoljstvu karijerom za žene (Willness et al., 2007).

Treba istaći da su mnogi istraživači uputili na nedovoljno razvijen teorijski okvir izučavanja seksualnog uznemiravanja, te da se po pravilu neuporedivo više napora ulaže u domenu kreiranja konkretnih mera i mehanizama suzbijanja ovog društvenog problema nego na planu njegove naučne elaboracije. Učinjeni su, ipak, napori vredni pažnje u domenu istraživanja seksualnog uznemiravanja kao pojave unutar šireg organizacijskog konteksta: nalazi ovih istraživanja ukazuju da je incidenca seksualnog uznemiravanja veća tamo gde žrtva strahuje da ga prijavi ili je uverena da pritužba neće biti shvaćena ozbiljno, odnosno tamo gde se ne primenjuju sankcije na učinioce (Hulin et al., 1996, prema: Willness et al., 2007; Dekker, Barling, 1998). Neki istraživači naglašavaju presudni značaj situacionih faktora, pre svega permisivne klime (npr. opažanje da se drugi muškarci ponašaju na isti način) za ispoljavanje seksualnog uznemiravanja (Pryor et al.

³ Ovi rezultati se zapravo pre mogu uzeti kao pokazatelji kulturoloških varijacija u percepciji i toleranciji na seksualno uznemiravanje nego stvarne rasprostranjenosti seksualnog uznemiravanja.

1993). Willness i saradnici ističu da empirijske potvrde da su pretpostavke za manifestovanje seksualnog uznemiravanja na radu velikim delom u domaćaju kontrole unutar organizacije osnažuju primerenost principa da se poslodavci drže delimično odgovornim za njegovo ispoljavanje (Willness et al., 2007).

Seksualno uznemiravanje, bilo na radu ili u kakvom drugom kontekstu, u svojoj je suštini hostilan akt i diskriminatorni čin. Osnov diskriminacije najčešće je pol. Da u pozadini problema seksualnog uznemiravanja nije tek povišena osetljivost ili čak "neshvatljiva netolerantnost" (nekih) žena na "bezazlene šale" ili "nespretno udvaranje", nego nešto daleko dublje i malignije, posebno je vidljivo kada se u obzir uzmu podaci o obeležjima koja nose rizik viktimizacije za muškarce: muškarci-žrtve seksualnog uznemiravanja najčešće su mladi, homoseksualci, pripadnici etničkih ili rasnih manjina (Rubenstein, 1992). A da seksualno uznemiravanje žena nema toliko veze sa seksualnošću, simpatijama, pa ni "benignim seksizmom" koliko sa hostilnošću i mizoginijom ilustrativno potvrđuju rezultati istraživanja prediktora tolerancije vojnika-muškaraca na seksualno uznemiravanje koleginica u američkoj Vojsci: njen snažan prediktor je najpre hostilnost prema ženama, a potom negativna muškost (sa narcističkim i agresivnim obeležjima) i negativan odnos prema prihvatanju žena kao jednakih muškarcima u Vojsci (Rosen, Martin, 1998). Begany i Milburn (2002) izdvajaju autoritarnost, čiji je medijator hostilni seksizam, kao značajan prediktor seksualnog uznemiravanja žena. Inače, mnogi autori seksualno uznemiravanje objašnjavaju faktorima seksualnog nasilja uopšte (posebno naglašavajući faktore ličnosti), razmatrajući ga kao tačku na kontinuumu seksualne agresije (od verbalnog uznemiravanja do silovanja). Navedni rezultati samo su karike u nizu onih koji podupiru tezu da se optimalne mere suzbijanja seksualnog uznemiravanja moraju oslanjati na šire mere suzbijanja kako nasilja (nad ženama) tako i diskriminacije (u prvom redu diskriminacije po osnovu pola).

Kada je reč o naporima na planu razvijanja efikasnih strategija suzbijanja seksualnog uznemiravanja na radu, dosadašnja iskustva upućuju da efektivne mere predstavljaju kombinaciju adekvatnog pravnog okvira, efikasne primene propisa i podizanja svesti o ovom problemu. Danas se

pravna zaštita od seksualnog uznemiravanja na radu obezbeđuje negde krivičnim zakonima, negde zakonima o radu ili o bezbednosti na radu, posebnim zakonima u vezi sa seksualnim uznemiravanjem, zakonima o jednakosti polova ili nacionalnom zakonodavstvom u oblasti ljudskih prava.⁴ Imajući u vidu kako suštinu i karakter seksualnog uznemiravanja kao agresivnog akta i čina diskriminacije, ali i empirijske nalaze o značaju organizacijske klime i situacionih faktora za incidencu seksualnog uznemiravanja na radu, može se uzeti da bi optimalna zaštita trebalo da uključuje kako mere protiv diskriminacije i nasilja i uopšte (mere kojima se deluje na korene problema), tako i druge mere koje se preduzimaju na nivou organizacije, a koje snižavaju rizik viktimizacije na radnom mestu.⁵ Budući da bi za našu zemlju od posebnog značaja mogla biti iskustva i standardi Evropske unije u domenu zaštite od seksualnog uznemiravanja na radu, u nastavku će njima biti posvećena posebna pažnja.

STANDARDI EVROPSKE UNIJE U OBLASTI ZAŠTITE OD SEKSUALNOG UZNEMIRAVANJA NA RADU

Savremeni standardi Evropske unije u vezi sa problemom seksualnog uznemiravanja na radu, odnosno prepoznavanje seksualnog uznemiravanja kao posebnog oblika diskriminacije po osnovu pola, predstavljaju ne samo važan pomak u zaštiti prava ljudi, posebno žena, već i obavezujući okvir za zakonodavnu reformu i reformu politika za države koje su kandidati za pristup Evropskoj uniji i jasne smernice za države koje pretenduju da to postanu.

⁴ U SAD, na primer, seksualno uznemiravanje na radu smatra se oblikom diskriminacije po osnovu pola kojom se krše odredbe Glave VII Akta o građanskim pravima iz 1964. godine (koja zabranjuje diskriminaciju zaposlenih po osnovu rase, boje kože, veroispovesti, pola i nacionalnog porekla).

⁵ Tako, američka Komisija za jednake mogućnosti ističe važnost prevencije te, s tim u vezi, podstiče poslodavce da zaposlenima jasno stave do znanja da se seksualno uznemiravanje neće tolerisati, da obezbede edukaciju zaposlenih, efikasne procedure povodom prijave seksualnog uznemiravanja i da preduzmu adekvatne i hitne akcije kada se one pojave (E.E.O.C., www.eeoc.gov/types/sexual_harassment.html).

Još je Direktiva o jednakom tretmanu muškaraca i žena u pogledu zapošljavanja, obrazovnih programa, unapređenja i uslova rada⁶ iz 1976. godine promovisala princip rodne ravnopravnosti u svetu rada, a njene odredbe su dalje razvijane i upotpunjavane novim smernicama i preporukama u cilju kreiranja radnog okruženja u kome se poštuje princip rodne ravnopravnosti. Direktiva implicitno zabranjuje i seksualno uznemiravanje⁷ (kao oblik diskriminacije) i traži od država članica da obezbede jednak tretman zaposlenima bez obzira na pol. Pokazalo se međutim neophodnim da se ovaj istrajni oblik diskriminacije nazove pravim imenom i dobije poseban prostor u okvirima evropske legislative.

Prvi prethodni koraci su učinjeni 1990. godine donošenjem Rezolucije o zaštiti dostojanstva žena i muškaraca na radu⁸ koja poziva države članice da: razviju kampanje radi podizanja svesti poslodavaca i zaposlenih o problemu neželjenog ponašanja sa seksualnom konotacijom koje vređa dostojanstvo ljudi na radu; podižu svest o tome da ovo ponašanje može biti, pod određenim okolnostima, u suprotnosti sa principom jednakog tretmana u smislu Direktive 76/207/EEC; podsete poslodavce na obavezu da vode računa o tome da radno okruženje bude slobodno od neželjenog ponašanja seksualne prirode koje vređa dostojanstvo ljudi na radu, i viktimizacije lica koje je stavilo pritužbu ili obezbeđuje dokaze u slučaju pritužbe na takvo ponašanje; razviju adekvatne mere u javnom sektoru koji bi poslužio kao primer za privatni sektor, i razmotre mogućnosti da se ovo pitanje reguliše klauzulama kolektivnih ugovora. U samoj Rezoluciji seksualno uznemiravanje se ne pominje eksplicitno već se govori o *ponašanju sa seksualnom konotacijom ili drugom ponašanju vezanom za pol koje vređa*

⁶ Council Directive of 9 February 1976 on the implementation of the principle of equal treatment for men and women as regards access to employment, vocational training and promotion, and working conditions, *Official Journal*, Vol. L039, 14/02/1976.

⁷ U daljem izlaganju pod seksualnim uznemiravanjem podrazumevaće se i seksualno učenjivanje. *Sexual harassment* zapravo podrazumeva učenjivanje (*quid pro quo*) i uznemiravanje.

⁸ Council Resolution of 29 May 1990 on the protection of the dignity of women and men at work, *Official Journal*, C 157, 27/06/1990.

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – S. Jovanović, B. Simeunović-Patić
„Seksualno uznemiravanje na radu i
aktuelni odgovori”, (str. 139-158)*

dostojanstvo žena i muškaraca na radu.⁹ Takvo ponašanje predstavlja povredu dostojanstva zaposlenih i neprihvatljivo je ukoliko ispunjava određene uslove. A oni predstavljaju upravo konstitutivne elemente seksualnog uznemiravanja: neželjenost, ucena i/ili stvaranje neprijateljskog/ponižavajućeg radnog okruženja.

Usvojivši Rezoluciju Saveta, Evropski parlament donosi *Preporuku o zaštiti dostojanstva žena i muškaraca na radu*¹⁰ kojom se države članice podstiču na akcije informisanja i podizanja svesti o ovom problemu i razvijanje mehanizama njegovog suzbijanja. Posebno je značajan poziv članicama da implementiraju *Kodeks pravila postupanja* koji je Komisija donela uz Preporuku. U nazivu Kodeksa prvi put se "neželjeno ponašanje sa seksualnom konotacijom kojim se vređa dostojanstvo" zamenjuje eksplicitnim izrazom "seksualno uznemiravanje" (*sexual harassment*).¹¹ Definicija je slična je onoj u Rezoluciji Saveta,¹² pri čemu se kao krucijalni element navodi *neželjenost* ponašanja sa seksualnom konotacijom i akcentuje subjektivna procena (žrtve) da je ono neprihvatljivo i uvredljivo. Drugim rečima, udvaranje postaje seksualno uznemiravanje ako se nastavlja iako je jasno stavljeno do znanja da je ono neželjeno i/ili

⁹ No, u delu u kome se obrazlaže potreba donošenja dokumenta i njegov pravni osnov u više navrata se ono eksplicitno pominje. Tako, Savet se poziva na *Mišljenje Savetodavnog komiteta za jednake mogućnosti žena i muškaraca na radu* (1988) kojim se preporučuje donošenje pravila postupanja u slučaju seksualnog uznemiravanja na radu, kao i na *Rezoluciju Evropskog parlamenta o nasilju nad ženama* (1986) koja ističe potrebu da nacionalna zakonodavstva definišu seksualno uznemiravanje.

¹⁰ Commission Recommendation of 27 November 1991 on the protection of the dignity of women and men at work (92/131/EEC), Official Journal L 049, 24/02/1992.

¹¹ Pun naziv Kodeksa je *Zaštita dostojanstva žena i muškaraca na radu: kodeks pravila postupanja za sprečavanje seksualnog uznemiravanja*. Protecting the dignity of women and men at work: A code of practice on measures to combat sexual harassment, Official Journal, Vol. L049, 24/02/1992. Kodeks predstavlja praktični vodič (namenjen poslodavcima, sindikatima i zaposlenima u javnom i privatnom sektoru) za stvaranje radnog okruženja bez seksualnog uznemiravanja, kao i lako dostupnih i efikasnih procedura rešavanja problema ako do njega dođe.

¹² *Neželjeno ponašanje seksualne prirode ili drugo ponašanje sa seksualnom konotacijom koje vređa dostojanstvo žena i muškaraca na radu*.

uvredljivo. I samo jedan incident može predstavljati uznemiravanje ako je "dovoljno ozbiljan". Neželjenost ponašanja sa seksualnom konotacijom je ono što razlikuje seksualno uznemiravanje od prijateljskog ponašanja koje je željeno/odobravano i uzajamno.

Pored toga što predstavlja povredu principa jednakog tretmana uobličene Direktivom iz 1976. godine, seksualno uznemiravanje može (u nacionalnim zakonodavstvima) biti i krivično delo ili predstavljati povredu drugih pravnih normi, kao što su one vezane za bezbednost i zaštitu na radu, ili povredu ugovornih obaveza koje se vezuju za "dobrog" poslodavca. Prema Kodeksu, seksualno uznemiravanje predstavlja rizik za zdravlje i bezbednost zaposlenih i poslodavac je obavezan da ga svede na najmanju moguću meru. Pored odgovornosti poslodavaca za zaštitu zaposlenih na radu, seksualno uznemiravanje, tačnije seksualno ucenjivanje (koje podrazumeva zloupotrebu položaja/autoriteta) otvara i pitanje odgovornosti poslodavca za zloupotrebu položaja.

Kodeks se usredsređuje na seksualno uznemiravanje kao oblik diskriminacije po osnovu pola i preporučuje inkorporiranje zabrane ovakvog ponašanja u promovisanje principa jednakosti i jednakog tretmana, kao i politiku jednakih mogućnosti i unapređenja položaja žena. Kada je reč o merama zaštite od seksualnog uznemiravanja, Kodeks se obraća poslodavcima, sindikatima, a onda i samim zaposlenima, uz naznaku da je nužan konsenzus o jedinstvenoj strategiji kako bi ona bila efikasna. Poslodavci treba jasno da stave do znanja da je seksualno uznemiravanje zabranjeno i da zaposleni imaju pravo na zaštitu u određenoj proceduri. Procedure treba da budu jasne i gradirane od neformalnog savetodavnog, do formalnog/disciplinskog postupka. Intencija je da se problem reši na najbrži i najlakši mogući način, uz pružanje pomoći i podrške žrtvi uznemiravanja, što znači istovremeno i najmanje remećenje procesa rada. U organizacijama, u okviru odeljenja za kadrovska pitanja imenuju se lica zadužena da primaju pritužbe na seksualno uznemiravanje i da daju savete i podršku žrtvama. Kada se u okviru formalne procedure vrši provera navoda pritužbe, to se mora činiti obazrivo, uz poštovanje prava obe strane i nastojeći da se problem

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – S. Jovanović, B. Simeunović-Patić
„Seksualno uznemiravanje na radu i
aktuelni odgovori”, (str. 139-158)*

što brže reši. Na kraju se preporučuje ustanovljenje disciplinske odgovornosti za prekršaj zabrane seksualnog uznemiravanja. Sindikatima se preporučuje formulisanje jasne politike neodobravanja i zabrane seksualnog uznemiravanja, kao i angažovanje na podizanju svesti. Oni bi sa svoje strane trebalo da vrše pritisak na poslodavce kako bi se kreirala jedinstvena strategija prevencije. Insistira se na edukaciji članstva, posebno sindikalnih predstavnica koje bi zastupale interese žena-žrtava. Zaposleni i sami treba da daju doprinos stvaranju radnog okruženja bez seksualnog uznemiravanja. Zaposleni koji trpe uznemiravanje bi trebalo da iskažu svoje neodobravanje onome ko uznemirava stavivši mu jasno do znanja da je takvo ponašanje neželjeno, a ukoliko to ne donese rezultat da se obrate nadređenom ili licu zaduženom da prima pritužbe.

Rezolucija Komisije i Kodeks pravila postupanja za zaštitu od seksualnog uznemiravanja nesumnjivo predstavljaju pokušaj da se ne samo skrene pažnja članicama na problem seksualnog uznemiravanja, već i da se nacionalnim zakonodavstvima ponude rešenja ili bar ideje na kojima će graditi preventivne strategije. Na izgradnju i primenu jedinstvene obuhvatne politike sprečavanja seksualnog uznemiravanja poziva i *Deklaracija Saveta o implementaciji Preporuke Komisije za zaštitu dostojanstva žena i muškaraca na radu, uključujući i Kodeks pravila postupanja za sprečavanje seksualnog uznemiravanja.*^{13 14}

Navedeni dokumenti se direktno bave materijom seksualnog uznemiravanja i nesumnjivo intenziviraju (nadmacionalni) značaj

¹³ Council Declaration of 19 December 1991 on the implementation of the Commission Recommendation on the protection of the dignity of women and men at work, including the code of practice to combat sexual harassment, *Official Journal*, C 027, 04/02/1992.

¹⁴ To čini i Rezolucija Evropskog parlamenta o uznemiravanju na radnom mestu (2001/2329 (INI)) iz 2001. kojom se Komisija poziva da razmotri noveliranje okvire direktive o zdravlju i bezbednosti na radu ili sačini nacrt novog instrumenta za osiguravanje poštovanja dostojanstva, privatnosti i integriteta radnika (Di Martino et al., 2003:6).

problema i potrebe njegovog rešavanja,¹⁵ ali ipak nemaju snagu kakvu imaju direktive. Upravo zato, a uviđajući ozbiljnost i istrajnost problema, EU revidira Direktivu iz 1976. godine i unosi poseban segment o seksualnom uznemiravanju, čime ovaj problem dobija poseban značaj, a njegovo rešavanje postaje pravnoobavezujuće za zemlje članice.

Direktiva 2002/73/EC¹⁶ Evropskog parlamenta i Saveta kojom se revidira Direktiva Saveta 76/207/EEC o jednakom tretmanu žena i muškaraca u članu 2 eksplicitno govori o zabrani direktne i indirektno diskriminacije (definišući obe kategorije), što je značajna novina, a zatim i o zabrani uznemiravanja po osnovu pola (*harassment*) i seksualnog uznemiravanja (*sexual harassment*). Razlika između uznemiravanja i seksualnog uznemiravanja je u tome što prvo podrazumeva *neželjeno ponašanje u vezi sa polom* uznemiravane osobe, a drugo *neželjeno ponašanje sa seksualnom konotacijom*. Ostali elementi su isti: namera (ili sa posledicom) povrede dostojanstva ili stvaranja zastrašujućeg, neprijateljskog, ponižavajućeg ili uvredljivog okruženja. Prema Direktivi, seksualno uznemiravanje je *neželjeni verbalni, neverbalni ili fizički akt (ponašanje) seksualne prirode učinjen sa namerom ili posledicom povrede ličnog dostojanstva, a posebno stvaranja zastrašujućeg, neprijateljskog, degradirajućeg, ponižavajućeg ili uvredljivog okruženja*. Seksualno uznemiravanje se smatra diskriminacijom po osnovu pola i mora biti zabranjeno. Okolnost da se uznemiravana osoba oduprla takvom ponašanju ili mu se pokorila nije od značaja za odluku koja bi se ticala te osobe (čl. 2 st. 3 Direktive). Države članice treba da, u skladu sa nacionalnim zakono-

¹⁵ Treba pomenuti da je Savet 1995. godine pozvao članice da godišnje nadgledaju implementaciju *Pekinske platforme za akciju* usvojene te godine na IV svetskoj konferenciji UN o ženama, a koja poziva vlade, međunarodnu zajednicu i civilno društvo da preduzmu strategijske mere u 12 kritičnih oblasti, među njima i nasilja nad ženama (uključujući i problem seksualnog uznemiravanja na radu).

¹⁶ Directive 2002/73/EC of the European parliament and the Council of 23 September 2002 amending Council Directive 76/207/EEC on the implementation of the principle of equal treatment for men and women as regards access to employment, vocational training and promotion, and working conditions, *Official Journal*, Vol. L269, 05/10/2002. Članice su bile obavezne da usaglase domaće propise sa Direktivom do 5. oktobra 2005. godine.

davstvom, kolektivnim ugovorima ili praksom, podstiču poslodavce i one odgovorne za profesionalnu obuku da preduzmu mere za sprečavanje svih oblika diskriminacije po osnovu pola, posebno uznemiravanja i seksualnog uznemiravanja (čl. 2 st. 5). Države su dužne i da obezbede sudsku i/ili administrativnu proceduru, uključujući i postupak pomirenja kada je to primereno, koja mora biti dostupna svima onima koji smatraju da je prema njima prekršen princip jednakog tretmana, čak i po okončanju odnosa u kome su, prema tvrdnjama, bili diskriminisani (čl. 6 st. 1). One su dužne i da kreiraju posebna tela za promovisanje, analiziranje, praćenje i podršku ostvarenju principa jednakog tretmana oba pola (čl. 8a st.1).

Veoma važno pitanje za zaštitu od seksualnog ucenjivanja i uznemiravanja kao oblika diskriminacije po osnovu pola predstavljaju **novi standardi u dokazivanju polne diskriminacije**, odnosno prebacivanje tereta dokazivanja sa žrtve/tužioca na drugu stranu/tuženog. Štaviše, smatra se da je za ostvarenje principa jednakog tretmana u sferi rada i zapošljavanja pitanje tereta dokazivanja ključno pitanje, pored prepoznavanja problema indirektno diskriminacije (OSI, 2002: 6). Nova Direktiva 2002/73/EC Evropskog parlamenta i Saveta koja seksualno uznemiravanje eksplicitno određuje kao oblik polne diskriminacije i zahteva implementaciju definicije u nacionalna zakonodavstva, praktično je omogućila primenu propisa Evropske unije koji se odnose na slučajeve polne diskriminacije uopšte, i na slučajeve seksualnog uznemiravanja.

*Direktiva o teretu dokazivanja u slučajevima diskriminacije po osnovu pola*¹⁷ postavila je svojevremeno nov standard koji predstavlja značajan zaokret u pravnoj teoriji i praksi uopšte. Njegovo usvajanje je, jasno, vrlo osetljivo pitanje za zemlje čiji pravni sistemi poznaju klasična pravila o teretu dokazivanja po principu *actori incumbit probatio* (što je slučaj i sa našom zemljom). No, pravila dokazivanja uobličena ovom direktivom čine nezamenljivo sredstvo za ostvarivanje prava na jednak tretman, kao i za obezbeđenje

¹⁷ Council Directive 97/80/EC of 15 December 1997 on the burden of proof in cases of discrimination based on sex, *Official Journal*, Vol. L14/6, 20/01/98.

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – S. Jovanović, B. Simeunović-Patić
„Seksualno uznemiravanje na radu i
aktuelni odgovori”, (str. 139-158)*

jednakosti pozicija u procedurama za njegovo ostvarenje (OSI, 2002: 38). Njihova primena predstavlja jedini način da inicijalno slabija strana uspešno iznese i odbrani svoj slučaj u postupku za zaštitu od diskriminacije i obezbeđenje jednakog tretmana. U članu 1 Direktive stoji da je njen cilj da učini efikasnijim primenu mera koje obezbeđuju ostvarenje principa jednakog tretmana i to tako što će licima koja se smatraju diskriminisanim učvrstiti pravnu poziciju u sudskom postupku (osim u krivičnom, ukoliko država sama ne odredi drugačije). Lice koje smatra da je diskriminisano treba da učini verovatnim postojanje diskriminacije, tj. da ukaže na okolnosti/činjenice na osnovu kojih se može osnovano pretpostaviti postojanje diskriminacije, dok će druga strana dokazivati da diskriminacije/povrede prava na jednak tretman nije bilo (čl. 4). Države članice mogu predvideti i druga pravila dokazivanja koja će još više olakšati poziciju tužioca.¹⁸

Prebacivanje tereta dokazivanja u slučajevima seksualnog uznemiravanja na radu nije samo novi evropski standard: ono postoji i u anglosaksonskom pravnom sistemu. Primera radi, australijski Zakon protiv polne diskriminacije, kao i poseban Kodeks pravila postupanja u slučajevima seksualnog ucenjivanja i uznemiravanja govore o pravilima dokazivanja koja olakšavaju poziciju tužioca. U segmentu vezanom za formalne procedure Kodeks navodi da je s obzirom na prirodu seksualnog uznemiravanja najčešće nerealno očekivati iskaze svedoka očevidaca i verodostojnost optužbe graditi na takvim dokazima. Dovoljno je da tužilac učini verovatnim svoje tvrdnje, za šta se moraju uzeti u obzir svi raspoloživi dokazi i okolnosti slučaja, da bi se optužba uzela u razmatranje. Navode se i izvori podataka koji mogu doći u obzir: iskazi/nalazi lekara, saveтника, članova porodice, prijatelja, kolega; izveštaji nadređenog i dosijeji zaposlenih; pritužbe ili informacije pribavljene od drugih zaposlenih i dr. (HREOC, 1996: 15).

¹⁸ Mađarski Zakon o radu predviđa da u slučaju bilo kog spora vezanog za diskriminaciju poslodavac mora dokazivati da on nije prekršio zabranu diskriminacije. Češki Zakonik o parničnom postupku takođe ustanovljava prebacivanje tereta dokazivanja u slučajevima diskriminacije u sferi zapošljavanja i rada (OSI, 2002: 39). Isto je sa Estonskim Zakonom o rodnoj ravnopravnosti i Bugarskim Zakonom o prevenciji diskriminacije.

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – S. Jovanović, B. Simeunović-Patić
„Seksualno uznemiravanje na radu i
aktuelni odgovori”, (str. 139-158)*

Za seksualno uznemiravanje je odgovoran učinilac (po opštem principu lične odgovornosti), ali se u sferi rada i zapošljavanja postavlja i pitanje odgovornosti poslodavca ili lica koje ga zastupa/odgovornog lica, po principu vikarne odgovornosti. U slučajevima utvrđenog seksualnog uznemiravanja, poslodavac, da bi se oslobodio odgovornosti, mora dokazati da je preduzeo sve odgovarajuće mere sprečavanja. To znači da poslodavac mora preduzeti mere kako bi sprečio, odnosno umanjio rizik nastupanja seksualnog uznemiravanja na radu, kao i da se, ako ima saznanja o njegovom postojanju, angažuje kako bi sprečio da se ponovi.

Implementiranje odredbe o prebacivanju tereta dokazivanja sa tužioca na tuženu stranu u slučajevima seksualnog uznemiravanja kao i uopšte u slučajevima diskriminacije po osnovu pola znači bitnu promenu klasičnih pravila dokazivanja, ali je istovremeno neophodno sredstvo ostvarenja principa jednakih mogućnosti, budući da bi insistiranje na primeni klasičnih pravila dokazivanja za diskriminisanu/slabiju stranu najčešće značilo i gubitak spora na samom početku i uskraćivanje zaštite, ali i tolerisanje, pa i pospešivanje diskriminacije.

Kao značajan segment aktuelnih napora koji se u okvirima EU ulažu u pravcu daljeg razvoja adekvatnih mehanizama zaštite od seksualnog uznemiravanja na radu, treba na kraju pomenuti i *Sporazum evropskih socijalnih partnera o nasilju i uznemiravanju na radu* iz 2007. godine.¹⁹ Evropski socijalni partneri, odnosno Evropski savez sindikata na jednoj strani i Evropski savezi i udruženja poslodavaca na drugoj, potpisali su aprila 2007. godine ovaj sporazum kojim se poslodavci pozivaju da usvoje politiku nulte tolerancije prema nasilju i uznemiravanju na radu i predvide pravila i postupke rešavanja slučajeva nasilja i uznemiravanja do kojih dođe, dok se za žrtve predviđa podrška i po potrebi, pomoć u reintegraciji. Sporazum obavezuje na brzo istraživanje predstavki, dok će se postupci rešavanja slučajeva

¹⁹ European Social Dialogue: *Framework Agreement on Harassment and Violence at Work*, 26 April 2007. (http://ec.europa.eu/employment_social/news/2007/apr/harassment_violence_at_work_en.pdf).

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – S. Jovanović, B. Simeunović-Patić
„Seksualno uznemiravanje na radu i
aktuelni odgovori”, (str. 139-158)*

rukovoditi načelima dostojanstva, poverljivosti, nepristranosti i fer postupanja, a protiv učinilaca će se preduzimati "primerene mere" (sve do otkaza). U naredne tri godine sporazum će implementirati nacionalni socijalni partneri u zemljama članicama, dok su strane potpisnice pozvale i aktere u zemljama kandidatima da implementiraju ovaj sporazum.

ZAŠTITA OD SEKSUALNOG UZNEMIRAVANJA NA RADU U SRBIJI

Usled ukorenjenih stereotipa, u nas se dugo održavao otpor prema prepoznavanju seksualnog uznemiravanja kao problema, kao i oklevanje države da obezbedi adekvatnu zaštitu. Pitanje seksualnog uznemiravanja dugo je ignorisano kao pitanje diskriminacije po osnovu pola i prepreka za ostvarivanje prava na rad i adekvatne uslove rada.

Budući da je reč o vrsti nasilja čije su najčešće žrtve žene, važno je bilo prepoznati ga kao oblik diskriminacije čije suptilne forme ispoljavanja zahtevaju specifičnu zaštitu u sferi rada i zapošljavanja, a iskorak u tom pravcu učinio je tek Zakon o radu iz 2005. godine.²⁰ Prvi put je više pažnje posvećeno problemu diskriminacije u smislu da se ona definiše i raščlanjuje na neposrednu i posrednu, a zaštita pruža i zaposlenima i licima koja traže posao (čl. 18–26 ZR). Seksualno uznemiravanje se prepoznaje kao oblik diskriminacije i kao takav zabranjuje. Seksualnim uznemiravanjem se smatra *svako verbalno, neverbalno ili fizičko ponašanje koje ima za cilj ili predstavlja povredu dostojanstva lica koje traži zaposlenje, kao i zaposlenog u sferi polnog života, a koje izaziva strah ili stvara neprijateljsko, ponižavajuće ili uvredljivo okruženje* (čl. 21 st. 3 ZR). Žrtva seksualnog uznemiravanja ili drugog diskriminatornog postupka može sudskim putem tražiti naknadu štete od lica koje je vršilo diskriminaciju, odnosno uznemiravanje (čl. 26 ZR), što inače nije revolucionarno rešenje, već je

²⁰ Zakon o radu, "Službeni glasnik RS", br. 24/05.

rešenje primenljivo u svakom slučaju pretrpljene štete. Oštećeni se dakle mora baviti sudskim postupkom koji podrazumeva iscrpljivanje njegovih vremenskih i finansijskih resursa, a izlišno je i pominjati disbalans pozicija jedne i druge strane i teškoćama dokazivanja štete (naročito u uslovima nepostojanja pravila o prebacivanju tereta dokazivanja). Postoji i mogućnost da se žrtva obrati inspekciji rada, a u slučaju prekršaja zabrane diskriminacije poslodavcu sa svojstvom pravnog lica, preduzetniku i odgovornom licu u pravnom licu sledi prekršajno kažnjavanje (čl. 273 ZR),²¹ što sve zajedno ipak ne obećava uspeh u stvaranju radnog okruženja bez seksualnog uznemiravanja, posebno u svetlu činjenice da se poslodavci baš i ne podstiču na preduzimanje preventivnih mera u vezi sa diskriminacijom po osnovu pola i seksualnim uznemiravanjem.

Nova rešenja radnopravne regulative jesu napredak u kreiranju zaštite od seksualnog uznemiravanja na radu, budući da Zakon jasnim definisanjem seksualnog uznemiravanja kao posebnog oblika diskriminacije šalje poruku da je ono prepoznato kao problem u sferi rada i zapošljavanja i da je nedozvoljeno.²² No, ne može se reći da je ostvaren suštinski napredak u smislu stvaranja delotvornog mehanizma zaštite. Dobro bi bilo u narednom koraku konsultovati evropske standarde i u drugim segmentima koji se tiču iznalaženja

²¹ U pitanju su novčane kazne od 800.000 – 1.000.000 dinara za poslodavca sa svojstvom pravnog lica, 400.000 - 500.000 za preduzetnika i 40.000 - 50.000 za odgovorno lice u pravnom licu.

²² Zaštita od seksualnog uznemiravanja mogla je biti pružena na krivičnopravnom nivou, no činjenica je da takav vid zaštite nije najefikasniji kada je reč o seksualnom uznemiravanju na radu: krivičnopravna zaštita je krajnje sredstvo u ostvarivanju zaštite, krivični postupak ima strogu formu, dokazivanje je dugotrajno i komplikovano. Uzgred, pokušaj nadahnut željom da se ostvari prilagođenija, ali ipak krivičnopravna zaštita inkriminisanjem seksualnog zlostavljanja, nije urodio plodom. Motiv inkriminisanja seksualnog zlostavljanja (čl. 102a starog KZS) upravo je bila potreba ostvarivanja posebne zaštite od seksualnog uznemiravanja (na radu, ali i u drugim sferama života), a inkriminacija se našla u Krivičnom zakonu 2003. godine na zahtev organizacija koje promovisu i štite (ženska) ljudska prava. Inkriminacija je kritikovana zbog nedovoljne distinktivnosti od bludnih radnji i krivičnog dela uvrede, a problem u ostvarivanju efikasne zaštite komplikovalo je i predviđeno gonjenje po privatnoj tužbi.

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – S. Jovanović, B. Simeunović-Patić
„Seksualno uznemiravanje na radu i
aktuelni odgovori”, (str. 139-158)*

rešenja optimalnih sa stanovišta žrtve, ali i procesa rada uopšte. Trebalo bi predvideti fleksibilnije vansudske procedure, uz stalno angažovanje na obezbeđenju jednakih mogućnosti u sferi rada, kako navedena rešenja ne bi ostala samo puka deklaracija o zabrani diskriminacije i seksualnog uznemiravanja kao njene specifične manifestacije. Određeni napredak u zaštiti, uključujući i razvijanje preventivnih mera u oblasti diskriminacije po osnovu pola i seksualnog uznemiravanja, u skorijoj budućnosti bi se mogao očekivati i konačnim donošenjem Zakona o ravnopravnosti polova, koji bi, pored ostalog, trebalo da precizira obaveze poslodavca u pogledu zaštite zaposlenih od diskriminacije po osnovu pola, odnosno seksualnog uznemiravanja na radu.²³

UMESTO ZAKLJU KA

Na kraju, kao primer koliko ozbiljno se Evropska unija bavi ravnopravnošću žena i muškaraca, koliko pažnje posvećuje potrebi raskidanja sa stereotipima koji leže i u osnovi problema seksualnog uznemiravanja, treba navesti i Rezoluciju Saveta i predstavnika vlada država članica iz 1995. godine o slici žena i muškaraca u reklamnoj industriji i medijima.²⁴ U ovoj Rezoluciji se ističe da su rodni stereotipi u reklamnoj industriji i medijima jedan od faktora koji doprinose rodnoj neravnopravnosti, a da s druge strane oni mogu i te kako imati ulogu u promeni društvenog stava prema jednakosti polova.

Sasvim je izlišno podrobno govoriti o slici žene koja se u našim medijima prezentuje. Letimičan pogled na bilborde, tv-reklame i

²³Predlog zakona o ravnopravnosti polova koji je juna 2006. godine povučen iz skupštinske procedure predviđao je obavezu poslodavca da opštim aktom ili ugovorom o radu utvrdi seksualno uznemiravanje kao težu povredu radne obaveze (čl.18 st.2), kao i kažnjavanje poslodavca sa svojstvom pravnog lica i kažnjavanje za prekršaj odgovornog lica za nepreduzimanje mera zaštite zaposlenog i nepropisivanja disciplinskih mera (čl.66 st. 1 i 2).

²⁴ Resolution of the Council and the representatives of the Governments of the Member States, meeting within the Council of 5 October 1995 on the image of women and men portrayed in advertising and the media, *Official Journal*, C 269, 10/11/1995.

emisije je dovoljan. I sa radija se može čuti veseo povik: "Utišajte ženu, pojačajte radio!" (u pozadini se čuju povici tučene žene) ili "Bolje da slušate radio nego ženu!". Da ne govorimo o nekada čuvenom bilbordu sa nagom balerinom i natpisom "prilagodljiva svakoj podlozi" (reč je o reklami koja treba da proda automobilske gume). Jasno je da prezentovanje žene kao domaćice ili seksualnog objekta samo pospešuje problem seksualnog uznemiravanja, te se rešenje nedvosmisleno mora tražiti u okvirima pravne regulative i dobrih praksi, pažljivo razvijanoj i ispraćenoj implementaciji postojećih odredbi, njihovom usavršavanju, kao i kontinuiranom podizanju svesti o neophodnosti i dobrobitima rodne ravnopravnosti i zabrane diskriminacije u čijim okvirima se nalazi i rešenje problema seksualnog uznemiravanja.

LITERATURA

- (1) BEGANY, J.J., MILBURN, M.A. (2002) Psychological Predictors of Sexual Harassment: Authoritarianism, Hostile Sexism, and Rape Myths, *Psychology of Men & Masculinity*, Vol. 3, 2: 119–126.
- (2) DEKKER, I., BARLING, J. (1998) Personal and Organizational Predictors of Workplace Sexual Harassment of Women by Men, *Journal of Occupational Health Psychology*, Vol. 3, 1: 7-18.
- (3) DI MARTINO, V. et al. (2003) *Preventing violence and harassment in the workplace*, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions (www.eurofound.eu.int/publications/EF02109.htm).
- (4) EUROPEAN AGENCY FOR SAFETY AND HEALTH AT WORK (2000) *The State of Occupational Safety and Health in the EU – Pilot Study, Summary Report*, Luxembourg.
- (5) EUROPEAN COMMISSION (1998) *Sexual harassment in the workplace in the EU*. (http://europa.eu.int/comm/employment-social/equ_opp/documents/harassment98_en.pdf).

Zbornik IKSI, 1-2/2007 – S. Jovanović, B. Simeunović-Patić
„Seksualno uznemiravanje na radu i
aktuelni odgovori”, (str. 139-158)

- (6) FIEDLER, A.M., BLANCO, I.R. (2006) The Challenge of Varying Perceptions of Sexual Harassment: An International Study, *Journal of Behavioral and Applied Management*, Vol. 7, 3: 274-291.
- (7) HUMAN RIGHTS AND EQUAL OPPORTUNITIES COMMISSION (1996) *Sexual Harassment–A Code of Practice* (www.hreoc.gov.au/pdf/sex_discrim/harassment/s7_2_1.pdf).
- (8) HUMAN RIGHTS AND EQUAL OPPORTUNITY COMMISSION (2004) *20 Years On: The Challenges Continue... Sexual Harassment in the Australian Workplace* (www.humanrights.gov.au/sex_discrimination/workplace/challenge_continues/challenge_continues.pdf).
- (9) McCANN, D. (2005) *Sexual Harassment at work: National and International Responses*, Geneva: International Labour Organization.
- (10) OPEN SOCIETY INSTITUTE (2002) *Monitoring the EU Accession Process: Equal Opportunities for Women and Men*, Budapest: OSI.
- (11) PARENT-THIRION, A. et al. (2007) *Fourth European Working Conditions Survey*, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- (12) PRYOR, J.B. et al. (1993) A social psychological analysis of sexual harassment: The person/situation interaction. *Journal of Vocational Behavior*, 42: 68-83.
- (13) ROSEN, N.L., MARTIN, L. (1998) Predictors of Tolerance of Sexual Harassment Among Male U.S. Army Soldiers, *Violence Against Women*, Vol. 4, 4: 491-504.
- (14) RUBENSTEIN, M. (1988) *The dignity of women at work: A report on the problem of sexual harassment in the Member States of the European Communities*, COM V/412, 1087 Office for Publications of the European Communities, Luxembourg.
- (15) RUBENSTEIN, M. (1992) Dealing with sexual harassment at work: The experience of industrialized countries, *Conditions of Work Digest: Combating sexual harassment at work*, Vol. 11.

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – S. Jovanović, B. Simeunović-Patić
„Seksualno uznemiravanje na radu i
aktuelni odgovori”, (str. 139-158)*

- (16) WILLNESS, C.R. et al. (2007) A Meta-analysis of the Antecedents and Consequences of Workplace Sexual Harassment, *Personnel Psychology*, 60 (1): 127–162.

SEXUAL HARASSMENT AT WORK AND CURRENT RESPONSES

The paper discusses the problem of sexual harassment at work whose characteristics have been realised under the wider context of gender (in)equality and discrimination. Particular attention is given to the most important EU acts that prohibit sexual harassment at work and suggest adequate protection mechanisms. It is also given an overview of national legislative in this domain proceeded by conclusion that only a few initial steps in creating the adequate mechanisms of protection from sexual harassment in the workplace have been made so far.

KEY WORDS: sexual harassment / discrimination / equal opportunities / European union / Serbia

SOCIJALNO-PSIHOLOŠKE I KRIMINOLOŠKE KARAKTERISTIKE OSUĐENIKA U OTVORENOM TRETMANU

Zoran Stevanovi *

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Na uzorku od 412 osuđenika koji kaznu zatvora izdržavaju u uslovima otvorenog tretmana - u uslovima minimalnih mera obezbeđenja, ispitivane su socijalne, psihološke i kriminološke karakteristike osuđenika i njihova povezanost. U socijalne karakteristike proučavan je uzrast osuđenika u vremenu vršenja krivičnog dela, nivo obrazovanja, zaposlenost, porodično poreklo i porodični status. Psihološke karakteristike su izučavane preko ispitivanja intelektualnih sposobnosti i patoloških oblika ponašanja za vreme izdržavanja kazne, a kriminološke karakteristike su posmatrane preko vrste učinjenog krivičnog dela, visine kazne i povrata.

Socio-psihološke i kriminološke karakteristike su veoma bitni etiološki faktori u pojavi kriminaliteta i svakako, u sadejstvo sa drugim faktorima utiču na ispoljavanje kriminalnog ponašanja prestupnika. Pored uticaja na opredeljivanje pojedinca za antisocijalno ponašanje, socio-psihološki i kriminološki faktori su veoma važni pri opserviranju ličnosti osuđenika i izradi adekvatnih programa, određivanju oblika i metoda rada u procesu korekcije ponašanja prestupnika.

* Email: zoranstev_iksi@yahoo.com

Zbornik IKSI, 1-2/2007 – Z. Stevanović
„Socijalno-psihološke i kriminološke karakteristike
osuđenika u otvorenom tretmanu”, (str. 159-181)

Analizom ovih faktora saznali smo da je najbrojnija kategorija osuđenika na uzrastu od 23-50 godine života u oko 72%, da većina osuđenika ima srednje obrazovanje, u 64% i da postoji korelacija između uzrasta i obrazovanja u visini od $C=0,32$. Takođe, od ispitivane populacije preko 42% osuđenika nije zaposleno u vreme vršenja krivičnih dela. Većina osuđenika potiče iz porodica sa lošim materijalnim položajem.

Posebno je značajan podatak da je oko 55% osuđenika ispoljavalo patološke oblike ponašanja i da je visok nivo povrata i u ustanovama otvorenog tipa oko 45%.

Struktura osuđenika u otvorenim zavodima je relativno nepovoljna za uspešno funkcionisanje ovih zavoda i da je potrebno bitno promeniti osuđeničku strukturu kako bi se otvorenim zavodima stvorili optimalni uslovi za ispunjenjem osnovnih ciljeva za koje su i formirani. Otvoreni zavodi imaju, realno, najveće šanse da lica koja izdržavaju kaznu zatvora u tom režimu budu osposobljena da, nakon izlaska iz zatvora, prestanu sa vršenjem novih krivičnih dela.

KLJUČNE REČI: *Otvoreni tretman / socijalne karakteristike / psihološke karakteristike / kriminološke karakteristike / nivo obrazovanja / patološke pojave / socijalni status osuđenika / intelektualne sposobnosti.*

UVOD

Reintegracioni koncept izvršenja kazni lišenja slobode zahteva da se u prvom redu polazi od izvršioca krivičnog dela, od potpunog poznavanje njegove ličnosti i svih njegovih karakteristika. Kao što kaže M. Ancel, nije u pitanju kazna koja je sebi cilj, koja nanosi patnju izvršiocu dela, niti je u pitanju iluzija da se takvom kaznom može ukloniti kriminalno ponašanje, već je reč o zaštiti društva putem

resocijalizacije i prevencije.¹ Savremena penologa inicira da se u procesu korekcije ponašanja prestupnika polazi od poznavanja najznačajnijih faktora koji su uzrokovali kriminalno ponašanje. U institucijalizovanom tretmanu prestupnika to se postiže, pored ostalog, i pomoću opsežne opservacije ličnosti, izučavanjem socijalno-kriminoloških faktora i drugih okolnosti koje su dovele do manifestovanja kriminalnog ponašanja prestupnika.

Za uspeh korekcionog procesa prestupnika veoma bitna je individualizacija, jer mere prevaspitanja podjednako ne deluju na sva lica. Kod nekih osuđenika neke mere mogu proizvesti veoma povoljne efekte, a kod drugih, efekti su veoma mali pa čak proizvode i suprotne - negativne efekte. Zato su savremeni kazneni sistemi preokupirani traženjem novih, adekvatnijih oblika tretmana i vrste penalnih institucija koji mogu da ostvare zadate ciljeve kažnjavanja. Kao rezultat tih ideja odnos prema kazni lišenja slobode se bitno menjao i ona ne treba da služi isključivo kažnjavanju, već njegovom učenju života na slobodi (J. Graven) i da bude neka vrsta treninga za slobodu (F. Clerk). Ta koncepcija je zahtevala i sasvim drugačije zatvorske institucije i načine postupanja prema prestupnicima. Koncept reintegracije prestupnika u životne uslove postavlja veoma ozbiljne zahteve u pogledu poznavanja ličnosti osuđenika i njegovih karakteristika, kako bi se odredili adekvatni postupci i programi rada sa njim.

Ovom prilikom prikazujemo rezultate istraživanja socijalno-psiholoških i kriminoloških karakteristika osuđenika koji kaznu zatvora izvršavaju u otvorenim zatvorima, odnosno koji imaju status otvorenog tretmana. Od socijalnih karakteristika, proučavan je uzrast u vreme vršenja krivičnog dela, nivo obrazovanja, zaposlenost, porodično poreklo i materijalni položaj. Psihološki faktori su izučavani preko intelektualnih sposobnosti i ispoljenih patoloških oblika ponašanja u zatvoru. Kriminološke karakteristike su izučavane na osnovu vrste učinjenih krivičnih dela, visine izrečene kazne i povrata.

¹ Milutinović, M. (1973), Kriminologija sa osnovama kriminalne politike i penologije, Drugo dopunjeno izdanje, Savremena administracija, str. 490

1. SOCIJALNE KARAKTERISTIKE OSU ENIKA

Socijalni faktori nesporno imaju veoma značajno mesto u etiologiji kriminaliteta i jedan su od odlučujućih faktora koji dovode do opredeljivanja pojedinca da vrši krivična dela. Socijalni faktori i društvena klima neposredno utiču na uspešnost socijalizacije pojedinca.

a) Uzrast osu enika u vreme izvršenja krivi nog dela

Ispitivan uzorak pripada populaciji odraslih, pod kojim se pojam odraslih podrazumeva ličnost koja je dostigla razvijenost i relativnu zrelost u fizičkom, mentalnom i socijalnom pogledu.² U nauci su različiti stavovi po pitanju kada nastupa odraslo doba, odnosno punoletstvo. Moris Debes, kao donju granicu odrasle ličnosti smatra 21. godinu života, savremeniji autori, kao što je R. B. Lovell, za donju granicu uzima 16 godina, a u našim pozitivnim propisima punoletstvo se smatra sa navršenih 18 godina života. Naravno, u pogledu nivoa biopsihičkih i socijalne zrelosti dolaze do izražaja individualna odstupanja. Analiza uzrasta osuđenika je važan element u sagledavanju pojave kriminaliteta, razvrstavanje osuđenika, određivanje programa postupanja i drugih postupaka koji doprinose uspešnom procesu prevaspitanja i resocijalizacije učinioca krivičnog dela.

Svako ispitivanje faktora od kojih zavisi primena pojedinih oblika i metoda rada sa osuđenim licima, nužno podrazumeva utvrđivanje starosnog doba osuđenika. Na uzrastu se, najčešće, temelji postupak razvrstavanja osuđenika u određene grupe, na radna mesta, uključivanje u obrazovni proces i slično.

U pedagoškoj i psihološkoj literaturi nema jedinstva u periodizaciji odraslog doba, kako u pogledu broja i starosnih granica pojedinih faza tako i u pogledu osnovnih svojstava određenih stupnjeva.

U otvorenom tretmanu u zatvorskim institucijama, u vreme ispitivanja, nalazilo se 39,07% osuđenika koji su u periodu aduacije i ranog zrelog

² Smolovčev, R.: Opšta andragogija, Sarajevo, 1979. str. 138.

doba, 49,77% pripadaju zreloom dobu, 8,98% starijem zreloom dobu, a samo 2,18% dobu starosti.³

Takođe, u osuđeničkoj populaciji sa otvorenim tretmanom, njih 71,61% je na uzrastu od 23-50 godina života. Ovi podaci ukazuju da se radi o onim uzrasnim kategorijama u kojima postoji puna radna sposobnost, pa je i razumljiva pažnja koju društvo poklanja procesu resocijalizacije u kazneno-popravnim zavodima i pokušaju njihovom uključivanju i integraciji u društvene tokove. Nije zanemarujući i procenat osuđenika koji su uzrasta između 18 i 23 godine života (17,23%), koji, po svojim ličnim svojstvima, zahtevaju poseban vaspitni pristup i koji daju mogućnost uspešne korekcije njihovog ponašanja. Kategorija osuđenika preko 60 godina života, koja je zastupljena sa 2,18%, zahteva, takođe, poseban program primeren njihovim karakteristikama.

Istražujući starost osuđenika u otvorenom tretmanu, u vreme izvršenja krivičnog dela, rezultati pokazuju da su odrasli osuđenici, svih uzrasnih kategorija, približno jednako učestvovali u vršenju krivičnih dela. Ova konstatacija se odnosi na uzrastu do 50 godina života, kada znatno opada broj osuđenika koji se posle tog uzrasta odlučuju na vršenje krivičnih dela.

b) Nivo obrazovanja u vreme izvršenja krivičnog dela

Obrazovni nivo je, takođe, jedna od bitnih karakteristika osuđenika koje treba analizirati, kao etiološki činilac kriminalnog ponašanja. U penološkoj literaturi se odavno raspravljalo o pitanju odnosa obrazovanja i kriminalne aktivnosti. Jedna grupa autora zastupa mišljenje po kome kriminalitet opada sa povećanjem stepena obrazovanja, odnosno da raste sa njegovim opadanjem. Zagovornici ove teze to objašnjavaju tako što se pomanjkanje obrazovanja graniči sa neznanjem, nepromišljenošću i neshvatanjem da određene

³ Ova podela je izvršena prema periodizaciji koju je dao Ž. Jašović u Penološkoj Andragogiji, Naučna knjiga, Beograd, 2000. str. 91, po kojoj je period sazrevanja (adulacije) od 18-20. god; rano zrelo doba, od 20-30; zrelo doba od 30-45, starije zrelo doba od 45-60 i doba starosti preko 60 godina.

aktivnosti mogu biti društveno opasne i kao takve zabranjene. Drugi stav, o povezanosti obrazovanja i kriminaliteta, ne pridaje višem stepenu obrazovanja antikriminalni značaj, već, naprotiv, smatra da viši nivo obrazovanja može biti faktor delinkventnog ponašanja. Veća obrazovanost može naoružati čoveka potrebnim znanjima za određene specijalnosti u vršenju krivičnih dela. Garofalo je isticao da "škola ne smanjuje zločin".⁴

Mnogobrojna istraživanja obrazovanja kao etiološkog faktora u pojavi kriminaliteta pokazuju da se među delinkventima nalazi veći broj lica sa nižim obrazovanjem, sa nižim nivoom kulture, što ne znači da i obrazovani ljudi ne čine krivična dela. Opšte je mišljenje da znanje i obrazovanje jačaju socijalne elemente koji inhibiraju izvršenje nezakonite radnje. Svakako, može se zaključiti da škola igra veliku i značajnu ulogu u pogledu sazrevanja i formiranja ličnosti i suzbijanju kriminaliteta. Iz te činjenice i proizilazi da odnos obrazovanja i kriminaliteta predstavlja jedno relativno važno pitanje, koje dobija različite oblike i značaj zavisno od opštih uslova života datog društva, od ličnih karakteristika pojedinca i drugih okolnosti. Iz tih razloga se obrazovanje i smatra kao jedan od vidova tretmana koji treba primenjivati u procesu korigovanja ponašanja delinkvenata. Ostvarivanje obrazovnog tretmana u procesu resocijalizacije prestupnika zahteva adekvatno planiranje, jer ukoliko se program realno ne zadaje kod pojedinih prestupnika dolazi do gubljenja samopouzdanja i vere u svoje sposobnosti.⁵

U analizi strukture osuđenika u otvorenim zavodima izučavana je distribucija ovog obeležja u uzorku koji je dat u tabela 1. Osnovni zadatak u ovoj analizi jeste pokušaj da se odgovori na pitanje na kom obrazovnom nivou je veća učestalost izvršioaca krivičnih dela, s jedne strane, i koji je obrazovni nivo osuđeničke populacije za koju treba organizovati obrazovni proces u zavodu, s druge strane.

⁴ Milutinović, M.: Kriminologija, Savremena administracija, Beograd, 1973. str. 302-303.

⁵ Stevanović, Z. (1986), Uloga i značaj realizacije obrazovnog dela tretmana u radu sa maloletnicima, Penološki glasnik, Republičko udruženje penologa br. 1-2. Beograd, str. 107.

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – Z. Stevanović
„Socijalno-psihološke i kriminološke karakteristike
osuđenika u otvorenom tretmanu”, (str. 159-181)*

Tabela 1.

Školska sprema	broj	%
1. Bez škole	8	1,94
2. Nepotpuna osmogodišnja škola	22	5,34
3. Potpuna osmogodišnja škola	41	9,96
4. Nepotpuna srednja škola	37	8,98
5. Škola za KV radnike	38	9,22
6. Završena srednja škola	204	49,52
7. Škola za VKV radnike	15	3,64
8. Započete, ali nedovršene studije	24	5,82
9. Završena viša ili visoka škola	23	5,58
Ukupno:	412	100,00

Prema dobijenim podacima, osuđenici se mogu grupisati u četiri celine:

(a) osuđenici bez škole i sa nepotpunom osmogodišnjom školom zastupljeni su u 7,28%;

(b) osuđenici sa osmogodišnjom školom i nepotpunom srednjom školskom spremom prisutni su u 18,94% slučajeva;

(v) osuđenici sa završenom srednjom školskom spremom, započetim ali nedovršenim studijama i školom za KV radnike u 64,56% slučajeva i

(g) grupacija osuđenika sa visokom i višom školskom spremom i sa školom za VKV radnike prisutna je u 9,22% slučajeva.

Ako dalje grupišemo podatke iz tabele 1, može se zaključiti da je 26,22% osuđenika bez završene srednje škole, a 73,78% osuđenika sa završenom srednjom i više od srednje škole, u vreme izvršenja krivičnog dela. Upoređujući podatke iz prikazanog istraživanja, sa dobijenim podacima D. Radovanovića,⁶ na uzorku od 359 osuđenika u zatvorenom zavodu, rezultati su bitno različiti. U istraživanjima D. Radovanovića utvrđeno je da su u 89,40% slučajeva osuđenici u

⁶ Radovanović, D.: Svojstva osuđenika i zatvorski tretman, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 1988. g. str. 14 –15.

zatvorenom domu imali obrazovanje ispod nivoa srednje škole, a samo 10,60% srednje i iznad srednjeg obrazovanja.

Posmatrano na nivou osuđeničke populacije u svim zatvorima u Srbiji⁷ obrazovni nivo je sledeći:

a) osuđenici bez škole i sa nepotpunom osmogodišnjom školom zastupljeni su u 13,17%;

(b) osuđenici sa osmogodišnjom školom i nepotpunom srednjom školskom spremom prisutni su u 36,85% slučajeva;

(v) osuđenici sa završenom srednjom školskom spremom, započetim ali nedovršenim studijama i školom za KV radnike prisutni su u 46, 18% slučajeva i

(g) grupacija osuđenika sa visokom i višom školskom spremom i sa školom za VKV radnike prisutna je u 3,80% slučajeva.

Polazeći od dobijenih rezultata u pogledu obrazovnog nivoa osuđenika koji se nalaze u otvorenim zavodima, pre dolaska na izdržavanje kazne zatvora, može se postaviti dilema da li zavod treba da organizuje redovni obrazovni proces, za koju kategoriju osuđenika i u kom vidu. Svakako da je situacija u pogledu obrazovanja na nivou cele osuđeničke populacije u Srbiji nepovoljna i da je neophodno na mnogo ozbiljniji način pristupiti organizovanju obrazovnog procesa u zatvorskim institucijama.

v) Nivo obrazovanja i uzrast osuđenika

Povezanost nivoa obrazovanja i uzrasta osuđenika je od značaja za razumevanje problema određivanja tretmana, a od posebnog je značaja i za proces institucionalne resocijalizacije. Uticaj nivoa obrazovanja i uzrasta na vršenje inkriminiranih radnji i njihova povezanost omogućava penolozima da sačine adekvatne vaspitne mere koje treba, u toku izdržavanja kazne, da se primene prema osuđenim licima. U tabeli 2. ispitivana je povezanost između nivoa

⁷ Godišnji izveštaj Uprave za izvršenje zavodskih sankcija za 2006. godinu.

obrazovanja i uzrasta osuđenika, pre izvršenog krivičnog dela, za osuđenike koji imaju status otvorenog tretmana.

Tabela 2.
 Odnos između nivoa obrazovanja i uzrasta osuđenika pre izvršenog krivičnog dela

Nivo obrazovanja	U z r a s t										Ukupno	
	18-23		24-27		28-39		40-49		50 i >		N	%
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%		
Bez škole i nep. osmogod.	2	2,67	3	3,0	7	5,8	12	13,9	6	13,4	30	
U redu %	6,67		10,00		23,33		40,00		20,00		100,00	
Osmog. škola i nepot. srednja	10	13,33	18	22,22	24	19,83	19	20,88	7	15,90	78	
U redu %	12,82		23,08		30,77		24,36		8,97		100,00	
Škola za KV i VKV adnike	5	6,67	11	13,58	14	11,57	15	16,48	8	18,18	53	
U redu %	9,43		20,75		26,43		28,30		15,09		100,00	
Srednja škola i nedovršene studije	58	77,33	47	58,02	70	57,85	36	39,56	17	38,34	228	
U redu %	25,44		20,61		30,70		15,79		7,46		100,00	
Viša i visoka školska sprema	-	-	2	2,48	6	4,96	9	9,89	6	13,64	23	
U redu %	-		8,70		26,09		39,12		26,09		100,00	
UKUPNO	75	100,00	81	100,00	121	100,00	91	100,00	44	100,00	412	

$\chi^2=42,18$; $p<0,01$; $C=0,32$

Pomoću χ^2 utvrđeno je da postoji značajnost razlike između frekvencija u kategorijama dveju varijabli, a pomoću koeficijenta kontingencije (C) ustanovljena je korelacija na nivou 0,01 - što znači da između varijable uzrasta i varijable nivoa obrazovanja osuđenika, pre izvršenog krivičnog dela, postoji i statistički je značajna povezanost. Iz tabele 2. može se zaključiti da su osuđena lica, do 23. godine života, u vreme izvršenja krivičnog dela, imali najmanje srednje obrazovanje i to u 84,00% slučajeva, osuđenici uzrasta od 24-27 god.

74,08%, osuđenici uzrasta od 28-39 god. 74,39%, od 40-49 65,30% i preko 50. god. 70,50%.

Na osnovu ovih podataka može se zaključiti da je veći broj mlađih osuđenika imao završenu srednju školu, a da je veći broj starijih osuđenika (iznad 28 god.) imao, češće, više i visoko obrazovanje. Takođe, ispitivani uzorak karakteriše i to da su osuđenici uzrasta iznad 40. godine života najučestaliji u kategoriji obrazovanja – bez škole i sa nezavršenom osmogodišnjom školom (60,00%), ali su i najbrojniji i u kategoriji sa višom i visokom školskom spremom (23,53%) I pored značaja povezanosti ove dve varijable, nivo obrazovanja osuđeničke populacije nije relevantan etiološki faktor koji je značajno uticao na vršenje krivičnih dela. Moguće je da su drugi faktori bili dominantniji u opredeljenju pojedinca za vršenje krivičnih dela.

g) Zanimanje i zaposlenost osuđenika

Zanimanje i zaposlenost spadaju u osnovna socijalna obeležja i sigurno da mogu biti značajan etiološki faktor u ispoljavanju delinkventnog ponašanja. Stoga su i uzeta ova socijalna obeležja kao varijable u istraživanju.

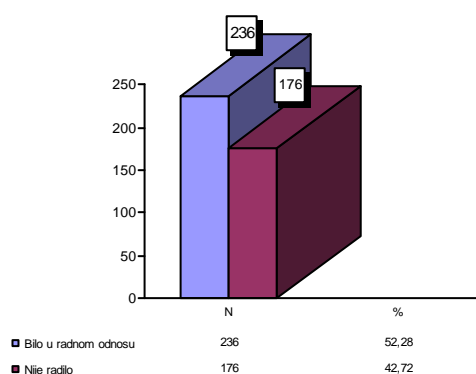
Kriminološka i penološka istraživanja pokazuju da zanimanje i zaposlenost, odnosno, nezaposlenost i kriminalitet mogu biti međusobno povezana i ona imaju smisla sa etiološkog stanovišta, pa ih stoga treba saznati u procesu izučavanja kriminaliteta. Zanimanje i zaposlenost biće posmatrani, prevashodno, kao karakteristike osuđeničke populacije u otvorenim kazneno-popravnim zavodima i kao preduslovi dela tretmana koji se ostvaruje u zavodima.

Najveći procenat osuđenika stručno je osposobljen na nivou KV i VKV radnika, i to u 40,29% slučajeva, zatim 25,00% osuđenika su bez zanimanja ili su nekvalifikovani ili polukvalifikovani radnici, 15,54% osuđenika ima neko od službeničko-administrativnih zanimanja sa srednjom, višom ili visokom školskom spremom, a 19,17% su sa drugim zanimanjima. Rezultati ispitivanja ukazuju da postoji određena povezanost između obrazovnog nivoa i zanimanja. Tako je utvrđeno da oko 26% ispitivane populacije nema srednje obrazovanje, a da istovremeno njih

oko 25% nema nikakve kvalifikacije u oblasti zanimanja. Taj približan procenat, između nivoa obrazovanja i nivoa zanimanja, ukazuje da su te dve varijable povezane.

Što se tiče zaposlenja, u vreme izvršenja krivičnog dela, podaci pokazuje visok procenat nezaposlenosti, što nije neočekivan rezultat imajući u vidu opštu nezaposlenost u zemlji. Zabrinjavajuća je činjenica da je tolika nezaposlenost u populaciji koja je relativno mlada i u punoj fizičkoj snazi, kao i činjenici da se radi o osobama koje su osuđene na kratke kazne zatvora.

Grafikon 1.
Grafički prikaz zaposlenosti osuđenika u vreme izvršenog krivičnog dela

Pretpostavka je da u zavodima koji izvršavaju duže kazne zatvora, procenat nezaposlenosti i povrata je znatno veći i može se sa sigurnošću očekivati povezanost zaposlenja i kriminalnog ponašanja. Na uzorku od 412 osuđenika u otvorenim zavodima, njih 236 ili 57,28% je, u vreme izvršenja krivičnog dela, bilo u radnom odnosu, a 176 ili 42,72% nije radilo.

Zanimanje i zaposlenje osuđenika, u vreme izvršenja krivičnog dela, posmatrano je kao karakteristika osuđeničke populacije koju je potrebno u institucionalnim uslovima otvorenog režima uključiti u tretman i osposobiti za uspešnu adaptaciju po izlasku sa izdržavanje kazne, o čemu će biti i u delu o tretmanu.

d) Porodici i materijalni status osuđenog

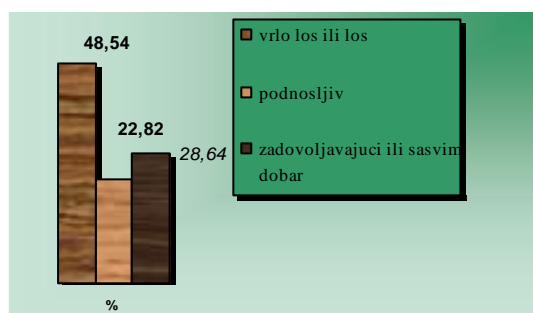
Pod porodičnim i materijalnim statusom osuđenika podrazumevamo stanje u kome se osuđenik nalazio u vreme izvršenja krivičnog dela, sa aspekta bračnog stanja, sa kim je živeo pre izvršenja krivičnog dela, odnosi u porodici i kakvog je bio materijalnog stanja. Ove varijable su sagledane radi sticanja potpunije slike o osuđenim licima, na osnovu koje se može sačiniti sveobuhvatniji tretman.

Ispitivan uzorak osuđenika pokazuje da je njih 221 ili 53,64% bilo u bračnoj zajednici, 152 ili 36,89% nije bilo oženjeno, a 39 ili 9,47% bilo je razvedeno ili im bračni drug nije bio živ. Što se tiče podatka sa kime su osuđenici živeli, njih 35,68% je živelo sa roditeljima, 26,94% sa suprugom i sa decom, 22,57% sa suprugom i decom, ali kod roditelja (bilo njegovih ili ženinih), a samo su 14,81% osuđenika živeli sami.

Odnosi u porodici su, takođe, značajan podatak za shvatanje i objašnjenje kriminalnog ponašanja osuđenika. Na osnovu ispitivanja utvrđeno je da se 74,76% osuđenika izjašnjava da su im odnosi u porodici dobri ili sasvim dobri, a da su samo u 16,75% slučajeva odnosi uglavnom loši ili vrlo loši. Prema tome, može se zaključiti, da je relativno mali broj osuđenika, odnose u porodici doživljavao kao loše, što je u svakom slučaju subjektivna ocena koja i ne mora da odražava realno stanje.

Izjašnjavajući se o materijalnom položaju (grafikon 2), osuđenici su istakli da je njih u 48,54% živelo u vrlo lošim ili lošim materijalnim uslovima, 22,82% u podnošljivim, a 28,64% da su živeli u zadovoljavajućim ili sasvim dobrim materijalnim uslovima.

Grafikon 4.
Materijalni položaj osuđenika u vreme izvršenja krivičnog dela

Rezultati pokazuju da je značajan broj osuđenika, u vreme izvršenja krivičnog dela, živelo u teškim materijalnim uslovima, što je i očekivano imajući u vidu visok nivo nezaposlenosti i prisustvo ekonomske krize u zemlji. Svakako, da su faktori nezaposlenost i loš materijalni položaj povezani i da su, predstavljali značajan etiološki element u opredeljivanju osuđenika za vršenje krivičnih dela.

2. PSIHOLOŠKE KARAKTERISTIKE OSUĐENIKA

a) Intelektualne sposobnosti

Poznavanje ličnosti je od posebnog značaja za razumevanje ponašanja osuđenih i za prilagođavanje pojedinih oblika tretmana individualnim svojstvima. Samo programi postupanja, prilagođeni ličnim svojstvima i karakteristikama osuđenika, mogu uspešno da utiču na korekciju ponašanja pojedinca i uspešno prevaspitanje. U izučavanju karakteristika osuđeničke populacije u otvorenom tretmanu, analizirane su intelektualne sposobnosti osuđenika i oblici patološkog ponašanja u zatvoru.

Izučavajući intelektualne sposobnosti osuđenih lica prema kojima se primenjuje otvoreni tretman, utvrđeno je da veliki broj osuđenika ne prolazi fazu opserviranja ličnosti i da nema podataka o osobinama ličnosti. Jedan broj otvorenih zavoda ne vrši sociopsihološka, kriminološka i pedagoška ispitivanja osuđenih lica, zbog nedostatka kadrova koji su osposobljeni za opservaciju osuđenih lica. Nedostatak ovih podataka onemogućava donošenje pouzdanijih zaključaka o ulozi subjektivnih faktora u ispoljavanju ponašanja osuđenika, kao i njihovoj ulozi u izradi tretmana. I pored nepotpunih podataka o intelektualnim sposobnostima osuđenih lica, u tabeli br. 3. prikazan je distribucija intelektualnih sposobnosti ispitanih osuđenika.

Tabela 3.
Intelektualne sposobnosti osuđenih lica

Nivo intelektualnih sposobnosti	N	%
1. Natprose ne intelektualne sposobnosti	1	0,24
2. Prose ne intelektualne sposobnosti	228	55,34
3. Ispodprose ne intelektualne sposobnosti	26	6,31
4. Tupost i umna zaostalost	10	2,43
5. Nepoznate-nisu merene	147	35,68
Ukupno:	412	100,00

Iz tabele se vidi da su kod 265 osuđenika ili u 64,32% slučajeva ispitivane intelektualne sposobnosti, a da kod 147 ili 35,68% osuđenika nisu ispitivane, što u značajnoj meri ograničava mogućnost ozbiljnijeg zaključivanja o ulozi i značaju inteligencije u procesu planiranja tretmana. Poseban nedostatak nepoznavanje intelektualnih sposobnosti osuđenika se odražava na nemogućnost potpune individualizacije tretmana u procesu prevaspitanja osuđenika. I pored nepotpunih podataka, utvrđeno je da je kod ispitivanih osuđenika, njih oko 86% svrstano u kategoriju prosečnih intelektualnih sposobnosti, a oko 14% osuđenika pripada kategorijama ispodprosečnih sposobnosti. Znači, radi se o populaciji osuđenika koja je po svojim intelektualnim sposobnostima

na nivou proseka i da se prema njima mogu primenjivati svi oblici i metodi vaspitnog rada koji odgovaraju normalnoj populaciji. Ispitivanje drugih psihičkih funkcija ličnosti prestupnika je veoma skromno i gotovo i da se ne vrši. Kao razlog takvog nepotpunog opserviranja je u vrlo kratkom boravku osuđenika u prijemno-opservaciono odeljenje, velika fluktuacija osuđenika, ali i nedostatku odgovarajućih kadrova.

Ovakvo stanje, u pogledu neosposobljenosti otvorenih zavoda za potpuno ispitivanje ličnosti osuđenih lica, treba menjati, posebno što bez potpunog poznavanje kompletne ličnosti osuđenika nije moguća izrada adekvatnog tretmana i dobra selekcija osuđenih za otvorene zavode, kao najvažniji uslovi uspešnog rada ovih zavoda.

b) Patološki oblici ponašanja osuđenika

Pod patološkim oblicima ponašanja osuđenika i njihovih porodica, u ovom radu, podrazumevamo: intelektualnu deficitarnost, psihopatiju, neurotičnost, alkoholizam, narkomaniju i homoseksualizam. Podaci o patološkim oblicima ponašanja osuđenika dobijeni su od zavoda, i oni su rezultat stručnih konstatacija i u visokom procentu su pouzdani. Nažalost, to su jedini podaci o ličnosti osuđenih lica, jer zavodi nisu osposobljeni za potpuniju i stručniju opservaciju osuđenika. Dobijeni rezultati su stavljeni u korelacioni odnos sa drugim karakteristikama osuđenika.

Iz podataka dobijenim proučavanjem dokumentacije koju vode zavodi, može se zaključiti da postoji širok spektar ispoljenih patoloških oblika ponašanja osuđenika u otvorenim zavodima. Na osnovu analize dobijenih podataka može se zaključiti sledeće:

(a) da je od 412 osuđenika kod 227 ili 55,10% utvrđen neki od oblika patološkog ponašanje;

(b) od osuđenika koji ispoljavaju patološko ponašanje, njih 98 ili 43,17% ispoljava sklonost prema toksikomaniji, 85 osuđenika ili 37,44% manifestovalo je neurotično ponašanje, 31 osuđenik ili 13,66% ispoljava psihopatske karakteristike, a u 2,20% slučajeva su ispoljavali homoseksualne tendencije i druge vidove patološkog ponašanja.

Ovako visok stepen ispoljenih psihopatoloških oblika ponašanja osuđenika u otvorenim zavodima je, prilično, iznenađujući, imajući u vidu da se radi o kategoriji osuđenika koji su učinili lakša krivična dela i u većini slučajeva su primarni delinkventi. Ovde se s'pravom može postaviti pitanje - u kom stepenu zavodska sredina i režim doprinose ispoljavanju ovakvih oblika ponašanja i koje mere treba primeniti u procesu eliminisanja ovih oblika ponašanja? Takođe, nameće se i pitanje selekcije osuđenika, koja je očigledno neadekvatna za karakter režima koji treba da karakteriše otvorene zavode.

Objašnjenje za ovako veliki procenat ispoljenog patološkog ponašanja u otvorenom tretmanu može se objasniti i podatkom da je došlo do izrazitog manifestovanja patoloških oblika ponašanja u celokupnom zatvorskom sistemu u Srbiji. Prema podacima za 2006. godinu u svim zatvorima u Srbiji registrovano je preko 1000 alkoholičara, oko 4000 narkomana, preko 400 samopovređivanja, oko 90 pokušaja samoubistava, 9 samoubistva, preko 1600 infektivno obolelih i sl. U 2006. godini, na nivou zatvorskog sistema bilo je oko 300.000 osuđeničkih bolničkih dana.

Kada se ovo sve ima u vidu, može se zaključiti da je u zatvorima svih tipova i vrsta smeštena veoma složena osuđenička populacija kojoj više treba ozbiljna psihološko psihijatrijska terapija od realnih mogućnosti primene klasičnih metoda resocijalizacije.

3. KRIMINOLOŠKE KARAKTERISTIKE OSUĐENIKA

U cilju potpunijeg sagledavanja osuđeničke populacije, koja se nalazi na izvršenju kazne lišenja slobode u kazneno-popravnim zavodima otvorenog tipa, neophodno je prikazati strukturu osuđenika i sa kriminološkog aspekta. U ovoj studiji analizirana je vrsta izvršenih krivičnih dela, visina izrečenih kazni zatvora i ranija osuđivanost.

Saznanja o kriminološkim karakteristikama osuđeničke populacije, uz psihološka i sociološka saznanja, daju potpuniju sliku o osuđenom licu. Podaci o sociopsihološkim i kriminološkim karakteristikama osuđenika predstavljaju osnov za razumevanje kriminaliteta, objašnjenje i tumačenje ove društvene pojave. Prevladavajući značaj ovih pojava je

u izradi programa postupanja, korekciji pojedinih osobina ličnosti i promeni negativnih stavova i uverenja osuđenika. Promenom pojedinih oblika osuđenikovog ponašanja, stvaraju se uslovi za prihvatanje pozitivnih obrazaca ponašanja i, istovremeno, stvaranje uslova za uspešno uključivanje u životnu sredinu.

a) Vrste krivičnih dela

Ispitujući osuđeničku populaciju u otvorenom tretmanu, sa aspekta vrste izvršenog krivičnog dela, utvrdili smo da su krivična dela protiv imovine najučestalija sa 40,05%, zatim krivična dela protiv bezbednosti javnog saobraćaja sa 13,59%, krivična dela protiv života i tela u 11,65%, krivična dela protiv morala i dostojanstva sa 5,34%, krivično delo nedozvoljeno držanje oružja sa 5,10%, krivično delo protiv službene dužnosti sa 4,37% i krivično delo neovlašćena proizvodnja i stavljanje u promet opojnih sredstava sa 4,12%. U kategoriju ostalih krivičnih dela izjasnilo se 15,78% osuđenika.

Posmatrajući strukturu osuđenika, u otvorenim zavodima, po učinjenim krivičnim delima, uočava se da izvršiocima krivičnih dela protiv morala i dostojanstva ličnosti i izvršiocima krivičnih dela nedozvoljene proizvodnje i stavljanja u promet opojnih sredstava, po opšte prihvaćenim kriterijima nisu za otvorene zavode. Ovaj stav potvrđuju i podaci iz tabele 14, iz koje se vidi da se povratak kod ovih krivičnih dela kreće između 55-66%.

b) Vrste krivičnih dela i uzrast osuđenika

Upoređivanjem vrste krivičnih dela sa uzrastom osuđenika u vreme izvršenja krivičnog dela, utvrđen je stepen povezanosti ove dve varijable. Njihova povezanost i međusobni odnosi su značajni za izradu i realizaciju individualnog tretmana.

Analizirajući dobijene rezultate, utvrđeno je da postoji povezanost između uzrasta i vrste krivičnih dela. Naime, svaki interval starosti pokazuje svoje karakteristike koje se odnose na vrstu učinjenih krivičnih dela. Osuđenici na uzrastu od 18-23 godine, najčešće su vršili krivična

dela protivu imovine i to u 53,52%, zatim krivična dela protivu života i tela u 22,55%, krivična dela nedozvoljene proizvodnje i stavljanja u promet droge u 9,86% i krivična dela protivu morala i dostojanstva u 5,63%. Osuđenici na uzrastu od 24-27 god. su, takođe, u 46,67% vršili krivična dela protivu imovine, u 12,22% krivična dela protivu života i tela, zatim krivična dela protivu morala i dostojanstva u 10,00%, krivična dela protivu bezbednosti javnog saobraćaja u 8,98%, krivična dela protivu službene dužnosti i krivična dela nedozvoljenog posedovanja opojnih sredstava. Na uzrastu 28-39 god. imovinska krivična dela su zastupljena u 42,86%, krivična dela protivu života i tela u 10,71% slučajeva, krivična dela protivu bezbednosti javnog saobraćaja i krivična dela protivu morala i dostojanstva u 6,25%, a krivična dela nedozvoljenog držanja i nošenja oružja sa 4,46%. Interesantno je napomenuti da je 23,22% osuđenika učinilo krivična dela van nabrojanih krivičnih dela (u kategoriju ostala dela). Starosna grupacija osuđenika od 40-49 godina, najviše je vršila krivična dela imovinske prirode i to u 35,48%, zatim iz oblasti saobraćaja u 20,43%, nedozvoljeno držanje i nošenje oružja u 8,60%, krivično delo protivu morala i dostojanstva u 7,53% i krivično delo protivu službene dužnosti u 5,38% slučajeva. Takođe, i u ovom uzrastu u 20,43% vršena su krivična dela u kategoriji "ostala dela". I najzad, u intervalu preko 50 godina, na prvom mestu su krivična dela iz saobraćaja sa 43,48%, zatim krivična dela protivu službene dužnosti sa 10,87%, oružje i krivično delo protivu imovine sa 8,70% i krivično delo protivu života i tela sa 4,35%.

Logično se postavlja pitanje koji su razlozi da su osuđenici mlađeg uzrasta činili učestalije teža krivična dela. Jedan od odgovora je u činjenici što se u otvorene zavode šalju prvi put osuđena lica, a u većini slučajeva su na tom uzrastu prvi put osuđivani, kao i nepoštovanje kriterija za selekciju osuđenika za otvorene zavode. Jedan od elemenata za objašnjenje ovih rezultata je i činjenica da poslednjih godina sve veći broj veoma mladih osoba vrši veoma teška i brutalna krivična dela sa elementima nasilja.

v) Visina kazne

Visina kazne predstavlja jednu od najrelevantnijih karakteristika osuđeničke populacije. Njen značaj, svakako, je važan i za otvorene zavode kao institucije sa posebnim karakteristikama u kojima je zastupljen režim koga karakteriše atmosfera poverenja i tolerancije, kako među osuđenicima, tako i između osuđenika i osoblja zavoda, mogućnost slobodnog kretanja i minimalan nadzor nad osuđenim licima. Visina kazne je značajna za selekciju osuđenih u otvorene zavode, internu klasifikaciju osuđenika, utvrđivanje programa postupanja i sl. Njena relevantnost je veoma bitna za ukupno ponašanje osuđenika, jer je visina kazne veoma važan element prihvatanja kazne i adaptacije osuđenika na zavodske uslove života. Sigurno da od visine kazne zavisi i organizacija režima života u zavodu, radno angažovanje, obrazovanje, stručno usavršavanje, vaspitni rad i mnoge druge aktivnosti zavoda.

Najbrojnija populacija osuđenika u otvorenom tretmanu je iz kategorije koji su osuđeni na kaznu zatvora od 6-12 meseci sa 56,32%, zatim osuđenici sa kaznama od 3-6 meseci u 21,60%, a u znatno manjem broju su osuđenici sa kaznama od 12-24 meseci ili 5,58% i preko dve godine je 28 ili 6,80% osuđenika. Ako posmatramo dve najbrojnije grupacije osuđenika, dolazimo do činjenice da je u otvorenim zavodima u Srbiji, u trenutku ispitivanja, 77,93% osuđenika sa kaznom u visini između 3 meseca i 12 meseci, odnosno, u ovim zavodima se nalazi 87,62 % osuđenika sa kaznom do jedne i jedne godine zatvora.

U svakom slučaju, visina kazne je jedan od značajnih elemenata koji u značajnom stepenu utiču na izradu tretmana, kako na nivou zavoda tako i na nivou pojedinca (osuđenika), koji, uz ostale karakteristike, opredeljuje sadržaj rada sa osuđenim licima. O povezanosti varijable visine kazni sa drugim varijablama biće reči u delu koji govori o tretmanu.

g) Ranija osuđivanost

Ranija osuđivanost je karakteristika osuđenika kojoj se u svim istraživanjima i izučavanjima osuđeničke populacije pridaje veoma

važan značaj. To je i razumljivo, imajući u vidu da je to obeležje koje je najbolji pokazatelj ostvarenja cilja i svrhe prethodne kazne, kao i pokazatelj težine kriminalnog ponašanja i složenost ličnosti izvršioca krivičnih dela. U ovom radu ranija osuđivanost, kao varijabla, se posmatra kao element opšte strukture osuđenika u otvorenim zavodima, njihov stepen prisutnosti koji pokazuje valjanost kriterija selekcije osuđenika za ove zavode. U sledećem odeljku rada biće dovedena u vezu sa vaspitnim postupcima i stavovima osuđenika koji karakterišu otvorene zavode.

Većina penologa smatra da povratnike karakteriše usporen proces resocijalizacije zbog čvršće kriminalne struktuiranosti sa navikama i ponašanjem koja nisu društveno prihvatljiva i sa niskom motivacijom za promenom takvog modela ponašanja. Grupacija povratnika se vrlo brzo međusobno struktura i stvara svoj vrednosni sistem koji je, po pravilu, u suprotnosti sa vrednosnim sistemom zavoda i osuđenih lica koji se prvi put nađu u zavodu. Uticaj ranijeg "osuđeničkog staža" i iskustva, može biti veoma važno za ponašanje u zavodu, za prilagođavanje tog ponašanja pravilima kućnog reda,⁸ ili za stvaranje neformalnih odnosa među osuđenicima. Brojni penolozi smatraju da što duže provedeno vreme u zatvoru utiče na sve manji obim prihvatanja normi i tretmana u zavoda. Za razliku od osuđenika koji su ranije osuđivani, primarni osuđenici češće prihvataju formalni sistem u zavodu, režim i vrednosni sistem zavoda, a to olakšava proces prevaspitanja.

U otvorenim zavodima nalazi se oko 55% primarnih osuđenika, a oko 45% osuđenika koji su ranije osuđivani. Posebno nepovoljna činjenica je što je oko 18% osuđenika dva i više puta osuđivana, a to je za otvoreni tretman posebno otežavajuća okolnost u ostvarivanju ciljeva ovih zavoda. Ovakva struktura osuđenika jasno ukazuje na probleme koji zavodi ovog tipa imaju u realizaciji vaspitnog programa.

⁸ Wheeler, S.: Role Conflict in Correctional Communities, deo u Chango, Holt, Rinerhart and Winston, N. J., 1061.

U analizi povratničke populacije koja se nalazi u otvorenim zavodima, utvrđeno je da, od ukupnog broja povratnika, njih 32,10% je osuđivano kaznom do 3 meseca, 28,40% do 6 meseci, 23,46% do jedne godine a 16,04% na kazne zatvora preko jedne godine. Ako grupišemo pojedine intervale, dobićemo da je oko 60% potvratnika ranije osuđivano kaznom do 6 meseci, a oko 84% na kaznu kraću od jedne godine. Preko jedne godine ranije je osuđivano oko 16% osuđenika. Dobijeni rezultati pokazuju da su povratnici u otvorenim zavodima, najčešće osuđivani na kratke kazne zatvora i za krivična dela manje društvene opasnosti.

ZAKLJU AK

Socio-psihološke i kriminološke karakteristike su veoma bitni etiološki faktori u pojavi kriminaliteta i svakako, u sadejstvo sa drugim faktorima utiču na ispoljavanje kriminalnog ponašanja prestupnika. Pored uticaja na opredeljivanje pojedinca za antisocijalno ponašanje, socio-psihološki i kriminološki faktori su veoma važni pri opserviranju ličnosti osuđenika i izradi adekvatnih programa, određivanju oblika i metoda rada u procesu korekcije ponašanja prestupnika.

Analizom ovih faktora na populaciji osuđenika koji su raspoređeni u otvoreni tretman, došli smo do saznanja da je najbrojnija kategorija osuđenika na uzrastu od 23-50 godine života u oko 72%, da većina osuđenika ima srednje obrazovane, u 64% i da postoji korelacija između uzrasta i obrazovanja u visini od $C=0,32$. Takođe, od ispitivane populacije preko 42% osuđenika nije zapošljeno u vreme vršenja krivičnih dela. Većina osuđenika potiče iz porodica sa lošim materijalnim položajem.

Posebno je značajan podatak da je oko 55% osuđenika ispoljavalo patološke oblike ponašanja i da je visok nivo povrata i u ustanovama otvorenog tipa oko 45%.

Struktura osuđenika u otvorenim zavodima je relativno nepovoljna za uspešno funkcionisanje ovih zavoda i da je potrebno bitno promeniti osuđeničku strukturu kako bi se otvorenim zavodima stvorili optimalni uslovi za ispunjenjem osnovnih ciljeva za koje su i formirani. Otvoreni

zavodi imaju, realno, najveće šanse da lica koja izdržavaju kaznu zatvora u tom režimu budu osposobljena da, nakon izlaska iz zatvora, prestanu sa vršenjem novih krivičnih dela.

LITERATURA

- (1) Milutinović, M. (1973), Kriminologija sa osnovama kriminalne politike i penologije, Drugo dopunjeno izdanje, Savremena administracija, Beograd .
- (2) Radovanović, D. (1988): Svojstva osuđenika i zatvorski tretman, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd,
- (3) Smolovčev, R. (1979).: Opšta andragogija, Sarajevo,
- (4) Stevanović, Z. (1986), Uloga i značaj realizacije obrazovnog dela tretmana u radu sa maloletnicima, Penološki glasnik, Republičko udruženje penologa br. 1-2. Beograd. .
- (5) Wheeler, S.: Role Conflict in Correctional Communities, deo u Chango, Holt, Rinerhart and Winston, N. J.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL AND CRIMINOLOGICAL CHARACTERISTICS OF CONVICTS UNDER OPEN TREATMENT

By studying the sample of 412 convicts serving the prison sentence in an open-regime treatment (under the conditions of minimal security measures imposed) the social, psychological and criminological characteristics of convicts were explored. Examined social characteristics include the age at the time of committing the crime, level of education, employment, family background and family status. Psychological characteristics were explored by examining the intellectual abilities and pathological behavior during the sentence serving, while criminological characteristics have been observed by examining the offence type, sentence length and recidivism.

Socio-psychological and criminological characteristics are very important factors in criminality causation; in a mutual interaction with another factors they apparently affect criminality. The socio-psychological and criminological factors are also very important for an observation of convict's personality and preparing of adequate treatment programs, determining of forms and methods of working within the process of correcting the convicts' behavior.

The analysis of these factors revealed that the most convicts (72%) fall into the age group 23-50; the most convicts (64%) have the high school level of education; and that there is a correlation between the age and educational level ($C=0,32$). Also, more than 42% of convicts were unemployed at the time of committing their crime. The majority of the convicts come from families with poor economic conditions.

It is particularly important that around 55% of convicts expressed pathological forms of behavior while there is also a high level of recidivism in open-type institutions (around 45%).

The structure of convicts in open-type institutions is quite detrimental for the effective functioning of these institutions; it is necessary to change the structure of prisoners in order to reach the optimal circumstances for achieving the aims that open institutions were established for. Open institutions actually give best chances for preparing of convicts for the life upon leaving the prison and refraining from further criminal activity.

KEY WORDS: Open treatment / social characteristics / psychological characteristics / criminological characteristics / level of education / pathological phenomena / social status of convicts / intellectual abilities.

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2007 / Vol. XXVI / 1-2 / 183-202

Originalni naučni rad
UDK: 343.91-053.6
343.211.3-053.6

NEKA TERMINOLOŠKA RAZJAŠNJENJA U OBLASTI MALOLETNI KE DELINKVENCije

Jasna Hrn i *

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Maloletnička delinkvencija je oblast koja je obuhvata heterogene fenomene i koju tretira nekoliko naučnih disciplina, uključujući pravo, sociologiju, psihologiju, psihijatriju. U radu se prikazuju i diskutuju određenja ovog i srodnih pojmova: agresivnog ponašanja, nasilja, eksternalizovanog (nedovoljno kontrolisanog) sindroma, poremećaja ponašanja, psihopatije, antisocijalnog poremećaja ličnosti, disocijalnog poremećaja ličnosti, antisocijalnog ponašanja dece i mladih u sukobu sa zakonom i u riziku, kao i asocijalnog ponašanja.

KLJUČNE REČI: Antisocijalno ponašanje / sukob sa zakonom / poremećaji ponašanja

U oblasti maloletnog prestupništva sreću se mnogi termini koji se odnose na ponašanje koje je u suprotnosti sa prevaletnim socijalnim normama društva, i koje je definisano kao prestup i kao takvo kažnjivo. Ovim fenomenom se bavi nekoliko naučnih disciplina, kao što su to pravne nauke, sociologija, psihologija, medicinske nauke, i

* Email: jhrncic@gmail.com

nekoliko sektora društva, uključujući medicinsku zaštitu, socijalnu zaštitu, pravni sistem, obrazovanje. Različiti naučni, teorijski i praktični okviri dovode do upotrebe različitih termina koji se ondose na isti ili slični fenomen. Ova raznovrsnost termina može da dovede do teškoća integrisanja znanja i razvoja efikasne intersoktorske i multidisciplinarne saradnje, pa pojašnjenje onih koji su najčešće u upotrebi može biti korisno za stručnjake u ovoj oblasti.

DEFINICIJE MALOLETNI KE DELINKVENCije

Delinkvencija je kršenje zakonskih normi. Dakle, određena je prvenstveno pravnim propisima zemlje. Položaj počinoca krivičnog dela u ovom postupku određen je vrstom i količinom dela kojima je prekršio zakon, uzrastom i socijalnim statusom pojedinca.

Uz uobičajene zakonske odredbe koje se odnose na krivičnu odgovornost odraslih, u većini zemalja postoje i posebna pravila vezana za kriminalitet dece i adolescenata, tj. maloletnika, nastala pod uticajem vladajućih shvatanja adolescencije. U osnovi ovih pravila stoje tri pretpostavke.

Prva pretpostavka je da je uslov da se nešto obeleži kao krivično delo da je osoba barem donekle odgovorna za svoje ponašanje. Pojam krivice tesno je vezan za pojam odgovornosti. Stoga se ponašanje deteta, koje često nije u potpunosti svesno posledica svojih postupaka i ima smanjene mogućnosti samokontrole ne može tretirati isto kao odrasla osoba.

Druga pretpostavka je da je detinjstvo i mladost period razvoja individue u kojem osoba nije sasvim formirana, te je podložnija uticajima nego odrasla osoba. Iz toga proizilazi da je ona otvorenija i za adekvatne vaspitne uticaje koji mogu da doprinesu njenom boljem integrisanju u društvo.

Treća ideja je da vezana za ideju društvenog moratorijuma koji uživa mlada osoba u periodu adolescencije. Pod moratorijumom se podrazumeva period zakašnjenja obaveza odraslih, koji karakteriše sa jedne strane selektivna popustljivost društva, a sa druge provokativna

razigranost mladih (Erik Erikson, 1976). Ova "razigranost" može da uključi i eksperimentiranje ulogama, i testiranje svojih i društvenih granica. Mlada osoba često oprobava moguće ekstreme pre nego što se opredeli za postojeći društveni red. Ovi ekstremi mogu obuhvatiti i samorazorne, devijantne i delinkventne tendencije.

U skladu sa ovim pretpostavkama, postojanje posebnih regulativa za mlade počiniocce krivičnih dela - decu i mlade - ima nekoliko komponenti: *izostajanje* kazne za decu koja se smatraju krivično neodgovornim (ispod uzrasta krivične odgovornosti); *blaže kazne* za maloletne počiniocce koji se smatraju krivično odgovornim, i naglasak na blagovremenom *prevaspitavanju i pomoći*.

Budući da je detinjstvo i adolecencija period određen uzrastom osobe, prvo pitanje koje se postavlja je koje se zakonske odredice vezane za uzrast osobe koja spada u kategoriju maloletnog delinkventa, tj. u kom uzrastnom rasponu se smatra i krivično odgovornim i maloletnim.

Određenje *donje granice uzrasta* vezano je za određenje početka krivične odgovornosti u detinjstvu i mladosti. Dok je svima jasno da se mora odrediti uzrast od koga dete postaje donekle odgovorno za svoje ponašanje, manje je jasno u kom uzrastu je dete dovoljno odgovorno da bi se na njega mogle primeniti zakonske konsekvence. Određenje ove donje granice dosta je neujednačeno između zakonodavstava različitih zemalja. Starosna granica ove krivične odgovornosti različita je u različitim zemljama, a u Jugoslaviji je od 14 godina naviše (npr. u UK granica je deset godina).

Gornja granica uzrasta koji razdvaja maloletničku od odrasle delinkvencije, vezana je za ideju mladosti kao razvojnog perioda u kojem je osoba podložnija uticajima i u kome uživa društveni moretorijum. Ona je u većini zapanih zemalja 18 godina. Tako je i po našem zakonodavstvu. Delinkventna ponašanja se sagledavaju ne samo u svetlu težine samog protivzakonskog dela počinitelja, već i u svetlu rizika za razvijanje antisocijalnog ponašanja u odraslom dobu. Sankcije imaju za cilj ne samo kažnjavanje već i prevaspitavanje. Pri

njihovom određivanju uzima se u obzir, osim krivičnog dela, i ličnost i porodične okolnosti počinioca.

Zbog ovih specifičnosti, pri definisanju maloletničke delinkvencije je prisutna i sledeća dilema: da li se pod njom podrazumevaju samo aktivnosti maloletnika koje su inkriminisane po pozitivnim krivičnim zakonima zemlje, ili se ona odnosi i na šire shvaćene devijacije ponašanja mladih (pušenje, pijenje, bežanje iz škole itd.). Oba stanovišta imaju svoje zastupnike. U SAD se maloletnička delinkvencija odnosi i tzv. statusne prestupe - skitničenje, pušenje, uživanje alkohola, bežanje iz kuće i škole i sl. - ponašanja koja se ne smatraju kažnjivim za odrasle, ali su definisani kao prestupni kada je u pitanju maloletnik. U našoj zemlji prevladava mišljenje po kome se pod maloletničkom delinkvencijom podrazumeva samo kršenje krivičnog zakona (Milutinović, Aleksić, 1989), i zakonske regulative su u tom smislu i postavljene.

AGRESIVNO PONAŠANJE I NASILJE

Postoji obimna literatura koja se bavi agresivnim ponašanjem. Definicija agresije koju ode usvajamo je da je "agresija ponašanje koje je usmereno od strane organizma ka nekoj meti, i rezultuje u povredi" (Renfrew, 1997, str. 6). Ovo ponašanje je biti motivisano odbranom ili napadom, tj. potrebom da se izbegne neprijatnost, ili da se dobije željeno, i nikad mu nije cilj samo destrukcija protivnika. Agresija nije sama po sebi niti negativna niti pozitivna. Ipak, u svakodnevnoj upotrebi ovaj termin najčešće ima negativnu konotaciju, podrazumevajući neprimerenu i preteranu agresivnost.

Da bi se napravila jasnija distinkcija, u poslednje vreme se sve češće koristi termin "**nasilje**" za neprimerenu i preteranu agresivnost. Pod nasiljem se porazumeva patološka agresija (Valzelli, 1981). Ovu formu agresije karakteriše da učinjena povreda prevazilazi okvire prihvatljivog, tj. da je ponašanje nepotrebno i preterano agresivno i/ili abnormalno destruktivno. Ipak, distinkcija agresija – nasilje nije svuda prisutna, te se tako pod agresijom u stvari često podrazumeva - nasilje.

Nasilno ponašanje se delimično preklapa sa delinkvencijom.

Sa jedna strane, postoje nasilna ponašanja koja nisu sankcionisana zakonom.

Sa druge strane, agresivna i nasilna krivična dela nad imovinom i osobama čine mali deo ukupno počinjenih delinkventnih akata. Većinu delinkvencije čine dela protiv imovine. Ipak, prisustvo nasilnog ponašanja kod registrovanih delinkvenata je procentualno veće zbog mnogo strožeg tretiranja nasilnih krivičnih dela u krivično-pravnom postupku. Loeber i Šmaling (Loeber, Schmaling, 1985, po Patterson i sar., 1992) nalaze da je stopa policijskog kontakta sa adolescentima koji su "čisti" kradljivci (bez agresivnog ponašanja) 13%, sa adolescentima koji su čisti nasilnici - 17%, a da 60% pripada mešanom tipu. Većina studija ukazuje da je agresivno i nasilno ponašanje relativno odvojeno od krađe i za nju vezanih delinkventnih aktivnosti. Volf (Wolf, 1971, po Rutter i sar., 1983) i Rater i saradnici (Rutter, Tizard i Whitmore, 1970, po Rutter i sar., 1983) nalaze da klaster agresivnog ponašanja i klaster delinkventnog ponašanja nisu u korelaciji. Peterson i sar. (Peterson i sar., 1992) smatraju da su obrasci ponašanja "čistih" kradljivaca i njihovi porodični odnosi kvalitativno drugačiji od karakteristika mladića čije ponašanje uključuje i agresivna tj. nasilna ispoljavanja (Patterson i sar., 1992, Haapasalo, Hamalainen, 1996; Shumaker, McKee, 2001). Sa druge strane, i "čisti" nasilnici su relativno retki među nasilnim delinkventima, koji često čine i dela protiv imovine.

EKSTERNALIZOVANI (NEDOVOLJNO KONTROLISANI) SINDROM

Tomas Achenbah i Kreig Edlbrok (Achenbach, Edelbrock, 1978, Achenbach i sar., 1987) su dali predlog klasifikacije sindroma koji je široko je usvojen od strane naučne javnosti. Oni su sprovedi faktorske analize empirijskih istraživanja problema koje imaju deca upućena u institucije mentalnog zdravlja. Na osnovu ovih analiza dobili su faktore prvog reda - uže sindrome, i faktore drugog reda - šire sindrome.

Dobijeni faktori drugog reda su: 1) eksternalizovani ili nedovoljno kontrolisani sindrom, u koji spadaju faktori prvog reda: agresivni sindrom, delinkventni sindrom, i hiperaktivni sindrom; i 2) internalizovani ili previše

kontrolisani sindrom, u koji spadaju faktori prvog reda: anksiozni sindrom, depresivni sindrom, obsesivni sindrom, nekomunikativni sindrom, i sindrom somatskih žalbi.

Oba faktora drugog reda bivaju široko potvrđena u istraživanjima (Achenbach, Edelbrock, 1978; Achenbach i sar., 1987; Curry i sar., 1988), i široko prihvaćena od strane naučne javnosti. Pri tome eksternalizovani sindrom pokazuje čvršću empirijsku zasnovanost (Achenbach, Edelbrock, 1978).

Od užih simptoma, ostali su u upotrebi oni koji su potvrđeni u nekoliko različitih istraživanja različitih autora su ostali u upotrebi. Visoko slaganje se pokazalo kod agresivnog, delinkventnog, hiperaktivnog, i shizoidnog sindroma; dobro slaganje je postignuto i kod anksioznog sindroma, depresivnog sindroma, sindroma socijalnog povlačenja i sindroma somatskih žalbi.

Dakle, po Achenbahovoj i Edelbrockovoj klasifikaciji, delinkventni sindrom spada u eksternalizovane sindrome, i jedan je od najviše empirijski potvrđenih. Pod delinkventnim sindromom ovde se podrazumeva delinkvencija u širem smislu, dakle kršenje društvenih normi.

POREME AJI PONAŠANJA

Dijagnostička kategorija poremećaja ponašanja ("conduct disorder") je formulisana u DSM-IV, i u ICD-X.

Dijagnoza poremećaja ponašanja kako je definisana u DSM-IV, dg. 312.8 podrazumeva zadovoljenje sledećih dijagnostičkih kriterijuma (American Psychiatric Association, 1994, str. 90-91):

A) "Ponavljajući i stalni obrazac ponašanja u kome su prekršenje osnovne društvene norme i pravila primerena uzrastu, što se pokazuje prisustvom najmanje tri (ili više) od sledećih kriterijuma tokom poslednjih 12 meseci, sa najmanje jednim kriterijumom prisutnim tokom zadnjih 6 meseci.

Agresija prema ljudima i životinjama: 1) često kinji, pretili, ili zastrašuje druge; 2) često započinje tuče; 3) koristio/la oružje koje je

prouzrokovalo tešku fizičku povredu drugoj osobi (npr. batina, cigla, slomljena flaša, nož, pištolj); 4) fizički je okrutan/a prema drugima; 5) fizički je okrutan/a prema životinjama; 6) ukrao/la dok je bio/la suočen sa žrtvom (npr. napad i pljačka, otimanje tašne, iznuda, oružana pljačka); 7) prisilio/la nekoga na seksualni kontakt.

Uništavanje imovine: 8) namerno učestvovao/la u paljenju vatre sa namerom da prouzrokuje ozbiljnu štetu; 9) namerno uništio/la tuđu imovinu (na drugi način nego paljenjem vatre).

Obmanljivost ili krađa: 10) provalio/la u tuđu kuću, zgradu ili kola; 11) često laže da bi nabavio/la dobra ili prednosti ili da bi izbegao/la odgovornosti; 12) ukrao/la stvari netrivialne vrednosti bez suočenja sa žrtvom (npr. krađa u prodavnici bez provale, falsifikovanje).

Ozbiljno kršenje pravila: 13) često ostaje kasno noću uprkos zabrani roditelja, sa početkom pre 13 godine; 14) pobegao/la od kuće preko noći najmanje dva puta dok je živio/la u roditeljskom ili starateljskom domu (ili jedan put bez vraćanja u dužem periodu); 15) često beži iz škole, sa početkom pre 13 godine.

B) Poremećaji u ponašanju uzrokuju klinički značajno pogoršanje u socijalnom, školskom ili radnom funkcionisanju

C) Ako osoba ima 18 godina ili više, nisu ispunjeni kriterijumi za antisocijalni poremećaj ličnosti."

U ICD-X klasifikaciji, ovaj poremećaj (dg. F91) se definiše kao "ponavljano i trajno prisustvo obrazaca antisocijalnog, agresivnog, izazivačkog ponašanja. Kada je ovo ponašanje ispoljeno u najekstremnijem obliku za pojedinca, svodi se na veće prestupe od socialno očekivanog za uzrast i stoga je ozbiljnije od običnog dečjeg nestašulka ili adolescentnog bunta, izolovane antisocijalne ili kriminalne radnje nisu same po sebi osnova za dijagnozu, koja podrazumeva trajnije obrasce ponašanja" (Svetska zdravstvena organizacija, 1992, str. 237). Ova klasifikacija razlikuje nekoliko tipova poremećaja ponašanja: poremećaj ponašanja ograničen na porodičnu sredinu (dg. F91.0), nesocijalizovani poremećaj ponašanja (dg. F91.1), socijalizovani poremećaj ponašanja (koji podrazumeva osobe sa dobrim vršnjačkim

odnosima, dakle funkcionalne barem u okviru vršnjačkih odnosa) (dg. F91.2), i poremećaj u vidu protivljenja i prkosa (dg. F91.3). U ICD-X klasifikaciji poremećaji ponašanja se daleko nepreciznije definišu, nego u DSM-IV klasifikaciji. DSM-IV klasifikacija u okviru dijagnoze poremećaja ponašanja ne obuhvata poremećaj u vidu protivljenja i prkosa, niti socijalizovani tip poremećaja ponašanja – dakle tip koji u naslovu ukazuje da se radi o relativno socijalno adaptiranoj osobi! Zbog ovih nejasnoća, definicija poremećaja ponašanja u ICD-X klasifikaciji se ređe koristi u istraživanjima.

Iako dijagnozu poremećaja ponašanja datu u DSM-IV mogu dobiti i osobe koje nisu počinile ni jedno krivično delo, ova dijagnoza se široko preklapa sa kategorijom maloletničke delinkvencije. Mnogi delinkventi ispunjavaju kriterijum A ovog poremećaja - da postoje barem tri navedene karakteristike poremećaja ponašanja (postoji barem jedno krivično delo, a delinkvencija je često praćena bežanjem od kuće i škole, Petrović, Radovanović, 1977). Takođe, delinkvencija je često praćena školskim i radnim neuspehom, pa je i ovaj uslov time ispunjen. U klasifikaciji ICD-X, kriterijum oštećenja socijalne funkcije čak ni nije diferentia specifica za kategoriju poremećaja ponašanja, jer je u njega uvršćen i socijalizovani tip poremećaja ponašanja (ISD-X, dg. F91.2).

Tako izgleda da mnogi delinkventi i velika većina recidivista ispunjava uslove za dijagnozu poremećaja ponašanja kao mentalnog poremećaja. Ona isključuje one koji su samo jednom počinili čak i teško krivično delo, a da nemaju zadovoljene druge dijagnostičke kriterijume, kao i one osobe koje su uklopljene u širu društvenu zajednicu po svim ostalim kriterijumima, osim činjenja jedne vrste krivičnih dela.

Ipak, mora se voditi računa o osnovnom dijagnostičkom kriterijumu važećih klasifikacija mentalnih bolesti - da se dijagnoza može primeniti samo ako je ponašanje simptom disfunkcije unutar individue, a ne reakcija na neposredan socijalni kontekst. Međutim, primena ovog kriterijuma kod poremećaja ponašanja je zamagljena upozorenjem da osobe sa ovim poremećajem često ne priznaju postojanje problema – što ohrabruje dijagnostičara da da ovu dijagnozu i ako

osoba ne smatra da je u disfunkciji. Ovakve nejasnoće doprinose patologiziranju delinkvencije, koja u osnovi može imati sasvim situaciono poreklo ili biti znak dobre adaptacije osobe na subkulturu kojoj pripada. Takođe, ovakve nejasnoće doprinose teškoćama dijagnostikovanja drugih mentalnih poremećaja koji mogu biti u osnovi ličnih problema delinkventa, a koji nisu deo delinkventnog ponašanja (npr. depresije, anksioznog kruga poremećaja itd.). Zato Luis (Lewis, 1985) smatra da je poremećaj ponašanja jedna od najsubjektivnijih kategorija u navedenim klasifikacionim sistemima.

PSIHOPATIJA

Psihopatija je termin koji je postao široko poznat radom Kleklija (Cleckly, 1982), koji ga je definisao kao mentalni poremećaj koji ima kao centralni simptom emocionalni deficit, uz očuvani test realnosti. Psihopata je osoba koja ima socialni defekt – nesposobost za emotivnu participaciju, za solidan emocionalni kontakt sa drugim ljudima. "Bez znatnije patnje ili uživanja u integralnim emotivnim posledicama iskustva, psihopata ne uči iz iskustva kako da modifikuje i usmerava svoje aktivnosti kao što druga osoba koju smatramo zdravom modifikuje i usmerava", (Cleckley, 1982, str. 230). Njegove su emocije površne i prolazne (prijatnost, neprijatnost).

Osobine psihopatije kako ih Klekli definiše su: odsustvo deluzija, iracionalnog razmišljanja, i neurotičnih simptoma; nepouzdanost, neiskrenost; nedostatak žaljenja i stida; patološka egocentričnost i neposobnost za ljubav; generalno siromaštvo jačih afektivnih reakcija; bezličan, trivijalan i slabo integrisan seksualni život; neresponsivnost u opštim socijalnim relacijama; nedostatak uvida; slabo suđenje i neuspeh da uči iz iskustva; neuspeh da sprovodi bilo kakav životni plan; povremeno fantasično i neprijatno ponašanje, i neadekvatno motivisano antisocijano ponašanje.

Tradicionalno se smatra da se dijagnoza psihopatije daje samo odraslim osobama. Međutim, Krišćan i sar. (Christian i sar., 1997, po Pejović-Milovančević, 2001) nalaze da se kod dece hospitalizovane zbog poremećaja ponašanja mogu izdvojiti dve dimenzije ponašanja:

1) neosetljiv i neemocionalan interpersonalni stil (ne oseća krivicu, ne pokazuje empatiju niti osećanja); i 2) slaba kontrola impulsa (lako se naljuti, nepromišljen) i antisocijalno ponašanje (nedozvoljene radnje). Pretpostavlja se da prva dimenzija predstavlja ranu psihopatiju, tzv. "psihopatski poremećaj ponašanja". Decu sa ranom psihopatijom karakteriše, u odnosu na ostalu decu sa problemima ponašanja, najveći broj i latentnih i manifestnih oblika poremećanog ponašanja, više problema sa čuvarima reda, globalno viši skor inteligencije. Ovaj poremećaj se karakteristično javlja na uzrastu od 11-12 godina.

Psihopatija može biti povezana sa delinkventnim ponašanjem, ali i ne mora. Mali procenat maloletnih delinkvenata ima ovakve karakteristike, te je psihopatija u ovoj populaciji izuzetak a ne pravilo. Sa druge strane, psihopata može nikada da ne počini krivično delo.

ANTISOCIJALNI POREMEĆAJ LIČNOSTI

Ovo je dijagnostička kategorija data u DSM-IV klasifikaciji, u okviru poremećaja ličnosti (Aksis II, dg. 301.7).

Da bi se postavila dijagnoza poremećaja ličnosti, moraju se prvo zadovoljiti neki opšti kriterijumi. U DSM-IV se navodi: "Suštinska odlika poremećaja ličnosti je da postoji trajan obrazac doživljavanja i ponašanja koja značajno odstupaju od očekivanja kulture osobe i pokazuje se u najmanje dve od sledećih oblasti: kognicija, efektivitet, međuljudski odnosi, i kontrola impulsa (kriterijum A). Ovaj trajan obrazac je nefleksibilan i prožima se kroz širok spektar ličnih i socijalnih situacija (kriterijum B) i vodi do klinički značajne duševne patnje ili pogoršanja u socijalnoj, radnoj ili nekoj drugoj oblasti funkcionisanja (kriterijum C). Obrazac je stabilan i traje dugo, i njegov početak može da se prati bar do adolescencije ili ranog odraslog doba (kriterijumu D). Ovaj obrazac sene može bolje objasniti kao manifestacija nekog drugog mentalnog poremećaja (kriterijum E) i nije posledica direktnog fiziološkog efekta neke supstance (npr. narkotika, lekova, toksina) ili opšteg zdravstvenog stanja (npr. povreda glave)" (American Psychiatric Association, 1994, str. 630).

Specifični dijagnostički kriterijumi za antisocijalni poremećaj ličnosti u DSM-IV klasifikaciji (dg. 301.7) su:

A) "Postoji prožimajući obrazac nepoštovanja i povrede prava drugih koji se dešava od 15. god., i pokazuje se u najmanje tri od sledećeg: 1) neuspeh da se povinuje društvenim normama sa obzirom na zakonito ponašanje, što se pokazuje u ponavljanju ponašanja koja daju osnovu za hapšenje; 2) obmanjujuće ponašanje, što se pokazuje u ponovljenom laganju, korišćenju psudonima, ili prevarama drugih zbog lične koristi ili zadovoljstva; 3) impulsivnost i neuspeh da planira unapred; 4) iritabilnost i agresivnost, što se pokazuje u ponovljenim fizičkim obračunima ili napadima; 5) nesmotreno neobaziranje na bezbednost sebe i drugih; 6) stalna neodgovornost, što se pokazuje u ponovljenim neuspesima da održe stabilno poslovno ponašanje ili da poštuju finansijske obaveze; 7) nedostatak žaljenja, što se pokazuje u ravnodušnosti ili racionalizaciji povređivanja, maltretiranja ili krađa od druge osobe.

B) Osoba ima najmanje 18 godina.

C) Postoji evidencija o poremećaju ponašanja sa početkom pre 15 godina.

D) Postojanje antisocijalnog ponašanja nije isključivo tokom toka shizofrenije ili manične epizode", (American Psychiatric Association, 1994, str. 649-650).

U definiciji antisocijalnog poremećaja ličnosti u DSM-IV klasifikaciji zamagljuje se razlika između antisocijalnog poremećaja ličnosti i psihopatije. Njegovo određenje sadrži dve nedovoljno diferencirane komponente: emocionalni deficit (Klekljeva psihopatija), i antisocijalno ponašanje. Istraživanja pokazuju da su korelati ove dve dimenzije različiti (Rutter i sar., 1998).

Dijagnoza antisocijalnog poremećaja ličnosti se široko poklapa sa perzistentnim tipom antisocijalnog ponašanj odraslih. Pošto se ne može postaviti pre 18. god., ona se ne odnosi na maloletničku delinkvenciju.

DISOCIJALNI POREMEĆAJ LIČNOSTI

Disocijalni poremećaj ličnosti je dijagnoza definisana u ICD-X klasifikaciji (dg. F60.2), u okviru šire kategorije poremećaja ličnosti. Opšti uslovi koji se moraju ispuniti za dijagnozu poremećaja ličnosti su

"Stanja koja se ne mogu direktno pripisati grubom oštećenju ili bolesti mozga, niti drugom psihijatrijskom poremećajem a zadovoljavaju sledeće kriterijume: a) izraženi disharmonični stavovi i ponašanje, koji obično uključuje nekoliko oblasti funkcionisanja, tj. afektivitet, nadražljivost, kontrolu impulsa, način percipiranja, mišljenja i stil komunikacije sa drugima; b) abnormalni obrazac ponašanja je stalan, dugotrajan i nije ograničen na epizodu mentalne bolesti; c) abnormalni obrazac ponašanja je sveobuhvatan i jasno neprilagođen u širokom opsegu ličnih i socijalnih situacija; d) gornje manifestacije uvek se pojavljuju za vreme detinjstva ili adolescencije i nastavlja se u odraslom dobu; e) poremećaj uzrokuje značajne lične probleme, koji mogu postati očigledni tek kasnije u toku poremećaja; f) poremećaj je obično, ali ne i neophodno, povezan sa značajnim teškoćama u profesionalnom i radnom funkcionisanju", (Svetska zdravstvena organizacija, 1992, str. 181-182).

Preporuka u ICD-X klasifikaciji je: "... verovatno je neprimereno postaviti dijagnozu poremećaja ličnosti pre 16. ili 17. godina" (idem, str. 182).

Disocijalni poremećaj ličnosti se u ICD-X klasifikaciji (dg. F60.2) definiše kao:

"Poremećaj ličnosti koji obično izaziva pažnju značajnim neslaganjem ponašanja sa važećim socijalnim normama, a čije karakteristike su sledeći kriterijumi: a) gruba nezainteresovanost za osećanja drugih; b) izražen i perzistirajući stav neodgovornosti i nepoštovanja socijalnih normi, pravila i obaveza; c) nemogućnost održavanja trajnih veza, iako ne postoje teškoće da se one uspostave; d) vrlo niska tolerancija frustracije i nizak prag za ispoljavanje agresije, uključujući i nasilje; i e) izražena sklonost ka okrivljavanju drugih, ili ka uverljivim racionalizacijama ponašanja, koje pacijenta dovodi u konflikt sa društvom. Takođe može postojati i perzistirajuća razdražljivost, kao udružena odlika. Poremećaj ponašanja u toku detinjstva i adolescencije, iako nije uvek prisutan, može da potvrdi dijagnozu ličnosti", (Svetska zdravstvena organizacija, 1992, str. 183-184).

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – J. Hrnčić
„Neka terminološka razjašnjenja u oblasti
maloletničke delinkvencije”, (str. 183-202)*

Iz teksta nije sasvim jasno koliko od navedenih kriterijuma mora da se zadovolji da bi se dala dijagnoza disocijalnog poremećaja ličnosti. Ukoliko su svi kriterijumi ispunjeni, ova kategorija se poklapa sa kategorijom psihopatije, jer uključuje grubu nezainteresovanost za osećanja drugih.

Ovaj sindrom može biti povezan sa delinkventnim ponašanjem, ali i ne mora. Tako je napr. gruba nezainteresovanost za osećanja drugih u populaciji maloletnih delinkvenata pre izuzetak nego pravilo; nemogućnost održavanja trajnih veza je razvojno primerena za osobe mlađe od 18 godina; itd. Sa druge strane, osoba sa disocijativnim poremećajem ličnosti može nikada da ne počini krivično delo. Takođe, ovaj poremećaj može da se odnosi samo na one starije od 16 godina, što je izrast samo dela maloletnih prestupnika.

ANTISOCIJALNO PONAŠANJE

Antisocijalno ponašanje je termin u širokoj uporebi u kriminologiji. On se odnosi na fenomen ponašanja protiv društva/društvenih normi, i na suštinu prestupa kroz različite kulture – na namernu povredu prava drugog čoveka. Ovom terminu se u novijoj literaturi daje prednost u odnosu na uobičajene termine "delinkvencija", "prestupnik" i sl. iz nekoliko razloga.

Termin "antisocijalno ponašanje" zaobilazi problem različitog definisanja krivičnog dela u različitim kulturama, kao i problem dokazivanja krivice na sudu, koji je tesno vesan za procese selekcije onih koji su osumnjičeni, optuženi i osuđeni za krivična dela. Ima konotaciju realnih, a ne registrovanih antisocijalnih dela.

Takođe, ovaj termin stavlja naglasak na to da je antisocijalno samo ponašanje, a ne i cela osoba. Ponašanje je u poređenju sa osobom mnogo specifičniji termin, podložniji promeni i otvoreniji za učenje. Ovo je od posebnog značaja kada se radi o mladima, za koje su primerenije intervencije koje imaju za cilj rehabilitaciju i reintegraciju u društvo, nego kažnjavanje.

Zatim, blaže forme antisocijalnog ponašanja (npr. laganje bez ozbiljnijih posledica, udarci bez fizičkih povreda, suprotstavljanje autoritetima i sl.) nisu definisane krivičnim zakonom većine zemalja kao krivična dela. Međutim, one su po pravilu pre kursori u detinjstvu kasnijih težih oblika antisocijalnog ponašanja koji se retko javljaju u dečjem uzrastu. Istraživanja pokazuju da eksternalizovani problemi, tj. problemi ponašanja, pokazuju najveću perzistentnost poremećaja u svom kasnijem toku, u poređenju sa internalizovanim formama ponašanja (Achenbach i sar. 1978, 1987; Loeber, Dishion, 1983; Loeber, 1990, Rutter i sar., 1998, itd.). Antisocijalno ponašanje u adolescenciji i ranoj mladosti se može predvideti već u trećoj godini života na osnovu nedovoljno kontrolisanih formi ponašanja koje dete pokazuje u tom uzrastu (Newman i sar., 1996). Takođe, i ovde, kao i u ostalim formama ljudskog ponašanja, jasne demarkacione linije nema. Lakše varijante antisocijalnog ponašanja često pokazuju iste pravilnosti kao teži oblici, samo slabije izražene.

Iz svih navedenih razloga, termin "antisocijalno ponašanje" je posebno koristan u razmatranju etioloških faktora koji dovode do krivičnog dela.

Međutim, ne postoji konsenzus oko uslova upotrebe pojma "antisocijalno ponašanje". On nije definisan kao jasan sindrom ponašanja, već pre kao šira kategorija koja opisuje grupu različitih ponašanja. To su namerna ponašanja koja uključuju agresivno ponašanje koje uzrokuje ili preti da uzrokuje fizičku povredu drugih ljudi, neagresivno ponašanje koje uzrokuje gubitak ili oštećenje imovine, prevara, krađa, i ozbiljno kršenje važećih društvenih normi. Dakle, ovakva definicija može da uključi i delinkvenciju, i poremećaje ponašanja u užem smislu po DSM-IV klasifikaciji mentalnih poremećaja (American Psychiatric Association, 1994), kao i probleme ponašanja koji ne zadovoljavaju puni kriterijum poremećaja ponašanja (ili traju kraće od 1 godine ili nemaju zadovoljene simptomske kriterijume).

Ako se maloletnička delinkvencija shvati u širem smislu (kršenje važećih normi ponašanja), antisocijalno ponašanje i delinkvencija su skoro sinonimi. Ako se, pak, delinkvencija shvati u užem smislu (kršenje pozitivnih normi krivičnog zakona), onda je antisocijalno ponašanje širi

pojam od nje, jer je uključuje, ali se može ispoljiti i u formama koje nisu zakonom sankcionisane.

Na kraju, da ne zaboravimo da dete/mlada osoba može da počinji neko krivično delo po važećem zakonu, i/ili da bude osuđena da je to počinilo krivično delo, a da pri tome ne pokazuje antisocijalno ponašanje (npr. ne radi se o namernoj povredi prava druge osobe; nije učinila delo iako je osuđena, i sl.).

DECA I MLADI U SUKOBU ZA ZAKONOM

Termin "deca u sukobu za zakonom" se sve šire koristi u savremenoj literaturi. Ovaj termin se odnosi na decu koja su u kontaktu sa krivičnopravnim sistemom zbog sumnje/optužbe/osude da su počinila krivično delo. O deci koja su u sukobu za zakonom posebno vodi računa član 40. Konvencije o pravima deteta Ujedinjenih nacija (United Nations, 1989) koji se odnosi na "svako dete za koje se tvrdi, koje je optuženo ili za koje je utvrđeno da je prekršilo krivični zakon".

Pod terminom "deca" se podrazumevaju sve osobe ispod navršenih 18 godina starosti. Alternativni termin koji se koristi je "**mladi u sukobu sa zakonom**", a koji nema jasno određenje gornje uzrasne granice do koje se reč "mladi" odnosi; može da podrazumeva i decu, i mlada punoletna lica (obično do 21. god. života).

Ovaj termin ima nekoliko prednosti u odnosu na termin "delinkvencija". Pre svega, on jasno daje na znanje da je za mladu osobu koje je osumnjičeno/optuženo/osuđeno za krivično delo karakteristično to da je u sukobu za zakonom, a ne da je "delinkventno", "antisocijalno", i sl. To ne znači da je delo počinjeno od strane te osobe, niti da je delo antisocijalno, već samo da je mlada osoba zbog njega u kontaktu sa krivično-pravnim sistemom.

Zatim, ovaj termin se odnosi na svaku mladu osobu koja je osumnjičeno/optuženo/ osuđeno zbog krivičnog dela bez obzira na određenja donje granice krivične odgovornosti, koja dosta varira između različitih zemalja, te on tako obuhvata i krivično neodgovornu decu.

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – J. Hrnčić
„Neka terminološka razjašnjenja u oblasti
maloletničke delinkvencije”, (str. 183-202)*

Termin "deca/mladi u sukobu za zakonom" takođe indirektno ukazuje na njihovu potencijalnu ugroženost. On govori o sukobu mlade osobe sa veoma moćnim sistemom – krivičnopravnim sistemom zemlje. Ovaj sistem je u velikoj većini zemalja adaptiran odraslima, a ne deci, te su deca koja su u kontaktu sa njim posebno ugrožena i kao žrtve, i kao mogući počinitelji krivičnih dela, bez obzira da li su ispod ili iznad granice krivične odgovornosti.

Zbog ovih karakteristika, izraz "deca/mladi u sukobu za zakonom" se posebno rado koristi u oblasti dečjih i ljudskih prava (United Nation, 1985, UNICEF, 2002) i sprovođenja akcionih programa usmerenih na podršku deci i mladima koja su uključena u krivičnopravni sistem zbog sumnje/optužbe/osude da su počinila krivično delo.

ASOCIJALNO PONAŠANJE

U našoj svakodnevnoj praksi sa decom i mladima u sukobu sa zakonom često se upotrebljava termin "asocijalno ponašanje". Ovaj termin se često se upotrebljava za decu u sukobu sa zakonom i za decu koja pokazuju antisocijalno ponašanje, a koja su krivično neodgovorna - imaju ispod 14 godina starosti.

Sam termin "asocijalno" znači ne-socijalno ponašanje, ponašanje kome nedostaje saradnja sa zajednicom. Vujaklija u Leksikonu stranih reči i izraza (Vujaklija, 1970) određuje reč "asocijalan" kao: "nedruževan, nedruštven; koji ne voli društvo i ne želi da bude koristan član; koji je ravnodušan prema opštim potrebama i interesima zajednice". Ovakvo ponašanje može biti izraz karakteristika ličnosti (npr. socijalna inhibiranost, povučenost, introvertovanost), pa i mentalnih poremećaja (npr. shizofreno ili depresivno povlačenje, socijalna fobija). Za asocijalno ponašanje nije karakteristično da je usmereno protiv društva, niti da krši socijalne norme. Sa druge strane, antisocijalno ponašanje nije povlačenje od sveta, već akcija "protiv sveta". Karakteristika antisocijalnog ponašanja kod mladih je upravo udruživanje sa sebi sličnima - za mlade članove delinkventnih grupa ne može se reći da su nedruštveni. Socijalna inhibiranost je faktor protekcije antisocijalnog ponašanja (Rutter, 1985; Rutter i sar., 1998).

Socijalno povlačenje (što nije isto što i socijalna inhibicija, jer nije rezultat unutrašnjih inhibicija već je samo povlačenje od sveta) je samo u kombinaciji sa antisocijalnim ponašanjem faktor rizika za dalje antisocijalno ponašanje (Kerr i sar., 1997, Patterson i sar., 1992).

Stoga se u savremenoj svetskoj literaturi termin "asocijalno" se ne koristi u značenju "delinkventno", "prestupničko", "antisocijalno". Ovakva upotreba termina "asocijalno" specifična je za naše podneblje.

Autor ovog rada preporučuje da se izbegava korišćenje termina "asocijalno" u stručnoj literaturi u značenju "antisocijalno." U slučaju blažih oblika ponašanja koje je u sukobu sa socijalnim normama može da se koristi, osim termina "antisocijalno ponašanje", i izraz „problemi ponašanja". Za decu koja su privedena od strane policije ili kojima je odbačena krivična prijava zbog uzrasta ispod krivične odgovornosti, a za koju nema pokazatelja antisocijalnog ponašanja, preporučujemo da se koristi izraz "deca u sukobu sa zakonom".

ZAKLJUČAK

Maloletnička delinkvencija je oblast koja je obuhvata heterogene fenomene i koju tretira nekoliko nauka i nekoliko duštvenih sektora. Određenje ovog i srodnih pojmova doprinosi boljem razumevanju fenomena i olakšava komunikaciju i saradnju između profesionalaca iz različitih oblasti koji si se teorijski ili praktično bave antisocijalnim ponašanjem i kriminalitetom mladih.

LITERATURA:

- (1) ACHENBACH, T. M., EDELBROCK, C. S. (1978), The classification of child psychopathology: a review and analysis of empirical efforts. *Psychological Bulletin*, 85, 6:1275-1301.
- (2) ACHENBACH, T. M., VERHLUST, F.C., BARON, G.D., ALTHAUS, M. (1987), A comparison of syndromes derived from the child behavior checklist for American and Dutch boys aged 6-11 and 12-16. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 28, 3:437-453.

- (3) AMERICAN PSYCHIATRIC ASSOCIATION (1994), *Diagnostic and Statistic Manual of Mental Disorders, Fourth Edition*. Washington D.C., American Psychiatric Association.
- (4) CLECKLEY, H. (1982), *The Mask of Sanity*. Sent Louis, Mosby Co.
- (5) CURRY, J.F., PALISSIER, B., WOODFORD, D.J., LOCHMAN, J.E. (1988), Violent or assaultive youth: dimensional and categorical comparisons with mental health samples. *Journal of American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 27, 2:226-232.
- (6) HAAPASALO, J., HAMALAINEN, T. (1996), Childhood family problems and current psychiatric problems among young violent and property offenders. *Journal of American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 34, 10:1394-1401.
- (7) KERR, M., TREMBLAY, R. E., PAGANI, L., VITARO, F. (1997), Boys' behavioral inhibition and the risk of later delinquency. *Archives of General Psychiatry*, 54, 809-816.
- (8) LEWIS, D. O. (1985), Conduct disorder and juvenile delinquency. U: Kaplan, H.I., Sadock, B.J. (ur.), *Comprehensive Textbook of Psychiatry / IV*. Baltimore, Williams & Wilkins, 1754-1760.
- (9) LOERBER, R., DISHION, T. (1983), Early predictors of male delinquency: a review. *Psychological Bulletin*, 94, 1:68-99.
- (10) LOEBER, R. (1990), Development and risk factor of juvenile antisocial behavior and delinquency. *Clinical Psychology Review*, 10, 1-41.
- (11) PATTERSON, G. R., REID, J. R., DISHION, T. J. (1992), *A Social Interactional Approach*. Vol. 4. Antisocial Boys. Eugene, Castalia Publishing Company.
- (12) PEJOVIĆ-MILOVANČEVIĆ, M. (2001), *Poremećaji ponašanja dece i omladine*. Beograd, Zadužbina Andrejević.
- (13) PETROVIĆ, M., RADOVANOVIĆ, D. (1977), *Prestupništvo maloletnika, bežanje iz kuće, bežanje iz škole*. Beograd, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (14) RENFREW, J. W. (1997), Aggression and its Causes. *A Biopsychosocial Approach*. Oxford. Oxford University Press.

- (15) RUTTER, M., GILLER, H. (1983), *Juvenile Delinquency: Trends and Perspectives*. Harmondsworth, Penguin Books.
- (16) RUTTER, M. (1985), Resilience in the face of adversity. *British Journal of Psychiatry*, 147, 598-611.
- (17) RUTTER, M., GILLER, H., HAGELL, A. (1998), *Antisocial Behavior by Young People*. Cambridge, Cambridge University Press.
- (18) SVETSKA ZDRAVSTVENA ORGANIZACIJA (1992), *ICD-10 klasifikacija mentalnih poremećaja i poremećaja ponašanja: klinički opisi i dijagnostička uputstva*. Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- (19) UNICEF (2002), *Implementation Handbook for the Convention on the Rights of the Child*. UNICEF, New York, Geneva.
- (20) UNITED NATIONS (1985), United Nation Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice. ("The Beijing Rules"), *Adopted by General Assembly resolution 40/33 of 29 November 1985*
- (21) UNITED NATIONS (1989), *Convention on the Rights of the Child*. Adopted and opened by General Assembly resolution 44/25 of 20 November 1989.
- (22) VALZELLI, L. (1981), *Psychobiology of Aggression and Violence*. New York, Raven Press.
- (23) VUJAKLIJA, M. (1970), *Leksikon stranih reči i izraza*. Prosveta, Beograd

SOME TERMINOLOGICAL ISSUES IN JUVENILE DELINQUENCY

The area of juvenile delinquency encompassing heterogenic phenomena and is subject of several different scientific disciplines, including the law, sociology, psychology, psychiatry. In the article definitions of this and other concepts were reviewed and discussed, including the aggressive behaviour, violence, externalized (undercontrolled) syndrome, conduct disorders, psychopathy, antisocial personality disorder, dissocial personality disorder, and

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – J. Hrnčić
„Neka terminološka razjašnjenja u oblasti
maloletničke delinkvencije”, (str. 183-202)*

*antisocial behaviour of children and juveniles in conflict with the law
and at risk, as well as the asocial behaviour.*

*KEY WORDS: antisocial behaviour / conflict with the law /
conduct disorders*

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2007 / Vol. XXVI / 1-2 / 203-218

Pregledni rad
UDK: 316.624
159.923.5-053.6
343.91-053.6

PSIHOLOŠKE KARAKTERISTIKE DECE I ADOLESCENATA SA POREMEĆAJEM U PONAŠANJU

Danka M. Radulovi *

Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Beograd

Dobrivoje Radovanovi **

Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Beograd

Budući da je poremećaj u ponašanju najčešća dijagnoza među delinkventima, prevencija ovog poremećaja spada u prioritetne zadatke u borbi protiv kriminala. Međutim, teškoće na ovom planu postoje već na dijagnostičkom nivou jer pretežno bihejvioralni kriterijumi u DSM-IV ne omogućavaju precizniju diferencijaciju dece i adolescenata kod koje je antisocijalno ponašanje prolaznog karaktera, od onih kod kojih je ono rezultat određenih psiholoških karakteristika i nosi rizik da se održi i hronificira delinkvencijom, a potom i odraslim kriminalnim ponašanjem. Iako se u DSM-IV (APA, 1994) navodi da se poremećaj u ponašanju dijagnostifikuje samo onda „kada u osnovi simptomatičnog ponašanja leži disfunkcija unutar pojedinca, a ne onda kada je to ponašanje samo jednostavna neposredna reakcija na aktuelni socijalni kontekst“, ne postoje nikakve smernice koje bi bliže odredile prirodu i sadržaj "disfunkcionalnosti unutar pojedinca", niti se pominju metode

* Email: dankar@ptt.yu

** Email: dekan@fasper.bg.ac.yu

Zbornik IKSI, 1-2/2007 – D. Radulović, D. Radovanović
„Psihološke karakteristike dece i adolescenata
sa poremećajem u ponašanju”, (str. 203-218)

pomoću kojih bi se ona ustanovila. Otuda je psihološki pristup nužan i u dijagnostici ovog poremećaja i u proceni njegovog prediktivnog značaja. Dublja eksploracija ličnosti maloletnika sa ovom dijagnozom obavljena uz pomoć tzv. nomotetskog Rorshachovog testa na velikom uzorku ispitanika pokazuje određene disfunkcionalnosti u strukturi i dinamici dece i adolescenata sa poremećajima u ponašanju koja u potpunosti odgovara opisima konstrukta koga neki psiholozi kriminala konceptualizuju kao "rana psihopatija" (Hare, 1993), "poletarci psihopatije" (Lynam, 1996) i sl.

KLJUČNE REČI: poremećaj u ponašanju / delinkvencija / rana psihopatija / deca / adolescenti

1. UVOD

Poremećaj u ponašanju je prema nalazima velikog broja studija, najčešća dijagnoza u delinkventnoj populaciji (Lashey i dr, 1995, Farrington, 1991, Momirović i dr 2002, 1997, Radulović, 2006). Primetan porast učestalosti, ali i pojava novih vidova poremećaja u ponašanju beleži se u većini zemalja sveta, bez obzira na njihove razlike u stepenu razvijenosti, uređenjima, zakonodavstvima i sl, pa ne čudi veliko interesovanje istraživača za ovaj problem. Upravo je na bazi rezultata tih istraživanja¹ postalo jasno da je jedan od prioriternih zadataka na planu prevencije i redukcije kriminala predupređivanje i smanjenje poremećaja u ponašanju kod dece i omladine. Naravno, osnovni preduslov tome je pouzdana, pravovremena dijagnostika poremećaja koja može obezbediti solidan polazni okvir za predikciju budućeg vladanja takve dece i mladih.

Dobro je poznato da poremećaj u ponašanju u najširem smislu obuhvata široku skalu antisocijalnih oblika ponašanja koji se mogu posmatrati u

¹ uključujući i brojna psihološka istraživanja sprovedena još od pre dve-tri decenije u kojima dominira nomotetski pristup

okviru jednog kontinuuma. Na jednom kraju kontinuuma su njegove relativno blaže forme kao što su: bežanje od kuće, bežanje iz škole, skitnja, prosjačenje, kockanje, zloupotreba psihoaktivnih supstanci, agresivno ponašanje, poremećaji seksualnog ponašanja i sl. Takva ponašanja se najčešće označavaju kao preddelinkventna. Na drugom kraju kontinuuma nalaze se ponašanja koja imaju obeležje delinkventnog (maloletnički kriminal) i predstavljaju teže oblike poremećaja u ponašanju kao što su: podmetanje požara, krađe, vandalizam, prevare, delikti nasilja i sl.

Poremećajem u ponašanju se krše prava drugih i pravila i norme ponašanja usklađena sa uzrastom (APA, 1994). Važno je, međutim napomenuti da se mnoga ponašanja indikativna za poremećaj u ponašanju pojavljuju i tokom normalnog razvoja. Npr. laganje, agresivnost ili krađe mogu se javiti u različitim etapama normalnog razvoja deteta ili adolescenta. Obično ova ponašanja nestanu tokom vremena; ne remete normalno akademsko, socijalno ili profesionalno funkcionisanje, ne utiču nepovoljno na ishode u odraslom periodu.

Otuda je veoma značajno da se ustanove kriterijumi na osnovu kojih bi se pouzdano sudilo da li je reč o poremećaju u ponašanju koji će neretko, čak i kada je tretiran progresirati u teška antisocijalna ponašanja i u dijagnozu antisocijalni poremećaj ličnosti u odraslom dobu; Ili je u pitanju problem u ponašanju prolaznog karaktera koji je moguće povezan sa razvojnom krizom i koji će relativno brzo nestati.

U narednom izlaganju pružićemo argumentaciju da je psihijatrijska dijagnostika poremećaja u ponašanju u DSM nomenklaturi za koju se izvorno vezuje pojam poremećaji u ponašanju, u tom kontekstu nedovoljna i da psihološka eksploracija kliničkog tipa uz pomoć projekivnih tehnika može biti plodotvorna i u diferencijalnoj dijagnostici i u prognoziranju budućeg ponašanja socijalno neintegrisane dece i adolescenata.

2. DIJAGNOSTI KI KRITERIJUMI ZA PROCENU POREMEĆAJA U PONAŠANJU

Pojam "poremećaj u ponašanju" (*conduct disorder-CD*) ponikao je u okviru DSM klasifikacije mentalnih poremećaja Američkog psihijatrijskog udruženja, zbog čega nas u ovom radu prvenstveno zanimaju važeći dijagnostički kriterijumi iz ove nomenklature.² Ovaj termin je, inače u širokoj upotrebi od 1980. god., od kada su kreirani sofisticirani protokoli intervjua da bi se olakšala epidemiološka ispitivanja i kliničke studije devijantnog ponašanja.

Istina, taksonomija poremećaja u ponašanju i dijagnostičke odrednice američkog psihijatrijskog udruženja su se tokom 14-godišnjeg perioda (od 1980 do 1994) menjale tri puta. Sa početnih pet kategorija poremećaja u ponašanju u DSM-III iz 1980. god. (nesocijalizovano-agresivan, nesocijalizovano-neagresivan, socijalizovano - agresivan, socijalizovano-neagresivan, atipičan); prešlo se najpre, na tri kategorije u DSM-III-R iz 1987 (usamljeno-agresivan, agresivan u grupi, nediferenciran), a potom i na dve kategorije u DSM-IV iz 1994, inače, usvojene iz psihološke tipologije Moffitt, sa saradnicima (1993) (dečji i adolescentski tip poremećaja u ponašanju).

Shodno kriterijumima važeće DSM-IV klasifikacije, poremećaj u ponašanju se dijagnostifikuje akademskom ili radnom funkcionisanju, s

² Poremećaji u ponašanju u važećoj desetoj verziji Međunarodne klasifikacije poremećaja (ICD-10, WHO, 1992) Svetske zdravstvene organizacije identifikuju se na osnovu miljea u kome se pojavljuje socijalna neintegritanost. U grupu poremećaja u ponašanju svrstavaju se: poremećaji ponašanja ograničeni na porodičnu sredinu; nesocijalizovani premećaj i socijalizovani poremećaj ponašanja. Opšti oblici ponašanja na bazi kojih se dijagnostikuje poremećaj u ponašanju su: često učešće u tučama i njihovo započinjanje, ozbiljna destrukcija imovine, podmetanje požara, krađe, često laganje, izostajanje iz škole i bežanje od kuće, ekcesivni i česti napadi besa, bez jasnog povoda ili na beznačajan povod i prkosno, provokativno ponašanje i neposlušnost U dijagnostici se mora voditi računa o razvojnom nivou deteta, a poremećaji u ponašanju se moraju javljati najmanje u periodu od šest meseci, pri čemu se isključuje postojanje drugih duševnih poremećaja.

tim da ako osoba ima 18 god. i više, mora se razgraničiti od kriterijuma za dijagnostiku antisocijalnog poremećaja ličnosti.

Poremećaj u ponašanju je definisan "repetitivnim i perzistentnim modelima ponašanja u kojima se krše osnovna prava drugih i većina sa uzrastom usklađenih socijalnih normi ili pravila", što se manifestuje u barem tri od 15 navedenih indikatora poremećaja razvrstanih po grupama:

(1) Prva grupu kriterijuma odnosi se na *agresiju prema ljudima i životinjama* i obuhvata sledeće indikatore:

- 1. često je nasilan, zastrašuje i preti, povređuje druge;
- 2. često inicira tuče;
- 3. koristi oružje koje može uzrokovati ozbiljnu fizičku povredu drugih (npr. batina, razbijena flaša, cigla, nož ili pištolj);
- 4. fizički je okrutan prema ljudima;
- 5. fizički je okrutan prema životinjama;
- 6. krao je dok se konfrontirao sa žrtvom (pljačke, otimanje tašne na ulici, iznuda, oružana prljačka);
- 7. primoravao je nekoga na seksualnu aktivnost.

(2) Druga grupa kriterijuma vezana za je *destrukciju imovine*:

- 8. smišljeno i namerno uključen u podmetanje požara sa ciljem da prouzrokuje ozbiljnu štetu;
- 9. namerno uništio tuđu imovinu (osim podmetanja požara).

(3) Treća grupa kriterijuma: *neiskrenost, obmanjivanje ili krađe* obuhvata sledeće indikatore:

- 10. provalio je u nečiju kuću, građevinu ili kola;
- 11. često laže da bi pribavio dobra ili korist ili da bi izbegao obaveze (npr. vara druge)
- 12. krao je robu netrivialne vrednosti bez konfrontiranja sa žrtvom (krade po prodavnicama, ali bez provala i nasilnih upada, falsifikuje).

(4) Četvrta grupa kriterijuma tiče se ozbiljnog kršenja pravila i operacionalizovana je na sledeći način:

-13. često ostaje noću uprkos zabranama roditelja, što je počelo pre uzrasta od 13 godina;

- 14. bežao je od kuće noću najmanje dva puta dok je živeo u kući kod roditelja ili kod staratelja (ili jednom ne vraćajući se duži period);

-15. često je izostajao iz škole, počinjući to da čini pre uzrasta od 13 god.

Da bi bio klasifikovan kao poremećaj u ponašanju, maloletnik treba da zadovolji barem tri od 15 kriterijuma u periodu od najmanje 12 meseci, ili da se u njegovom ponašanju pojavi najmanje jedna navedena karakteristika u toku poslednjih šest meseci.

Prema ovoj klasifikaciji mogu se razlikovati tri tipa poremećaja u ponašanju s obzirom na njegovu težinu i ozbiljnost: *blagi* kod koga nalazimo jednu ili ni jednu dodatnu indikaciju izvan onih nužnih za postavljanje dijagnoze i gde poremećaji u ponašanju uzrokuju samo minimum oštećenja drugih; *umereni* gde su problemi ponašanja i njihove posledice osrednjeg nivoa i *teški* tip kod koga je prisutno znatno više indikacija, nego što je potrebno da se dijagnoza uspostavi.

Međutim pažljiva analiza odrednica ovog entiteta u DSM-IV, ukazuje da, osim svih navedenih kriterijuma postoji još jedna veoma važna vodilja koja je usvojena na osnovu nalaza mnogih psiholoških istraživanja (Robins, 1966, Moffitt, 1993), koja jasno ukazuje da je psihološki pristup u trijaži da li je neko ponašanje poremećaj ili ne, ne samo poželjan, nego i nužan. Nažalost, gotovo je pravilo da se u praksi stručnjaci upravljaju navedenim indikatorima dok se ta suštinska odrednica data u bližem objašnjenju entiteta, stavlja u drugi plan ili se shvata površno, načelno neobavezujuće i uopšte se i ne pominje, niti se uzima u obzir pri dijagnostici, a ona glasi: "*dijagnozu poremećaja u ponašanju trebalo bi postaviti samo onda kada u osnovi simptomatičnog ponašanja leži disfunkcija unutar pojedinca, a ne onda kada je to ponašanje samo jednostavna neposredna reakcija*

na aktuelni socijalni kontekst." (DSM-IV, APA,1994) Ovo sugerše da ne treba dati dijagnozu svim maloletnicima koji zadovoljavaju kriterijume za poremećaj u ponašanju, već samo onima kod kojih se on bazično može povezati sa unutrašnjim disfunkcijom pojedinca odnosno nekim njegovim disfunkcionalnim psihološkim karakteristikama.

Ali, u nomenklaturi ne postoje nikakve smernice koje bi bliže odredile prirodu i sadržaj "disfunkcionalnosti unutar pojedinca", niti se pominju metode pomoću kojih bi se ona ustanovila, mada nas nesporno upućuje na psihološke karakteristike. Otuda je psihološka procena nužna i u dijagnostici ovog poremećaja i u proceni njegovog prediktivnog značaja.

A pošto se radi o disfunkciji duboko unutar pojedinca uputno je da se kliničkom eksploracijom uz korišćenje dubinskih projektivnih tehnika dođe do rešenja enigme šta je psihološka pozadina manifestnih oblika poremećaja u ponašanju.

3. PSIHOLOŠKE KARAKTERISTIKE DECE I ADOLESCENATA SA POREMEĆAJEM U PONAŠANJU

Među retkim kliničkim studijama koje se bave ispitivanjem strukture i dinamike ličnosti maloletnika sa poremećajem u ponašanju je istraživanje Meloy i Gacono (1994) koje je imalo za cilj proveru teze da je poremećaj u ponašanju dečja verzija onog što se u odrasлом periodu naziva psihopatija. Ovu tezu zagovaraju i u svojim empirijskim radovima dokazuju brojni psiholozi kriminala poput Quaya (1972), Harea (1993), Lynama (1996), Robinsa (1966) i dr..

Meloy i Gacono (1994) su u istraživanju obavljenom na, kako sami kažu "nomotetskom Rorschachu", na uzorku od 160 maloletnika sa poremećajima u ponašanju dijagnostikovanim uz pomoć kriterijuma DSM-III-R klasifikacije (APA, 1987), ispitivali njihove karakteristike ličnosti pri čemu je subuzorak dece brojao 60 ispitanika, a subuzorak adolescenata 100 ispitanika. Nezavisne varijable bile su kriterijumi za dijagnozu antisocijalnog poremećaja ličnosti i mere psihopatije, dok su rezultati na Rorschachu bile zavisne. U istraživanju je za "mapiranje psi-

hostrukture i psihodinamike" upotrebljen metod skorovanja podataka uz primenu Comprehensive Systema (Exner, 1993), psihoanalitičkih mera odbrane (Cooper & Arow, 1986; Lerner & Lerner, 1980) i objektnih odnosa (Kwawar, 1980). Cilj je bio da se utvrdi kakav je psihološki sklop dece sa dijagnostikovanim poremećajem u ponašanju, odnosno da se ustanovi da li se on odnosi na psihopatiju ili ne. Ovo istraživanje bilo je deo šire studije kojom je bio obuhvaćen veliki uzorak od 380 ispitanika različitih uzrasta i oba pola, grupisanih u klastere koji su, osim maloletnika sa poremećajem u ponašanju, činili i punoletni muškarci i žene psihopate, muškarci sa paralelnim dijagnozama psihopatije i schizofrenije i psihopate izvršioi seksualnih homicida.

Nalazi istraživanja dobijeni za ove dve grupe maloletnika sa poremećajem u ponašanju su pokazali sledeće:

(1) Dve trećine u grupi dece sa poremećajima ponašanja (n=60) činilo je *usamljeno-agresivni podtip*, koji se prema DSM-III-R, najkonzistentnije mogao definisati kao "*rana psihopatija*" (Lynam, 1996). Uzrast ove dece bio je od 5 do 12 (prosečno 9 god.), a njihov IQ se normalno distribuirao.

Za razliku od normalne dece, subjekte sa poremećajima ponašanja karakteriše *najjednostavnije rešavanje problema, ajtem po ajtem*, nezavisno od inteligencije (imali su visoko lambda, što se na Rorschachu odnosi na proporcije odgovora čiste forme), kao i pristup po principu *pokušaja i pogreški u rešavanju problema*. Deca su takođe, bila krajnje *napeta* i nalazili su se *u polju zavisnosti*, što autori dovode u vezu sa ekstraverzijom, biološki ukorenjenom dimenzijom ličnosti (Eysenck, 1977) zajedničkom za kriminalce koja na Rorschachu ipak, nije identifikovana.

Emocije su bile, kako je i očekivano, *nemodulirane* (za razliku od normalne dece), a subjekti su generalno *izbegavali emocionalni angažman* prema drugima, ali su i *manje često doživljavali emocije u vezi sa selfom*. Postojala je veća sklonost ka *emocionalnoj eksplozivnosti*³ (Exner, 1993). Deca sa poremećajima ponašanja bila su *manje anksi-*

³ merena čistim odgovorima C (boja bez forme)

ozna (Y) nego normalni i hronično emocionalno ravnodušni, pokazujući kompletno odsustvo emocionalne vezanosti. Osim sniženog afekta, kod njih su evidentni i Rorschach korelati koji govore o prisustvu *acting out* mehanizma odbrane.

Kognitivni problemi dece sa poremećajima ponašanja bili su ozbiljni, što je za autore istraživanja bilo iznenađujuće, pošto su oni pažljivo iz subuzorka izbacili klinički utvrđene psihotične subjekte. Formalni poremećaj mišljenja, perceptivna nekonvencionalnost i oslabljeni test realnosti bili su jasno prisutni,⁴ ukazujući da je proces percepcije i asocijacije abnormalan kod dece sa poremećajima ponašanja, ali je sve to, po svoj prilici maskirano očiglednijim bihevioralnim problemima.

Kod uzorka dece 13% bilo je dijagnostikovano kao deca sa deficitom pažnje, odnosno kao poremećaj hiperaktivnosti (ADHD). Kognitivni podaci vezani za decu sa poremećajima pažnje, obezbeđuju konstrukt validnost za Lynamovu tezu (1996) da su među decom sa poremećajima ponašanja u najvećem riziku da postanu odrasle psihopate upravo ona sa najizraženijom hiperaktivnošću, impulsivnošću i problemima pažnje.

Deca sa poremećajima ponašanja misle o drugim ljudima manje često nego normalna deca, a i kada to čine njihove mentalne reprezentacije su nekooperativne, na neki način povezane sa morbidnošću ili agresijom ili su direktno zle. Njihova predstava o drugima više je zasnovana na fantazijama kojima dominira delimičan objekat, kao što se i njihov razvoj čitavog života zadržava na nivou preedipalnih objektnih odnosa.

Većina dece sa poremećajem ponašanja sebe vrednuje negativno kada se poredi sa drugima (indeks egocentričnosti), što je neuobičajen nalaz za uzrast od 9 god (svoga 5% dece to čini po Exneru, 1993). Sudeći po rezultatima na Rorschachu, grandioznost adolescenata i odraslih psihopata nije evidentna kod dece sa poremećajem ponašanja, a patološki narcizam izgleda da vodi do ponašanja određenih faktorom 2, pre nego do onih iz faktora 1 u dečijoj verziji PCL-R (Hare, 1993). Sve više prisutno

⁴ perceptivna nekonvencionalnost: X+%,F+%,Xu%, a oslabljeni test realnosti: X-%.

omalovažavanje drugih sa uzrastom je interpersonalno oštećujuće, stalno ih truje i podseća na skrivenu patnju dece sa poremećajima ponašanja (Willock, 1986).

(2) *Adolescenti, odnosno tinejdžeri*, u studiji Meloy, Gacono (1994) (N=100), bili su sakupljeni u rezidentalnim tretmanskim ustanovama u Kaliforniji, prosečne starosti 15 god., imali su normalan IQ i većinom su bili muškarci (79%).

Razvojni put prema odraslom antisocijalnom ponašanju kod njih je bio očigledan, ali su se ipak, pojavljivale razlike kada se porede momci i devojke. Najjednostavniji stil rešavanja problema⁵ sreće se kod oba pola, a mere na testu mogu se interpretirati kao odbrana od afekta. Većina subjekata bila je hronično emocionalno ravnodušna (T) i minimalno anksiozna (Y), ali su izvesne razlike uočene i one govore da su dečaci izbegavali emocije u relacijama sa drugima, pre nego devojke⁶. Oba pola bila su manje afektivno modulirana, nego normalni i pokazivali su veću sklonost ka emocionalnoj eksplozivnosti nego normalni. Uočeni su signali hronične ljutnje kod velikog broja adolescenata sa poremećajima ponašanja, mada je kognitivno-emocionalna, impulsivna kontrola subjekata iz uzorka, merena uz pomoć Rorschacha, bila normalna (prilagođena).

Kognitivna unapređenja su, s jedne strane, bila evidentna kod adolescenata u poređenju sa decom sa poremećajima ponašanja, ali se, s druge strane slabljenje testa realnosti i pogoršanje formalnog poremećaja mišljenja⁷ nije zaustavljalo.

Adolescentni dečaci sa poremećajima ponašanja bili su u većoj meri nepažljivi i grandiozni, nego adolescentne devojke. Za devojke je bio karakterističniji pasivno-zavisni stil u rešavanju problema.

Reprezentacije selfa i objekata adolescenata sa poremećajima ponašanja bile su umnogome lišene celine ljudskih odgovora. Većina su-

⁵ visoka lambda

⁶ FC:CF+C.

⁷ X-%

bjekata nije proizvela nikakve agresivne odgovore na ovom uzrastu. Objektivne relacije bile su očigledno na *borderline* nivou.

Hipoteza autora o *pomeranju, od omalovažavanja sebe (u detinjstvu), do grandioznosti (u adolescenciji)*, podržana je u njihovom uzorku, posebno među dečacima. Stopa proporcije niske egocentričnosti (ego C) opala je na 47% (mera negativnog poređenja prema drugima), dok je mera patološkog narcizma⁸ porasla na 37%. Ovakva promena je manje očigledna kod devojaka.

Comprehensive sistem imao je nekoliko konstelacionih indikatora (grupisanje indikatora izvesnih varijabli koje su bile empirijski konstruisane kroz analizu diskriminativne funkcije, do mere izvesnih poremećaja). Na uzorku adolescenata sa poremećajima ponašanja, jedna od tri devojke bila je *pozitivna na depresiji*, meri afektivnosti ili poremećaja raspoloženja. Ovi važni empirijski nalazi sugerišu da depresivne potrebe treba da budu klinički razmatrane u svim dijagnozama poremećaja ponašanja adolescentnih devojaka – uprkos ili možda, zbog težine njihovog *acting out*.

Takođe je interesantno da se reflektivni odgovori interpretirani kao mera *egocentričnosti* (Exner, 1993), sreću u oko 50% Rorschach protokola psihopata (Gacono & Meloy, 1994), dok samo 5% normalnih, produkuje jedan ili više odgovora refleksije. *Personalni odgovor* se takođe sreće više nego tri puta češće kod psihopata nego kod normalnih, a skorovan je kadgod subjektu *lično znanje i iskustvo služi kao osnov za odgovor*. Autori istraživanja smatraju da je to fundamentalni, *samopotkrepljujući mehanizam psihopata*, za zadržavanje njihove grandioznosti tokom testiranja.

4. ZAVRŠNI KOMENTAR

Empirijski nalazi pribavljeni na velikom uzorku maloletnika sa poremećajem u ponašanju uz primenu projektivnog Rorschachovog testa pružaju bliže određenje sadržaja pojma "disfunkcionalnost unutar pojedinca" koji u DSM-IV nije ekspliciran, iako se data kvalifikacija

⁸ stopa reflektivnosti Rf ili Fr

smatra definišućom za poremećaj u ponašanju. Presentovani rezultati potkrepljuju tezu ustanovljenu u mnogim drugim istraživanjima u području psihologije kriminala (Robins, 1966), uključujući u eksperimentalne radovima Lynama, (1996) i Lykken, (1995): da postoji kontinuitet u antisocijalnom i delinkventnom ponašanju od detinjstva do odraslog doba i da je on rezultat rano formirane psihopatske strukture i dinamike koja se u otvorenoj formi najpre ispoljava kroz različite vidove poremećaja u ponašanju. Nalaz da se takav sklop može detektovati relativno rano pruža nove mogućnosti u sferi preventivnog delovanja na potencijalno najrizičniju kategoriju u kriminalu. Ali, takođe i opravdava uključivanje poremećaja u ponašanju pre 15 god. u red ključnih kriterijuma u dijagnostici antisocijalnog poremećaja ličnosti u odraslom dobu u DSM-IV. Valja naime, imati u vidu da često poremećaji u ponašanju počinju blažim, manje teškim, manje opasnim ili više povremenim tipovima ponašanja i postepeno prerastaju u teže i ozbiljnije vidove. Stabilnost poremećaja ponašanja između ostalih dokazali su i Lashey i kolege, (1995) u čijem je uzorku 90% dečaka dijagnostikovanih kao poremećaj ponašanja zadržalo tu dijagnozu tokom docnije tri godine. Slično Farrington (1991) otkriva da je 76 % dečaka sa ovom dijagnozom osuđivanih na uzrastu između 10 i 16 god. ponovno osuđivano na uzrastima između 17 i 24 god. Zato se čini opravdanim shvatanje Shorta i Shapira (1993) da poremećaj u ponašanju predstavlja klasu hroničnih, teških antisocijalnih ponašanja koja tipično započinju u detinjstvu i nastavljaju se u odraslom periodu. Podaci sa nomotetskog Rorschacha, pomažu nam da raspoznamo enigmatični unutrašnji svet dece i adolescenata sa poremećajima u ponašanju za koje su autori ustanovili da su već rano strukturirani kao psihopati, da razumemo kako te rane psihopate kao hronično antisocijalne osobe misle i osećaju na karakterističan način, kako se prilagođavaju i brane od svojih percepcija, asocijacija, emocija i impulsa (Meloy i Gacono, 1994).

Ove podatke valja uzeti ozbiljno jer, kako se u stručnim krugovima dobro zna, prognoza za odraslo doba dece i mladih sa poremećajem u ponašanju nije optimistična. Mnoge studije dokazale su moćne efekte na odraslo kriminalno ponašanje. Po definiciji

postoje veliki izgledi da deca i adolescenti dijagnostikovani kao poremećaj u ponašanju, dođu u sukob sa zakonom. Gotovo svaki od 15 kriterijuma pobrojanih u DSM-IV za poremećaj u ponašanju uključuje ponašanja koja ako se manifestuju dovoljno raznovrsno i hronično vrlo će verovatno dovesti do hapšenja i zatvaranja. Dijagnoza poremećaja u ponašanju u detinjstvu i adolescenciji nosi realnu opasnost da će se pojedinac kvalifikovati za dijagnozu antisocijalnog poremećaja ličnosti posle uzrasta od 18 god. (Robins, 1966). I studije praćenja dece sa poremećajem u ponašanju zasnovane na paradigmi rizika dokumentovale su stabilnost faktora rizika tokom vremena. Šta više, isti problemi ponašanja u detinjstvu i adolescenciji, izgleda da imaju prediktivnu snagu i za alkoholizam i za psihopatiju i za kriminalitet u odraslom dobu.

Čini se da su upravo u području poremećaja u ponašanju najkrupniji izazovi načinjeni savremenoj akademskoj i stručnoj psihologiji koja treba da da svoj puni doprinos u prevenciji i državnoj reakciji na zabrinjavajuće trendove rasta najtežih vidova kriminala;- Onog u kome najveći udeo imaju pojedinci koji zbog svog psihološkog sklopa još kao deca i adolescenti ispoljavaju poremećaj u ponašanju.

5. LITERATURA

- (1) AMERICAN PSYCHIATRIC ASSOCIATION. (1987), *Diagnostic and statistic manual of mental disorders* (3rd ed. rev.), Washington. DC: American psychiatric association.
- (2) AMERICAN PSYCHIATRIC ASSOCIATION. (1994), *Diagnostic and statistic manual of mental disorders* (4th ed.), Washington. DC: American psychiatric association
- (3) COOPER, S. & ARNOW, D. (1986), An object relations view of the borderline defences: A Rorschach analysis. In: M. Kissen (Ed.), *Assessing object relations phenomena*.
- (4) GACONO, C.B. & MELOY, J.R. (1994) A Rorschach investigation of attachment and anxiety in antisocial personality. *Journal of Nervous and Personality Disease*, 179, 576-552.

- (5) GACONO, C.B. (1990), An empirical study of object relations and defensive operations in antisocial personality. *Journal of Personality Assessment*, 54, 589-600.
- (6) EXNER, J.E. (1993), The Rorschach: A Comprehensive System (3rd ed.), Vol. 1. *Basic foundations*. New York; Wiley.
- (7) EXNER, J.E. (1995), *Issues and methods in Rorschach research*. Mahwah, NJ: Erlbaum.
- (8) EYSENCK, H.J. (1977), *Crime and Personality*, (sec. ed., first 1964), London: Routledge & Kegan Paul
- (9) FARRINGTON (1991) Antisocial personality from childhood to adulthood, *The psychologist*, 4, 389-394.
- (10) HARE, R.D. (1993), *Without conscious: The disturbing world of the psychopaths among us*, New York: Pocket books.
- (11) KWAWAR, J. (1980), Primitive interpersonal models, borderline phenomena and Rorschach content. In: J. Kwawar, P. Lerner, H. Lerner & A. Sugarman (Eds.), *Borderline phenomena and the Rorschach test*, 257-274. New York: International Universities Press.
- (12) LASHEY, B.B., LOEBER, R.; HART, E.; FRICK, P.J., APPLGATE, B. ZHANGA ET AL. (1995) Four year longitudinal of conduct disorders in boys: Patterns and predictors of persistence. *Journal of Abnormal Psychology*, 104, 83-93.
- (13) LOEBER, R. (1990) Development of risk factors of juvenile antisocial behavior and delinquency. *Clinical Psychology Review*, 10, 1-41.
- (14) LERNER, P. & LERNER, H. (1980), Rorschach assessment of primitive defenses in borderline
- (15) personality structure. In: J. Kwawar, P. Lerner, H. Lerner, & A. Sugarman (Eds.), *Borderline phenomena and the Rorschach test*, 257-247, New York: International University Press.
- (16) LYKKEN, D. (1995), *The antisocial personalities*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- (17) LYNAM, D.R. (1996), Early identification of Chronic Offenders: Who is fledging psychopath? *Psychological Bulletin*, 120, 209-224.
- (18) MELOY & GACONO, C.B. (1998), The Internal World of the Psychopath, In: T., Millon, E. Simonsen, M. Birket-Smith and R. Davis,

Psychopathy: antisocial, criminal and violent behavior, 95-107. New York & London: Guilford Press.

- (19) MELOY & GACONO, C.B., KENNEY, L. (1994), Rorschach investigation of sexual homicide. *Journal of Personality Assessment*, 62, 202-217.
- (20) MOFFITT, T.,E. (1993) Adolescence limited and life course persistent antisocial behavior: A development taxonomy. *Psychological Review*, 100, 674-701.
- (21) MOMIROVIĆ K., POPOVIĆ, D. (2002), *Psihopatija i kriminal* Leposavić, Univerzitet u Prištini, Centar za multidisciplinarna istraživanja Fakulteta za fizičku kulturu.
- (22) MOMIROVIĆ, K., HOŠEK, A. (1997), Osobine ličnosti maloletnih delinkvenata, *Časopis za kliničku psihologiju i socijalnu patologiju*, Vol. 4, 1-2, 28-66.
- (23) QUAY, C. (1972), Patterns of aggression, withdrawal, and immaturity. In: H.Quay & J.Werry (Eds.), *Psychopathological disorders of childhood*. New York: Wiley.
- (24) RADULOVIĆ, D. (2006), *Psihologija kriminala – Psihopatija i prestupništvo*, - Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd
- (25) RAINE, A. (1993), *The psychopathology of crime: Criminal behavior as a clinical disorder*, San Diego, CA: Academic Press.
- (26) ROBINS, L. (1966), *Deviant Children Grown-Up*, Baltimore: Williams and Wilkins. (1987), Study childhood predictors of adult antisocial behavior: replication from longitudinal studies. *Psychological Medicine*, 8, 611-622.
- (27) STONE, H. (1993), *Abnormalities of personality*. New York: Norton.
- (28) WORLD HEALTH ORGANIZATION, (1992), *ICD-10 classification of mental and behavioral disorders: Clinical Descriptions and diagnostic guidelines*. Geneva: Author.
- (29) WILLOCK, B. (1986), Narcissitic vulnerability in the hyper-aggressive child: The disregarded (unloved, uncared-for), self. *Psychoanalytic Psychology*, 3, 59-80.

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF CHILDREN AND ADOLESCENT WITH CONDUCT DISORDER

Conduct disorder is one of the most frequently diagnosis among delinquent, so prevention of this disorder is one of the prior task in the effort to reduce the crime. However, difficulties on this plan arise even on the diagnostic level because rather behavioral criteria in DSM-IV do not enable precisely differentiation among children and adolescent whose antisocial behavior is transient from those whose is the result of some psychological characteristics and take risk of maintaining and become chronic through juvenile delinquencies and adult criminal. Nevertheless, DSM-IV declare that we put diagnosis of conduct disorder only when in basis of symptomatical behavior lay disfunction inside individual and we do not put it when it is simply reaction on actually social context, in fact we have not any directions which will nearly determine the nature and contents of "disfunctions inside personality" nor it is mentioned any method that we could employ to identify it.

The fact that we can put this diagnosis only when foundation of conduct disorder is deeply inside in the individual make psychological clinical approach necessary in diagnostic procedure and in estimating prognostic importance of this disorder. Deeply exploration of juvenile personality with conduct disorder using Rorschach test and big sample demonstrate certain disfunctions in structure and dynamic of children and adolescents which is almost in accordance with descriptions of the construct that many psychology of crime have conceptualized as early psychopathy (Hare, 1993), fledging psychopathy (Lynam, 1966), early emotional frustration (Rygaard, 1998) etc.

KEY WORDS: conduct disorder / delinquency / early psychopathy / childre / adolescents

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2007 / Vol. XXVI / 1-2 / 219-241

Originalni naučni rad
UDK: 341.231.14-053.2
343.85:343.62-053.2

ME UNARODNOPRAVNA ZAŠTITA MALOLETNIH LICA OD ZLOSTAVLJANJA I ZANEMARIVANJA

Ivana Stevanovi *

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Da bi država imala efikasan sistem zaštite od zlostavljanja i zanemarivanja maloletnih lica ona mora da sačini svestran i sistematski okvir za reagovanje na nasilje na svim nivoima. U tom smislu i Republika Srbija ima obavezu formulisanja Nacionalne strategije,¹ politike i akcionog plan za njihovu zaštitu sa ostvarivim i vremenski utvrđenim ciljevima. U skladu sa ovim ciljem, osnovni strateški pravac razvoja biće dalje usklađivanje nacionalnog zakonodavstva sa relevantnim međunarodnim normama i standardima, odnosno njihova dosledna primena u praksi. Imajući navedeno u vidu osnovni cilj ovog rada je da se prikaže razvoj međunarodnih normi i standarda u krivičnompravnoj zaštiti maloletnih lica, odnosno da se ukaže na potrebu usklađenosti postojećih zakonskih rešenja sa međunarodnim standardima, a u pravcu daljih promena nacionalnog zakonodavstva Republike Srbije.

* Email: ivana@cpd.org.yu

¹Na inicijativu Saveta za prava deteta, savetodavnog tela Vlade Republike Srbije, posebno formirana radna grupa u 2006. godini pristupila je izradi situacione analize o stanju pojave nasilja nad decom, odnosno trenutno važećem zakonodavnom okviru, za potrebe početka rada na Nacionalnoj strategiji protiv nasilja nad decom u Republici Srbiji.

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – I. Stevanović
„Međunarodnopravna zaštita maloletnih lica
od zlostavljanja i zanemarivanja”, (str. 219-241)*

*KLJUČNE REČI: međunarodne norme i standardi /
maloletna lica / krivično zakonodavstvo / zaštita*

1. UVODNE NAPOMENE

Istorijski posmatrano zaštita maloletnih lica od zloupotreba, nasilja i eksploatacije, počinje od sporadičnih intervencija javnih vlasti u situacijama akutnih i drastičnih povreda fizičkog integriteta ovih lica. Međutim, moderno industrijsko doba dovelo je do dubokih promena u poimanju "koncepta detinjstva", što je u velikoj meri predstavljalo i osnov za promene okvira društvene reakcije na zlostavljanje dece. Priznavanje posebnih fizičkih i psihičkih potreba maloletnih lica kao ličnosti u razvoju imala je za posledicu poseban način tretmana i pripreme za život. Otuda društveni i pravni sistemi, već dosta rano, postavljaju izvesna ograničenja roditeljske moći, nalazeći opravdanje u grubom povređivanju ili kršenju moralnih normi porodičnog života.²

U osnovi, od društvene brige za maloletnim licem, koja potiče od predstave o njima kao slabim i neodgovornim bićima, odnosno kao "problematičnoj populaciji" izloženih rizicima od raznih oblika devijacija, došlo se do modernih koncepcija o društvenom položaju dece i maloletnika, koji polazi od definisanja detinjstva kao dela društvene strukture i analize njegovog udela u društvenoj podeli rada i korišćenju društvenih vrednosti. Ovakav pristup problematizuje odnos maloletnih lica, roditelja i države, a budući da se njihovo zlostavljanje primarno vezuje za porodicu i da njegovi oblici najčešće potiču od roditelja i lica koja se neposredno o njima staraju, jedan od osnovnih problema društvene reakcije postaje smisao i granica porodične autonomije, s obzirom na subjektivitet maloletnog lica i razvoj njegove lične autonomije.

²Obretković, M. (1996) "Detinjstvo i prava deteta – evolucija koncepta", u: Janjić Komar, M., Obretković, M., *Prava deteta – prava čoveka*, Beograd: Dosije & Udruženje pravnika Srbije za socijalno pravo, str. 17-34, Vučković Šahović, N. (2000) "Detinjstvo i priroda prava deteta", u: *Prava deteta i međunarodno pravo*, Beograd: Jugoslovenski centar za prava deteta, str. 17-26).

Problem zlostavljanja maloletnih lica i društvene reakcije na tu pojavu, počinje da se otvara i iz ugla prava deteta,³ odnosno nadzora nad njihovom primenom.⁴ Inače, prava deteta smatraju se delom univerzalnih ljudskih prava, što znači da deci pripadaju sve osnovne slobode i prava kojima se garantuje nepovredivost čovekovog fizičkog, psihičkog i seksualnog integriteta. Za decu ona imaju poseban značaj jer obezbeđuju elementarne osnove za njihov opstanak i razvoj. Specifična svojstva i potrebe vezane za status maloletstva u većoj meri ih izlaže povredama. Pored toga, s obzirom na socijalni status, u porodici i društvenoj sredini, javljaju se i specifični oblici ugrožavanja prava.

Izdvajanjem deteta kao posebnog subjekta i formiranjem samostalnih prava deteta kojima se štite njegova lična dobra prevazilazi se klasični protektivni odnos prema detetu i omogućuje se da ono samo utiče na sopstveni položaj.⁵ Ipak država i njeni organi neophodni su kao garanti prava deteta u situacijama kada su ona ugrožena, odnosno povređena postupcima roditelja ili drugih osoba kojima je povereno staranje o detetu.

Na nivou prava, izdvajanje deteta kao posebnog subjekta, išao je preko ustanovljavanja sistema "zaštitnog zakonodavstva" u odnosu na zapošljavanje i uslove rada maloletnih lica, a u odnosu na krivično, porodično i socijalno zakonodavstvo razvoj se ogledao u odnosu na ustanovljavanje principa posebne zaštite maloletnih lica, kao i kroz uspostavljanje mehanizama da u svim sudskim i administrativnim postupcima, koji ga se tiču, mišljenje deteta, bude saslušano, i uvek kada je to u njegovom najboljem interesu uzeto u obzir. Logični put ovog razvoja je stvaranje integralnog koncepta prava deteta na život

³Konvencija o pravima deteta pod pojmom dete podrazumeva: "Svako ljudsko biće koje nije navršilo 18 godina života, ukoliko se po zakonu koji se primenjuje na dete, punoletstvo ne stiče ranije (član 1).

⁴Werhellen, E. (1994) "Monitorings Children's Rights", in: Werhellen, E. (ed.) *Monitorings Children's Rights*, The Hague: Kluwe Law International, pp. 7-19.

⁵Campabell, T. D. (1995) "The Rights of the Minor: as Person, as Child, as Juvenile, as Future Adult", in: Alston, P., Parker, S., Seymour, J. (ed.) *Children, Rights, and the Law*, Oxford: Clarendon press, First published 1992, reprinted with corrections 1993, 1995, pp. 1-23.

i razvoj, zastupljen u međunarodnim instrumentima, a utemeljen na idejama o komplementarnosti i međusobnoj uslovljenosti različitih aspekata i dimenzija toga prava.⁶

U smislu navedenog izdaju se sledeći međunarodni ugovori kojima se ustanovljava posebni položaj maloletnih lica u cilju pojačane pravne zaštite osnovnih prava deteta:

- Konvencija o pravima deteta;
- Fakultativni protokol uz Konvenciju o pravima deteta o učešću dece u oružanim sukobima;
- Fakultativni protokol uz Konvenciju o pravima deteta o prodaji dece, dečijoj prostituciji i dečijoj pornografiji;
- Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima;
- Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima;
- Konvencija Ujedinjenih nacija protiv transnacionalnog organizovanog kriminaliteta i Protokol o prevenciji, eliminisanju i kažnjavanju trgovine ljudskim bićima, posebno ženama i decom;
- Konvencijom MOR-a 182 o najtežim oblicima dečijeg rada;
- Haška konvencija 28 o civilnim aspektima međunarodne otmice dece.

U oblasti zaštite maloletnih lica od nasilja za sve zemlje potpisnice navedenih konvencija od posebnog značaja su i tumačenja Komiteta za prava deteta nadzornog tela *Konvencije o pravima deteta* (u tom smislu posebno imamo u vidu Opšti komentar br. 8 (2006) Komiteta za prava deteta o pravu deteta na zaštitu od telesnog kažnjavanja i drugih surovih ili degradirajućih oblika kažnjavanja (CRC/C-GC/8) i stavovi Evropskog suda za ljudska prava, posebno presuda koje se odnose na oblast porodičnog života. Navedeno je posebno važno zbog članstva Srbije u Savetu Evrope i ratifikacije *Evropske konvencije*

⁶Videti šire: Obretković, M., Mršević, Z. (1996) "Međunarodnopravna zaštita dece od nasilja i zloupotrebe", u: Janjić Komar, M., Obretković, M., *Prava deteta – prava čoveka*, Beograd: Dosije & Udruženje pravnika Srbije za socijalno pravo, str. 95.

o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda, odnosno drugih instrumenata Savete Evrope za zaštitu dece od nasilja među kojima izdvajamo sledeće povelje i konvencije:⁷

- *Evropska socijalna povelja* (iz 1961) i *Evropska revidirana socijalna povelja* (revidirana Evropska socijalna povelja 1996. počela da se primenjuje 1999. godine);
- *Evropska konvencija o obeštećenju žrtava krivičnih dela nasilja* (usvojena 1983. godine) sa preporukama iz 1985 godine: *Preporuka o poziciji žrtve u okviru krivičnog prava i postupka*, odnosno 1987. godine: *Preporuka o pomoći žrtvama i prevenciji viktimizacije*;
- *Evropska konvencija za prevenciju torture i nehumanog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja* br. 126 (usvojena 1987, primenjuje se od 1989. godine);
- *Konvencija o kompjuterskom kriminalitetu* br. 185 (usvojena 2001, počela sa primenom 1. jula 2004. godine);
- *Evropska konvencija o vršenju prava deteta* (usvojena 1996., primenjuje se od 2000. godine);
- *Konvencije Saveta Evrope o zaštiti dece od seksualne eksploatacije i seksualnog zlostavljanja* (usvojena od strane Komiteta ministara Saveta Evrope 12. jula 2007 na 1002 zasedanju), kao i brojne preporuke i rezolucije Komitet ministara Saveta Evrope i Skupštine Saveta Evrope.⁸

2. KONVENCIJA O PRAVIMA DETETA

Konvencija o pravima deteta, usvojena u okrilju Generalne skupštine Ujedinjenih nacija 1989 godine, stupila je na snagu 1990. godine i predstavlja univerzalni međunarodni dokument, koji se posebno bavi

⁷Većinu navedenih instrumenata, poput *Evropske konvencije o vršenju prava deteta*, *Konvencije o kompjuterskom kriminalitetu*, *Konvencije Saveta Evrope o zaštiti dece od seksualne eksploatacije i seksualnog zlostavljanja* Republika Srbija tek treba da potpiše, odnosno ratifikuje.

⁸Videći: *Council of Europe Actions to promote children's rights to protection from all forms of violence* (2005), The UNICEF Innocent Research Centre, pp. 3-17.

decom. Koncept prava deteta na opstanak, život i razvoj, zastupljen u ovoj Konvenciji, izražava ideju o međusobnoj uslovljenosti i komplementarnosti različitih dimenzija i oblika tog prava, pri čemu je poseban naglasak dat priznanju prava deteta na samoopredeljenje i njegovoj aktivnoj ulozi u ostvarivanju prava. Dalje, ovaj međunarodni instrument, koji je ratifikacijom postao deo našeg unutrašnjeg pravnog poretka, nalaže državi da preduzme odgovarajuće mere "za zaštitu deteta od svih oblika fizičkog ili mentalnog nasilja, povređivanja i zlostavljanja, zapostavljanja ili nemarnog postupanja, maltretiranja ili eksploatacije, uključujući seksualno zlostavljanje" (član 19. Konvencije). Na taj način zaštita integriteta deteta obuhvatila je sve elemente ličnosti i sve aspekte razvoja, a zaštitne intervencije usmerene su ne samo na roditelje i one koje se neposredno staraju o detetu, nego i na društvene intervencije i na sve društvene podsisteme. Pored neizbežnih pravno represivnih mera, naglasak u ovom dokumentu je ipak na merama socijalne prevencije, i u tom smislu se i problem zlostavljanja i zanemarivanja deteta tretira sa preventivnog i rehabilitativnog stanovišta.⁹

Posebne odredbe Konvencije o pravima deteta odnose se na sprečavanje i zaštitu deteta od zloupotrebe narkotika, seksualnog iskorišćavanja, otmice, prodaje i trgovine, odnosno svih oblika iskorišćavanja štetnih po bilo koje detetovo dobro. Tumačenjem navedenog dokumenta možemo zaključiti da on prihvata najširu definiciju zloupotrebe dece, pri čemu zaštitu od zloupotreba, zanemarivanja i zlostavljanja stavlja u kontekst ukupnih prava deteta na blagostanje, tj. optimalne uslove razvoja.¹⁰ Inače, zaštita deteta od zloupotrebe može se, s aspekta Konvencije, posmatrati u okviru

⁹Konvencija o pravima deteta se pitanjem rehabilitacije deteta bavi u posebnoj odredbi člana 39. kojom se države članice obavezuju da preduzmu sve odgovarajuće mere u smislu podsticanja fizičkog i psihičkog oporavaka i društvene reintegracije deteta žrtve: svakog oblika zanemarivanja, iskorišćavanja ili zlostavljanja, mučenja ili bilo kog drugog oblika nehumanog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja. Videti šire: Vučković Šahović, N. (2000) op. cit. str. 187-189.

¹⁰Obretković, M., Mršević, Z. (1996) op. cit. str. 96.

nekoliko grupa prava koje smatramo naročito relevantnim za njegov ukupni psiho-fizički integritet:

- Zaštita od neadekvatnih radnih uslova;
- Zaštita od kriminalnih aktivnosti, seksualnih zloupotreba i upotrebe narkotika;
- Zaštita od okrutnog i nehumanog kažnjavanja;
- Zaštita od ratnih i drugih oružanih sukoba;
- Zaštita od zloupotrebe u političke svrhe.¹¹

U tekstu koji sledi posebno ćemo se osvrnuti na dve pomenute grupe prava koje smatramo posebno relevantnim s obzirom na predmet ovog rada.

2.1. Zaštita od kriminalnih aktivnosti, seksualne zloupotrebe i upotrebe narkotika

Generalna zabrana zloupotrebe dece koja se odnosi na sve postupke štetne za njihov razvoj obuhvata svako iskorišćavanje ili navođenje deteta na različite vrste devijantnog ponašanja: kriminalne aktivnosti, upotreba opojnih droga, prostitucija, skitnja, prosijačenje. Saznanje o povezanosti pojava nasilja u porodici i maloletničke delinkvencije¹²

¹¹Videti šire: Mršević, Z., Obretković, M. (1992) "Međunarodnopravna zaštita dece od diskriminacije, nasilja, zloupotreba i eksploatacije", *Međunarodni problemi*, br. 3-4., Beograd, str. 27; Mršević, Z., Obretković, M. (1992) "Međunarodnopravna zaštita fizičkog integriteta maloletnika u krivičnom postupku i postupku izvršenja krivičnih sankcija", *Analiz Pravnog fakulteta u Beogradu*, br. 6., str. 52.

¹²McClosky, L. A., Figueredo, A. J., Koos, M. P. (1995) "The effect of systemic family violence on children's mental health", *Child Development*, vol. 66, pp. 239-1261; Dube, S. R. et al. (2002) "Exposure to abuse, neglect, and household dysfunction among adults who witnessed intimate partner violence as children: implications for health and social services", *Violence and Victims*, vol 17, No. 1, pp. 3-17; Corby, B. (2000) *Child abuse - Towards a knowledge base*, Buckingham Philadelphia: Open University Press, pp. 82-100; Dembo, R. et al. (2000) "A structural model of the influence of family problems and child abuse factors on serious delinquency among youths processed at a juvenile assessment center", *Journal of Child and Adolescent Substance Abuse*, no. 10, str. 17-31; Kas-

ukazuju, pre svega, na potrebu za prevencijom ili obezbeđivanjem sistematskih mera zaštite u odnosu na viktimiziranu decu, žrtava različitih oblika zloupotreba. Niz međunarodnih instrumenata, obavezuje ili preporučuje državama da svojim zakonodavnim aktivnostima i praktičnim programima pruže pomoć i zaštitu dece koja su usled: napuštanja, zlostavljanja, štetnih uticaja ili drugih načina zloupotrebe došla u situaciju visokog društvenog rizika. Tu pre svega ukazujemo na: *Smernice UN o prevenciji maloletničke delinkvencije*, donete na osmom kongresu Ujedinjenih nacija o prevenciji kriminaliteta i tretmanu maloletnih učinioca krivičnih dela, 1990. godine u Havani; *Nacrt rezolucije o domaćem nasilju i Nacrt rezolucije o instrumentalnoj upotrebi dece u kriminalnim aktivnostima*, preporučeni Generalnoj skupštini UN na usvajanje od strane Osmog kongresa UN u Havani 1990 godine; kao i na brojne preporuke Komitet ministara Saveta Evrope: *Preporuku o nasilju u porodici No. R(85)4 (1985)*; *Preporuku o socijalnim merama koje se odnose na nasilje unutar porodice No. R(90)2 (1990)*; *Preporuku o hitnim merama koje se tiču porodice No. R(91)9 (1991)*; *Preporuku o posredovanju u porodici No. R (98)1 (1998)*.

Sama Konvencija o pravima deteta, kao što je već ukazano, utvrđuje posebne obaveze u pogledu zaštite dece od svih oblika fizičkog ili mentalnog nasilja, povređivanja i zlostavljanja, zapostavljanja ili nemarnog postupanja, maltretiranja ili eksploatacije, uključujući seksualno zlostavljanje (član 19. Konvencije), kao i za slučajeve: navođenja ili prisiljavanja deteta da učestvuje u nezakonitim seksualnim aktivnostima, iskorišćava-

hani, J. H., Allan, W. D. (1998) *The impact of family violence on children and adolescents*, Thousand Oaks, CA: Sage; DeMatteo, D., Marczyk, G. (2005) "Risk Factors, Protective Factors, and the Prevention of Antisocial Behavior", in: Heilburn, K. et al. (eds) *Juvenile Delinquency: Prevention, Assessment, and Intervention*, New York: Oxford University Press, str. 19-44; Nikolić-Ristanović, V. (2002) "Nasilje u primarnoj porodici", u: Nikolić-Ristanović, V. (ur.) *Nasilje u porodici*, Beograd: Viktimološko društvo Srbije, str. 87-90; Škulić, M., Stevanović, I. (1999) *Maloletni delinkventi u Srbiji – neka pitanja materijalnog, procesnog i izvršnog prava*, Beograd: Jugoslovenski centar za prava deteta, str. 376-396.; Stevanović, I. (1999) "Nasilje u porodici i maloletnička delinkvencija", *Temida*, br. 3-4, godina 2, str. 21-24; Ignjatović, Đ. (2007) "Kriminološki značaj tranzicije", u: Kron, L. (ur.) *Kriminalitet u tranziciji: fenomenologija, prevencija i državna reakcija*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, str. 20.

nju za prostituciju ili iskorišćavanju za pornografske namene (član 34. *Konvencije*), odnosno slučajeve: otmice, prodaje ili trgovine decom u bilo koju svrhu ili bilo kojoj formi (član 35. *Konvencije*). Odredba *Konvencije* o zaštiti dece od narkomanije (član 33. *Konvencije*), praćena sadržajima drugih međunarodnih dokumenata,¹³ postavlja najviše okvire za prevenciju i zaštitu dece izložene neposrednim rizicima. Poseban naglasak je dat na sprečavanju upotrebe dece u nezakonitoj proizvodnji i trgovini narkoticima.

Zaštita od ropstva i trgovine decom, zbog specifičnosti vezanih za psihofizičke karakteristike i nivo njihove zrelosti, tj. činjenice da se u ovoj oblasti nalazimo na terenu organizovanog kriminaliteta, zahteva naročitu pažnju u smislu predviđanja i realizacije posebnih mera, a u cilju: preventivnih aktivnosti, zaštite dece žrtava trgovine, njihovog fizičkog i psihičkog oporavak, socijalne reintegracije i eventualnog povratak u zemlju porekla. Inače, problema trgovine decom i njegovo izdvajanje kao posebnog u okviru problema trgovine ljudskim bićima uopšte nalažu svi oni razlozi zbog kojih je kao posebna kategorija u oblasti ljudskih prava izdvojena oblast prava deteta.¹⁴ To su naravno imali u vidu i tvorci brojnih međunarodnih instrumenata koji regulišu ovu materiju.

Konvencija Ujedinjenih nacija protiv tansnacionalnog organizovanog kriminaliteta i Protokol o prevenciji, eliminisanju i kažnjavanju trgovine ljudskim bićima, posebno ženama i decom iz 2000 godine, predstavljaju prve međunarodne instrumente u kojima je postignut konsenzus, na nivou međunarodnog prava, u pogledu definisanja trgovine ljudskim bićima. Tu posebno naglašavamo značaj Protokola kojim se daje pravni okvir nacionalnim zakonodavstvima i standardi u

¹³Smernice Ujedinjenih nacija o prevenciji maloletničke delinkvencije (*Rijadske smernice*); *Jedinstvena konvencija o opojnim drogama* iz 1941. godine, *Konvencija o opojnim drogama* iz 1961. godine, *Konvencija o psihotropnim supstancama* iz 1971. godine, sa protokolom iz 1972. godine; *Konvencija Ujedinjenih nacija protiv nezakonitog prometa opojnih droga i psihotropnih supstanci* iz 1988. godine.

¹⁴Stevanović, I. (2004) "Child trafficking and selected international instruments", in: *Combating child trafficking in Montenegro*, Podgorica: Save the Children, pp. 11-16.

pogledu kriminalizacije ovog ponašanja, njegovog kažnjavanja, zaštite žrtava i prevencije.

Za pitanja trgovine decom *Protokol* ima dvostruki značaj. Njime se pre svega daje definicija trgovine ljudskim bićima koja podrazumeva čitav niz ponašanja kao što su: vrbovanje, prevoženje, prebacivanje, skrivanje ili primanje lica, a u cilju eksploatacije¹⁵ i zloupotrebe žrtve.

Ključni element bića ovog krivičnog dela su sredstva koja se primenjuju: upotreba pretnje ili sile ili drugih oblika prinude, otmice, prevare, obmane, zloupotrebe ovlašćenja ili teškog položaja ili davanja ili primanja novca ili koristi da bi se dobio pristanak lica koje ima kontrolu nad drugim licem i koja ovom delu daju obeležja trgovine.

U cilju obezbeđivanja zaštite dece, kao posebno osetljive kategorije, *Protokolom* je predviđeno kažnjavanje trgovine decom čak i ukoliko nije upotrebljeno neko sredstvo prinude, prisile, zloupotrebe... To podrazumeva da i u slučaju pristanka deteta, ono se ima smatrati žrtvom trgovine ljudima i uživati posebnu zaštitu. Saglasno sa *Konvencijom o pravima deteta* iz 1989. godine detetom se smatra osoba mlađa od 18 godina života.

Pored *Konvencije* i *Fakultativni protokol uz Konvenciju o pravima deteta, o prodaji dece, dečijoj prostituciji i dečijoj pornografiji* dodatno obavezuje države da na nivou svog nacionalnog zakonodavstva i prakse učini sve potrebne mere u cilju prevencije trgovine dece i kažnjavanja (za pokušaj, saizvršilaštvo, podstrekavanje, pomaganje, organizovanje i naređivanje) njenog izvršenja. U smislu ovog *Protokola* prodaja dece podrazumeva: "Bilo koju radnju ili transakciju kojom lice ili grupa lica prebacuje neko dete nekom drugom za novčanu ili bilo koju drugu naknadu" (član 2 (a) *Protokola*). U vezi navedenog člana 2(a) *Protokola*, a u smislu člana 3(a) istog, države ugovornice imaju

¹⁵U smislu *Fakultativnog protokola uz Konvenciju o pravima deteta, o prodaji dece, dečijoj prostituciji i dečijoj pornografiji* pojam eksploatacija podrazumeva: prostituciju deteta i druge oblike seksualne eksploatacije, angažovanje deteta u okviru prinudnog rada, ropstvo ili odnose slične ropstvu, kao i uklanjanje organa (član 3. stav 1. *Fakultativnog protokola*).

obavezu da svojim krivičnim zakonodavstvom (bez obzira da li su takva dela izvršena u zemlji ili su oblik transnacionalnog, organizovanog kriminaliteta) inkriminišu:

"Nuđenje, isporuku i prihvatanje, bilo kojim sredstvima, nekog deteta u svrhu:

- seksualne eksploatacije deteta;
- prebacivanje organa deteta radi ostvarivanja profita i
- angažovanja deteta u okviru prinudnog rada".

Obavezno kažnjavanje mora biti ustanovljeno i za: "Neodgovarajuće navođenje, u svojstvu posrednika, na pristanak da se usvoji neko dete kršenjem važećih međunarodnopravnih instrumenata o usvajanju" (član 3. (a. ii)).

Izuzetno važne odredbe *Fakultativnog protokola uz Konvenciju o pravima deteta o prodaji dece, dečijoj prostituciji i dečijoj pornografiji* odnose se i na obavezu država potpisnica da usvoje odgovarajuće mere za zaštitu prava i interese dece¹⁶ žrtava radnji zabranjenih *Protokolom* u svim fazama krivičnog pravosudnog procesa (član 8. *Protokola*), a naročito:

- a) "Priznavanjem ugroženosti dece žrtava i prilagođavanjem postupaka da bi se priznale njihove posebne potrebe, uključujući njihove posebne potrebe kao svedoka;
- b) Obaveštavanjem dece žrtava o njihovim pravima, njihovoj ulozi i obimu, vremenskom rasporedu i napredovanju postupka i razmatranju njihovih slučajeva;
- c) Dopuštanjem da se u postupku u kom su ugroženi njihovi lični interesi prezentiraju i razmotre gledišta, potrebe i preokupacije

¹⁶Videti: Vučković Šahović, N. (2006) *Eksploatacija dece s posebnim osvrtom na Fakultativni protokol uz Konvenciju o pravima deteta o prodaji dece, dečijoj prostituciji i dečijoj pornografiji*, Beograd: Centar za prava deteta & Save the Children, UK – kancelarija u Beogradu, str. 36.

dece žrtava, na način koji je u skladu sa pravilima nacionalnog procesnog prava;

- d) Obezbeđivanjem odgovarajućih službi podrške deci žrtvama tokom čitavog pravnog procesa;
- e) Zaštitom, kada je to odgovarajuće, privatnosti i identiteta dece žrtava i preduzimanjem mera u skladu sa nacionalnim pravom kako bi se izbeglo nepodesno širenje informacija koje bi mogle dovesti do identifikovanja dece žrtava;
- f) Obezbeđivanjem, u odgovarajućim slučajevima, bezbednosti dece žrtava, kao i bezbednosti njihovih porodica i svedoka koji svedoče u njihovo ime, od zastrašivanja i odmazde;
- g) Izbegavanjem nepotrebnog odlaganja razmatranja slučajeva i izvršavanja naloga ili uredbi o davanju obeštećenja deci žrtvama.

Takođe, u smislu ovog *Protokola*: "Države ugovornice će obezbediti da neizvesnost u pogledu stvarne starosne dobi žrtve ne spreči pokretanje krivičnog postupka, uključujući istražne radnje usmerene na utvrđivanje starosne dobi žrtve. Da u postupanju od strane sistema krivičnog pravosuđa, sa decom žrtvama nezakonitih radnji opisanih u ovom *Protokolu*, najbolji interes deteta bude prioritet. Države ugovornice preduzeće takođe, mere kako bi obezbedile odgovarajuću obuku, posebno pravnu i psihološku, za lica koja rade sa žrtvama nezakonitih radnji zabranjenih prema ovom *Protokolu* i usvojiti mere kako bi zaštitile bezbednost i integritet lica i/ili organizacija uključenih u sprečavanje i/ili zaštitu i rehabilitaciju žrtava takvih nezakonitih radnji.

Republika Srbija je preuzela obaveze iz još jednog važnog međunarodnog dokumenta za pitanja zaštite dece od trgovine: *Konvencije (Međunarodne organizacije rada) 182 o najtežim oblicima dečijeg rada*, usvojene 1999. godine u Ženevi (zajedno sa preporukom 190), koja se odnosi na zabranu i direktno delovanje radi ukidanja najtežih oblika dečijeg rada. Ovaj međunarodni dokument odnosi se na sve osobe mlađe od 18 godina i obavezuje strane ugovornice da preduzmu hitne i efikasne mere kojima će se

obezbediti zabrana i ukidanje najtežih oblika dečijeg rada. Pored definicije najtežih oblika dečijeg rada, u ovom dokumentu se državama nalaže da zabrane svaki rad dece koji po svojoj prirodi i okolnosti pod kojima se obavlja, može verovatno da ošteti njihovo zdravlje, sigurnost i moral.

2.2. Zaštita od neadekvatnih radnih uslova

Još se *Deklaracijom o zaštiti prava deteta* iz 1959. godine nalaže da dete treba da bude zaštićeno od svih oblika nemara, svireposti i eksploatacije, da ne sme biti primljeno na posao bez odgovarajuće minimalne starosti, niti se sme dozvoliti da radi na poslu koji šteti njegovom zdravlju, vaspitanju ili koji remeti njegov fizički mentalni ili moralni razvoj (član 9. *Deklaracije*). Na sličan način i odredbe *Konvencije o pravima deteta* sprečavaju radnu eksploataciju deteta, obavezujući države ugovornice da, u skladu sa važećim međunarodnim propisima u oblasti rada, utvrde minimalnu starost za zapošljavanje, regulišu radno vreme i uslove rada i predvide odgovarajuće sankcije za nepoštovanje ovih odredaba.¹⁷ Posebnim članom *Konvencije* zabranjuje se iskorišćavanje dečijeg rada u smislu obaveze države da: "prizna pravo deteta da bude zaštićeno od ekonomskog iskorišćavanja i od obavljanja bilo kog posla koji bi mogao da bude opasan ili bi ometao školovanje deteta ili bi bio štetan po zdravlje deteta ili za fizički, duševni, moralni ili društveni razvoj deteta" (član 32. *Konvencije*). Da bi se navedeno pravo ostvarilo države ugovornice su obavezne da preuzmu sve pravne, administrativne, društvene i obrazovne mere, a posebno da:

- obezbede minimalnu starosnu granicu za zapošljavanje;
- obezbede odgovarajuće regulisanje vremena i uslova zapošljavanja, kao i;

¹⁷U ovoj oblasti posebna pažnja je posvećena maloletnicima koji su lišeni slobode, u smislu isključenja radne eksploatacije, s tim da se o radu govori kao sredstvu resocijalizacije, a ne kao disciplinskoj sankciji (Videti: *Pravila UN maloletnika lišenih slobode*, doneta 14. decembra 1990. godine u Havani – *Havanska pravila*, A/Rez./45/113).

- odgovarajuće kazne ili druge sankcije da bi se osigurala efikasna primena prava deteta da bude zaštićeno od ekonomskog iskorišćavanja.

Pored *Konvencije o pravima deteta*, postoje i drugi međunarodni dokumenti, koji regulišu pitanja vezana za dečiji rad, tj. za zloupotrebu dečijeg rada. Najveći broj ovih dokumenata donet je u okviru Međunarodne organizacije rada, osnovane 1919. godine, zahvaljujući čijem postojanju su države prihvatile veliki broj konvencija (do sada 184) i preporuka koje regulišu pravo na rad.

U junu 1996. godine, vlade država članica MOR-a, na redovnom zasedanju ove organizacije, saglasile su se da se započne proces usvajanja nove Konvencije koja bi se posebno odnosila na dečiji rad. Predlog je bio da se u novoj konvenciji težište stavi na one vrste dečijeg rada koje se više ne mogu tolerisati, s ciljem da se zabrane oblici dečijeg rada koji su najštetniji, najopasniji i omogućavaju najviši stepen iskorišćavanja. Juna 1999. godine usvojena je, već pomenuta, *Konvencija MOR-a br. 182* (zajedno sa preporukom 190) koja se odnosi na zabranu i direktno delovanje radi uklanjanja najtežih oblika dečijeg rada. Ovaj međunarodni dokument odnosi se na sve osobe mlađe od 18 godina i obavezuje strane ugovornice da preduzmu hitne i efikasne mere kojima će se obezbediti zabrana i ukidanje najtežih oblika dečijeg rada.¹⁸ Pored definicije najtežih oblika dečijeg rada, u ovom dokumentu se državama nalaže i da zabrane svaki rad dece koji, po svojoj prirodi i okolnostima pod kojima se obavlja, može verovatno da ošteti njihovo zdravlje, sigurnost i moral.

¹⁸U smislu *Konvencije 182 MOR-a*, najteži oblici dečijeg rada obuhvataju:

- "sve oblike ropstva ili običaja sličnih ropstvu, kao što su: prodaja i promet dece, dužničko ropstvo ili kmetstvo, prinudni ili obavezni rad, uključujući prinudno ili regrutovanje dece za iskorišćavanje u oružanim sukobima;
- iskorišćavanje, nabavljanje ili nuđenje deteta za prostituciju, proizvodnju pornografskih sadržaja ili pornografske predstave;
- iskorišćavanje, nabavljanje, nuđenje deteta za nezakonite aktivnosti, naročito za proizvodnju i promet droge shodno definicijama iz relevantnih međunarodnih ugovora;
- rad koji je, po svojoj prirodi ili okolnostima u kojim kojima se obavlja, verovatno štetan po zdravlje, bezbednost ili moral dece".

3. EVROPSKA KONVENCIJA O ZAŠTITI LJUDSKIH PRAVA I OSNOVNIH SLOBODA (SA KRATKIM OSVRTOM NA PRAKSU EVROPSKOG SUDA ZA LJUDSKA PRAVA U OBLASTI ZAŠTITE DECE OD NASILJA)

Evropskom konvencijom o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda zajamčena su, pre svega, građanska i politička prava. Iako se u njoj deca puno ne pominju Evropski sud za ljudska prava i Komisija je efektivno koriste za zaštitu i unapređenje prava deteta u Evropi. Posebno značajni članovi ove *Konvencije* relevantni za zaštitu dece od nasilja su: *član 2* kojim se propisuje da je: "pravo na život svake osobe zaštićeno zakonom"; *član 3* koji glasi da: "niko ne može biti podvrgnut mučenju, ili nečovečnom, ili ponižavajućem postupanju ili kažnjavanju", *član 4* prema kome se "niko ne sme držati u ropstvu ili ropskom položaju ili, uz izvesne izuzetke, zahtevati da obavlja prinudni ili obavezni rad"; *član 5* kojim je regulisano pravo na slobodu i sigurnost, odnosno *član 6* koji propisuje pravo svakog ko se suočava sa krivičnom optužbom na "pravičnu javnu raspravu u razumnom roku", uz pravo maloletnog lica, kada je to nužno, da javnost suđenja bude ograničena bez obzira da li se on pojavljuje ko oštećeno lice ili učinilac krivičnog dela (stav 2. člana 6). Takođe, *Konvencijom* se (član 13) zahteva od države da propišu delotvorni pravni lek za svakoga kome su povređena prava i slobode predviđeni u ovoj *Konvenciji*. Posebno značajne odredbe su sadržane i u članu 8 *Konvencije*. Ovim članom garantuje se pravo na poštovanje privatnog i porodičnog života, uključujući i pravo na poštovanje fizičkog integriteta. U stavu 2. ovoga člana kaže se da se: "javna vlast neće mešati u ostvarivanje ovog prava sem ako to nije u skladu sa zakonom i neophodno u demokratskom društvu u interesu nacionalne bezbednosti, javne bezbednosti ili ekonomske dobrobiti zemlje, radi sprečavanja nereda ili kriminala, zaštite zdravlja ili morala, ili radi zaštite prava i sloboda drugih". Na osnovu navedenih odredaba deca se mogu zaštititi od nasilja neposredno, poštovanjem prava na fizički integritet ali i posredno u smislu potrebe preventivnog delovanja države u domenu potrebe za zaštitom deteta.

3.1. Neki primeri prakse Evropskog suda za ljudska prava

Praksa Evropskog suda za ljudska prava koja se tiče nasilja nad decom, u velikoj meri se odnosi na pitanja telesnog kažnjavanja dece ali je od neposrednog značaja za sve vidove nasilja nad decom. Čitava serija sudskih odluka tiče se zabrane telesnog kažnjavanja dece i zahtevom za eliminisanjem telesnog kažnjavanja iz kaznenog sistema, škola, odnosno porodice. Slučajevi o zabrani telesnog kažnjavanja zasnovani su pre svega, na članu 3. *Konvencije*.¹⁹ Drugi slučajevi koji se tiču nasilja temelje se u velikoj meri na član 8. *Konvencije*. Inače, presudama suda već je davno ustanovljeno da u pravo na poštovanje privatnog života spada i pravo na poštovanje fizičkog integriteta, odnosno da u cilju zaštite dece od nasilja države mogu primeniti proaktivne mere predviđene stavom 2. člana 8. U tim situacijama priznato je pravo države da se umeša u porodični život, što podrazumeva i delotvorno ispitivanje optužbi za maltretiranje i utvrđivanje delotvorne primene sistema krivičnog prava.²⁰

Što se tiče nasilja u porodici praksa Suda i Komisije usmerena je, pre svega, ka isticanju člana 8. stav 2. *Konvencije* u smislu prava država da preduzimaju mere mešanja u porodični život u cilju zaštite fizičkog i seksualnog integriteta dece, odnosno člana 2. i 3. *Konvencije* u smislu stvaranja pozitivne obaveze za članice čiji nadležni organi moraju delovati preventivno, moraju sprovesti delotvorne istrage svih navoda o nasilju nad decom u okviru porodice, odnosno goniti i kažnjavati učinioce zlostavljanja u porodici. Slučaj A protiv Velike Britanije,²¹ inače slučaj o telesnom kažnjavanju, je jedan od najznačajnijih u praksi

¹⁹Ustanovljeno je da maltretiranje, da bi moglo da se okvalifikuje kao kršenje ove apsolutne zabrane, mora dostići određeni stepen surovosti. Međutim, procenjivanje da li je taj stepen surovosti prisutan zavisi od "svih okolnosti slučaja, kao što su dužina perioda takvog postupanja po fizičko i mentalno zdravlje i, u nekim slučajevima, zavisi od pola, starosti i zdravstvenog stanja žrtve (videti: Irska protiv velike Britanije, Presuda od 18. 01 1987 po žalbi br. 5310/71).

²⁰Videti: Slučaj X i Y protiv Holandije, presuda od 26. marta 1985 po žalbi br. 8978/80; Slučaj X i Y protiv Austrije, presuda od 8. maja 1962 po žalbi br. 900/600; MC protiv Bugarske, presuda od 4. decembra 2003 po žalbi br. 3927/98.

²¹Presuda od 23. septembra 1998 po žalbi br. 25599/94.

Evropskog suda i po pitanju zaštite dece od nasilja u porodici. U svojoj presudi Evropski sud ističe da se odgovornost države za zaštitu proširuje i na porodični dom, odnosno da se države članice moraju postarati da propisima i drugim merama obezbede odgovarajuću zaštitu, kao i uspešno odvratanje od činjenja prestupa. U konkretnom slučaju očuh je gonjen u Velikoj Britaniji zbog nanošenja stvarnih telesnih povreda ali je oslobođen optužbe na osnovu odluke da je kazna "opravdano telesno kažnjavanje". Evropski sud je jednoglasno odlučio da je u pitanju kršenje člana 3. *Konvencije*, zaključivši da zakon nije pružio odgovarajuću zaštitu oštećenom (podnosiocu žalbe), a u skladu sa pomenutim članom takođe, u presudi sud se poziva na već pomenuti slučaj X i Y protiv Holandije iz 1985, članove 19. i 37. *Konvencije UN o pravima deteta* i u presudi izričito kaže: "Deca i drugi ugroženi pojedinci imaju posebno pravo na zaštitu države, u vidu delotvornog kažnjavanja za primer drugima, za tako ozbiljne povrede fizičkog integriteta".

Slične odluke donošene su i u nekoliko naknadnih slučajeva zanemarivanja, fizičkog i seksualnog zlostavljanja dece u porodičnom okruženju. Na primer u slučaju Z i ostali protiv Velike Britanije²² podnosioci žalbe bili su četvoro rođenih sestara i braće koje su, u periodu od početnog upućivanja socijalnim službama u oktobru 1987 i konačnog hitnog smeštaja u hraniteljsku porodicu u junu 1992. godine, roditelji ozbiljno zanemarivali, fizički i emocionalno zlostavljali, iako su socijalne službe u tom periodu stalno pratile i prijavljivale šta se događa. Postupak u Velikoj Britaniji koji je država pokrenula protiv lokalnog organa jer se nije aktivno starao o dobrobiti dece i preduzeo odlučne korake kako bi ih zaštitio, na kraju je propao, jer je sud Velike Britanije doneo odluku da iz razloga javne politike ne treba smatrati odgovornim lokalni organ za nemar u pogledu izvršavanja zakonske dužnosti zaštite dobrobiti dece. Evropski sud je za razliku od britanskog smatrao da je došlo do povrede članova 3 i 13 *Konvencije* i doneo je odluku o znatnoj novčanoj i nenovčanoj odšteti.

²²Presuda od 10 marta 2001 po žalbi br. 2929/95.

U slučaju E i drugi protiv Velike Britanije²³ tri sestre su prijavile da ih je majčin partner fizički i seksualno zlostavljao u periodu najmanje deset godina (tj. od 1967 do 1989. godine), a da je njihov brat trpeo fizičko zlostavljanje uprkos posetama socijalnih radnika i uključivanja u celi slučaj policije i psihijatra. Očuh je u Velikoj Britaniji 1977 i 1989 osuđen za sedam krivičnih dela. Takođe, u psihijatrijskim izveštajima iz 1992. godine tvrdilo se da su tri sestre pokazivale simptome koji ukazuju da pate od ozbiljnog post traumatskog stresnog poremećaja. Podnosioci žalbe su zatražili odštetu od države za zlostavljanje koje su trpeli, odnosno nesavesno postupanje državnih organa. Njihove optužbe međutim nisu ni razmatrane zbog zastarelosti. Međutim, Evropski sud je smatrao da je došlo do povrede prava 3 i 13 Konvencije i dosudio novčanu i nenovčanu odštetu. U presudi je pisalo da se: "obrazac odsustva istrage, komunikacije i saradnje relevantnih organa obelodanjen u ovom slučaju mora smatrati činiocem koji je imao značajan uticaj na tok događaja, kao i da se pravilnim i delotvornim vršenjem njihovih nadležnosti mogao otkloniti, ili barem svesti na najmanju meru rizik od pretrpljene štete". Ova presuda Evropskog suda predstavlja značajan iskorak u smislu isticanja pozitivne obaveze pružanja zaštite deci od strane države, inače zajamčene članom 3 Konvencije, odnosno stava da nije dovoljno samo izricanje krivičnih sankcija za zlostavljanje, već dalja intervencija države u skladu sa ispunjavanjem zakonske dužnosti i prava žrtava na rehabilitaciju i reintegraciju propisanih između ostalog i članom 39. Konvencije UN o pravima deteta.

4. ZAKLJU NE NAPOMENE

Kada govorimo o sistemu krivičnopravne zaštite, kao jednom od segmenata pravne reakcije na nasilje nad maloletnim licima možemo konstatovati da su poslednje izmene krivičnog zakonodavstva u Republici Srbiji, a koje se odnose na krivičnopravnu zaštitu maloletnih lica značajan korak u pravcu usvajanja savremenih koncepcija, odnosno implementacije pomenutih međunarodnih normi i standarda

²³Presuda od 26. novembra 2002 po žalbi br. 33218/96.

u nacionalno zakonodavstvo, ali po našem mišljenju ne i dovoljan. U tom smislu mišljenja smo da treba dalje istrajati na obezbeđivanju uslova za punu primenu zakonskih odredaba, pre svega, onih odredaba koje propisuju zabranu svih oblika zlostavljanja i zanemarivanja dece i maloletnika (maloletnih lica), a koje su u domenu krivičnopravne zaštite regulisane *Krivičnim zakonikom* (u primeni od 1. januara 2006 godine), odnosno onih odredaba koje umanjuju posledice sekundarne viktimizacije po maloletno lice propisane III delom *Zakona o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica* (takođe, u primeni od 1. januara 2006 godine). Takođe, treba ukazati da brojne međunarodne instrumente, poput *Evropske konvencije o vršenju prava deteta*, *Konvencije o kompjuterskom kriminalitetu*, *Konvencije Saveta Evrope o zaštiti dece od seksualne eksploatacije i seksualnog zlostavljanja* Republika Srbija tek treba da potpiše, odnosno ratifikuje, a potom svoje nacionalno zakonodavstvo uskladi sa istim.

Od izuzetne važnosti je i da država: 1) nastavi sa početnom edukacijom, ali i kontinuiranom obukom svih predstavnika sistema krivičnopravne zaštite maloletnih lica, 2) odnosno da obezbedi sve materijalne i tehničke uslove za primenu novih zakonskih rešenja.

LITERATURA

- (1) CAMPABELL, T. D. (1995) "The Rights of the Minor: as Person, as Child, as Juvenile, as Future Adult", in: Alston, P., Parker, S., Seymour, J. (ed.) *Children, Rights, and the Law*, Oxford: Clarendon press, First published 1992, reprinted with corrections 1993, 1995.
- (2) CORBY, B. (2000) *Child abuse - Towards a knowledge base*, Buckingham Philadelphia: Open University Press.
- (3) *Council of Europe Actions to promote children's rights to protection from all forms of violence* (2005), The UNICEF Innocent Research Centre.
- (4) DEMBO, R. ET AL. (2000) "A structural model of the influence of family problems and child abuse factors on serious delinquency

among youths processed at a juvenile assessment center", *Journal of Child and Adolescent Substance Abuse*, no. 10.

- (5) DEMATEO, D., MARCZYK, G. (2005) "Risk Factors, Protective Factors, and the Prevention of Antisocial Behavior", in: Heilburn, K. et all. *Juvenile Delinquency: Prevention, Assessment, and Intervention*, New York: Oxford University Press.
- (6) DUBE, S. R. ET ALL. (2002) "Exposure to abuse, neglect, and household dysfunction among adults who witnessed intimate partner violence as children: implications for health and social services", *Violence and Victims*, vol 17, No. 1.
- (7) IGNJATOVIĆ, Đ. (2007) "Kriminološki značaj tranzicije", u: Kron, L. (ur.) *Kriminalitet u tranziciji: fenomenologija, prevencija i državna reakcija*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (8) KASHANI, J. H., ALLAN, W. D. (1998) *The impact of family violence on children and adolescents*, Thousand Oaks, CA: Sage.
- (9) MCCLOSKEY, L. A., FIGUEREDO, A. J., KOOS, M. P. (1995) "The effect of systemic family violence on children's mental health", *Child Development*, vol. 66.
- (10) MRŠEVIĆ, Z., OBRETKOVIĆ, M. (1992) "Međunarodnopravna zaštita dece od diskriminacije, nasilja, zloupotreba i eksploatacije", *Međunarodni problemi*, br. 3-4., Beograd.
- (11) MRŠEVIĆ, Z., OBRETKOVIĆ, M. (1992) "Međunarodnopravna zaštita fizičkog integriteta maloletnika u krivičnom postupku i postupku izvršenja krivičnih sankcija", *Analiz Pravnog fakulteta u Beogradu*, br. 6.
- (12) NIKOLIĆ-RISTANOVIĆ, V. (2002) "Nasilje u primarnoj porodici", u: Nikolić-Ristanović, V. (ur.) *Nasilje u porodici*, Beograd: Viktimološko društvo Srbije.
- (13) OBRETKOVIĆ, M. (1996) "Detiljstvo i prava deteta – evolucija koncepta", u: Janjić Komar, M., Obretković, M., *Prava deteta – prava čoveka*, Beograd: Dosije & Udruženje pravnika Srbije za socijalno pravo.
- (14) STEVANOVIĆ, I. (1999) "Nasilje u porodici i maloletnička delinkvencija", *Temida*, br. 3-4, godina 2.

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – I. Stevanović
„Međunarodnopravna zaštita maloletnih lica
od zlostavljanja i zanemarivanja”, (str. 219-241)*

- (15) STEVANOVIĆ, I. (2004) "Child trafficking and selected international instruments", in: *Combating child trafficking in Montenegro*, Podgorica: Save the Children.
- (16) VUČKOVIĆ ŠAHOVIĆ, N. (2000) "Detinjstvo i priroda prava deteta", u: *Prava deteta i međunarodno pravo*, Beograd: Jugoslovenski centar za prava deteta.
- (17) VUČKOVIĆ ŠAHOVIĆ, N. (2006) *Eksploatacija dece s posebnim osvrtom na Fakultativni protokol uz Konvenciju o pravima deteta o prodaji dece, dečijoj prostituciji i dečijoj pornografiji*, Beograd: Centar za prava deteta & Save the Children, UK – kancelarija u Beogradu.
- (18) ŠKULIĆ, M., STEVANOVIĆ, I. (1999) *Maloletni delinkventi u Srbiji – neka pitanja materijalnog, procesnog i izvršnog prava*, Beograd: Jugoslovenski centar za prava deteta.
- (19) WERHELLEN, E. (1994) "Monitorings Children's Rights", in: Werhellen, E. (ed.) *Monitorings Children's Rights*, The Hague: Kluwe Law International.

LISTA RATIFIKOVANI ME UNARODNI INSTRUMENTI U
OBLASTI LJUDSKIH PRAVA RELEVANTNIH ZA OBLAST
KRIVI NOPRAVNE ZAŠTITE MALOLETNIH LICA

- Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima ("Službeni list SFRJ - Međunarodni ugovori", br. 7/71)
- Fakultativni protokol uz Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima ("Službeni list SRJ - Međunarodni ugovori", br. 4/01)
- Drugi fakultativni protokol uz Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima koji ima za cilj ukidanje smrtne kazne ("Službeni list SRJ - Međunarodni ugovori", br. 4/01)
- Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima ("Službeni list SFRJ - Međunarodni ugovori", br. 7/71)
- Međunarodna konvencija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije ("Službeni list SFRJ - Međunarodni ugovori", br. 6/67)

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – I. Stevanović
„Međunarodnopravna zaštita maloletnih lica
od zlostavljanja i zanemarivanja”, (str. 219-241)*

- Konvencija protiv mučenja i drugih svirepih, nehumanih ili ponižavajućih postupaka ("Službeni list SFRJ - Međunarodni ugovori", br. 9/91)
- Opcioni protokol uz Konvenciju protiv mučenja i drugih svirepih, nehumanih ili ponižavajućih postupaka ("Službeni list SCG - međunarodni ugovori", br. 16/05 i 2/06)
- Opcioni protokol uz Konvenciju protiv mučenja i drugih svirepih, nehumanih ili ponižavajućih postupaka ("Službeni list SFRJ - Međunarodni ugovori", br. 16/05)
- Konvencija o pravima deteta ("Službeni list SFRJ - Međunarodni ugovori", br. 15/90)
- Fakultativni protokol o prodaji dece, dečjoj prostituciji i dečjoj pornografiji uz Konvenciju o pravima deteta ("Službeni list SRJ - Međunarodni ugovori", br. 22/02)
- Fakultativni protokol o učešću dece u oružanim sukobima uz Konvenciju o pravima deteta ("Službeni list SFRJ - Međunarodni ugovori", br. 22/02)
- Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda i njenih protokola 11, 4, 6, 7, 12, 13 ("Službeni list SCG - Međunarodni ugovori", br. 9/03)
- Protokol br. 14 uz Evropsku konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda ("Službeni list SCG - Međunarodni ugovori", br. 5/05)
- Konvencija protiv transnacionalnog organizovanog kriminala ("Službeni list SRJ - Međunarodni ugovori", br. 6/01)
- Protokol za prevenciju, suzbijanje i kažnjavanje trgovine ljudima, naročito ženama i decom ("Službeni list SRJ - Međunarodni ugovori", br. 6/01)
- Protokol protiv nezakonite proizvodnje i prometa vatrenim oružjem, njegovim delovima, sklopovima i municijom uz Konvenciju protiv transnacionalnog organizovanog kriminala ("Službeni list SRJ - Međunarodni ugovori", br. 11/05)

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – I. Stevanović
„Međunarodnopravna zaštita maloletnih lica
od zlostavljanja i zanemarivanja”, (str. 219-241)*

- Konvencija o građanskopravnim aspektima međunarodne otmice dece ("Službeni list SFRJ - Međunarodni ugovori", broj 7/91)
- Konvencija MOR br. 182 o najgorim oblicima dečjeg rada i preporuke MOR br. 190 o zabrani i hitnoj akciji za ukidanje najgorih oblika dečjeg rada ("Službeni list SFRJ - Međunarodni ugovori", br. 8/03)

INTERNATIONAL LEGAL PROTECTION OF MINORS FROM ABUSE AND NEGLECT

In order for a state to have an efficient system for protection of minors from abuse and neglect, it has to develop a comprehensive and systematic framework for reacting to violence at all levels. In this context, the Republic of Serbia has an obligation to develop a National strategy²⁴, policy and action plan for their protection, with a defined time frame of achievable goals. In accordance with this aim, the basic direction for strategic development will be the further harmonization of national legislature with relevant international norms and standards, as well as their consistent application in practice. Having in mind the afore mentioned, the basic goal of this paper is to illustrate the development of international legal norms and standards in criminal justice for minors, in other words, to emphasize the need for the harmonization of existing legal solutions with international standards, as part of further changes in national legislature of the Republic of Serbia.

KEY WORDS: international norms and standards / minors / criminal legislature / protection

²⁴ Upon the initiative of the Child Rights Council, an advisory body of the Republic of Serbia, a specially created work group started work on a situational analysis of the state of the phenomena of violence toward children, i.e. the legal framework currently in effect, for the purpose of beginning work on the *National strategy against violence toward children* in the Republic of Serbia.

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2007 / Vol. XXVI / 1-2 / 243-263

Pregledni rad
UDK: 342.721

ZAŠTITA PRAVA NA ŽIVOT I ABORTUS

Biljana Simeunovi -Pati *
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Slavica Jovanovi **
Pravni fakultet Univerziteta Union, Beograd

U radu se razmatra problematika prava na prekid trudnoće u kontekstu sukoba interesa fetusa i majke, odnosno prava na život fetusa i majčinog prava na privatnost i slobodu odlučivanja o roditeljstvu. Pruža se osvrt na dopustivost abortusa u istorijskog perspektivi, kao i pregled savremenih modela regulisanja abortusa. Upućuje se na faktore koji doprinose tome da dopustivost abortusa figurira kao složen problem koji uključuje različite pravne, moralne, medicinske, kulturalne i socijalne dimenzije. Zaključak rada je da su, kako prekid neželjene trudnoće, tako i neželjeno roditeljstvo složeni društveni problemi, čijem se rešavanju mora pristupati temeljno i obuhvatno, merama koje se ne mogu i ne smeju svoditi na ograničavanje prava žene na pristup abortusu.

KLJUČNE REČI: abortus/ reproduktivna prava / pravo fetusa na život

* Email: biljasp@hotmail.com

** Email: sladjja29@eunet.yu

UVODNA RAZMATRANJA

Pravo na život univerzalno je proklamovano kao osnovno ljudsko pravo, najvažnije pravo bez čije je zaštite ugroženo uživanje svakog drugog prava. Zaštita prava na život je, pak, u dodiru sa čitavim nizom posebnih pitanja koja po pravilu izazivaju intenzivnu i oštru polemiku. Pored, na primer, sa problematikom eutanazije i "prava na smrt", zaštita prava na život je u posebno osetljivom odnosu i sa problematikom prekida trudnoće. Pitanje abortusa¹ i njegove dozvoljenosti i danas je predmet spora između branitelja prava na život nerođenih i onih koji staju u odbranu slobode izbora, privatnosti, slobodnog odlučivanja o rađanju, zaštite telesnog integriteta žene, te u vezi s tim prava na prekid trudnoće. Obema stranama zajedničko je to da se pozivaju na osnovna ljudska prava.

Protivnici abortusa, pored toga što se oslanjaju na teološke aksiome, oslanjaju se i na moćan svetovni argument - na osnovno, najvažnije pravo priznato svim međunarodnim dokumentima o ljudskim pravima: pravo na život. Kako pak ljudska prava pripadaju ljudskim bićima, nužno je proglasiti embrion/fetus ljudskim bićem. Pobornici zabrane abortusa obično ističu da su embrion, fetus, novorođenče, dete, odrastao čovek – samo različite faze ljudskog života koje treba da uživaju jednaku zaštitu. Jedno od ključnih pitanja oko kojih se spore pokreti "za život" (*Pro-life*) i "za izbor" (*Pro-choice*), još uvek je: kada počinju čovekov život i njegov pravni subjektivitet. Da li oplodena jajna ćelija predstavlja ljudski život ili tek potencijalni ljudski život? Ako je ovo drugo, zašto to nisu i sve ljudske, ženske i muške jajne (i ostale) ćelije? Da li jednoj ili skupu ćelija treba priznati personalnost i pre nego što je okončan proces organogeneze na putu onoga što bi se, pod

¹ Prekid trudnoće ili pobačaj predstavlja uništavanje ljudskog zametka i njegovo izbacivanje iz tela žene pre nego što je započet porođaj. On se obično deli na spontani i izazvani, a ovaj poslednji na slučajni i namerni (za koji se najčešće koristi termin *abortus*). U ovom radu će se termini abortus, prekid trudnoće i pobačaj koristiti kao sinonimi i po pravilu će se odnositi na namerni prekid trudnoće.

određenim uslovima, moglo razviti u ljudsko biće? Za protivnike abortusa nema dvojbe: trenutak začeća je taj od koga mora početi zaštita ljudskog života, a abortus predstavlja ubistvo. Na suprotnoj se strani tvrdi da je fetus potencijalno ljudsko biće, a aktuelno samo deo postojećeg ljudskog bića (majke). U širem diskursu ukazuje se i na licemerje zastupnika *pro-life* pokreta koji često nisu dosledni u zalaganju za zaštitu ljudskog života, te nisu istovremeno i protivnici, recimo, rata ili smrtne kazne, pa se u skladu s tim *pro-choice* orijentacija samoodređuje kao jedini istinski pokret za život.²

Oni koji brane pravo na izbor pozivaju se na *Konvenciju o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena* koja potvrđuje reproduktivna prava žene odnosno pravo da slobodno odlučuje o planiranju porodice, i nalaže državama da osiguraju pristup informacijama, obrazovanju i sredstvima koja će joj omogućiti da se koristi ovim pravima (čl. 16 (e)).³ Neki zastupnici prava na izbor u SAD u svojoj se argumentaciji pozivaju i na 13. Amandman kojim se zabranjuje ropstvo i servitut, dok drugi pak upućuju na 14. Amandman koji garantuje pravo na jednaku pravnu zaštitu: zašto bi se od žena zahtevalo da rizikuju svoj život, posao, karijere samo zato što su imale seksualne odnose sa muškarcima, koje taj rizik ne pogađa? Zagovornici prava fetusa na život pozivaju se pak na *Opštu deklaraciju UN o pravima čoveka*, *Evropsku konvenciju o ljudskim pravima* i druge međunarodne dokumente o ljudskim pravima koji kažu da "svako" ima pravo na život. Ostaje samo da se odredi "svako". *Evropska konvencija o ljudskim pravima i osnovnim slobodama* ne proglašava da život počinje začećem (kao što to čini *Američka konvencija o ljudskim*

² Ejn Rend je *pro-life* aktivizam ocenila na sledeći način: "Ja nisam u stanju da projektujem taj stepen mržnje potreban da nagna te žene da trče okolo u krstaškim ratovima protiv abortusa. Mržnja je naravno ono što one projektuju, ne ljubav prema embrionima, što je besmislica [...], već otrovna mržnja prema neimenovanom objektu... Njihova mržnja je upravljena protiv ljudskih bića kao takvih, protiv uma, protiv razuma, protiv ambicije, protiv uspeha, protiv ljubavi, protiv svake vrednosti koja unosi radost u ljudski život. U skladu sa nepoštenjem koje dominira današnjim intelektualnim poljem, one sebe nazivaju 'pro-life'" (Ayn Rand, 1981).

³ *Konvencija o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena* (1979), "Službeni list SFRJ" (Međunarodni ugovori) br. 11/1981.

pravima⁴), odnosno ne predviđa eksplicitno primenu člana 2 na fetus. U Evropi je upadljivo odsustvo konsenzusa oko ovog pitanja,⁵ a evropske države karakterišu vrlo različite politike o abortusu. Evropski sud za ljudska prava izbegavao je da zauzme jasan stav po pitanju da li fetus uživa zaštitu prava na život iz člana 2 Evropske konvencije o ljudskim pravima. U slučaju *H. V. Norway* (Appl. no. 17004/90) Sud navodi da "u osetljivoj oblasti abortusa države moraju zadržati izvestan stepen samostalnosti u odlučivanju, ali se ne isključuje mogućnost donošenja odluke o tome da se fetusu prizna izvesna zaštita po čl. 2 uprkos tome što države članice imaju uveliko različite stavove o obimu zaštite prava na život" (Ditertr, 2004: 44). Rešavajući u slučaju *Vo v. France* (Appl. no. 53924/00) 2004. godine, sud zauzima stanovište da je pitanje kada ljudski život počinje u nadležnosti država članica, posebno imajući u vidu da u Evropi i ne postoji saglasnost u pogledu naučne i pravne definicije početka života.

Generalno uzev, u međunarodnim dokumentima nema jasnog odgovora na pitanje da li fetusu pripada pravo na život i njegovu zaštitu. Ni ustavi uglavnom ne određuju izričito da li je *nasciturus* titular prava na život, te sporenja o tome kada počinje ljudski život kao i preispitivanja pravne regulative o prekidu trudnoće karakterišu mnoge zemlje današnjeg sveta. Tekuće dileme u pogledu određivanja početka ljudskog života, početka zaštite prava na život i dopustivosti abortusa nisu nove: one čine tek aktuelni razvoj u vekovnom traženju odgovora na ista pitanja.

Istorija kontrole reprodukcije veoma je duga, a odnos društva prema abortusu tokom istorije se menjao, više ili manje u skladu sa razvojem shvatanja o početku ljudskog života. U antičkoj Grčkoj preovladavalo je shvatanje da život počinje rođenjem. Istraživači su uglavnom

⁴ U čl. 4. st. 1. *Američke konvencije o ljudskim pravima* (1969) kaže se: "Svako ima pravo da mu se poštuje pravo na život. To pravo štitiće se zakonom, u načelu od trenutka začeća." Konvencija je obavezujuća za 24 od 35 zemalja članica Organizacije američkih država koje su je ratifikovale. Inter-Američka Komisija za ljudska prava utvrđuje pak da izraz "u načelu" ostavlja određeni prostor slobode državama pri donošenju legistative o abortusu (Rahman et al., 1998).

⁵ Ipak, treba napomenuti da embrion i fetus u Evropi dobijaju sve više pažnje, pa i zaštite u oblastima naučnih istraživanja i veštačke oplodnje.

saglasni da je abortus u najmanju ruku bio tolerisan, ako ne i podržavan u određenim okolnostima. I veliki mislioci, Platon i Aristotel, abortus su smatrali moralno prihvatljivim u određenim uslovima, premda su imali različite stavove o početku života: dok je za Platona on počinjao začecem, Aristotel razlikuje neformiran i formiran plod, gde život počinje 40 dana po začecu muškog i 80 dana po začecu ženskog ploda. Za stoike, život je počinjao prvim udisajem, a abortus bio moralno prihvatljiv (što je našlo odjeka u rimskom pravu).

Po rimskom pravu život je počinjao rođenjem, a fetus nije uživao specifičnu zaštitu. Abortus kao takav nije bio zabranjen, ali je regulisan tako da se zaštiti pravo oca (na naslednika) te su, isključivo u kontekstu zaštite muževljeve *patria potestas*, žene koje su prekidale trudnoću bez njegove saglasnosti mogle biti kažnjene privremenim progonstvom.⁶ Izvori govore da su u antičkom Rimu prakse izazivanja pobačaja bile vrlo raširene, što važi i za prakse oslobađanja od neželjene novorođenčadi - od prodaje u ropstvo i napuštanja, do deteubistva (Harris, 1994).⁷

U jevrejskoj, hrišćanskoj i islamskoj kulturi abortus je snažno osuđivan, ali se one donekle razlikuju u pogledu prihvatljivosti abortusa u određenim uslovima. U judaizmu je preovladao stav da fetus ne predstavlja ljudsko biće od samog začeca, te je abortus u određenim uslovima bio dozvoljen, po pravilu ako je bio nužan radi spasavanja već postojećeg života, kome se davala prednost (Jakobovits, 1965).

Rani hrišćanski filozofi i crkveni oci abortus su tretirali kao ubistvo, a crkvene vlasti već u IV i V veku predviđaju najoštrije kazne za njegovo vršenje. Stav hrišćanske crkve prema abortusu otada se nije u biti menjao, ali je do izvesnih pomeranja dolazilo u pogledu prihvatanja ili odbacivanja distinkcije između *formiranog* i *neformiranog* ploda i oštine kažnjavanja za pobačaj s obzirom na fazu njegovog razvoja. Sredinom XIX veka Rimokatolička crkva definitivno zauzima stav da

⁶ Rimski vladari s kraja II i početka III veka, Septimije Sever i Antonije Karakala, inkriminirali su vršenje abortusa bez saglasnosti muža, kao čin kojim se on lišava prava na naslednika.

⁷ Tek se zakonikom vizantijskog cara Justinijana iz VI veka izazivanje prekida trudnoće (kao i izlaganje novorođenčadi) izjednačava sa ubistvom (Grant, 1991).

duša ulazi u telo pri začeću, te za svaki pobačaj (koji tretira kao ubistvo bez obzira na fazu razvoja ploda) predviđa automatsku ekskomunikaciju.⁸ Stav rimokatolicizma prema abortusu, čak i u slučaju silovanja i incesta, i danas je krajnje negativan: uništenje nevinog života apsolutno je nedopustivo, a pravo na život nerođenog deteta iznad je svakog prava majke, osim njenog prava na život.

Pravoslavna crkva takođe tradicionalno zauzima izrazito negativan stav prema abortusu i tretira ga kao ubistvo (nezavisno od perioda gestacije), namerno uništenje ljudskog života, koje može biti opravdano samo ako je nužno radi spasavanja života majke. Stavovi Srpske Pravoslavne crkve i danas su na liniji oštre osude abortusa kao "greha ubistva deteta motivisanog sebičnošću nedostojnih roditelja", "najgnusnijeg ubistva", i "uskraćivanja prava na život novoj ličnosti".⁹

Kuran ne pominje abortus eksplicitno, ali govori o fazama stvaranja čoveka u intrauterinom periodu. Islamske škole karakterišu izvesne razlike u određivanju trenutka ulaska duše u telo, a posledično i uslova pod kojima se abortus izuzetno može dopustiti. Primera radi, *Hanafi*, jedna od sunitskih škola, dopušta prekid trudnoće do kraja četvrtog meseca pod uslovom da postoji prihvatljivo opravdanje za taj čin. Prema šitskoj jurisprudenciji, pobačaj koji je načelno zabranjen i pre kraja četvrtog meseca, ali se ipak može dopustiti u slučaju opasnosti po život majke ili ukoliko bi održavanje trudnoće majku dovelo u nepodnošljiv položaj, posle tog roka je apsolutno zabranjen čak i ako postoji opasnost po život majke, osim ako bi trudnoća rezultovala smrću i majke i fetusa, a prekidom trudnoće bi se mogao spasti život majke. Ako opasnost koja prefi majci i plodu nije istog intenziteta, spasavati treba onaj život koji ima više izgleda da se održi (Aramesh, 2007).¹⁰

⁸ Papa Benedikt XV 1917. godine donosi Kodeks kanonskog prava Katoličke crkve po kome se onaj ko izazove pobačaj, ne isključujući majku, izlaže automatskoj ekskomunikaciji, a šta se sankcija za onog ko izazove pobačaj predviđa i izmenjenim i dopunjenim kodeksom pape Jovana Pavla II (1983).

⁹ "Nerođeno dete nije bezimeni zametak, fetus; to je čovek-duša živa" (*Poslanica Patrijarha Pavla o Božiću 2006.*).

¹⁰ I ostale religije osuđuju abortus i zabranjuju ga najčeće već od začeća, mada neke od njih ne odlikuje jedinstven stav u pogledu njegove dopustivosti u različitim okolnostima

Engleski *common law* je sve do početka XIX veka dopuštao prekid trudnoće pre pokretanja ploda u uterusu (*quickening*) za koji se smatralo da nastupa negde oko 120. dana gestacije. Zakonom iz 1803. godine (*Lord Ellenborough's Act*) zabranjen je svaki prekid trudnoće, mada je od faze razvoja ploda (pre i nakon pokretanja) zavisilo da li će se tretirati kao lakše ili teže krivično delo. Ovaj zakon je izmenjen 1837. godine od kada je svaki abortus tretiran kao teže krivično delo za koje su kažnjavani i lekar i trudnica (Lugosi, 2006: 60). Do druge polovine XIX veka pravo SAD je, sledeći engleski *common law*, dozvoljavalo abortus do trenutka kada majka oseti prve pokrete ploda (prve američke statutarne krivičnopravne odredbe iz prve polovine XIX veka zabranjivale su abortus nakon prvih pokretanja ploda).

Tokom XIX veka, mnoge zemlje Zapadnog sveta donose zakone kojima potpuno zabranjuju abortus nezavisno od faze gestacije.¹¹ Protivnici abortusa u to doba bile su kako grupe konzervativaca, tako i lekari, zabrinuti zbog opasnih procedura nadržilekarske prakse. No, već pre početka XX veka, mnoge države počinju da legalizuju prekid trudnoće pod određenim uslovima – prvenstveno iz terapeutskih razloga, radi spasavanja života i eventualno, zaštite zdravlja majke.¹²

Abortus je u XIX veku bio zabranjen i u Srbiji, a žena koja "svoj plod umori ili pobaci" kažnjavana je zatvorom do 5 godina (§168 KZ Kneževine Srbije iz 1860. godine). Ista je kazna bila predviđena i za lice "koje je sa znanjem ili na zahtev trudne ženske njoj takova sredstva davalo ili upotretilo" (§169). I KZ Kraljevine Jugoslavije iz 1929. godine predviđa kažnjavanje i žene i lica koje je pobačaj vršilo, ali je lekar mogao biti oslobođen odgovornosti ukoliko je pobačaj bio nužan radi spasavanja života ili otklanjanja neizbežne opasnosti po zdravlje žene. Krivični zakon iz 1951. godine predviđa kažnjavanje lica koje je prekid

(npr. Budizam). Taoizam i Konfučijanizam ne brane abortus izričito: u kineskoj kulturi abortus se ne odobrava, ali se smatra "nužnim zlom" u određenim okolnostima.

¹¹ Britanski parlament je 1861. usvojio Zakon o krivičnim delima protiv ličnosti (*Offences Against the Person Act*) koji je zabranio abortus i bio model za zakonodavna rešenja u mnogim drugim zemljama.

¹²Abortus je u Danskoj i Švedskoj dekriminalizovan 1937. odnosno 1938. godine, a počev od 60-ih i u većini ostalih zemalja Zapada (1967. u Velikoj Britaniji, 1969. u Kanadi, 1973. u većini država SAD, 1975. u Francuskoj itd).

trudnoće izvršilo, ali ne i trudne žene. Uprkos zabranama, abortus je u Srbiji kako u XIX tako i u prvoj polovini XX veka, bio i te kako praktikovan (Konstantinović-Vilić i dr., 1999: 81).

AKTUELNI MODELI REGULISANJA ABORTUSA

Danas se u većini zemalja prekid trudnoće reguliše zakonima koji predviđaju određene uslove pod kojima je on dozvoljen, a koji u suštini predstavljaju kompromis između prava žene da raspoláže svojim telom i slobodno odlučuje o materinstvu i prava fetusa na život.¹³ Savremeni zakoni o abortusu razlikuju se od zemlje do zemlje, ali se u većini uzima da plod do izvesnog perioda trudnoće nije subjekt sa pravom na život.¹⁴ Kao osnov dozvoljenog pobačaja, pored opasnosti za život trudnice, pojavljuje se i zaštita njenog zdravlja (fizičkog ili mentalnog), silovanje i incest, oštećenja ploda i socioekonomski razlozi, dok je u mnogim zemljama on u određenom periodu dopušten i na zahtev trudne žene, bez postojanja neke od posebnih medicinskih i drugih indikacija.

U pogledu zakonodavnog regulisanja prekida trudnoće generalno se razlikuju individualističke i kolektivističke koncepcije, pri čemu prve karakteriše liberalniji, a druge restriktivniji stav prema abortusu (Bašić, 2000). Ipak, budući da se radi o temi sa trusnog područja različitih filozofskih, religijskih, moralnih, političkih i pravnih strujanja, ni ova podela nije sasvim čista. Retke su zemlje koje potpuno zabranjuju abortus,¹⁵ ali nema ni onih koje ga liberalizuju u potpunosti. U zemljama sa restriktivnim zakonima, abortus je zabranjen, osim ukoliko je nužan radi spasavanja života žene. U okvirima Evropske unije takav stav prema abortusu imaju zakonodavstva Irske i Malte. U Irskoj je

¹³ Preko 60% svetske populacije danas živi u zemljama u kojima je pobačaj dozvoljen na zahtev ili iz određenih zdravstvenih i socioekonomskih razloga (Center for Reproductive Rights, 2007).

¹⁴ Granični vremenski limit za dozvoljen prekid trudnoće u većem broju evropskih zemalja iznosi 12 nedelja. U Švedskoj on iznosi 18 nedelja, u Velikoj Britaniji i Holandiji 24 nedelje. Pritom, uglavnom nema vremenskih limita za dozvoljen prekid trudnoće u slučaju postojanja opasnosti za život majke.

¹⁵ Zemlje u kojima je abortus apsolutno zabranjen su Salvador, Nikaragva, Čile i Malta.

zabrana abortusa na snazi od 1861. godine i *Zakona o krivičnim delima protiv ličnosti*, a potvrđena je najvišim pravnim aktom 1983. godine kada je na referendumu usvojen amandman kojim se garantuje pravo na život nerođenog deteta od začeca i izjednačava se sa pravom na život majke.¹⁶ Ipak, 1992. godine Vrhovni sud je dozvolio četrnaestogodišnjoj devojčici (suicidalnoj zbog trudnoće koja je bila rezultat silovanja) da otputuje u Veliku Britaniju radi prekida trudnoće pošto je utvrđeno postojanje "ozbiljnog i stvarnog rizika po život majke". Posle ovog slučaja usvojeni su amandmani koji daju pravo na informisanje o abortusu i pravo na put u drugu zemlju radi vršenja abortusa. Time je 1995. godine kada su oni postali deo Ustava, ozakonjena praksa koja inače prati restriktivne zakone o abortusu – odlazak u zemlje sa liberalnijom regulativom. Ovde treba podsetiti na još jednu restriktivnu politiku koja se sprovodi, ali u obrnutom smeru - kinesku populacionu politiku koja favorizuje nerađanje, odnosno rađanje samo jednog deteta, a za koju se vezuje praksa prisilnih abortusa, selektivnih abortusa s obzirom na pol,¹⁷ pa i infanticida ženske dece (BDHRL, 2005). Tako, za razliku od trudnica koje iz Irske i Malte putuju u inostranstvo radi prekida trudnoće, Kineskinje odlaze u Tajvan da bi se porodile.

Liberalni model uređenja pitanja prekida trudnoće obično se vezuje za SAD.¹⁸ Sa aspekta razloga za prekid trudnoće ovaj model se naziva periodičnim, s obzirom na to da se (prema odluci Vrhovnog suda u slučaju *Roe v. Wade*¹⁹ iz 1973. godine) donošenje odluke o

¹⁶ Pored Irske kao jedine evropske zemlja čiji Ustav garantuje zaštitu prava na život od začeca, to čine još neke zemlje u svetu među kojima preovlađuju latinoameričke (Salvador, Peru i dr.) Inicijative da se ustavnim amandmanima uvedu slična rešenja prisutne su poslednjih godina i u Poljskoj, Malti, itd.

¹⁷ U Kini je stopa pobačaja ženskih fetusa (*sex-selective abortion*) visoka i upadljiv je poremećaj ravnoteže broja novorođenih dečaka i devojčica nakon uvođenja politike "jedno dete": odnos od 108.5 dečaka na 100 devojčica s početka 80-ih danas je pomećen ka 120:100 (Roan, Ueyama, 2006: 40).

¹⁸ Primer zemlje sa liberalnom regulativom je i Kanada. Vrhovni sud Kanade je 1988. godine u slučaju *Regina v. Morgentaler* ustanovio da tada postojeće krivičnopravne odredbe koje se odnose na abortus narušavaju sigurnost garantovanu *Kanadskom poveljom o pravima i slobodama* (Browne, Sullivan, 2005: 287-288).

¹⁹ 410 U.S. 113 (1973). (<http://laws.findlaw.com/us/410/113.html>).

abortusu stavlja u isključivu nadležnost žene i njenog lekara u prvom tromesečju trudnoće, dok se u drugom tromesečju državni interesi ograničavaju na regulisanje postupka abortusa radi zaštite zdravlja majke, a u trećem, kada fetus dostigne sposobnost za vanmaterični život (*viability*), država ima legitiman interes da zabrani abortus, osim ako je neophodan za očuvanje života i zdravlja majke. Pored periodičnog, sistemi koji regulišu pitanje abortusa poznaju i indikacioni model koji odobravanje abortusa vezuje za tačno određene indikacije. Kao predstavnik ovog modela najčešće se uzima Nemačka, gde se Ustavni sud izjasnio po pitanju zaštite prava na život. On je za razliku od Vrhovnog suda SAD stao na stranu nerođenog, istakavši obavezu države da zaštiti i njegov život. Ovaj model je zanimljiv i zato što je u prvom planu njegova krivičnopravna, dakle osuđujuća, represivna dimenzija, jer su situacije dozvoljenog prekida trudnoće zapravo izuzeci od inkriminisanog pobačaja. Indikacije su: ozbiljna opasnost po život ili zdravlje trudnice, opasnost da se dete rodi sa nepopravljivim poremećajem, trudnoća kao rezultat kažnjive obljube, opasnost da trudnoća dovede ženu u nepodnošljivu situaciju (uključujući socioekonomske razloge). Situacija koja je za trudnicu nepodnošljiva mora biti potvrđena od strane lekara koji neće biti uključen u intervenciju. Kao otklon prema dozvoli abortusa u prvih 12 nedelja trudnoće kada se on može izvršiti samo ako postoje poslednje dve indikacije (nepodnošljiva situacija ili trudnoća kao rezultat kažnjive obljube), predviđeno je obavezno savetovanje trudnice, a obavezan je i trodnevni period za razmišljanje nakon savetovanja. Posle roka od 12 nedelja, prekid trudnoće neće biti krivično delo u slučaju postojanja medicinskih i eugeničkih indikacija. Troškovi abortusa ne padaju na teret budžeta, sem ako je reč o ženama sa niskim prihodima (UN Population Division, 2002).

Procedura dozvoljenog prekida trudnoće u Srbiji prvi put je regulisana 1952. godine saveznom *Uredbom o postupku za vršenje dozvoljenog pobačaja*.²⁰ Pobačaj je bio dozvoljen na zahtev žene u prva tri meseca iz medicinskih, eugeničkih i pravno-etičkih razloga. Izuzetno je bio dopušten i kad bi rođenje deteta dovelo do narušavanja zdravlja

²⁰ "Službeni list FNRJ", br. 4/52.

žene "zbog njenih posebno teških materijalnih, ličnih ili porodičnih prilika koje se na drugi način ne mogu otkloniti". Propisi su bili restriktivni, a i sama praksa, jer se i ovaj treći razlog koji ima obrise socijalnog vrlo retko uzimao kao osnov za odobrenje abortusa (Konstantinović-Vilić i dr. 1999: 84). Nova Uredba o uslovima i postupku za prekid trudnoće²¹ iz 1960. godine omogućila je liberalnije odlučivanje o ovom pitanju. U njoj se našao čist "socijalni razlog" za prekid trudnoće vezan za osnovano očekivanje da bi žena mogla, zbog rođenja deteta, doći u teške materijalne ili porodične prilike koje se na drugi način ne mogu otkloniti. U komisiji koja je odlučivala o zahtevu trudnice nalazio se i socijalni radnik. Kada se odlučivalo o zahtevu maloletnice, komisija je bila ovlašćena da zatraži mišljenje roditelja. Godine 1969. na saveznom nivou je donet *Opšti zakon o prekidu trudnoće*²² koji ističe potrebu zdravstveno-prosvetnog rada radi sprečavanja neželjene trudnoće, a Srbija 1970. donosi svoj *Zakon o uslovima i postupku za prekid trudnoće*.²³ I ova rešenja su sadržala socijalne razloge za pobačaj, a promene su se ticale obaveznog traženja saglasnosti roditelja odnosno staratelja u slučaju da je trudnica maloletna ili lišena poslovne sposobnosti. Posebnim pravilnikom²⁴ regulisan je način izviđanja postojanja socijalnog razloga: komisija je bila dužna da uzme u obzir navode i dokaze koji se tiču bračnog i materijalnog stanja, stambenih uslova i zaposlenosti trudnice. *Zakonom o uslovima i postupku za prekid trudnoće*²⁵ iz 1977. godine prvi put je ustanovljeno pravo na prekid trudnoće, pri čemu je istaknuto da se Zakonom reguliše način ostvarivanja prava slobodnog odlučivanja o rađanju prekidom trudnoće. Postupak je pojednostavljen za trudnoće do 10 nedelja, gde je bilo dovoljno da se žena obrati zahtevom lekaru. Zahtev je mogao dospeti pred lekarsku komisiju ako lekar proceni da bi prekid trudnoće "teže narušio zdravlje žene". O prekidu trudnoće nakon 10. nedelje odlučivala je

²¹ "Službeni list FNRJ", br. 9/60.

²² "Službeni list SFRJ" br. 20/69.

²³ "Službeni glasnik SRS" br. 45/70.

²⁴ *Pravilnik o radu komisija za prekid trudnoće, načinu vođenja zapisnika i knjige evidencije*, "Službeni glasnik SRS" br. 19/71.

²⁵ "Službeni glasnik SRS" br. 26/77.

tročlana komisija, dok je prekid posle 20. nedelje bio zabranjen osim u slučaju opasnosti po zdravlje žene.

Danas su u Srbiji na snazi restriktivniji propisi, doneti u vreme snažne pronatalne kampanje, što govori kako se ovim važnim pravom žene manipuliše zarad ostvarenja ciljeva koji se na taj način niti smeju, niti mogu ostvariti. Važeći Zakon o postupku prekida trudnoće u zdravstvenoj ustanovi²⁶ razlikuje slobodni (na zahtev trudnice do 10 nedelja) i dozvoljeni (posle 10. nedelje samo izuzetno, ako se to može opravdati opasnošću po život ili zdravlje žene, eugeničkim razlozima vezanim za zdravlje ploda, kao i kada je trudnoća posledica krivičnog dela). Socijalnih razloga koji bi mogli opravdati prekid trudnoće više nema, iako se zna da u praksi oni najčešće determinišu odluku o prekidu. Sam naziv tela koji odlučuje o dozvoljenosti prekida trudnoće posle 20. nedelje – *Etički odbor* (koji čine lekari i pravnik), izgleda da treba da učini da trudnica sa ozbiljnim zdravstvenim teškoćama ustukne i dobro razmisli da li će se drznuti da zahteva nešto tako nemoralno kao što je očuvanje svog života i zdravlja. Kada se već radi o pre svega zdravstvenim indikacijama koje u suštini jedino mogu opravdati prekid trudnoće (jer i slučaj kada je trudnoća posledica silovanja svakako da ozbiljno dovodi u opasnost zdravlje žene) potpuno je izlišno, čak licemerno nametanje *etičke* dimenzije problemu. Kada je reč o zdravlju i fleksibilnosti u tumačenju "teškog narušenja zdravlja" kao indikacije za dozvolu pobačaja, trebalo bi podsetiti na definiciju Svetske zdravstvene organizacije po kojoj je zdravlje *stanje potpunog fizičkog, psihičkog i socijalnog blagostanja*, što upućuje na to da bi i socijalni razlozi morali ući u krug onih koji opravdavaju prekid trudnoće.

DISKUSIJA

Mada u drugoj polovini XX veka ponovo oživljavaju pokreti protiv legalizacije abortusa što se, između ostalog, pripisuje i rastućem uticaju hrišćanskog fundamentalizma, danas ipak preovlađuje stav da se rešenja sukoba interesa majke i fetusa moraju tražiti negde u

²⁶ "Sl. glasnik RS" br. 16/95.

"zlatnoj sredini".²⁷ Pored toga, sve je jasnije da zaoštavanje politike kontrole abortusa ne donosi željeni rezultat, ali zato proizvodi brojne neželjene posledice: rast nebezbednih abortusa²⁸ i posledica po život i zdravlje žena (Mršević, 1995: 559-560). Mnogi autori u SAD upozoravaju da bi se u slučaju zaoštavanja politike kontrole abortusa u toj zemlji istorija ponovila: abortusa bi i dalje bilo, ali bi pristup bezbednom abortusu imale bele, bogate žene, dok bi siromašnim ženama i pripadnicama manjinskih etničkih grupa on bio onemogućen. Uz to, niklo bi novo, ogromno ilegalno tržište abortiva (kakav je npr. RU-486), koji bi ženama omogućili prekid trudnoće u privatnosti svojih domova.

Nužno je u ovoj oblasti iznalaziti rešenja koja su pravična, realistična, koja se oslanjaju na racionalne argumente i koja su, u što je moguće većoj meri, oslobođena licemerja i prigodnog, površnog humanizma. To važi i za domen standarda o početku (i kraju) ljudskog života, odnosno početku (i završetku) njegove pravne zaštite.²⁹ Pravne definicije života i smrti razvijale su se, kako se primećuje, nezavisno jedna od druge, u cilju da posluže posve specifičnim ciljevima (Smolensky, 2006: 39). Dok je smrt mozga kao standard u određivanju prestanka života ustanovljen krajem 60-ih godina XX veka široko prihvaćen, standardi za određivanje početka života variraju od oplođenja, nidacije, gastrulacije, preko rađanja mozga, pokreta ploda, pa do sposobnosti za vanmaterični život. Ukazujući na to da, za razliku od teoloških i bioloških definicija koje život i smrt određuju kao procese, pravna definicija ih mora odrediti kao trenutke u

²⁷ Razmatrajući tri osnovna stava u pogledu priznavanja personalnosti ljudskom začetku (od začeća, od rođenja ili kompromis između ta dva), Ponjavić zaključuje da kompromisan stav "izgleda nužan i jedino moguć" (Ponjavić, 1995: 109).

²⁸ Svetska zdravstvena organizacija definiše nebezbedan abortus kao proceduru okončanja neželjene trudnoće koja se sprovodi od strane lica bez neophodnih kvalifikacija i/ili u okruženju koje ne zadovoljava minimalne medicinske standarde (Ahman, Shah, 2004: 1). SZO procenjuje da se godišnje u svetu izvrši 19 miliona nebezbednih abortusa i da njih oko 68000 za posledicu ima smrt žena.

²⁹ Za pravnika je "odlučujuće da opredeli početak zaštite ljudskog života, a ne početak samog ljudskog života. Zaštita, naravno, ne može početi pre nego što počne ono što se štiti. Ali početak ljudskog života i početak pravne zaštite ljudskog života ne moraju padati ujedno" (Vodinelić, 1995: 13).

vremenu budući da važne pravne konsekvence proističu iz obe definicije, kao optimalan u definisanju Smolensky zastupa simetrični pristup (*forced symmetry approach*): ukoliko se osoba proglašava mrtvom zato što je izgubila određenu vrstu funkcionisanja, onda bi pojavljivanje takvog funkcionisanja trebalo da označi početak života. Smolensky posebno upućuje na Goldenringovu "teoriju moždanog života" i njegovo određenje trenutka u kome fetus postaje "ljudsko biće". Prema Goldenringu, moguće je izvesti logičnu medicinsku definiciju života prema kojoj on nastaje negde između začeca i sposobnosti ploda za vanmaterični život, a logika nalaže sledeće: ukoliko odsustvo moždane funkcije čini osobu mrtvom, onda bi je pojava moždane funkcije činila živom. S tim u vezi, za određivanje početka života od značaja su saznanja o razvoju mozga tokom geneze ploda (rađanje mozga može se vezati za početak funkcije moždanog stabla negde oko 8-10 nedelja po začecu, ili pak za razvitak viših moždanih funkcija čiji se početak najčešće vezuje za 24. nedelju gestacije).³⁰

Diskusija o personalnosti fetusa i zaštiti njegovog prava na život poslednjih je godina u SAD dobila na intenzitetu povodom donošenja federalnog *Zakona o nerođenim žrtvama nasilja* 2004. godine. Ovaj Zakon (koji fetusu pruža jednaku krivičnopravnu zaštitu kao i njegovoj majci, odnosno status žrtve telesne povrede ili ubistva pri vršenju vojnog ili krivičnog dela predviđenog federalnim zakonom), kritikovan je ne samo zato što dodatno doprinosi konfuziji o fetusu koji u savremenom američkom pravu i jeste i nije biće, i ima i nema pravo na život, već i kao uvod u kraj reproduktivnih prava i strategija nezaustavivog kliženja u restrikcije slobodnog pristupa abortusu (Magnusn, Lederman, 2006; Ramsey, 2006). Veliki broj država u SAD do sada je doneo statutarne odredbe kojima inkriminiše "ubistvo nerođenog deteta" izvan slučajeva dozvoljenog abortusa.

³⁰ Ako bi se pak držalo da život nastaje sa prvom ljudskom ćelijom (sa jedinstvenim genetičkim kodom), onda bi simetrični pristup nalagao redefinisane nastupanje smrti, te bi se ona određivala prema trenutku smrti poslednje ćelije, a budući da pojedine ćelije mogu živeti još satima pa i danima nakon kardičke smrti, ova se definicija pokazuje nepraktičnom (Smolensky, 2006: 65).

Međutim, problem određivanja početka ljudskog života, personalnosti fetusa i početka njegove zaštite samo je deo sadržaja akademskih i širih sukoba oko pitanja dozvoljenosti abortusa koji karakterišu današnje doba. Uporedo sa akademskim raspravama o početku zaštite prava na život, optimalnom rešavanju sukoba interesa ploda, roditelja i društva kao centralnim pitanjima u problematici abortusa, odvijaju se i ulični sukobi između njegovih pristalica i protivnika povremeno prerastaju u dramatične obračune.³¹ U kreiranju stavova prema abortusu značajan doprinos daje i crkva (osobito je u tom pogledu angažovana Katolička crkva), što se reflektuje i u anketama o stavovima građana različitih zemalja o prihvatljivosti prekida trudnoće. Tako, primera radi, u anketi sprovedenoj aprila 2005. godine u 10 evropskih država, na pitanje da li se slažu sa stavom: "Ukoliko žena ne želi decu, treba da joj bude omogućeno da prekine trudnoću", najviše afirmativnih odgovora dobijeno je u Češkoj Republici (81%), a najviše negativnih u Poljskoj - 48% (EURO RSCG, 2005: 13). Jedno od novijih istraživanja sprovedenih u Meksiku pokazalo je da 79% ispitanika (od 15-65 godina) smatra da abortus treba da bude dozvoljen u slučaju opasnosti za život ili zdravlje majke, 64% podržava abortus u slučaju trudnoće do koje je došlo silovanjem, dok 53% podržava abortus u slučaju rizika deformiteta ploda; daleko manji procenat ispitanika smatra da bi abortus trebalo da bude dozvoljen u ostalim okolnostima (Garcia et al., 2004, prema: Kulczycki 2007: 56). U kanadskoj anketi iz decembra 2001. godine, na pitanje da li bi i pod kojim uslovima abortus trebalo da bude dozvoljen, 32% ispitanika je izjavilo da on treba da bude dozvoljen u svim okolnostima, 52% da treba da bude dozvoljen u određenim okolnostima, i 14% da ne treba da bude dozvoljen ni u kakvim okolnostima. Anketa koju je januara 2007. godine sproveo CBS News u SAD pokazala je da 30% ispitanika smatra da abortus treba da bude "dozvoljen samo u slučaju silovanja, incesta ili radi spasavanja života

³¹ U SAD su, tako, pre par godina sukobi dve struje bili takvog intenziteta da je morala da interveniše policija. Poznat je i slučaj Džejmisa Kopa, člana "Hristovih jaganjaca", boraca protiv abortusa, koji je 1998. ubio ginekologa koji je vršio abortuse. Dodatnu buru u javnosti u vezi sa ovim slučajem izazvali su tekstovi u katoličkoj štampi koji su o njemu govorili sa hrišćanskim razumevanjem.

majke"; 31% smatra da treba da bude dozvoljen u "svim situacijama"; 16% veruje da treba biti dozvoljen, ali "regulisan restriktivnije nego što je to aktuelno"; 12% smatra da ga treba dozvoliti "samo radi spasavanja života majke", dok 5% drži da abortus ne treba biti dozvoljen "ni pod kakvim uslovima" (CBS News Poll 2007).

O tome da je po sredi složen problem koji uključuje različite pravne, etičke, medicinske, kulturalne i socijalne dimenzije, pored ostalog govori i odsustvo linearne veze između stepena restriktivnosti regulative o pobačaju, aktuelnih stopa abortusa i fertiliteta. Tako se među zemljama sa restriktivnom politikom nalaze kako one sa zadovoljavajućim fertilitetom (npr. latinoameričke zemlje), tako i one u kojima je on prilično nizak (npr. Poljska), dok, na drugoj strani, pristup žena abortusu u mnogim zemljama više zavisi od preovlađujućih stavova u medicinskoj javnosti nego od restriktivnosti zakonskih rešenja (Rahman et al., 1998).

Dok postoji opšta saglasnost da interes deteta nije da se rodi sa teškim telesnim ili duševnim nedostacima, interes deteta da bude rođeno uprkos tome što je neželjeno, sa visokim rizikom da bude nevoljeno i zanemareno od jednog ili oba roditelja, retko se ne dovodi u pitanje. Kako pravdati ovakvu selektivnost? Da li je odbranjiva teza da je interes deteta teže povređen u slučaju da se rodi sa mentalnom retardacijom nego u slučaju da se rodi neželjeno, protiv volje svojih roditelja? Iza odbrane interesa fetusa provejavaju i drugi interesi. Očito je da negodovanje konzervativaca zbog nekontrolisanog tehnološkog napretka koji je ženama omogućio kontrolu rađanja, kontracepciju i "laku" intervenciju prekida trudnoće danas sve više odmenjuje prefinjenija strategija oslonjena na diskurs o pravima fetusa. Zato se argumenti koji se u debatama potežu ne tiču samo prava fetusa, već često vrhune onim ključnim - etničkim i nacionalnim interesima.³² Na stranu što je pitanje da li je uopšte u interesu društva

³² U okviru jedne od novijih građanskih inicijativa u nas, udruženje "Opstanak" za borbu protiv bele kuge apeluje da je poslednji čas da se spreči "apokalipsa" i "konačna smrt srpskog naroda" i predstavlja Nacrt zakona o obnavljanju stanovništva i o zaštiti dece kojim se "bitno ograničava pravo na utrobno čedomorstvo" i abortus dopušta samo iz zdravstvenih, eugeničkih i krivično-pravnih razloga. Zakonom bi se uveo "porez na neženje

rađanje što većeg broja dece maker bila neželjena, nesrećne dece koja će rasti bez ljubavi ogorčenih roditelja, u konfliktnom okruženju ili siromaštvu: činjenica je da se žrtvovanje koje se od pojedinaca očekuje zarad višeg društvenog dobra ne iscrpljuje u pravu žene na autonomiju i njenom reproduktivnom pravu – ono se još i više tiče kvaliteta života i sudbine (od majke)³³ neželjene dece. S tim u vezi treba se upitati šta društvo koje se opredeli da tako principijelno štiti potencijalni život zaista čini da obezbedi neželjenoj a rođenoj deci pravo na psihosocijalno blagostanje i zdravo odrastanje.

Srbija možda i nema tako dramatičan problem sa stopama abortusa pa ni fertiliteta (koji ipak premašuje evropski prosek)³⁴ koliko sa zanemarenošću i siromaštvom dece, posebno one neželjene. Uz to, mnogo je indikatora da roditeljstvo i dužnosti roditelja, muškarci i žene još uvek ne prihvataju sa jednakom prilježnošću. Mršević je svojevremeno ukazala da "tek kada bi se društvo tako transformisalo da bi teret podizanja dece podjednako padao i na muškarce ili pak na samo društvo, onda bi postojala osnova da se isključiva kontrola nad reprodukcijom ne poverava isključivo, pa ni primarno ženama" (Mršević, 1995: 555). Teret podizanja deteta u Srbiji je i dalje pretežno na majci, i njoj bi trebalo da bude omogućeno da takav teret izbegne ukoliko bi ona i njeno dete nakon rođenja dospeli u nepodnošljive životne prilike. Problem prekida trudnoće i neželjenog roditeljstva je složen društveni problem čijem se rešavanju mora pristupiti temeljno i obuhvatno, a društvo koje teži apsolutnoj zaštiti života, pa i povećanju nataliteta, uvek može izbrati siguran put: da se najpre sama transformiše tako da svojim građanima zaista obezbedi garantovanu jednakost, slobode i zaštitu ulivajući im tako sigurnost, a zatim i suštinski participira u podizanju novih naraštaja.³⁵ Do tada bi

i bračne drugove bez dece" a izuzetno bi se odredio i situiranim parovima sa jednim detetom ("Bečarski porez leči natalitet?!", *Dnevnik*, 11. februar 2005).

³³ Za fetuse sa genetskim anomalijama, one neželjene od strane društva, abortus je i u teoriji i u praksi daleko manje sporno pitanje.

³⁴ Videti: UN Department of Economic and Social Affairs, 2007.

³⁵ Garantujući slobodu odlučivanja o rađanju Ustav Republike Srbije propisuje da "svako ima pravo da slobodno odluči o rađanju dece", te da "država podstiče roditelje da se odluče na rađanje dece i pomaže im u tome" (čl. 63).

socijalna indikacija za pobačaj (nakon 10. nedelje trudnoće) bila opravdana.

U kom će se pravcu stvari kretati u budućnosti kada je reč o regulativi o abortusu u Srbiji teško je predvideti. Ono na šta bi se, s tim u vezi, na kraju moglo kratko osvrnuti jesu relevantne odredbe Kodeksa profesionalne etike lekarske komore.³⁶ Kodeks u članu 55. ("Podrška planiranju porodice") kaže da "lekar poštuje život čoveka u najvećoj mogućoj meri i od samog početka života" (st. 1),³⁷ kao i da "nastoji da humano pravo na materinstvo suštinski bude ispred prava na abortus" (st. 2). Od lekara se očekuje eksplicitan kako stručni, tako i društveni angažman ("Zalaganje da abortus postane restriktivan izuzetak"), odnosno da "u svakom pojedinačnom slučaju pruža onu vrstu stručne pomoći koja će olakšati položaj žene i porodice", ali i da se "istovremeno zalaže za takve odnose među ljudima i odnose u društvu i zakonodavstvu u kojima bi abortus postao samo apsolutno nužan izuzetak" (čl. 56 st. 1). Lekar ima pravo na prigovor savesti,³⁸ ali je dužan da pacijentkinju uputi drugom lekaru, odnosno da obezbedi izvršenje tih zahvata u skladu sa zakonom (čl. 59). Osvrt na Etički kodeks lekara ima smisla u kontekstu iskustva drugih zemalja koje kazuje da dominantni stavovi u medicinskoj zajednici utiču kako na kreiranje zakonskih rešenja, tako i na faktički pristup žena abortusu. Ono što bi se moglo zaključiti jeste da Kodeks zauzima relativno snažnu poziciju protiv abortusa, koja se posebno očituje u obavezi lekara da se zalažu da abortus u društvu i zakonodavstvu postane apsolutno nužan izuzetak. Značaj ovog "mekog prava" ne treba potceniti: poučan je primer Poljske s početka 90-ih u kojoj je Crkva najpre izvršila uticaj na medicinsku zajednicu doprinevši ne samo

³⁶ Etički kodeks je donela Skupština lekarske komore Srbije 28. septembra 2006. godine.

³⁷ Prema čl. 26 Kodeksa ("Korišćenje oplodjenog jajeta, embriona i fetusa") oplodjeno jaje, embrion i fetus imaju status "bića čoveka", u smislu zaštite ljudskog dostojanstva: "Oplodjeno jaje, embrion ili fetus potrebno je smatrati za biće čoveka, koje je živo ili je bilo živo, i treba mu obezbediti poštovanje i zaštitu."

³⁸ Ginekolog može odbiti učešće u arteficionom abortusu čak i kad indikacije nisu u suprotnosti sa zakonom, osim u slučaju životne ugroženosti trudnice (čl.57 st.2); lekar može odbiti da izvrši abortus koji nije u skladu sa njegovim uverenjem i savešću, sem u slučaju hitne lekarske pomoći (čl. 59).

njenom uključivanju u intenzivne kampanje protiv abortusa, već i donošenju Kodeksa lekarske etike kojim je svaki abortus, izuzev prekida trudnoće radi spasavanja života trudnice, proglašen neetičkim (u vreme dok je abortus iz zdravstvenih i socijalnih indikacija još uvek - mada ne zadugo - bio dozvoljen u toj zemlji).

LITERATURA

- (1) AHMAN, E., SHAH, I. (2004) *Unsafe abortion: global and regional estimates of incidence of unsafe abortion and associated mortality in 2000* (4th ed.) Geneva: World Health Organization. (www.who.int/reproductive-health/publications/unsafe_abortion_estimates_04/estimates.pdf).
- (2) ARAMESH, K. (2007) Abortion: An Islamic Ethical View, *Iranian Journal of Allergy, Asthma and Immunology*, Vol. 6 (Suppl. 5): 29-33.
- (3) BAŠIĆ, Z. (2000) Uporednopravni aspekti krivičnog dela nedozvoljenog prekida trudnoće, *Pravni život*, 9, Tom I, 17-43.
- (4) BROWNE, A., SULLIVAN, B. (2005) Abortion in Canada, *Cambridge Quarterly of Healthcare Ethics*, 14: 287-291.
- (5) BUREAU OF DEMOCRACY, HUMAN RIGHTS AND LABOR (2005) *Country Reports on Human Rights Practices*. (www.state.gov/g/drl/rls/41640.html).
- (6) CBS NEWS POLL, Jan. 18-21, 2007. (www.pollingreport.com/abortion.htm)
- (7) Center for Reproductive Rights (2007) *The World's Abortion Laws* (www.reproductiverights.org/pub_fac_abortion_laws.html).
- (8) DITERTR, Ž. (2004) *Izvodi iz najznačajnijih odluka Evropskog suda za ljudska prava*, Beograd: Službeni glasnik.
- (9) EURO RSCG (2005) *European Values (May 2005)*, Montrouge cedex: TNS Sofres.
- (10) GRANT, G. (1991) *Third Time Around: A History of the Pro-Life Movement from the First Century to the Present*, Brentwood: Wolgemuth & Hyatt, Publishers. (www.entrewave.com/freebooks/docs/a_pdfs/ggft.pdf).

- (11) HARRIS, W.V. (1994) Child-Exposure in the Roman Empire, *The Journal of Roman Studies*, 1994, Vol. 84, pp.1-22.
- (12) JAKOBOVITS, I. (1965) Jewish Views on Abortion, *Western Reserve Law Review*, 1965, Vol.17: 480-497.
- (13) KONSTANTINOVIĆ-VILIĆ, S. i dr. (1999) *Abortus: pravni, medicinski i etički pristup*, Niš: Ženski istraživački centar za edukaciju i komunikaciju.
- (14) KULCZYCKI, A. (2007) The Abortion Debate in Mexico: Realities and Stalled Policy Reform, *Bulletin of Latin American Research* Vol. 26, 1: 50-68.
- (15) LUGOSI, I.C. (2006) When Abortion Was A Crime: A Historical Perspective, *University of Detroit Mercy Law Review*, Vol. 83:51-69.
- (16) MAGNUSON, R.J., LEDERMAN, J.M. (2006) Aristotle, Abortion and Fetal Rights, *William Mitchell Law Review*, Vol. 33, 3: 767-786.
- (17) MRŠEVIĆ Z. (1995) Pravo planiranja porodice i inkriminisanje pobačaja, *Pravni život*, vol. 44, 9 (I): 547-561.
- (18) PONJAVIĆ, Z. (1995) Pravo na prekid trudnoće, *Pravni život*, vol. 44, 9(I): 105-120.
- (19) RAHMAN, A. et al. (1998) A global review of laws on induced abortion 1985-1997, *International Family Planning Perspectives*, Vol. 24, 2: 56-64.
- (20) RAND, A. (1981) "The Age of Mediocrity", The public speech given at the Ford Hall Forum, Boston (April 26). (http://everything2.com/index.pl?node_id=1678365).
- (21) RAMSEY, C.B. (2006) Restructuring the Debate over Fetal Homicide Laws, *Ohio State Law Journal*, v. 67, no.4, pp. 721-782.
- (22) ROAN V.; UYAMA, S. (2006) *Congratulations, It's [going to be] a Boy!*, *Columbia University Journal of Bioethics*, Vol. 1 (Fall): 40-41.
- (23) SMOLENSKY, K.R. (2006) Defining Life from the Perspective of Death: An Introduction to the Forced Symmetry Approach, *Arizona Legal Studies*, Discussion Paper No. 06-29, The University of Arizona, James E. Rogers College of Law. (www.law.arizona.edu/faculty/FacultyPubs/Documents/smolensky/ALS06-29.pdf).

- (24) UN POPULATION DIVISION (2007) *World Abortion Policies 2007*, UN Publication, Sales No. E.07.XIII.6.
(www.un.org/esa/population/unpop.htm).
- (25) UN POPULATION DIVISION (2002) *Abortion Policies: A Global View*, United Nations.
(www.un.org/esa/population/publications/abortion).
- (26) VODINELIĆ, V.V. (1995) Moderni okvir prava na život: pokušaj inventara osnovnih problema i rešenja, *Pravni život*, vol. 44, 9(l): 3-41.

THE PROTECTION OF RIGHT TO LIFE AND ABORTION

The paper analyses the issue of the right to choose abortion within the context of conflict of fetus's and mother's interests, i.e. conflict between fetal right to life and mother's right to privacy and procreative rights. It has been given a summary on permissibility of abortion in historical perspective, as well as an overview on contemporary models of abortion regulation. It has been referred to factors that contribute that permissibility of abortion figures as one complex problem which includes various legal, moral, medical, cultural and social dimensions. The conclusions include that termination of unwanted pregnancy, as well as unwanted parenthood, constitute composite social problems whose solving has to be seriously and comprehensively approached, employing the measures that should not and must not reduced to limitation of women's right to access abortion.

KEY WORDS: abortion / reproductive rights / fetal right to life

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2007 / Vol. XXVI / 1-2 / 265-291

Originalni naučni rad
UDK: 341.48:[343.533::004

ME UNARODNI STANDARDI U SUPROTSTAVLJANJU KOMPJUTERSKOM (CYBER) KRIMINALU I NJIHOVA PRIMENA U SRBIJI

Borko Lepojevi *
Ministarstvu odbrane Republike Srbije, Beograd

Marina Kova evi Lepojevi **
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Savremene uslove života karakteriše pojava novih, složenijih oblika kriminala, koji postaju sve izraženiji i zahtevaju adekvatnu reakciju društva radi sprečavanja i ublažavanja posledica nastalih izvršenjem krivičnog dela. Kompjuterski (cyber) kriminal je kao savremen oblik kriminaliteta prepoznat i aktuelizovan u protekle dve decenije od strane različitih međunarodnih i nacionalnih institucija i organizacija. Ovaj rad ima za cilj da odredi pojam i oblike cyber kriminala, da da pregled međunarodne legislative kao osnove za adekvatnu regulaciju cyber kriminala na nadnacionalnom nivou, kao i da prikaže pravni okvir za regulaciju cyber kriminala u Srbi-

* Email: borko.lepojevic@mod.gov.yu

**Email: marina_kov@yahoo.com

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – B. Lepojević, M. Kovačević-Lepojević
„Međunarodni standardi u suprotstavljanju kompjuterskom
(cyber) kriminalu i njihova primena u Srbiji”, (str. 265-291)*

ji. Konvencijom o cyber kriminalu Saveta Evrope iz 2001. godine postavljena je osnova za adekvatnu regulaciju cyber kriminala. Pored Saveta Evrope, značajni međunarodni faktori u suprotstavljanju cyber kriminalu su: Evropska Unija, grupa G8, Ujedinjene Nacije, kao i: Svetska organizacija za zaštitu intelektualne svojine (WIPO), Svetska Trgovinska Organizacija (APEC), Svetska unija za telekomunikacije (ITU) i drugi. Srbija je 2005. godine potpisala Konvenciju o cyber kriminalu, dok njena ratifikacija predstoji. Domaće zakonodavstvo je u značajnoj meri prilagođeno preporukama koje proizilaze iz Konvencije, dok su u cilju adekvatne implementacije stvorena odgovarajuća tela poput Posebnog tužilaštva za visokotehnološki kriminal, Posebnog odeljenja MUP-a za borbu protiv visokotehnološkog kriminala i drugih.

KLJUČNE REČI: kompjuterski (cyber) kriminal / internet / legislativa / Evropa / Srbija

UVOD

Razvoj informaciono-komunikacionih tehnologija u drugoj polovini XX i početkom XXI veka je imao snažan uticaj na sve tokove života savremenog čoveka. Informaciono društvo je postalo imperativ moderne civilizacije, nešto ka čemu se teži. Internet, kao globalna mreža računarskih sistema danas predstavlja medij preko koga se realizuju servisi elektronskog poslovanja (e-bussiness) i elektronske vlade (e-government). U tom virtuelnom prostoru koji koriste milijarde ljudi i u kome se razmenjuju ogromne količine informacija, javljaju se novi, složeni oblici kriminaliteta. Krivična dela se tako vrše u nematerijalnom prostoru, takozvanom cyber prostoru, korišćenjem nekonvencionalnih sredstava za izvršenje, odnosno računara. Ekonomski gubici prouzrokovani kompjuterskim kriminalitetom u SAD-u se za 2006. godinu procenjuju na 52, 5% miliona \$ (Gordon, L. A., Loeb, M., Lucyshyn, W., Richardson, R., 2006: 3). Za cyber kriminal državne granice ne postoje, pa samim tim efikasna borba protiv ove

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – B. Lepojević, M. Kovačević-Lepojević
„Međunarodni standardi u suprotstavljanju kompjuterskom
(cyber) kriminalu i njihova primena u Srbiji”, (str. 265-291)*

vrste kriminala zahteva međunarodnu saradnju i jedan sasvim nov i nekonvencionalan pristup. U cilju suprotstavljanja cyber kriminalu, udružuju se mnoga nacionalna zakonodavstva i međunarodne organizacije, privatni sektor kao i nevladine organizacije, sve u cilju prevencije i ublažavanja negativnih posledica.

Značajnu ulogu u međunarodnoj regulaciji cyber kriminala imaju: Evropska Unija, Savet Evrope, grupa G8, Ujedinjene Nacije, kao i organizacije koje su se ovim problemom bavile posredno, kao što su Svetska organizacija za zaštitu intelektualne svojine (WIPO), Svetska Trgovinska Organizacija (WTO) i druge. Konvencijom o cyber kriminalu Saveta Evrope iz 2001. godine postavljeni su temelji svetskoj borbi protiv visokotehnološkog kriminala i otvorene mogućnosti za adekvatniji odgovor na pojavu kompjuterskog kriminala. Veliki doprinos u borbi protiv kompjuterskog kriminala daju Industrijski sektor za proizvodnju informaciono-komunikacione opreme i Internet-servis-provajderi (ISP), koji bi trebalo da obezbede sisteme za praćenje elektronskog saobraćaja i povećaju sigurnost informacije u cyber prostoru. Razvijene zemlje su pokrenule brojne inicijative za razvoj pravne regulative i osposobljavanje policije i pravosuđa za efikasno suprotstavljanje cyber kriminalu. Primeri ovakvih napora su programi Inicijativa za elektronsku jugoistočnu Evropu, Plan za sigurniji internet, PACO program u našoj zemlji i drugi.

Krivični Zakonik Republike Srbije je dopunjen krivičnim delima iz oblasti visokotehnološkog kriminala, doneti su Zakon o elektronskom potpisu, Zakon o nadležnostima i organizaciji državnih organa za borbu protiv visokotehnološkog kriminala, Zakon o autorskom i srodnim pravima. Srbija je 2005. godine potpisala Konvenciju o cyber kriminalu Saveta Evrope, dok njena ratifikacija predstoji. Februaru 2007. godine formirano je Posebno tužilaštvo za visokotehnološki kriminal, dok se još uvek radi na formiranju Posebne službe u MUP-u namenjene za borbu protiv visokotehnološkog kriminala.

POJAM I OBLICI CYBER KRIMINALA

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – B. Lepojević, M. Kovačević-Lepojević
„Međunarodni standardi u suprotstavljanju kompjuterskom
(cyber) kriminalu i njihova primena u Srbiji”, (str. 265-291)*

Da bi se razumeo pojam *cyber kriminal* potrebno je prvo odrediti prostor u kome on egzistira, a to je *cyber prostor*. Termin *cyber prostor*, po prvi put se sreće kod Vilijama Džibsona u naučno-fantastičnoj noveli *Neuromanser* (1984), pri čemu ga je autor upotrebio da prikaže nematerijalni prostor nezamislive kompleksnosti u kome računarski podaci putuju kao delići svetlosti. Danas se pod *cyber prostorom* podrazumeva vrsta "zajednice" sačinjene od mreže kompjutera, u kojoj se elementi tradicionalnog društva nalaze u obliku bajtova i bitova, ili prostor koji kreiraju kompjuterske mreže, odnosno globalna informaciona infrastruktura kroz koju se vrši masovna komunikacija i u kojoj istovremeno koegzistiraju virtuelno i realno (Drakulić, M., Drakulić, R., 2005: 2)

Bilo koja dva računara, odnosno, informaciono – komunikaciona uređaja, koja su povezana žičnim ili bežičnim spojem čine delić *cyber* prostora. Internet, kao globalna svetska mreža daje *cyber* prostoru globalnu karakteristiku, odnosno omogućava vezu između bilo koje dve tačke na planeti kroz *cyber* prostor.

Stanfordski naučno-istraživački institut (SRI) je za potrebe Ministarstva pravde SAD izdao priručnik o kompjuterskom kriminalu u kome je data prva definicija kompjuterskog kriminala pri čemu se pod kompjuterskim kriminalitetom podrazumeva *krivično delo za čije je uspešno procesuiranje potrebno poznavanje kompjuterske tehnologije*¹. U Preporuci Saveta Evrope 1989. godine definisani su prekršaji vezani za informacione tehnologije (IT), kao *prekršaji, u čijem procesuiranju istražni organi moraju obezbediti pristup podacima obrađenim u kompjuterskim sistemima ili transmitovanim od strane računarskih sistema, ili drugih sistema za obradu elektronskih podataka*². Na X Kongresu Ujedinjenih Nacija³ u aktu *Kriminal vezan za kompjuterske*

¹ Harmonization on national legal approaches on cybercrime, ITU, WSIS Thematic meeting on Cyber security, Geneve, jun 2005 <http://www.itu.int/osg/spu/forum/intgov04/contributions/itu-workshop-feb-04-internet-governance-background.pdf>

² Recommendation No. R (89) 9, adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 13 September 1989 and Report by the European Committee on Crime Problems: Computer-related crime. See <http://cm.coe.int/ta/rec/1989/89r9.htm>

³ 10th United Nations Congress on the Prevention of Crime and the treatment of Offenders, www.oun.org

mreže kompjuterski kriminal se definiše kao bilo koji oblik kriminala koji se može izvršavati sa kompjuterskim sistemima i mrežama, u kompjuterskim sistemima i mrežama ili protiv kompjuterskih sistema i mreža. Konvencijom Saveta Evrope⁴ o cyber kriminalu prvi put je zvanično upotrebljen termin cyber kriminal, pod kojim se podrazumeva svaka aktivnost usmerena protiv poverljivosti, integriteta i dostupnosti kompjuterskih podataka, kompjuterskih sistema i kompjuterskih mreža kao i zloupotreba kompjuterskih podataka, sistema i mreža. U skladu sa ovim tumačenjem cyber kriminal podrazumeva raznovrsne kriminalne aktivnosti uključujući napade na kompjuterske podatke i sisteme, napade vezane za računare, sadržaje ili intelektualnu svojinu.

U domaćoj literaturi pod cyber kriminalom (internet kriminal, e-kriminal, visokotehnološki kriminal, on-line kriminal) podrazumeva se oblik kriminalnog ponašanja u cyber prostoru, kao okruženju, u kome se računarske mreže mogu naći kao cilj, sredstvo, dokaz i /ili simbol ili okruženje izvršenja krivičnog dela (Drakulić, M., Drakulić, R., 2005: 2)

Po Konvenciji⁵ o cyber kriminalu se u odnosu na kriterijum povrede cyber prostora izdvajaju sledeći oblici cyber kriminala:

- dela protiv poverljivosti, integriteta i dostupnosti kompjuterskih podataka i sistema

U ovu grupu dela ubrajaju se: nezakoniti pristup, presretanje, uplitanje u podatke ili sisteme, zloupotreba uređaja, programa i šifara (neovlašćena proizvodnja, prodaja, uvoz i distribucija)

- dela vezana za kompjutere

U ovu grupu dela ubrajaju se falsifikovanje i krađa kompjuterskih podataka.

- dela vezana za sadržaje

⁴ CoE - Convention on Cyber crime (2001) <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Word/185.doc>

⁵ CoE - Convention on Cybercrime (2001) <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Word/185.doc>

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – B. Lepojević, M. Kovačević-Lepojević
„Međunarodni standardi u suprotstavljanju kompjuterskom
(cyber) kriminalu i njihova primena u Srbiji”, (str. 265-291)*

Najčešći sadržaj koji se pojavljuje u ovoj grupi je pornografija i to maloletnička odnosno dečija pornografija, pri čemu se vrši posedovanje, distribucija, transmisija, čuvanje ili činjenje dostupnim i raspoloživim pornografskih materijala, njihova proizvodnja radi distribucije i obrade u kompjuterskom sistemu.

- dela vezana za kršenje autorskih i srodnih prava

Dela iz ove grupe tiču se neautorizovanog reprodukovanja i distribucije što se direktno nadovezuje na mogućnost zaštite autorskih prava (Berska i Rimski konvencija) i intelektualne svojine od strane svetske organizacije za intelektualnu svojinu (WIPO).

U zavisnosti od tipa kriminaliteta, koji je počinjen posredstvom računara, oblici cyber kriminala mogu se podeliti u sledeće grupe (Drakulić, M., Drakulić, R., 2005: 4)

- Politički cyber kriminalitet

Pod političkim cyber kriminalitetom podrazumevamo cyber špijunažu, haking, cyber sabotažu, cyber terorizam i cyber ratovanje.

- Ekonomski cyber kriminalitet

U ekonomski cyber kriminalitet spadaju cyber prevare, haking, krađa internet usluga i vremena, piratstvo softvera, mikročipova i baza podataka, cyber industrijska špijunaža, prevare na internet aukcijama (neisporučivanje proizvoda, lažna prezentacija proizvoda, lažna procena, nadgrađivanje cene proizvoda, udruživanje radi postizanja veće cene, trgovina robom sa crnog tržišta, višestruke ličnosti).

- Proizvodnja i distribucija nedozvoljenih i štetnih sadržaja (dečija pornografija, pedofilija, verske sekte, širenje rasističkih, nacističkih i sličnih ideja i stavova, zloupotreba žena i dece).

- Manipulacija zabranjenim proizvodima, supstancama i robama (drogom, ljudskim organima, oružje).

- Povrede cyber privatnosti

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – B. Lepojević, M. Kovačevi-Lepojević
„Međunarodni standardi u suprotstavljanju kompjuterskom
(cyber) kriminalu i njihova primena u Srbiji”, (str. 265-291)*

Povreda cyber privatnosti podrazumeva nadgledanje e-pošte, spam, "phishing", prisluškivanje, snimanje "pričaonica", praćenje e-konferencija, prikačivanje i analiza "kukija" (cookies, eng).

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – B. Lepojević, M. Kovačević-Lepojević
„Međunarodni standardi u suprotstavljanju kompjuterskom
(cyber) kriminalu i njihova primena u Srbiji”, (str. 265-291)*

ME UNARODNA LEGISLATIVA CYBER KRIMINALA

Prva inicijativa za borbu protiv kompjuterskog kriminala pokrenuta je od strane Operacionog komiteta američkog Senata u ferbruaru 1977. godine, gde se po prvi put predlaže razvoj legislative koja se tiče kompjuterskog kriminala.

Evropska Unija je bila inicijator i vodeći nosilac međunarodne inicijative za borbu protiv visoko-tehnološkog, odnosno cyber kriminala. U periodu od 1998. do 2002. godine Evropska Unija je donela brojna dokumenta u cilju formiranja pravnog okvira za regulaciju visoko-tehnološkog kriminala, bezbednijeg cyber prostora kao i uspostavljanja bolje međunarodne kooperacije u cilju efikasnije borbe protiv cyber kriminala. Takođe, kroz mnogobrojne aktivnosti EU je definisala praktične akcije u cilju sprovođenja legislative. Studija o pravnim aspektima kompjuterskog kriminala u informacionom društvu¹ je dala značajan doprinos u određenju pojma cyber kriminala kao višeg oblika kompjuterskog kriminala. Na sastanku Evropskog Saveta⁷ u Lisabonu, marta 2000. godine, pred Evropsku Uniju postavljeni su ambiciozni ciljevi u smislu tranzicije postojeće EU ekonomije, u dinamičnu i konkurentnu ekonomiju u cilju povećanja razvoja, otvaranja novih i boljih radnih mesta i kvalitetnijih socijalnih programa, u kojoj bi informaciono - komunikacione tehnologije trebalo da odigraju ključnu ulogu. U skladu sa tim ciljevima data je direktiva da se ispituju mogućnosti nove Evropske ekonomije u kombinaciji sa internetom. Kao posledica ove direktive, sa zadatkom obezbeđivanja ciljeva sa Lisabonskog sastanka⁸ juna iste godine donet je Akcioni

¹ Ulrich Sieber *Legal Aspects of Computer-related Crime in the Information Society – COMCRIME Study*, dostupno na stranici <http://europa.eu.int/ISPO/legal/en/comcrime/sieber.doc>

⁷ Evropski Savet, t.j. Savet Ministara Evropske Unije, nikako ne bi trebalo mešati sa Savetom Evrope, jer Evropski Savet (European Council) predstavlja najviše telo u okviru EU dok Savet Evrope predstavlja organizaciju koja, iako su njeni članovi zemlje članice EU (kao i mnoge zemlje van EU), nije telo Evropske Unije

⁸ Lisabonska strategija EU, dostupno na stranici http://europa.eu/scadplus/glossary/lisbon_strategy_en.htm

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – B. Lepojević, M. Kovačevi-Lepojević
„Međunarodni standardi u suprotstavljanju kompjuterskom
(cyber) kriminalu i njihova primena u Srbiji”, (str. 265-291)*

plan elektronske⁹ Evrope (*eEurope Action Plan*), koji pored ostalog insistira na povećanju stepena bezbednosti na mreži, sa akcentom na privatni sektor koji se bavi proizvodnjom mrežnog softvera i hardvera, kao i na poboljšavanju saradnje između nacionalnih tela za borbu protiv cyber kriminala. Direktiva o elektronskom poslovanju iz 2000. godine (*E-commerce directive*) posebno reguliše problem zloupotreba u e-trgovini na internetu. Savet donosi Odluku o sprečavanju dečije pornografije na internetu 2000. godine¹⁰ kao i Strategiju EU za novi Milenijum¹¹. Na predlog Evropskog parlamenta 2001. godine donet je akt pod nazivom *Obezbeđivanje sigurnijeg Informacionog društva kroz povećanje sigurnosti informacione infrastrukture i borbu protiv kriminala vezanog za kompjutere*¹². Od 2001. godine, inicijativu za borbu protiv cyber kriminala, na međunarodnom nivou, preuzima Savet Evrope, dok Evropska Unija ostaje bitan činilac na ovom polju. Od mnogobrojnih akata donetih posle 2001. godine mogu se izdvojiti Predlog¹³ za pravni okvir odlučivanja vezanog za napade na informacione sisteme donet 2002. godine, gde je izvršena definicija i klasifikacija vrsta napada na informacione sisteme i predložen zakonski okvir, i doneta Odluka¹⁴ vezana za borbu protiv spam-a, spyware-a i malicioznih softvera.

Kada je praktična implementacija zakonskih rešenja u pitanju, Evropska Unija je ostala dosledna i to ne samo u oblasti svoje nadležnosti već je intenzivnim međunarodnim aktivnostima inicirala

⁹ eEurope Action Plan 2002 http://europa.eu.int/information_society/eeurope/2002/action_plan/pdf/actionplan_en.pdf

¹⁰ Council Decision of 29 May 2000 to combat child pornography on the Internet <http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2000:138:0001:0004:EN:PDF>

¹¹ European strategy for the beginning of the new Millennium, <http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2000:124:0001:0033:EN:PDF>

¹² Creating a Safer Information Society by Improving the Security of Information Infrastructures and Combating Computer-related Crime, <http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/site/en/oj/2002/ce072/ce07220020321en03230329.pdf>

¹³ Proposal for a Council Framework Decision on attacks against information systems http://europa.eu.int/eur-lex/en/com/pdf/2002/com2002_0173en01.pdf

¹⁴ Council Decision on fighting spam, spyware and malicious software <http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2006:0688:FIN:EN:PDF>

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – B. Lepojević, M. Kovačević-Lepojević
„Međunarodni standardi u suprotstavljanju kompjuterskom
(cyber) kriminalu i njihova primena u Srbiji”, (str. 265-291)*

praktične poteze i drugih zemalja van Unije. Sve zemlje članice EU na svom nivou osnovale su specijalne jedinice policije za borbu protiv visoko-tehnološkog kriminala¹⁵. Primeri ovakvih jedinica su britanska Jedinica¹⁶ za visokotehnološki kriminal - NHTCU (*National High Tech Crime Unit*), kao i Jedinica za tehnologije u okviru nemačke¹⁷ federalne policije. Takođe, u skladu sa direktivama Odluke Saveta o sprečavanju dečije pornografije na Internetu i Konvencije za borbu protiv cyber kriminala, između zemalja članica EU uspostavljena je 24/7 veza između specijalizovanih tela država članica za borbu protiv dečije pornografije na internetu i cyber kriminala uopšte. Na inicijativu UNESCO-a vezanom za sigurniji internet za decu (poznatiji pod nazivom "elektronske stražarske kule"), EU od 1999. godine finansira Program za sigurniji internet¹⁸, čija je treća faza u toku (treća faza traje od 2005. do 2008. godine), a koji ima za cilj borbu protiv nelegalnih sadržaja, promociju sigurnijeg cyber okruženja i podizanje svesti ljudi kada je internet u pitanju. Jedan od prioriteta ovog programa je formiranje call centara ("vrućih linija") u zemljama članicama, koje bi služile za prijavu nedozvoljenih i štetnih sadržaja na internetu. Pored "vrućih linija" zemalja članica EU, program obuhvata i centre za prijavu nedozvoljenih i štetnih internet sadržaja u SAD-u, Brazilu, Kanadi, Taivanu, Južnoj Koreji i Australiji. Evropska Komisija je od 1. juna 2005. godine započela program pod nazivom „Evropsko informaciono društvo za rast i zaposlenje”¹⁹, koji predstavlja sveobuhvatnu strategiju razvoja evropskog informacionog društva do 2010 godine, u okviru koje su adresirani svi mogući izazovi i pravci razvoja informacionog društva i medija sektora EU. Ovaj program promoviše otvorenu i konkurentnu digitalnu ekonomiju u kojoj

¹⁵ Nacionalne jedinice za borbu protiv cyber kriminala <http://www.4law.co.il/6.html>

¹⁶ Britanska Jedinica za visokotehnološki kriminal (*National High Tech Crime Unit*) <http://www.nhtcu.org/>

¹⁷ Nemačka federalna policija, Jedinica za tehnologiju <http://www.bka.de/kriminalwissenschafter/forschung/ki23.htm>

¹⁸ EU Program za sigurniji internet http://www.europa.eu.int/information_society/activities/sip/index_en.htm

¹⁹ EU Program "i2010 Evropsko informaciono društvo za rast i zaposlenje" http://ec.europa.eu/information_society/eeurope/i2010/introduction/index_en.htm

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – B. Lepojević, M. Kovačevi-Lepojević
„Međunarodni standardi u suprotstavljanju kompjuterskom
(cyber) kriminalu i njihova primena u Srbiji”, (str. 265-291)*

informaciono-komunikacione tehnologije predstavljaju bitan faktor. Program ima 3 glavna principa:

- Stvaranje jedinstvenog evropskog informacionog prostora, koje promovise otvoreno i konkurentno interno tržište za informaciono društvo i medija servise
- Promovisanje i ohrabrivanje investicija u inovacije i razvoj informaciono-komunikacione tehnologije
- Pospesivanje boljih javnih servisa i kvaliteta života kroz upotrebu informaciono-komunikacione tehnologije

Od druge polovine 70-tih godina, deo aktivnosti **Saveta Evrope** bio je usmeren na prepoznavanje i definisanje visokotehnološkog kriminala kao oblika kriminalne aktivnosti, kao i usaglašavanje zakonske regulacije ove vrste kriminala u zemljama članicama. U Preporuci²¹ 1989. godine definisani su sledeći oblici kriminaliteta: kompjuterska prevara, kompjutersko falsifikovanje, šteta naneta kompjuterskim sistemima ili programima, kompjuterska sabotaza, neovlašćeni pristup, neovlašćena presretanja, neovlašćena reprodukcija zaštićenih kompjuterskih programa i topografskih materijala. Takođe, u ovoj Preporuci Saveta date su dodatne smernice koje bi trebalo imati u vidu pri donošenju novih zakona u zemljama članicama. Preporuka je dopunjena 1995. godine u kojoj je dato 18 principa predstavljenih u 8 poglavlja: pronalaženje i obezbeđivanje (autentičnosti) dokaza, tehničko nadgledanje, obaveza saradnje sa istražnim organima, elektronski dokaz, korišćenje enkripcije, istraživanje, statistika, obuka i međunarodna saradnja. Kao rezultat višegodišnjih aktivnosti Saveta na ovom planu 2001. godine doneta je **Konvencija o cyber kriminalu**²⁰, dokument koji se uzima za osnov svetske savremene legislative koja reguliše pitanja cyber kriminala, čije su potpisnice, pored zemalja članica, SAD, Kanada, Japan i mnoge druge

²¹ Recommendation No. R (89) 9, adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 13 September 1989 and Report by the European Committee on Crime Problems: Computer-related crime. See <http://cm.coe.int/ta/rec/1989/89r9.htm>

²⁰ CoE - Convention on Cybercrime, november 2001
<http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Word/185.doc>

neevropske zemlje. Sve aktivnosti Saveta Evrope na polju borbe protiv visokotehnoškog kriminala objedinjene su u Konvenciji²² o cyber kriminalu iz 2001. godine koju su do sada potpisale 53 zemlje, a kojom su uspostavljeni temelji međunarodnoj pravnoj regulaciji cyber kriminala. Konvencija o cyber kriminalu se sastoji iz četiri dela. U prvom delu definisani su ključni termini kao što su računarski sistem, kompjuterski podatak, servis-provajder i tako dalje. Drugi deo definiše mere koje su nacionalna zakonodavstva dužna da preduzmu u cilju donošenja zakonske regulative koja će pokriti krivična dela iz oblasti cyber kriminala. U ovom delu su definisani oblici cyber kriminala koje je potrebno zakonski regulisati i oni se dele na 4 grupe dela:

- dela protiv poverljivosti, integriteta i dostupnosti kompjuterskih podataka i sistema – njih čine nezakoniti pristup, presretanje, uplitanje u podatke ili sisteme, korišćenje uređaja, programa, lozinki (proizvodnja, prodaja, uvoz, distribucija)
- dela vezana za kompjutere – kod kojih su falsifikovanje i krađe najtipičniji oblici napada
- dela vezana za sadržaje – dečija pornografija je najčešći sadržaj koji se pojavljuje u ovoj grupi obuhvatajući posedovanje, distribuciju, transmisiju, čuvanje ili činjenje dostupnim i raspoloživim ovih materijala, njihova proizvodnja radi distribucije i obrada u kompjuterskom sistemu ili na nosiocu podataka
- dela vezana za kršenje autorskih i srodnih prava obuhvataju
- neovlašćeno reprodukovanje i distribuciju zaštićenih dela (zakonima o intelektualnoj svojini i autorskom pravu) gde se kao sredstvo izvršenja javljaju kompjuterski sistemi

U ovom delu Konvencije, data je preporuka nacionalnim zakonodavstvima da definišu odgovarajuće procedure u cilju adekvatnog krivičnog postupka pri procesuiranju ovih krivičnih dela.

²² Konvencija o cyber kriminalu – Zemlje potpisnice i status akta u svakoj <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/ChercheSig.asp?NT=185&CM=1&DF=2/5/2007&CL=ENG>

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – B. Lepojević, M. Kovačević-Lepojević
„Međunarodni standardi u suprotstavljanju kompjuterskom
(cyber) kriminalu i njihova primena u Srbiji”, (str. 265-291)*

Takođe se traži da definišu nadležna tela (sudove) na određenim delovima svoje teritorije, u čijoj će nadležnosti biti procesuiranje krivičnih dela iz oblasti cyber kriminala. Treći deo konvencije definiše međunarodnu saradnju, gde su pored opštih principa međunarodne saradnje po ovoj krivičnoj materiji, definisani i principi ekstradicije počinitelaca, generalni principi međusobne saradnje kao i principi međusobne saradnje u odsustvu adekvatnih međunarodnih ugovora. U ovom delu naglašena je obaveza svake države potpisnice da obezbedi odgovarajuće telo (*point of contact*), dostupno 24 časa 7 dana u nedelji, za kontakt i saradnju po pitanju cyber kriminala sa sličnim telima u drugim državama. Četvrti deo Konvencije sadrži završne odredbe koje se tiču pravnih aspekata konvencije: datuma otvaranja za potpis, načina stupanja na snagu, potencijalnih zemalja potpisnica i druge. Konvencija o cyber kriminalu dopunjena je 2003. godine Dodatnim protokolom²³ o kriminalizaciji dela ksenofobične ili rasističke prirode počinjenih kroz kompjuterske sisteme.

Većina zemalja potpisnica je do sada razvila odgovarajuću legislativu vezanu za procesuiranje dela iz oblasti visokotehnološkog kriminala, kao i odgovarajuća specijalizovana tela. Primer takvih tela su: u Belgiji FCCU (Federal Computer Crime Unit), u Danskoj čak postoje dva specijalizovana tela - ITSU (Information Technology Support Unit) i NCFU (National Computer Forensics Unit), SEFTI u Francuskoj (Service d'Enquête sur les Fraudes aux Technologies de l'Information) i druga. Konvenciju o cyber kriminalu do februara 2006 potpisale su 53 zemlje od kojih je u 18 zemalja (uključujući SAD) Konvencija stupila na snagu. U preostalim zemljama potpisnicama (uključujući i Srbiju) Konvencija o cyber kriminalu čeka ratifikaciju Skupštine. Savet Evrope finansirao je i finansira mnogobrojne projekte u zemljama u razvoju. Primer takvog

²³ Dodatni protokol Konvenciji o cyber kriminalu vezan za dela ksenofobije ili rasizma počinjena kroz kompjuterske sisteme (Additional protocol to the convention on cybercrime, concerning the criminalisation of acts of a racist and xenophobic nature committed through computer systems), dostupno na internet stranici <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Word/189.doc>

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – B. Lepojević, M. Kovačevi-Lepojević
„Međunarodni standardi u suprotstavljanju kompjuterskom
(cyber) kriminalu i njihova primena u Srbiji”, (str. 265-291)*

projekta je PACO²⁴ projekat koji se trenutno sprovodi Srbiji. Cilj ovog projekta je borba protiv ekonomskog kriminala. Tri glavna cilja ovog projekta su:

- Reforma pravosuđa
- Učvršćivanje sistema za borbu protiv pranja novca i protiv finansiranja terorista
- Pобољшanje detekcije i prevencija cyber kriminala

U okviru aktivnosti za realizaciju trećeg cilja projekta održavaju se radionice i tematski sastanci širom Srbije, na kojima se okupljaju razni akteri, domaći i oni akreditovani od strane Saveta, diskutujući o temi cyber kriminala, sve sa ciljem da naša zemlja u bliskoj budućnosti osposobi svoje institucije za efikasno suprotstavljanje visokotehnološkom kriminalu. Dobar deo ovih tematskih sastanaka i radionica posvećen je animiranju zakonodavne vlasti u Srbiji da ratifikuje Konvenciju o cyber kriminalu. U januaru 2007. godine organizovana je studijska poseta srpske delegacije Jedinici za borbu protiv visokotehnološkog kriminala Velike Britanije (NHTCU), koja je u okviru britanske Agencije za borbu protiv ozbiljnog organizovanog kriminala (SOCA).

G-8, grupa koju čini osam najrazvijenijih zemalja sveta, dala je snažan doprinos u svetskoj borbi protiv cyber kriminala. Međutim, taj značaj se ne ogleda toliko u pravnoj regulaciji visokotehnološkog kriminala, koliko u iniciranju i implementaciji praktičnih rešenja i uspostavljanju efikasnije međunarodne saradnje u borbi protiv visoko-tehnološkog kriminala, pa i cyber kriminala. Na sastanku ministara pravde i policije G-8 u Vašingtonu, posvećenom cyber-kriminalu, definisano je deset principa²⁵ za borbu protiv cyber kriminala, i to su:

1. Ne sme biti sigurnog mesta (*safe-heaven*, eng) na svetu za one koji zloupotrebljavaju informacione tehnologije

²⁴ PACO Projekat u Srbiji (*Project against economic crime*)

<http://www.jp.coe.int/CEAD/JP/Default.asp?ProgrammID=84&SA=1#TopOfList>

²⁵ 10 Principa i Akcioni Plan G-8 za borbu protiv Cyber kriminala, Washington D.C. 1997
<http://www.usdoj.gov/criminal/cybercrime/g82004/97Communique.pdf>

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – B. Lepojević, M. Kovačević-Lepojević
„Međunarodni standardi u suprotstavljanju kompjuterskom
(cyber) kriminalu i njihova primena u Srbiji”, (str. 265-291)*

2. Saradnja u istražnom postupku mora postojati između svih zemalja nezavisno od toga gde je pričinjena šteta
3. Policija mora imati adekvatnu obuku i opremu da bi se suprotstavljala visokotehnološkom kriminalu
4. Pravosuđa zemalja moraju zaštititi poverljivost, integritet i dostupnost podataka i sistema od neovlašćenog pristupa i obezbediti kažnjavanje svake zloupotrebe
5. Pravosuđa zemalja moraju omogućiti očuvanje podataka i brz pristup istima, što je često od presudnog značaja za uspešnu istragu
6. Principi međusobne pomoći među zemljama moraju obezbediti brzo prikupljanje i razmenu podataka u slučajevima međunarodnog visoko-tehnološkog kriminala
7. Elektronski pristup organa policije jedne države podacima sa otvorenim kodom (*open-source*, eng) koji se nalaze na teritoriji druge države ne zahteva dozvolu za pristup države na čijoj se teritoriji podaci nalaze
8. Forenzički standardi za sakupljanje i autentifikaciju računarskih podataka moraju biti razvijeni i implementirani na nivou svih država.
9. Informacioni i telekomunikacioni sistemi moraju omogućiti prevenciju i detektovanje zloupotreba mreže, i moraju u sebi sadržati sisteme za praćenje ovakvih napada i prikupljanje podataka.
10. Aktivnosti na ovom polju moraju biti koordinisane da bi se izbegla bilo kakva redundansa i dupliranje posla.

Sa namerom da podrži ovih 10 principa definisan je akcioni plan G-8 za suprotstavljanje visoko-tehnološkom kriminalu, koji predstavlja direktive za praktičnu implementaciju navedenih principa. Oktobra 1999. godine na sastanku ministara pravde i policije G-8 u Moskvi, posvećenom visokotehnološkom kriminalu i finansijskim aspektima transnacionalnog kriminala, donet je akt pod nazivom *Principi*

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – B. Lepojević, M. Kovačević-Lepojević
„Međunarodni standardi u suprotstavljanju kompjuterskom
(cyber) kriminalu i njihova primena u Srbiji”, (str. 265-291)*

*transgraničnog (međunarodnog) pristupa skladištenim kompjuterskim podacima*²⁶, u kome su razrađeni principi ubrzane međusobne saradnje država po pitanjima očuvanja i pristupa podacima. Naglašena je potreba za unapređivanjem legislative zemalja članica G-8, koja bi bila neophodna za uspešno procesuiranje krivičnih dela iz oblasti visoko-tehnološkog kriminala kao i potreba za sprečavanjem zloupotreba interneta u smislu napada na bankarske elektronske sisteme i "rasturanje" štetnih sadržaja kao što je dečija pornografija. Istaknut je i značaj saradnje sa industrijskim sektorom koji bi trebalo da obezbedi mehanizme za prevenciju i detekciju napada i mehanizme za efikasno i brzo sakupljanje elektronskih dokaza, kao i potreba za širenjem 24/7 mreže za međunarodnu saradnju u realnom vremenu po pitanjima cyber kriminala, kao neophodnog sistema za efikasnu borbu protiv visoko-tehnološkog kriminala, kao oblikom transnacionalnog kriminala. U saopštenju sa sastanka u Milanu februara 2001²⁷ još jednom se naglašava značaj efikasne borbe protiv visokotehnološkog kriminala, naročito dečije pornografije, i daje podrška svim institucijama i telima koje su u okviru G-8 (Lyon grupa) i van G-8 (podrška Savetu Evrope u istrajnosti na izradi Konvencije za borbu protiv cyber-kriminala, podrška japanskoj inicijativi za održavanje drugog svetskog samita o zaštiti prava deteta u smislu borbe protiv dečije pornografije na internetu, itd.). Takođe se u ovom saopštenju, daje direktiva ekspertima G-8 da razmotre mogućnost formiranja baze podataka G-8 (koja bi bila u nadležnosti Italije u smislu održavanja) vezanoj za krivična dela iz oblasti dečije pornografije na internetu. Sastanak ministara pravde i policije u Mont Tremblant-u (Kanada) u maju 2002. godine, bio je vrlo plodan po broju donetih akata, od kojih su po pitanju suprotstavljanja visokotehnološkom kriminalu, najbitniji: Preporuke za praćenje mrežnih komunikacija preko nacionalnih granica u cilju pomoći pri procesuiranju krivičnih

²⁶ Principi trans-graničnog pristupa skladištenim računarskim podacima, G-8, Moskva, Oktobar 1999, <http://www.usdoj.gov/criminal/cybercrime/g82004/99TransborderAccessPrinciples.pdf>

²⁷ Saopštenje sa sastanka ministara pravde i policije u Milanu, februar 2001 <http://www.g8.utoronto.ca/adhoc/justice2001.htm>

dela iz oblasti terorizma i drugih; Principi dostupnosti podataka važnih za očuvanje javne bezbednosti; Lista za očuvanje podataka; i Izjava G-8 po pitanju regulisanja zaštite podataka. Cilj ovih dokumenata su: poboljšanje saradnje među državama, u smislu omogućavanja međunarodnog praćenja i nadzora elektronskog saobraćaja, razvoj odgovarajuće legislative na nacionalnom nivou, koja bi omogućila istražnim organima da zatraže elektronske podatke (e-mail-ove lične podatke korisnika) od provajdera kada to istražni postupak zahteva i definisanje procedura koje omogućavaju nepovredivost autentičnosti elektronskih podataka koji su od značaja u istražnom postupku. Jedno od najznačajnijih doprinosa G-8 u svetskoj borbi protiv cyber-kriminala jeste formiranje 24/7 mreža za kontakt i saradnju iz oblasti cyber kriminala, čiji je idejni tvorac i glavni implementor bila podgrupa za visokotehnološki kriminal Lyon grupe. Ova mreža danas broji preko 40 zemalja članica i predstavlja osnov međunarodne saradnje u borbi protiv cyber kriminala. Aktivnosti grupe najrazvijenijih zemalja sveta po pitanju visokotehnološkog kriminala postoje svake godine, jer je borba protiv ovog kriminala jedna od ključnih tema sastanaka ministara na godišnjem samitu G-8.

Ujedinjene Nacije su kroz nekoliko rezolucija Generalne Skupštine istakle problem visoko-tehnološkog kriminala, izraživši svoju zabrinutost vezanu za zloupotrebu informaciono-komunikacionih tehnologija i naglasivši potrebu za sigurnijim cyber prostorom. Mnoga tela u okviru UN sprovela su značajna istraživanja ove problematike i inicirala dijalog u određenim oblastima kao što su zaštita od spam-a i sigurnost informacije u cyber prostoru i slično. Na VIII Kongresu UN posvećenom kriminalu, održanom u Havani 1990. godine UN su usvojile Rezoluciju o regulaciji kompjuterskog kriminala. Na temu *Razvoj informacija i telekomunikacija u kontekstu međunarodne bezbednosti* Generalna skupština UN je donela 6 rezolucija [9]: 53/70 od 04.12.1998, 54/49 od 01.12.1999, 55/28 od 20.11.2000, 56/19 od 29.11.2001, 57/53 od 22.11.2002 i 58/32 od 18.12.2003. U njima je istaknuta mogućnost zloupotrebe informaciono-komunikacionih tehnologija u svrhe suprotne principima UN, pa je stoga potrebno da sve zemlje sprovedu mere u ovoj oblasti u cilju prevencije i smanjenja štete nastale ovim

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – B. Lepojević, M. Kovačević-Lepojević
„Međunarodni standardi u suprotstavljanju kompjuterskom
(cyber) kriminalu i njihova primena u Srbiji”, (str. 265-291)*

zloupotrebama. Takođe je odobreno stvaranje posebne UN ekspertske grupe koja bi detaljnije ispitala oblast zloupotreba informaciono-komunikacionih tehnologija. U drugoj grupi rezolucija donetih 2000 (56/43 od 04.12) i 2001(56/121 od 19.12), pod nazivom *Borba protiv kriminalnih zloupotreba informacionih tehnologija*²⁸ date su preporuke državama za suprotstavljanje novim oblicima kriminala. Prvi korak UN u implementaciji odredaba protiv cyber kriminala je bio stvaranje ekspertske grupe od 15 članova, sa namerom da detaljno ispita oblast zloupotreba IKT i Generalnoj Skupštini predoči dalje perspektive rešavanja ovog problema. Na poslednja četiri UN kongresa posvećena prevenciji kriminala i tretmanu počinitelaca jedna od tema je bio je i cyber kriminal.

OSTALI ME UNARODNI FAKTORI REGULACIJE CYBER KRIMINALA

Pored Evropske Unije, Saveta Evrope, grupe G-8 i Ujedinjenih Nacija, doprinos u regulaciji cyber kriminala daju i Svetska organizacija za zaštitu intelektualne svojine (WIPO), Svetska Trgovinska Organizacija (WTO), Azijsko-Pacifička organizacija za ekonomsku saradnju (APEC), Svetska unija za telekomunikacije (ITU), Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD) i Komonvelt.

Svetska trgovinska organizacija je istakla problem cyber kriminala, a posebno zloupotrebu interneta u elektronskoj trgovini. Na Konferenciji²⁹ APEC-a u Meksiku 2002. godine prihvaćena je inicijativa za razvoj grupe zakona za suprotstavljanje visokotehnološkom kriminalu, koji će se primenjivati u okviru organizacije i koji će biti u skladu sa Rezolucijom UN 55/63 iz 2000. godine i Konvencijom o cyber kriminalu Saveta Evrope iz 2001. godine. Još 1983. godine OECD je

²⁸ Harmonization on national legal approaches on cybercrime, ITU, WSIS Thematic meeting on Cyber security, Geneve, jun 2005 <http://www.itu.int/osg/spu/forum/intgov04/contributions/itu-workshop-feb-04-internet-governance-background.pdf>

²⁹ Harmonization on national legal approaches on cybercrime, ITU, WSIS Thematic meeting on Cyber security, Geneve, jun 2005 <http://www.itu.int/osg/spu/forum/intgov04/contributions/itu-workshop-feb-04-internet-governance-background.pdf>

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – B. Lepojević, M. Kovačevi-Lepojević
„Međunarodni standardi u suprotstavljanju kompjuterskom
(cyber) kriminalu i njihova primena u Srbiji”, (str. 265-291)*

prepoznala zloupotrebu računarskih sistema i mreža kao kriminalnu aktivnost u sve većoj ekspanziji i oformila ekspertski komitet sa ciljem da istraži ovu oblast i da predlog za dopunu pravnih sistema u cilju efikasnog procesuiranja krivičnih dela visokotehnološkog kriminala. ITU je u saradnji sa UN dala doprinos kroz iniciranje Svetskog samita o informacionom društvu, kao i zalaganje na usaglašavanju državnih regulacija, insistiranje na efikasnijoj međunarodnoj saradnji i dijalogu sa industrijskim sektorom u cilju razvoja sigurnijeg cyber prostora. Zemlje članice Komonvelta su 2002. godine pokušale da usklade svoje zakone po pitanju regulacije cyber kriminala kroz dokument *Krivična dela vezana za kompjutere* koji ima sličan okvir kao i Konvencija o cyber kriminalu Saveta Evrope. Treba istaći doprinos akademskih ustanova i istraživačkih tela, kao što je Virzburški Univerzitet u Nemačkoj i Stanford Univezitet koji ulažu značajne napore u borbi protiv cyber-kriminala.

PРАВNI ОКВИР ЗА РЕГУЛАЦИЈУ CYBER КРИМИНАЛА У СРБИЈИ

Cyber kriminal je na teritoriji Srbije dugo imao "sigurno utočište" (*safe-heaven*, eng), odakle se najčešće delovalo, dok se šteta pričinjavala u drugim delovima sveta. Početak regulacije cyber kriminala započinje 2005. godine kada je Srbija potpisala Konvenciju o cyber kriminalu, dok se ratifikacija ovog dokumenta od strane Skupštine Srbije još čeka. Krivičnim Zakonikom iz 2005. godine predviđena su krivična dela protiv bezbednosti računarskih podataka, krivična dela protiv intelektualne svojine i krivična dela vezana za dečiju pornografiju. Zakonom o organizovanju i nadležnostima državnih organa za borbu protiv visokotehnološkog kriminala, predviđeno je formiranje posebnih policijskih, sudskih organa i organa tužilaštva. Početak implementacije donete legislative je nastupio godinu dana nakon potpisivanja Konvencije o cyber kriminalu. U Prvom Okružnom sudu u Beogradu formirano je Posebno odeljenje za borbu protiv visokotehnološkog kriminala, dok je marta 2007. godine formirano Posebno tužilaštvo i imenovan prvi Posebni tužilac

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – B. Lepojević, M. Kovačević-Lepojević
„Međunarodni standardi u suprotstavljanju kompjuterskom
(cyber) kriminalu i njihova primena u Srbiji”, (str. 265-291)*

U Krivičnom Zakoniku Republike Srbije, u glavi XXVII navode se dela iz oblasti cyber kriminala, pod nazivom "Krivična dela protiv bezbednosti računarskih podataka"³⁰ u čiju grupu spadaju: oštećenje računarskih podataka i programa, računarska sabotaza, pravljenje i unošenje računarskih virusa, računarska prevara, neovlašćen pristup zaštićenom računaru, računarskoj mreži i elektronskoj obradi podataka, sprečavanje i ograničavanje pristupa javnoj računarskoj mreži i neovlašćeno korišćenje računara ili računarske mreže. Najstrožije je sankcionisana računarska prevara u cilju sticanja protivpravne imovinske koristi, sa zakonskim maksimumom zaprećene kazne od 10 godina zatvora, kao i računarska sabotaza za koju ne postoji opcija plaćanja novčane kazne, dok je zakonski maksimum za zatvorsku kaznu 5 godina. Glava XX tretira krivična dela protiv intelektualne svojine. U članu 199, stavovima 1. i 2., zatvorskom kaznom do tri godine kažnjava se neovlašćeno objavljivanje, snimanje, umnožavanje, ili na drugi način javno saopštavanje u celini ili delimično autorskog dela, interpretacije, fonograma, videograma, emisije, računarskog programa ili baze podataka. Istom kaznom se kažnjava onaj koji, u cilju stavljanja u promet, drži umnožene ili neovlašćeno stavljenе u promet primerke autorskog dela. Ukoliko se ovo krivično delo vrši u cilju pribavljanja imovinske koristi za sebe ili drugog, može biti izrečena zatvorska kazna u trajanju do pet godina. Član 185, u glavi XVIII, odnosi se na krivična dela prikazivanja pornografskog materijala i iskorišćavanja dece za pornografiju. U stavu 1. navodi se da se *svako ko detetu proda, prikaže ili na drugi način učini dostupnim tekstove, slike, audio-vizuelne ili druge predmete pornografske sadržine ili mu prikaže pornografsku predstavu može kazniti novčanom kaznom ili kaznom zatvora u trajanju do 6 meseci. Iskorišćavanje deteta za proizvodnju pornografskih materijala (stav 2.) u bilo kom obliku kažnjava se zatvorom od 6 meseci do 5 godina, a prodaja, elektronsko ili bilo kakvo drugo izlaganje, t.j., činjenje dostupnim materijala nastalih na ovaj način (našim iz stava 2.) dodatno se kažnjava zatvorskom kaznom*

³⁰ Krivični zakonik Republike Srbije http://www.parlament.sr.gov.yu/content/cir/akta/akta_detalji.asp?id=285&t=Z

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – B. Lepojević, M. Kovačević-Lepojević
„Međunarodni standardi u suprotstavljanju kompjuterskom
(cyber) kriminalu i njihova primena u Srbiji”, (str. 265-291)*

do dve godine. Samo posedovanje materijala sa dečijom pornografijom u bilo kom obliku (slike, audio i video zapisi) po ovom članu nije kažnjivo i po mnogima predstavlja nedostatak u domaćoj regulaciji kriminala vezanog za dečiju pornografiju.

Zakon o organizovanju i nadležnostima državnih organa za borbu protiv visoko- tehnološkog kriminala³¹ donet je kao jedan korak u sprovođenju principa Konvencije o cyber kriminalu Saveta Evrope, po kojem bi svaka zemlja potpisnica Konvencije trebalo da formira specijalizovana tela u sudstvu i organima unutrašnjih poslova u cilju suprotstavljanja visokotehnološkom kriminalu, pod kojim se u smislu ovog zakona podrazumeva vršenje krivičnih dela kod kojih se kao objekat ili sredstvo izvršenja krivičnih dela javljaju računari, računarske mreže, računarski podaci, kao i njihovi proizvodi u materijalnom ili elektronskom obliku. Zakon je stupio na snagu 15. jula 2005. godine. Pomenuti Zakon predviđa formiranje Odeljenja za borbu protiv visokotehnološkog kriminala u okviru Okružnog javnog tužilaštva u Beogradu, pod nazivom "Posebno tužilaštvo". Radom posebnog tužilaštva rukovodi Posebni tužilac, koga imenuje Republički javni tužilac iz redova javnih tužilaca i zamenika javnih tužilaca na mandat od 4 godine, uz mogućnost ponovnog postavljenja. U okviru MUP predviđa se formiranje Službe za borbu protiv visokotehnološkog kriminala, koja bi bila nadležna za unutrašnje poslove iz oblasti visokotehnološkog kriminala. Služba bi postupala po zahtevu Posebnog tužioca u skladu sa zakonom. Zakon takođe predviđa formiranje Veća za borbu protiv visokotehnološkog kriminala za postupanje u predmetima krivičnih dela iz ove oblasti. Sudije u Veće raspoređuje Predsednik Okružnog suda u Beogradu, iz redova sudija tog suda, i uz njihovu saglasnost. Prostorije i uslove za rad Posebnog tužilaštva i Veća obezbeđuje Ministarstvo pravde, a sredstva za rad Posebnog tužilaštva, Službe i Veća obezbeđuju se iz budžeta Republike Srbije.

³¹ Zakon o organizovanju i nadležnostima državnih organa za borbu protiv visokotehnološkog kriminala http://www.parlament.sr.gov.yu/content/cir/akta/akta_detalji.asp?id=233&t=Z

Cyber kriminal se posredno može regulisati i Zakonom o patentima, Zakonom o autorskom i srodnim pravima i Zakonom o posebnim ovlašćenjima radi efikasne zaštite prava intelektualne svojine. U članu 5 našeg Zakona o patentima³², izrađenog u skladu sa Evropskom konvencijom o patentima³³, gde se definišu patentibilni proizvodi, kaže se da se ne mogu patentirati: otkrića, naučne metode i matematičke metode, estetske kreacije, planovi, pravila i postupci za obavljanje intelektualnih delatnosti, za igranje igara ili za obavljanje poslova, programi računara i prikazivanje informacija. Ipak, iako se prema važećim zakonima kod nas i u EU računarski program ne može proglasiti patentom (ovo je moguće u Japanu i SAD), Evropska Organizacija za patente (EPO) ipak ostavlja prostora za selektivnu primenu ovog pravila, u slučajevima kada računarski program ima vidljiv "tehnički efekat" i rešava tehnički problem na nov i neočigledan način (npr. programi koji kontrolišu automatizovane procese u industriji)³⁴. Obzirom da se ne mogu patentirati, računarski programi se kod nas štite autorskim pravom. Po domaćem Zakonu o autorskom i srodnim pravima³⁵, autorskim delom smatra se računarski program u bilo kom obliku njegovog izražavanja, uključujući i pripremni materijal za njegovu izradu. Zakonom o posebnim ovlašćenjima³⁶ radi efikasnije zaštite prava intelektualne svojine, koji je na snazi od 25. maja 2006. godine, određuju se posebna ovlašćenja organa državne uprave u smislu zaštite prava intelektualne svojine, u skladu sa važećim propisima kojima se uređuje pravo intelektualne svojine. U članu 11. ovog zakona pridodata je nadležnost Ministarstvu finansija, da preko poreskih inspektora i poreske policije, utvrđuje da li

³² Zakon o patentima

http://www.yupat.sv.gov.yu/pdf/ser/propisi/patenti/patenti_zakon.pdf

³³ Evropska konvencija o patentima <http://www.european-patent-office.org/legal/epc/e/ma1.html#CVN>

³⁴ Evropska kancelarija za patente – Stav o patentiranju računarskih programa i poslovnih metoda http://www.european-patent-office.org/news/pressrel/2000_08_18_e.htm

³⁵ Zakon o autorskom i srodnim pravima http://www.yupat.sv.gov.yu/pdf/ser/propisi/autorsko/autorsko_zakon.pdf

³⁶ Zakonom o posebnim ovlašćenjima radi efikasnije zaštite prava intelektualne svojine http://www.parlament.sr.gov.yu/content/cir/akta/akta_detalji.asp?id=359&t=Z

postoji povreda prava intelektualne svojine, naročito prava na računarske programe i baze podataka. Novčane kazne za povredu prava intelektualne svojine na autorska dela koja uključuju i računarske programe i baze podataka kreću se od 100.000 do 3.000.000 dinara.

Elektronski potpis potvrđuje identitet pošiljaoca poruke kao i autentičnost i integritet elektronskih dokumenata. Jedinствен за pošiljaoca i за poruku koja se šalje, elektronski potpis se može verifikovati i ne može se poreći. Druga važna prednost koju elektronski potpis pruža je to što on osigurava da su učesnici u transakciji upravo oni za koje se predstavljaju. Za razliku od pravog potpisa pisanog rukom, elektronski potpisi ne samo da identifikuju pošiljaoca elektronske poruke već i osiguravaju da se sadržaj poruke ne menja u toku prenosa. Domaći Zakon o elektronskom potpisu³⁷ na snazi je od 21. decembra 2004. godine. Osnovni ciljevi Zakona su u zakonskom izjednačavanju u pravnom sistemu pisane i elektronske forme dokumenta, odnosno elektronskog i svojeručnog potpisa. Osnovno zakonsko opredeljenje je da kvalifikovan elektronski potpis, formiran u skladu sa zakonom, u odnosu na podatke u elektronskom obliku ima istu pravnu snagu kao svojeručni potpis odnosno svojeručni potpis i pečat u odnosu na podatke u papirnom obliku i da je prihvatljiv kao dokaz u pravnim poslovima. Neposredni cilj zakona je da reguliše tehničke postupke i faze koje se izvode prilikom generisanja sertifikata i njihove distribucije tako da elektronski potpis postane pravosnažan dokaz u sudu. Zakon dozvoljava upotrebu elektronskog i kvalifikovanog elektronskog potpisa. Te dve kategorije potpisa razlikuju se po pravnom dejstvu koje imaju u pravnom prometu. U skladu sa odredbama zakona samo kvalifikovani elektronski potpis proizvodi pravno dejstvo kao svojeručni potpis. Definisani su uslovi koji treba da zadovoljava kvalifikovani elektronski potpis kao potpis koji garantuje identitet potpisnika i integritet elektronskog dokumenta, prihvatljivost kvalifikovanog elektronskog potpisa kao dokaznog

³⁷ Zakon o elektronskom potpisu http://www.parlament.sr.gov.yu/content/cir/akta/akta_detalji.asp?id=190&t=Z

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – B. Lepojević, M. Kovačević-Lepojević
„Međunarodni standardi u suprotstavljanju kompjuterskom
(cyber) kriminalu i njihova primena u Srbiji”, (str. 265-291)*

materijala u pravnim poslovima, osobine koje moraju da poseduju sredstva za formiranje kvalifikovanog elektronskog potpisa kako bi se obezbedila sigurnost i pouzdana zaštita od falsifikovanja, kao i osobine koje treba da poseduju sredstva za proveru kvalifikovanog elektronskog potpisa kako bi se pouzdano utvrdila autentičnost korisnika i bilo koja izmene u podacima.

Uredbom³⁸ o obezbeđivanju i zaštiti informacionih sistema državnih organa objavljenoj u Službenom glasniku SRS, broj 41 1990. godine utvrđene su mere obezbeđenja i zaštite informacionih sistema (IS) državnih organa zasnovanih na primeni računara, kao i način njihovog sprovođenja. Navedeno je da mere mogu biti organizacione i tehničke i bliže je određeno na šta se one odnose. Pored osnovnih odredbi ostala poglavlja Uredbe sadrže mere obezbeđivanja i zaštite: pri projektovanju IS (u okviru svake projektne celine), pri operativnom radu IS, mere zaštite podataka, mere obezbeđivanja i zaštite prostorija u kojima je smeštena računarska oprema, mere obezbeđivanja i zaštite računarske opreme, mere zaštite programske podrške, mere zaštite u računarskim mrežama i ostali uslovi za uspešno funkcionisanje IS.

Sve zemlje članice EU, kao i zemlje kandidati, izradile su nacionalne strategije razvoja informacionog društva. Zemlje jugoistočne Evrope, po ugledu na inicijativu EU, pokrenule su sopstvenu inicijativu, u okviru Pakta za stabilnost jugoistočne Evrope, pod nazivom "Elektronska jugoistočna Evropa", sa ciljem da odgovore na izazove koje donosi razvoj informacionog društva, iskoriste sve potencijale koje pruža moderna IKT i povećaju mogućnost integracije svojih privreda u svetsko tržište. Na konferenciji *Telekomunikacije za razvoj* koja je održana u Beogradu 29. oktobra 2002. godine, zemlje jugoistočne Evrope (Albanija, Bosna i Hercegovina, Hrvatska, BJR Makedonija, Moldavija, Srbija i Crna Gora) prihvatile su i potpisale međunarodni sporazum „Agenda e-JIE za razvoj informacionog društva” (Agenda e-JIE)³⁹, kao osnovni dokument za razvoj informacionog društva u ovom

³⁸ Strategija razvoja informacionog društva Republike Srbije
http://www.dis.org.yu/www1/nauka_strategija_id.pdf

³⁹ Inicijativa za elektronsku jugoistočnu Evropu <http://www.eseeinitiative.org/>

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – B. Lepojević, M. Kovačević-Lepojević
„Međunarodni standardi u suprotstavljanju kompjuterskom
(cyber) kriminalu i njihova primena u Srbiji”, (str. 265-291)*

regionu. Ovaj sporazum je u skladu s akcionim planovima e-Evropa 2002 i 2005 i planom e-Evropa za zemlje kandidate i predstavlja potvrdu spremnosti zemalja jugoistočne Evrope da rade na razvoju informacionog društva u skladu s razvojnim procesima IT u Evropi. Ovaj dokument su takođe prihvatile zemlje članice Procesu saradnje u jugoistočnoj Evropi (SEECP) marta 2003. godine na samitu održanom u Beogradu. Strategija razvoja informacionog društva u Srbiji⁴⁰ usvojena u oktobru 2006. godine sa ciljem da se:

- unapredi stanje u oblasti informaciono-komunikacionih tehnologija (IKT)
- razjasne uloge, izgradi partnerstvo između privatnog i javnog sektora i olakša učešće svih ključnih aktera, uključujući i nevladine organizacije (NVO)
- usmeri postojeća oskudna sredstva na korišćenje IKT za nacionalne prioritete i pomogne utvrđivanje dinamike dopunskih ulaganja
- upotpuni uticaj tržišta, promoviše društvene promene, omogući lokalnu inicijativu, osigura zajedničko učenje i omogući širenje uspešnih rešenja,
- ukaže na posebne potrebe i snagu važnih delova IKT industrije za izvoz i konkurentnost privrede,
- preusmeri nacionalni sistem inovacija da zadovolji suštinske i dugoročne tehnološke zahteve, IKT (kao tehnologije opšte namene),
- ukaže na propuste u koordinaciji, istraži mrežne efekte i obezbedi dopunskaulaganja za korišćenje IKT kao infrastrukture koja osposobljava i pruža potrebne usluge

U glavi 4. koja se tiče zakonskog okvira informacionog društva, naglašena je potreba za zakonodavstvom koje će omogućiti

⁴⁰ Strategija razvoja informacionog društva Republike Srbije
http://www.dis.org.yu/www1/nauka_strategija_id.pdf

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – B. Lepojević, M. Kovačevi-Lepojević
„Međunarodni standardi u suprotstavljanju kompjuterskom
(cyber) kriminalu i njihova primena u Srbiji”, (str. 265-291)*

bezbednu razmenu informacija na internetu, zaštitu ličnih podataka i privatnosti, prenos informacija kroz međunarodne sisteme, kriptografsku zaštitu i zaštitu korisnika od uvredljivog, nezakonitog i neželjenog internet sadržaja. Preporuka je da bi novi zakoni morali da pruže zaštitu od terorizma, pranja novca, zaštitu intelektualnih prava, kao i propise koji regulišu internet sadržaj. Za kupovinu i prodaju putem interneta trebalo bi obezbediti odgovarajući pravni okvir. Istaknuta je potreba za ratifikacijom Konvencije o cyber kriminalu Saveta Evrope, kao bitnog koraka na putu ka usklađivanju domaćeg uređenja sa EU regulativom, a radi sprečavanja zloupotreba u oblasti informaciono-komunikacionih tehnologija. Ratifikacija ovog dokumenta predstavlja jedan od 5 prioriteta državne politike po Agendi za razvoj informacionog društva u jugoistočnoj Evropi u cilju bržeg razvoja informacionog društva u zemlji i regionu.

LITERATURA:

- (1) CoE - *Convention on Cyber crime* (2001)
<http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Word/185.doc>
- (2) Drakulić, M., Drakulić, R. (2005) *Cyber kriminal*, Fakultet organizacionih nauka,
www.bos.org.y/cepit/drustvo/sk/cyberkriminal
- (3) *Europe Action Plan 2002*
http://europa.eu.int/information_society/eeurope/2002/action_plan/pdf/actionplan_en.pdf
- (4) *Evropska konvencija o patentima* <http://www.european-patent-office.org/legal/epc/e/ma1.html#CVN>
- (5) *European strategy for the beginning of the new Millennium*,
<http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2000:124:0001:0033:EN:PDF>
- (6) *EU Program za sigurniji internet*
http://www.europa.eu.int/information_society/activities/sip/index_en.htm

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – B. Lepojević, M. Kovačevi-Lepojević
„Međunarodni standardi u suprotstavljanju kompjuterskom
(cyber) kriminalu i njihova primena u Srbiji”, (str. 265-291)*

- (7) Gordon, L. A., Loeb, M., Lucyshyn, W., Richardson, R., (2006)
Computer Crime and Security Survey, FBI/SCI
http://americas.utimaco.com/encryption/fbi_csi_2006_p3.html
- (8) *Konvencija o cyber kriminalu – Zemlje potpisnice i status akta u svakoj*
<http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/ChercheSig.asp?NT=185&CM=1&DF=2/5/2007&CL=ENG>
- (9) *Krivični zakonik Republike Srbije*
http://www.parlament.sr.gov.yu/content/cir/akta/akta_detalji.asp?Id=285&t=Z
- (10) *Lisabonska strategija EU*, dostupno na stranici
http://europa.eu/scadplus/glossary/lisbon_strategy_en.htm
- (11) *Recommendation No. R (89) 9, adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 13 September 1989 and Report by the European Committee on Crime Problems: Computer-related crime*, <http://cm.coe.int/ta/rec/1989/89r9.htm>
- (12) *Strategija razvoja informacionog društva Republike Srbije*
http://www.dis.org.yu/www1/nauka_strategija_id.pdf
- (13) *Zakon o organizovanju i nadležnostima državnih organa za borbu protiv visoko- tehnološkog kriminala*
http://www.parlament.sr.gov.yu/content/cir/akta/akta_detalji.asp?Id=233&t=Z
- (14) *Zakon o patentima*
http://www.yupat.sv.gov.yu/pdf/ser/propisi/patenti/patenti_zakon.pdf
- (15) *Zakon o autorskom i srodnim pravima*
http://www.yupat.sv.gov.yu/pdf/ser/propisi/autorsko/autorsko_zakon.pdf
- (16) *Zakonom o posebnim ovlašćenjima radi efikasnije zaštite prava intelektualne svojine*
http://www.parlament.sr.gov.yu/content/cir/akta/akta_detalji.asp?Id=359&t=Z
- (17) *Zakon o elektronskom potpisu*
http://www.parlament.sr.gov.yu/content/cir/akta/akta_detalji.asp?Id=190&t=Z

Zbornik IKSI, 1-2/2007 – B. Lepojević, M. Kovačevi-Lepojević
„Međunarodni standardi u suprotstavljanju kompjuterskom
(cyber) kriminalu i njihova primena u Srbiji”, (str. 265-291)

INTERNATIONAL STANDARDS ON HIGH-TECH (CYBER) CRIME AND THEIR IMPLEMENTATION IN SERBIA

Contemporary life conditions are followed with new, complex types of crime, demanding appropriate society reaction in order to prevent or diminish consequences caused by these new types of crime. High-tech (cyber) crime has been recognized as criminal behavior and placed into a focus of many national and international institutions and organizations in passed two decades. This paper is aimed to determine the term and forms of the cyber crime, as well as to give a preview of international legislation, as a base of appropriate addressing of cybercrime. Cybercrime convention presented in 2001 by Council of Europe, stands as pillar combating the cybercrime. Besides CoE, significant contribution combating cybercrime gave international actors such as European Union, G8, UN, WIPO, ITU and WTO. Serbia signed Cybercrime convention in 2005, but ratification of this document hasn't been done yet. Domestic legislation has been already adopted to the Convention recommendations, as well as institutions for cybercrime's legislative implementation like Speciall prosecution for high-tech crime, Ministry of Interior speciall dept. for combating high-tech crime and others.

KEY WORDS: *high-tech (cyber) crime / interne /
legislation / Europe / Serbia*

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2007 / Vol. XXVI / 1-2 / 293-308

Originalni naučni rad
UDK: 351.746.2

TRANSFORMACIJA POLICIJSKOG RADA: KRIMINALISTI KO-OBAVEŠTAJNI ELEMENT

Aleksandra Bulatovi *

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Policijski rad u Srbiji prolazi kroz značajnu transformaciju kako u smislu operativne taktike tako i u organizaciono-strukturnom smislu. Koncept kriminalističko-obaveštajnim radom rukovođenog policijskog rada u teoriji i praksi postaje sve dominantniji način mišljenja u kontekstu društvene kontrole i policijskog rada. Ukazujući na rezultate savremenih naučnih saznanja u vezu sa transformacijom policijskog rada, autorka ocenjuje da strateška kriminalističko-obaveštajna predviđanja kriminogenog ponašanja koja su rezultat policijskog rada, predstavljaju obrazac za reforme u Srbiji koji će dovesti do dobrog ishoda, kako u smislu uspešnog i efikasnog rada policije, tako i doprinoseći pozitivnom zbiru rezultata reformskih procesa koji se sprovode u kontekstu evropskih integracija.

KLJUČNE REČI: kriminalističko-obaveštajni rad / policija / rukovođenje / prevencija kriminaliteta / Evropska unija

* Email: abulatovic@sezampro.com

Transformacija kompetencija policije i usvajanje novih modela rada predstavljaju trend globalnog karaktera započet devedestih godina prošlog veka. U središtu te transformacije je emanacija kriminalističko-obaveštajnog elementa policijskog delovanja.¹ Aktuelni trend transformacije policijskog rada iniciran je i spoljašnjim i unutrašnjim činiocima (Gill, P. 1998). Tradicionalni model policijskog rada zasnovan na reaktivnom pristupu nije se pokazao sposobnim da izađe na kraj sa brzim promenama koje je podstakao proces globalizacije omogućavajući nove oblike kriminala i načine delovanja kriminalaca ukljanjanjem fizičkih i tehnoloških prepreka u okviru domena policijskog rada. U takvom transformisanom društvu koje je bitno obeleženo novim rizicima, institucije i javnog i privatnog sektora su policiju počele da posmatraju kao ključni činilac „upravljanja podacima o rizicima” i da insistiraju na njenom suočavanju sa pitanjima koja prevazilaze usko fokusiranje na pojedinačna krivična dela. (Ericson, R.&Haggerty, K., 1997).

Standardni modeli rada policije su počivali na reaktivnom pristupu istraživanja izvršenih krivičnih dela. U tom smislu, delovanje policije je imalo ulogu da bude komplementarno pravosuđu i da obezbeđuje podršku sudskom postupku. Potražnja za bezbednošću u svim oblastima rasta profita unutar društva prevazišla je nivo usluga koje je mogla da ponudi država, tj. javni bezbednosni sektor. Prepoznavanje

¹ Koncept kriminalističko-obaveštajnog rada policije ima snažnu teorijsku podršku u savremenom akademskom diskursu. Klasična definicija Saterlenda (Sutherland) određuje domen kriminologije kao proučavanje donošenja zakona, kršenja zakona i reakcije na kršenje zakona (*law making, law breaking and reacting towards the breaking of laws*), ali je danas sve rašireniji teoretski pristup pozitivističke kriminologije pomerio fokus istraživanja. Pozitivistička kriminologija na deterministički način posmatra kauzalni odnos između kriminala kao krivično-pravno sankcionisanog društveno neprihvatljivog ponašanja, usmeravajući istraživanje na predviđanje tog ponašanja, a ne na njegovo objašnjavanje. Teorijski pristup pozitivističke kriminologije polazi od motivacije kao osnovnog problema istraživanja – svako ljudsko biće je izloženo različitim okolnostima koje kod njega ili nje mogu dovesti do izvršenja krivičnog dela, tj. koje ga mogu motivisati na izvršenje krivičnog dela. Na osnovu ovakvog stava, motivacija se dovodi u vezu sa varijabilnim ishodima ponašanja motivisanog na određeni način, bilo da je u pitanju opšte ili specifično ponašanje koje je određeno kao društveno sankcionisano neprihvatljivo ponašanje u domenu krivično-pravne materije.

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – A. Bulatović
„Transformacija policijskog rada:
Kriminalističko-obaveštajni element”, (str. 293-308)*

ovih promena do kojih je došlo u dinamičnom odnosu između privatnog i javnog bezbednosnog sektora unutar policije generisalo je unutrašnje činioce transformacije filozofije (načina razmišljanja) i načina sprovođenja filozofije (organizacione strategije) policijskog rada (Heaton, R. 2000). Rad postojećih policijskih struktura nije bio integrisan, a dostupni resursi nisu bili korišćeni na optimalan način, što se negativno odražavalo na efikasnost njihovog rada. Transformacija ovog negativnog trenda u pozitivan zahtevala je novu korporativnu strategiju koja je trebalo da jasno predstavi policijske organizacione prioritete i dugoročne ciljeve i da demonstrira jedinstveni stav profesionalaca u pogledu ciljeva koje policijska organizacija treba da postigne (Pawson, R. & Tilley, N. 1997).

Kako je bitno obeležje savremenih razvijenih društava da prihvataju koncepte koji su utemeljeni na savremenim naučnim saznanjima i kazuistici (pojavnim oblicima), takvo oblikovanje procesa unutar sektora nije mimoišlo ni sferu policijskog delovanja, pa je u cilju efikasnijeg rada policije i smanjenja stope kriminala, fokus policijskog rada pomeren sa krivičnih dela na izvršioce tih dela (Hicks, D., 1998). Takva promena podrazumeva da se kriminalističkoj policiji omoguće obaveštajne kompetencije kao proaktivno delovanje koje je šire od standardne operativne analitike – praćenje komunikacija i ljudi, izučavanje trendova u vršenju krivičnih dela i potencijalnih počililaca, kriminalnih organizacija itd.

DEFINISANJE OBAVEŠTAJNO RUKOVO ENOG POLICIJSKOG RADA

Definisanje mehanizama prevencije i smanjenja kriminaliteta neophodno je zbog razumevanja njihovog funkcionisanje. Iako se generalno podrazumeva, da sam izraz sebe objašnjava, u sve obimnijoj bibliografiji o "policijskom radu rukovođenom obaveštajnim radom" ili "obaveštajno rukovođenim policijskim radom" (*intelligence-led policing*, skraćeno: ILP), paradoksalno, na definicije ovakvog pristupa policijskom radu retko se nailazi.

Zbornik IKSI, 1-2/2007 – A. Bulatović
„Transformacija policijskog rada:
Kriminalističko-obaveštajni element”, (str. 293-308)

Međunarodno udruženje šefova policija od 2002. godine usvaja odrednicu obaveštajno rukovođenog policijskog rada kao prikupljanje, analiziranje i ili prosleđivanje informacija u okviru aktivnosti usmerenih da predvide, spreče ili prate kriminalnu aktivnost (IACP 2002, p. 12).

Australijski Kriminološki institut prihvata definiciju po kojoj je policijski rad rukovođen obaveštajnim radom korišćenje kriminalističko-obaveštajne analize kao objektivnog sredstva za donošenje odluka usmerenih da utiču na policijske strategije smanjenja kriminaliteta i prevenciju kao i za saradnju sa drugim institucijama na osnovu baza podataka nastalih kao rezultat kriminalističko-obaveštajnog rada (Ratcliffe, J., 2003).

Kanadska kraljevska konjička policija određuje pojam policijskog rada rukovođenog obaveštajnim radom kao prikupljanje i analizu informacija sa ciljem stvaranja obaveštajnih smernica koje policija može da koristi prilikom donošenja odluka i na taktičkom i na strateškom nivou (CRMP, 2003).

U Velikoj Britaniji se obaveštajno rukovođenje policijskog rada primenjuje kao specijalna policijska praksa koja uključuje identifikaciju i praćenje hroničnih prestupnika i razvijanje strategije u skladu sa tim obaveštajnim radom (McGarrell, E., Freilich, J., & Chermak, S., 2007). Ovaj pristup je zasnovan na problemski orijentisanoj strategiji korišćenoj u područjima Kent (*Kent*) i Nortambrija (*Northumbria*). U kontekstu suzbijanja krađe motornih vozila i krivičnih dela protiv imovine, policijska uprava područja Kent je prosleđivala slučajeve manjeg značaja drugim institucijama, što je omogućilo više vremena za rad fokusiran na krivična dela protiv imovine većeg značaja. Umesto da reaktivno reaguju na pojedinačne slučajeve, sistematska analiza slučajeva imala je za rezultat identifikovanje obrasca koji je pokazao da je mali broj kriminalaca bio odgovoran za neproporcionalno veliki broj krađa vozila u toj oblasti. Takođe, utvrđeno je koje su to posebno problematične oblasti i ko od građana je bio višestruko viktimizovan izvršenjem ovih krivičnih dela (Collier, P. 2006). Koristeći ovo znanje da formulišu odgovarajuću reakciju policija je uskoro postigla značajan pad stope kriminala u krađi vozila. Od 2000. godine obaveštajno rukovođenje policijskim

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – A. Bulatović
„Transformacija policijskog rada:
Kriminalističko-obaveštajni element”, (str. 293-308)*

radom je utvrđeno kao koncept na kome počiva Model nacionalnog kriminalističko-obaveštajnog rada (*The National Intelligence Model*) (National Criminal Intelligence Service – NCIS, 2000).

Među malobrojnim nastojanjima definisanja obaveštajno rukovode-
nog policijskog rada u domaćoj stručnoj literaturi, kompleksnošću se
izdvaja definicija koja je ovaj model policijskog rada odredila kao mo-
dela policijskog rada koji tvori mnoštvo kriminalističkih tehnika, poslova
i podataka ukomponovanih u celinu, dok samu činjenicu kriminalistič-
ko-obaveštajnog rada možemo shvata kao misaono čulnu aktivnost
kojom je utvrđeno postojanje događaja, stanja, odnosa, osobina, po-
java ili procesa koji postoje u objektivnoj stvarnosti (Manojlović, D.
2005).

KONCEPT KRIMINALISTI KI-OBAVEŠTAJNO RUKOVO ENOG POLICIJSKOG RADA

Koncept kriminalistički-obaveštajno rukovode-
nog policijskog rada je način razmišljanja o rukovođenju u policiji koji osigurava da se
realokacija resursa primarno vrši na unapređenom poznavanju
sredine za operativno delovanje. Istovremeno, to je i specifičan
pristup profesionalne saradnje u policiji koji doprinosi da rukovodioci u
policiji, putem kriminalističko-obaveštajnog rada, unapređuju svoje
poznavanje okolnosti i da na taj način obezbeđuju optimizaciju
strategija kontrole kriminaliteta, raspoređivanje resursa i smernice za
taktičko postupanje. Suština ideje o obaveštajno rukovode-
nom policijskom radu je izvršavanje posebno planiranih operacija na
osnovu konkretnih informacija koje su prethodno prikupljene i
zasnivanje planiranja i sprovođenja aktivnosti na osnovu tih
informacija. Prema ovom konceptu, prikupljanje informacija i
podataka se vrši iz perspektive uticanja na proaktivan rad policije
kako na strateškom tako i na operativnom nivou. Strateški
kriminalističko-obaveštajni rad obezbeđuje uvid u pitanja na koje
pretnje i koja krivična dela mora biti fokusirana pažnja profesionalaca
u ovom sektoru, dok operativni obaveštajni rad obezbeđuje taktičke
smernice o tome kako na najbolji način preduzimati aktivnosti i

Zbornik IKSI, 1-2/2007 – A. Bulatović
„Transformacija policijskog rada:
Kriminalističko-obaveštajni element”, (str. 293-308)

utvrđivati prioritet među njima (Sherman, L.W., Gottfredson, D., MacKenzie, D., Eck, J., Reuter, P.&Bushway, S., 1998):

Model kriminalističko-obaveštajno rukovođenog policijskog rada podrazumeva korišćenje širokog dijapazona resursa za prikupljanje informacija i podataka. Prikupljene informacije i podaci se procesuiraju na način kojim će biti potvrđena njihova verodostojnost i kauzalni odnosi. Nakon ove procedure, prikupljene informacije i podaci se analiziraju. Kroz analitički proces proizvod obaveštajnog rada dobija novu vrednost jer biva potvrđen, strukturiran i sistematizovan, pa je krajnji rezultat taktički, operativni ili strateški kriminalističko-obaveštajni proizvod od značaja za neposredno postupanje policije, obezbeđivanje situacionog uvida ili, pak, obezbeđivanje osnova za dugoročno planiranje. Pristup obaveštajno rukovođenog policijskog rada omogućava otkrivanje kriminalnih mreža i struktura, ali, osim toga, ovaj model rada otvara mogućnosti da se procenjuju kriminalci, kriminalne mreže i trendovi u vršenju krivičnih dela, imajući u vidu potrebu određivanja prioriteta u radu (Cope, N., 2004). U suštini, obaveštajno rukovođen policijski rad je model rada koji omogućava izvršavanje policijskih zadatka na takav način koji će dovesti do maksimalnih rezultata upotrebom minimuma potrebnih resursa (De Lint, W. March 2006). Međutim, kriminalističko-obaveštajno rukovođen policijski rad je još uvek nov koncept koji nema univerzalno prihvaćeni okvir koji bi mogao biti primenjen u disparatnom kontekstu kao neka nova policijska paradigma. Primena ovog koncepta je skopčana s izvesnim teškoćama jer zahteva od profesionalaca u policiji koji rukovode da planiraju aktivnosti imajući poverenje u procene i preporuke koje su rezultat obaveštajnog procesa. Primarni aspekt ovog procesa je ciklus koji obuhvata:

- planiranje i usmeravanje,
- prikupljanje podataka i informacija,
- obradu i upodobljavanje podataka i informacija za korišćenje,
- analizu i kreiranje preporuka,

Zbornik IKSI, 1-2/2007 – A. Bulatović
„Transformacija policijskog rada:
Kriminalističko-obaveštajni element”, (str. 293-308)

- prosleđivanje procena i preporuka i njihovo integrisanje u odlučivanju na odgovarajućim nivoima policijskog rada i
- naknadna procena procena i preporuka na osnovu povratnih informacija od njihovih korisnika.

Kriminalističko-obaveštajni rukovođen policijski rad je jedinstven pristup društvene kontrole u domenu policijskog rada, jer se ovaj pristup koristi da bi profesionalci na osnovu njega donosili odluke u vezi sa suzbijanjem kriminaliteta. Ovaj pristup predstavlja relativno jednostavan koncept za usvajanje, bar sa stanovišta policijske kulture, jer je profesionalna motivacija većine policajaca sprečavanje kriminalnih aktivnosti višestrukih izvršilaca krivičnih dela ili izvršilaca teških krivičnih dela. Međutim, postojeća struktura rukovođenja u policiji zahtevaju nešto više vremena za prilagođavanja na ovaj model rada (Maguire, M.&John, T., 2006). Razlog za to je u osobenostima samog koncepta, jer je osnov rukovođenja i delovanja takav da zahteva pristup s vrha na dole, učešće postojećih struktura unutar policije gde su strateški prioriteta poticali od kombinacije kriminalističke analitike i kriminalističko-obaveštajnog rada i koji su korišćeni da usmere taktičke ciljeve usmerene na smanjenje kriminala i prevenciju, te na ometanje aktivnosti prestupnika. Takav način policijskog delovanja koji kombinuje ove dve sfere rada je nekad korišćen da objektivno usmerava odluke o policijskim resursima. Upravo raspoređivanje resursa i odlučivanje o prioritetima čini model obaveštajnog rukovođenja policijskim radom različitim od ranije primenjivanog korišćenja kriminalističko-obaveštajnog koji je bio kratkovid, specifično usmeravan po principu od slučaja do slučaja i predstavljao metod za prikupljanje dokaza, a koji se sada koristi za strateško planiranje na višem organizacionom nivou (Heaton, R., 2000).

Način na koji bi trebalo da funkcioniše kriminalističko-obaveštajna služba, u anglosaksonskoj literaturi se na jednostavan način opisuje kao „model tri I”, na osnovu početnih slova engleskih reči: protumači, utiči i deluj (*interpret, influence, impact*) kojima se predstavlja srž rada ove službe policije – aktivno tumačenje kriminogenog okruženja sa ciljem da odredi ko su glavni akteri u toj sredini i koje su to značajne pretnje.

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – A. Bulatović
„Transformacija policijskog rada:
Kriminalističko-obaveštajni element”, (str. 293-308)*

Problemi u primeni modela kriminalističko-obaveštajno rukovođenog policijskog rada koji se javljaju uključuju tehničke, organizacione i kulturne činioce koji inhibiraju potrebno dinamično usvajanje suštinskih postulata ovakvog rada (Dannels, D.&Heather S., 2001). Čini se da je ipak najveća prepreka uspešnom funkcionisanju ovog modela rada policije u prevelikom pridavanju značaja elementu obaveštajnog delovanja zanemarujući suštinu policijskog rada, čime se onemogućava ostvarivanje ovog koncepta policijskog menadžmenta – formiranje organizacionih ciljeva (Baker, S., 1994-95).

PREVENCIJA KRIMINALA I TRANSFORMACIJA POLICIJSKE KULTURE

Policijski rad bi trebalo ocenjivati ne prema tome kako je policija organizovana ili prema tome šta bi policija mogla ili šta bi trebalo da radi, već šta zapravo radi. Bez analize dinamike policijskog rada, ocena tog rada bi se svela na puki formalizam i određivanje tipologije.

U razvijenim savremenim državama procena rizika u policijskoj praksi se pretežno oslanja na korišćenje informacionih i komunikacionih tehnologija što transformiše svakodnevni policijski rad i policijska kulturu. Policija danas nije više statična i upućena da reaguje na već izvršeno krivično delo, nego je pre svega usmerena na buduće događaje i postupa u skladu sa principima logike umanjivanja rizika. Cilj policijskog delovanja je da spreči izvršenje krivičnog dela, a ne da samo istražuje krivično delo koje se već dogodilo. Zbog toga je struktura savremenog policijskog rada konstruisana oko informacija i kriminalističko-obaveštajne službe koriste brojne informacione sisteme i tehnike u vezi sa određivanjem profila rizika, kriminalnim karijerama kriminalaca, rizičnim oblastima, kontrolom komunikacije, kontrolom kretanja itd.

U nordijskim zemljama koje imaju zavidne rezultate u prevenciji kriminaliteta, ove kativnosti su utemeljene na konkretnim naporima da se mere prevencije zasnivaju na konkretnom znanju. U stepenu u kome je to moguće, prevencija je zasnovana na rezultatima domaćeg i međunarodnog istraživanja kao i na drugom znanju, a zadatak istraživanja je određen kroz sistematizaciju i upoređivanje dostupnih

informacija, pa se zato čine naponi da istraživanje da bude u sinergističkom odnosu sa kriminalističko-obaveštajnim radom u cilju doprinosa evaluacije uspešnosti preventivnih mera (Laycock, G., 2001).

Analitika i kriminalističko-obaveštajna služba ne treba da vode policijski rad, već da utiču na njega i da ga usmeravaju. Rukovodioci u policiji moraju biti informisani o svim aspektima trenutnog rada policije da bi mogli da donose najbolje moguće odluke. Na taj način se unapređuje uspešnost i efikasnost policijskih aktivnosti. Analitičari ne rukovode službom, ali mogu imati generalno pozitivan upliv u rad službe ukoliko su dostupni, dobro obučeni, dobro informisani i percipirani od strane ostalih kolega kao integralni deo policije. Nerazumevanje i nepoznavanje specifičnosti profesionalne kulture analitičara i policajaca relativno se često uočavaju kao prepreka njihovoj uspešnijoj saradnji, te tako utiču na mogućnosti operativnog policijskog rada da se koristi rezultatima analitičkog rada (Cope, N., 2004). Takođe, odgovarajuća dinamika profesionalne komunikacije između profesionalaca u policiji različitog statusa morala bi da prevaziđe obrazac razmišljanja izgrađen po principu: ako je neko uspeo da postane starešina onda on valjda već sve zna o sprečavanju i suzbijanju kriminaliteta. Koncept celoživotnog učenja odavno je prihvaćen obrazac ustrojstva u svim institucijama razvijenih zemalja, pa i u policiji. Ovim se nameće zaključak da je potrebno izgraditi potreban senzibilitet i spremnost profesionalaca u policiji ne samo da na aktivan način pokažu uvažavanje okolnosti rada „onih drugih”, te i u tom domenu menjati njihove specifične profesionalne kulture, već i da je kontinuirano obrazovanje neizbežno u savremenom svetu izrazito dinamične tehnološke orijentacije koja u kratkim vremenskim periodima korenito menja okruženje.

EVROPSKA UNIJA I FORMIRANJE KRIMINALISTI KO- OBAVEŠTAJNE SLUŽBE U SRBIJI

Imajući u vidu ulogu policije u društvenoj kontroli, Evropska Unija (dalje u tekstu skraćeno: EU) od nastanka aktivno deluje sa ciljem da stvori

odgovorajući institucionalni i metodološki okvir koji bi omogućio primenu efikasne prakse za smanjenje kriminaliteta.

Na osnovu člana K. 3, Ugovora o Evropskoj uniji, tzv. Ugovorom iz Maastrichta postpisanim 1992. godine, usvajanjem Konvencije o kancelariji evropske policije – EUROPOLU, osnovana je 1995. godine specijalizovana policijska struktura EU koja se bavi, pre svega, kriminalističko-obaveštajnim radom usmerenim na delovanje u vezi sa krivičnim delima prema članu 2 Konvencije (Savet EU, 1995). EUROPOL je vremenom razvio kriminalističko-obaveštajni prisup u borbi protiv organizovanog kriminala što je uglavnom koincidiralo sa uobličavanjem njegovog mandata koji je tokom godina pretrpeo značajne promene, pa se od početne uloge koja je bila omeđena zahtevima tehničke pomoći, transformisao u telo koje je odgovorno za pružanje bezbednosnih procena kroz identifikovanje i ispitivanje potencijalno ugroženih oblasti u društvu koje bi se mogle koristiti ili se već koriste od strane organizovanih kriminalnih grupa. EUROPOL je danas u velikoj meri odgovoran za izradu dokumenata na osnovu kojih se kreira politika EU u suzbijanju organizovanog kriminala.

Koncept obaveštajnog rukovođenja policijskim radom na nivou EU formalizovan je kao mehanizam kroz Model kriminalističko-obaveštajnog rada u EU (*The European Criminal Intelligence Model – ECIM*) čija primena u državama članicama treba da dovede do uspostavljanja jedinstvenih standarda ovog modela policijskog rada i ravnopravne saradnje na polju suzbijanju kriminaliteta. Očekuje se da će razvoj Modela Evropske agencije za kriminalističko-obaveštajni rad omogućiti razvoj dodatnih mehanizama koji će na komplementaran način doprinosti suzbijanju organizovanog kriminala, tako što će najodgovorniji zvaničnici biti povezani sa profesionalcima u institucijama koji direktno rade na suzbijanju kriminala.

Savremenim javnim diskursom u Srbiji dominira učestvovanje i napredovanje institucija u procesima evropske integracije koje prati ustanovljavanje odgovarajućih standarda, usled čega se potreba za harmonizacijom domaće regulative i prakse javlja kao prirodan tok stvari i uslov koji je neophodno ispuniti ukoliko se želi priključivanje tim procesima. Kako je država ta koja institucionalizuje pravo, i ta koja

razrađuje i prihvata međunarodne sporazume, jasno je da je država ta koja najdirektnije utiče i na zakonodavnu praksu, čime se ostvaruje i uticaj na tradiciju i kulturu društva, što u kontekstu evropskih integrativnih procesa predstavlja osnove harmonizacije standarda. Takođe, država je ta koja se međunarodno obavezuje potpisivanjem sporazuma, te je ona (ne)preduzimajući aktivnosti ka harmonizaciji nosilac odgovornosti za usklađivanje domaće regulative sa odredbama na koje se potpisom i ratifikacijom obavezala.

Uključivanje u evropsku porodicu zemalja odvija se kroz postupno prilagođavanje obimnom skupu pravila i praksi EUi u oblasti policijskog rada koji predstavljaju standarde po kojima se Srbija mora uskladiti pre pridruženja EU. Obavezujuće pravne tekovine EU (*acquis communautaire*) u ovoj oblasti su: Ugovor o Evropskoj uniji, Konvencija o primeni Šengenskog sporazuma, Konvencija o međusobnoj pomoći u krivično-pravnim pitanjima između država-članica i prateći Protokol, Odluka Evropskog saveta o uspostavljanju mehanizma za procenu primene i primenu međunarodnih aktivnosti na nacionalnom nivou, Odluka Evropskog saveta o sastavljanju Konvencije za uspostavljanje kancelarije evropske policije. Neki drugi relevantni instrumenti Evropske unije u ovoj oblasti su: Haški program za uspostavljanje bliže saradnja između država-članica u sektorima pravosuđa i bezbednosti u periodu od 2005 do 2010. godine, godišnji izveštaji koji procenjuju pretnje od organizovanog kriminala (*Organised Crime Threat Assessment – OCTA*), Strategija Evropske unije za prevenciju i kontrolu organizovanog kriminala, Berlinska deklaracija iz 1994. godine o borbi protiv organizovanog kriminala, Akcioni program država-članica i pridruženih država za saradnju pravosudnih organa u suprotstavljanju organizovanog kriminalu, Deklaracija o organizovanom kriminalu i Mere za unapređivanje borbe protiv organizovanog kriminala (oba dokumenta usvojena 1995. godine), Odluka Evropsko saveta iz 1998. godine, Akcioni plan Saveta i Komisije iz 1998. godine o tome kako na najbolji način sprovesti odredbe Amsterdamskog sporazuma.

Uspes policijske saradnje i saradnje u okviru šire postavljenog bezbednosnog sektora sigurno ima veliki značaj u kontekstu izgleda članstva Srbije u EU. Iako bez potpisanog sporazuma o saradnji,

Ministarstvo unutrašnjih poslova Srbije održava redovne kontakte sa EUROPOLOM i sarađuje u određenom obliku na problemima kojima je dat prioritetan značaj.² Usklađivanje sa evropskim procesima transformacije i razvoja policije u inicijalnoj fazi će svakako zavisi od usklađivanja srpske zakonodavne regulative. Teško je reći u kojoj meri će ovi predlozi biti usvojeni i kod nas prilikom daljih procesa transformacije policijskog rada, ali upoznavanje sa iskustvima drugih je u skladu i sa smernicama Ujedinjenih nacija o sprečavanju kriminaliteta te odgovara i načelnom opredeljenju države da učestvuje u međunarodnim procesima.

Uspostavljanjem saradnje sa EUROPOL-om ne samo da će se unaprediti bezbednost građana Srbije, već će se doprineti i ukupnim naporima Srbije u okviru evropskih integracija. Prema oceni relevantnih međunarodnih organizacija i stranih eksperata, nepostojanje savremene kriminalističko-obaveštajne službe podriva ulogu policije u kriminalističkim istragama na nacionalnom nivou (Douns, M., 2004). Srpskoj policiji je potrebna potrebna stručna pomoć u praćenju i prikupljanju obaveštajnih podataka kako bi razvila vlastitu centralnu službu kriminalističko-obaveštajne analitike, i o tome se vrlo otvoreno komunicira i u profesionalnom i u javnom domaćem diskursu. Transfer te ekspertize od inostranih službi slične namene započeo je 2005. godine i od tad Ministarstvo unutrašnjih poslova nastoji da javnosti obezbedi uvid u proces formiranja Kriminalističko-obaveštajne službe nastojeći da građanima približi taj posao koji predstavlja svojevrsno investiranje u budućnost. Mandat ove kriminalističko-obaveštajne službe bi trebalo da obuhvati prikupljanje podataka o kriminalcima, edukaciju kadrova, pružanje informatičko-tehničke podrške, razmenjivanje podataka sa drugim organizacionim jedinicama policije, ali i carine, poreske službe, vladinih agencija i, po potrebi, u skladu s praksom u EU, drugim institucijama koje nisu

² Prioritetni oblici saradnje sa Srbijom koje je EUROPOL definisao su suzbijanje trgovine drogom, ilegalne migracije, terorizam, falsifikovanje novca, trgovinu ljudima, trgovinu kradenim vozilima i "pranje" novca. Operativna saradnja zahteva razmenu ličnih podataka, pa bi takav stepen saradnje Srbije zahtevao donošenje novog zakona o zaštiti ličnih podataka.

direktno angažovane na sprovođenju zakona i suzbijanju kriminala. Novi sistem bi trebalo da koristiti postojeće resurse i zato nije planirano angažovanje većeg broja dodatnih kadrova, bilo osoblja, niti menadžmenta. Ovim aktivnostima je komplementarno dalje razvijanje neophodnih informatičkih mreža, baza podataka i analitičkih kapaciteta u policiji koje je na nivou trenutne postojeće potrebe označeno umrežavanjem svih graničnih prelaza, policijskih stanica, sekretarijata i uprava.

Imajući u vidu da je ovakav koncept policijskog rada novina u našoj praksi, sa unapređivanjem njegove integriteta u rad srpske policije, može se u budućnosti očekivati i potrebna proliferacija teorijskih priloga kojima će se obrađivati posebni aspekti takvog rada u nastojanju boljeg razumevanja koje će postojeći sistem policijskog rada unaprediti otklanjanjem uočenih nedostaka. Osim toga, očekivan je i potreba uticaj na promene u policijskoj kulturi.

ZAVRŠNE NAPOMENE

Aktuelna transformacija policijskog rada u Srbiji prolazi kroz fazu unapređivanja stručnih i tehnoloških kapaciteta službi unutar Ministarstva sa posebnim fokusom na funkcionisanje kriminalističko-obaveštajnog rada. Kako je neposredan rezultat savremenog kriminalističko-obaveštajnog rada je povećana bezbednost građana, aktuelni reformski procesi u vezi sa unapređivanjem proaktivnog policijskog rada su od izuzetnog značaja za društvo. Proaktivno delovanje policije omogućava pravovremeno reagovanje na potrebe zajednice, promovise bezbednost i utiče na percepciju građana o bezbednosti, snižava stopu kriminaliteta i sprečava njegove širenje, unapređuje uspešnost i efikasnost rada policije i omogućava brzu primenu operativnih strategija. Povećavanje stope započetih istraga sa dokazima i u kontekstu sprečavanja izvršenja krivičnog dela i odgovarajućeg sudskog procesuiranja koje se okončava pravosnažnom osudom, imaće za posledicu smanjivanje stope kriminala i povećanim zadovoljstvom građana radom policije.

Uloga kriminalističko-obaveštajno rada za rukovođenje policijskim danas se dominantno određuje kroz prizmu prevencije kriminaliteta. Način da se otklone nedoumice ili surevnjivost (dijalog na temu krize ljudskih prava u sferi borbe protiv kriminala) u vezi sa ovim konceptom ne razlikuje se od takvih napora u vezi sa bilo kojom inicijativom u bilo kojoj instituciji – potrebno je razumeti koncept i proces da bi se nedosmisleno utvrdilo na koji način je moguće poboljšati rad institucije.

BIBLIOGRAFIJA:

- (1) BAKER, S. (Winter, 1994-95), "Should Spies be Cops?", *Foreign Policy*, no. 97.
- (2) CANADIAN ROYAL MOUNTED POLICE (CRMP, 2003), "Criminal Intelligence Program", www.rcmp-grc.gc.ca/crimint/intelligence_e.htm, pristupljeno: 28. septembra 2007.
- (3) COLLIER, P. (2006), "Policing and the intelligent application of knowledge", *Public Money & Management*, vol. 26, no. 2, pp. 109-116.
- (4) COPE, N. (March 2004), "Intelligence Led Policing or Policing Led Intelligence?", *British Journal of Criminology*, pp.188-203.
- (5) DANNELS, D.&HEATHER S. (2001), "Implementation Challenges of Intelligence Led Policing in a Quasi-Rural County", *Journal of Crime & Justice*, vol. 24, no. 2, pp. 103-112.
- (6) DE LINT, W. (March 2006), "Intelligence in Policing and Security: Reflections on Scholarship," *Policing & Society*, vol. 16, no. 1, pp. 1-6.
- (7) DOUNS, M. (2004), *Reforma policije u Srbiji: ka stvaranju savremene i odgovorne policijske službe*, Srbija i Crna Gora, Odeljenje za sprovođenje zakona, Misija OEBSa u Srbiji i Crnoj Gori, str. 67-9.
- (8) ERICSON, R.V.&HAGGERTY, K.D. (1997), *Policing the Risk Society*, Clarendon Press, Oxford.
- (9) GILL, P. (1998), "Making sense of police intelligence? The use of a cybernetic model in analysing information and power in police intelligence processes", *Policing and Society*, vol. 8, pp. 289-314.

- (10) HEATON, R. (2000), "The prospects for intelligence-led policing: Some historical and quantitative considerations", *Policing and Society*, vol.9, pp.337-56.
- (11) HICKS, D. (1998), "Thinking about Organized Crime Prevention", *Journal of Contemporary Criminal Justice*, vol. 14, no. 4, pp. 325-50.
- (12) INTERNATIONAL ASSOCIATION OF CHIEFS OF POLICE (IACP) 2002, "Criminal intelligence sharing: A national plan for intelligence-led policing at the local, state and federal levels", *IACP Intelligence Summit*, COPS and International Association of Chiefs of Police, Alexandria, Virginia, p. 12.
- (13) LAYCOCK, G. (2001), "Research for police: Who needs it?", in: *Trends and Issues in Crime and Criminal Justice*, no. 211.
- (14) MAGUIRE, M.&JOHN, T. (2006), "Intelligence led policing, managerialism and community engagement: Competing priorities and the role of the National Intelligence Model in the UK", *Policing and Society*, vol. 16, no. 1, pp 67-85.
- (15) MANOJLOVIĆ, D. (2005), „Kriminalističko-obaveštajni rad: Prepoznavanje pojava iz okruženja— prikupljanje obaveštajnih podataka" u: *Bezbednost*, broj 1/05, str. 110.
- (16) MCGARRELL, E., FREILICH, J.,&CHERMAK, S. (May 2007), "Intelligence-led Policing as a Framework for Responding to Terrorism," *Journal of Contemporary Criminal Justice*, vol. 23, no. 2, pp.142-58.
- (17) NATIONAL CRIMINAL INTELLIGENCE SERVICE (NCIS) (2000), *The National Intelligence Model*, National Criminal Intelligence Service, London.
- (18) PAWSON, R.&TILLEY, N. (1997), *Realistic Evaluation*, Sage, London, pristupljeno: 28. septembra 2007.
- (19) RATCLIFFE, J. (April 2003), "Intelligence-led policing" in: *Trends and Issues in Crime and Criminal Justice*, no. 248, p. 3.
- (20) SHERMAN, L.W., GOTTFREDSON, D., MACKENZIE, D., ECK, J., REUTER, P.&BUSHWAY, S. (1998), *Preventing Crime: What Works, What Doesn't, What's Promising*, National Institute of Justice, Washington DC.

Zbornik IKSI, 1-2/2007 – A. Bulatović
„Transformacija policijskog rada:
Kriminalističko-obaveštajni element”, (str. 293-308)

TRANSFORMATION OF POLICING: THE ROLE OF CRIMINAL INTELLIGENCE

Policing in Serbia is currently going through a period of significant change in both operational tactics and organisational structures. Intelligence-led policing represents the worldwide more prevalent approach to crime control philosophy and policing practice. The article ends by arguing that strategic criminal intelligence forecasts about future crime trends that emanate from the police sector are the only way towards future good outcome in the sense of efficient and effective policing in Serbia.

KEY WORDS: criminal intelligence, policing / crime prevention / reforms / European Union

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2007 / Vol. XXVI / 1-2 / 309-321

Pregledni rad
UDK: 343.988:343.62-053.2
343.97:343.91-053.6

NASILNA VIKTIMIZACIJA KAO FAKTOR RIZIKA ZA NASILNO KRIMINALNO PONAŠANJE MALOLETNIKA

Stevkovi Ljiljana*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Nasilje predstavlja realnost svakog društvenog sistema, sa svojim manifestacijama kako na ličnom i porodičnom, tako i na širem društvenom i globalnom nivou. U porodici koja bi trebala da predstavlja oazu sigurnosti i ljubavi, dete može neposredno i posredno biti viktimizirano nasiljem. Pored individualnih, nasilje u porodici proizvodi i negativne socijalne posledice, kao rezultat delinkventnog ponašanja viktimiziranog deteta. U radu se pošlo od ideje postojanja faktora rizika za nasilno kriminalno ponašanje. Na osnovu kratke analize teorijskih objašnjenja i empirijskih rezultata ukazano je na odnos između prethodne izloženosti nasilju u porodici i kasnijeg nasilnog kriminalnog ponašanja maloletnika. Što se na ranijem uzrastu ispolji, to je veća verovatnoća razvoja nasilne kriminalne karijere. Shodno tome istaknuta je potreba sistematičnijeg izučavanja nasilnog kriminaliteta maloletnika, sa posebnim akcentom na vezu sa prethodnom porodičnom nasilnom viktimizacijom, a sve u cilju blagovremenog otkrivanja i intervenisanja.

KLJUČNE REČI: nasilje / viktimizacija / porodica / kriminalitet / maloletnici

* Email: stevkovicljiljana@eunet.yu

UVOD

Maloletničko prestupništvo predstavlja specifičan, kompleksan i multifaktorski uslovljen socijalni problem sa kojim se suočava svako društvo, neovisno o stepenu socio-ekonomskog i kulturnog razvoja. Specifičnost ovog segmenta opšteg kriminaliteta ogleda se upravo u biopsihosocijalnim karakteristikama maloletnika koje ih čine vulnerabilnim i podložnim delovanju brojnih kriminogenih faktora, a što može rezultirati višestrukim posledicama na njihov razvoj i ponašanje. Poslednjih decenija sve veća pažnja stručne i naučne javnosti usmerena je ka sprečavanju ispoljavanja, razvoja i učvršćivanja različitih vidova prestupničkog ponašanja maloletnika. Posebno mesto u toj oblasti zauzima savremeni pristup prevenciji zasnovan na konceptu rizičnih i protektivnih faktora, usmeren ka stvaranju uslova neophodnih za adekvatan socijalni razvoj mladih.

Iako nam zvanične statistike pokazuju da je najveći udeo maloletnika u imovinskom kriminalitetu, ne treba zanemariti činjenicu sve većeg prisustva elemenata nasilja u maloletničkom prestupništvu. Često smo svedoci brutalnih krivičnih dela, sa mladima kao glavnim protagonistima. Nasilje, samo po sebi, predstavlja višedimenzionalni fenomen sa različitom etiologijom, sadržajima i formama ispoljavanja. Javlja se kako na ličnom i porodičnom, tako i na širem društvenom, pa i globalnom planu. Ako imamo u vidu rezultate svetskih istraživanja koji pokazuju da kriminalna karijera nasilnih prestupnika počinje na ranom uzrastu (što se ranije ispolji nasilje to je veća verovatnoća progresije u ozbiljni, nasilni i "hronični" kriminalitet), nameće se potreba detaljnijeg bavljenja pitanjima ranog otkrivanja i blagovremenog intervenisanja kod dece koja su u riziku od vršenja najtežih krivičnih dela (Loeber, Farrington, Petechuk, 2003). U skladu sa tim u literaturi se navode brojni faktori rizika koji svojim prisustvom povećavaju verovatnoću kriminalnog ponašanja maloletnika uopšte, a samim tim i vršenja nasilnih krivičnih dela. Iz širokog spektra individualnih, porodičnih i sredinskih faktora rizika, za potrebe našeg rada izdvojili smo nasilnu porodičnu viktimizaciju kao jedan od potencijalnih prediktora nasilnog ponašanja viktimiziranog deteta. Stoga, predmet ovog rada je nastojanje da

sintezom rezultata brojnih empirijskih istraživanja ukažemo na odnos između psihičkog, fizičkog i seksualnog zlostavljanja deteta i njegovog kasnijeg nasilnog kriminalnog ponašanja.

ŽRTVA NASILJA KAO POTENCIJALNI NASILNI PRESTUPNIK

Nasilje nad decom je istorijski poznata pojava čiji koreni dosežu do početaka ljudske civilizacije. Porodičnim nasiljem deca mogu biti *neposredno* i *posredno viktimizirana*. O neposrednoj viktimizaciji govorimo kada je dete direktna žrtva psihičkog, fizičkog i/ili seksualnog nasilja. Posredno viktimizirano dete je svedok nasilja nad drugim članovima porodice, prvenstveno oca nad majkom (Stevković, 2006).

Efekte nasilne viktimizacije u okviru porodičnog sistema, kada se u ulozi nasilnika nalazi roditelj ili druga detetu bliska osoba, a usled narušavanja osećanja zaštićenosti i međusobnog poverenja, su nesagledive. Fizičke traume, suptilna a često i trajna oštećenja mentalnog zdravlja i bihevioralne manifestacije na skali od siromašnih međuvršnjačkih odnosa, preko fizičke agresije do destruktivnog ponašanja, predstavljaju kako neposredne tako i dugoročne konsekvence zlostavljanja u ranom detinjstvu. Bez dublje analize samog problema viktimizacije dece porodičnim nasiljem, a u skladu sa predmetom rada, ukazaćemo na neke njegove bihevioralne posledice.

Problem odnosa između nasilja kojem je dete izloženo u porodici i njegovog neposrednog i kasnijeg delinkventnog ponašanja je složen i na našim prostorima nedovoljno istražen. Nedostatak relevantnih podataka otežava sagledavanje slike u celini. Tek u pojedinim istraživanjima problema nasilja nad decom susrećemo se sa oskudnim podacima o delinkventnom ponašanju ove kategorije dece. Posebnu nepoznanicu predstavlja odnos između neposredne i posredne nasilne viktimizacije i kasnijeg nasilnog ponašanja viktimiziranog deteta.

U literaturi nalazimo neka od teorijskih objašnjenja procesa tokom kog dete-žrtva postaje dete/adolescent-nasilnik. Teorija socijalnog učenja ističe da je nasilje viktimiziranog deteta rezultat učenja posmatranjem

nasilnog modela ponašanja roditelja nasilnika. Prema teoriji životnog stila i teoriji rutinskih (socijalnih) aktivnosti rizik od nasilne viktimizacije zavisi od izloženosti ili kontakata sa delinkventom populacijom, a sama izloženost zavisi od načina života i rutinskih aktivnosti individue (Cohen and Felson, 1979). Viktimološka teorija životnog stila ističe da različiti pojedinci imaju različite životne stilove, pri čemu neki više od drugih pogoduju povećanom riziku viktimizacije. Verovatnoća nasilne viktimizacije varira zavisno od prostorne i vremenske dimenzije, socijalnih uslova u kojima svakodnevne aktivnosti pojedinca čine pogodnom metom, uz istovremenu redukcije efektivne zaštite. Teorija rutinskih aktivnosti proizašla je iz drugačijeg pristupa autora Cohen-a i Felson-a objašnjenju etiologije kriminaliteta. Naime, za razliku od dotadašnjih teorijskih pristupa kriminalitetu koji su primarno bili fokusirani na počinioca, njegove motive i uticaj socijalnog okruženja Cohen i Felson su fokus etioloških objašnjenja kriminaliteta pomerili na sam kriminalni čin. Ova teorija nastoji da objasni kako promene u svakodnevnim aktivnostima i socijalnim interakcijama (na poslu, u školi, slobodnom vremenu) utiče na promene u stopi kriminaliteta. Kriminal tumače kao čin koji se odvija u posebnoj prostorno-vremenskoj dimenziji uključujući specifične osobe i/ili objekte. Neophodno je zadovoljiti tri ključna elementa da bi došlo do krivičnog dela: motivisan prestupnik, pogodna meta (osoba ili objekat) i odsustvo adekvatnog nadzora. Do izvršenja krivičnog dela dolazi kada se žrtva i počinitelj nađu na istom prostoru u isto vreme, uz istovremeno odsustvo nadzora (Cohen, Felson, 1979).

Primenjene na objašnjenje odnosa nasilna viktimizacija-nasilni kriminalitet teorije životnog stila i rutinskih aktivnosti ističu da život i obavljanje svakodnevnih, rutinskih aktivnosti u uslovima koji pogoduju nasilnoj viktimizaciji ujedno pogoduju i razvoju kriminalnog ponašanja. Kada se fokus objašnjenja pomeri sa rizika viktimizacije na rizik za nasilno kriminalno ponašanje ove teorije naglašavaju da su viktimizacija i drugi indikatori nasilnog životnog stila faktori rizika za nasilni kriminalitet (Nofsiger, Kurtz, 2005). Pri tome, Nofsiger i Kurtz su istakli da fizičko zlostavljanje ima znatno veći uticaj na kasnije nasilno ponašanje od seksualne i psihičke viktimizacije. Ukazali su na međusobnu povezanost

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – Lj. Stevković
„Nasilna viktimizacija kao faktor za nasilno kriminalno
ponašanje maloletnika”, (str. 309-321)*

svih oblika nasilne viktimizacije međusobno, kao i povezanost sa vršenjem nasilnih krivičnih dela. Maloletnik koji živi i odrasta u okolnostima gde je u stalnom neposrednom ili posrednom kontaktu sa nasiljem usvaja ova iskustva kao deo životnog stila što može rezultirati njegovim kasnijim nasilnim ponašanjem. Evidentan je rizik da dete žrtva nasilja introjektuje ponašanje i stavove agresivnog roditelja postajući i samo nasilno. Ovo može rezultirati svojevrsnom reprodukcijom, odnosno generacijskom transmisijom nasilja koja se može ispoljiti najpre na nivou međuvršnjačkih odnosa, kroz različite vidove verbalne ili fizičke agresivnosti. Kinjenje, udaranje, otimanje stvari, vređanje, ometanje socijalne prihvaćenosti u vršnjačkoj grupi su samo neke forme nasilnog ponašanja maloletnika u međuvršnjačkim odnosima a koje se sreću u populaciji zlostavljane dece (Žegarac, 2004). Ne tako retko ovi početni vidovi nasilništva progrediraju u ozbiljnije nasilne delikte. Kasnije, u odrasloj dobi viktimizirano dete može usvojiti ulogu zlostavljača svojih najbližih, deteta i bračnog partnera. U literaturi često nailazimo na podatke da su roditelji zlostavljači i sami, gotovo bez izuzetka, bili neposredno ili posredno viktimizirani u svojim primarnim porodicama. Ovim se potvrđuje teza o transgeneracijskom prenošenju nasilja. Strogo fizičko disciplinovanje koje u mnogome prevazilazi granicu vaspitnog delovanja sa sobom nosi rizik usvajanja nasilnog modela ponašanja kada dete nasilje percipira kao dozvoljen, a često i poželjan obrazac odnosa prema onima koje voli. U skladu sa teorijom o transgeneracijskoj transmisiji nasilja je i "hipoteza o ciklusu nasilja" koju je razvila Cathy Widom. Prema ovoj hipotezi zlostavljana i zanemarivana deca odrastajući u nasilnom porodičnom kontekstu su u povećanom riziku za antisocijalno ponašanje u odrasloj dobi. Jedna od implikacija hipoteze o ciklusu nasilja ističe da će deca koja su iskusila violentnije forme nasilja u odnosu na decu koja su viktimizirana manje violentnim oblikom nasilja ispoljavati i ozbiljnije forme antisocijalnog ponašanja u odrasloj dobi. Rezultati do kojih je došla Widom potkrepljuju ovu pretpostavku – i fizičko nasilje i zanemarivanje su statistički značajni prediktori nasilnog kriminalnog ponašanja, pri čemu je fizička viktimizacija znatno veći prediktor od zanemarivanja (Widom prema Kaylor i Otis, 2003).

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – Lj. Stevković
„Nasilna viktimizacija kao faktor za nasilno kriminalno
ponašanje maloletnika”, (str. 309-321)*

Rezultati brojnih istraživačkih studija govore u prilog teorijskim shvatanjima nasilne viktimizacije kao kriminogenog faktora. Istraživanja realizovana u SAD pokazuju da je 80% maloletnih delinkvenata iskusilo nasilnu viktimizaciju u ranom detinjstvu i da su ustanove za maloletne delinkvente pune zlostavljane dece (Nikolić-Ristanović, 2007). Do sličnih rezultata došli su i Stevanović i Škulić u svom istraživanju maloletnih delinkvenata u Srbiji. Naime, istraživanje je pokazalo da je 34,4% od 250 institucionalizovanih maloletnih delinkvenata bilo žrtva fizičkog zlostavljanja (Stevanović, Škulić, 1999).

Mišljenja autora o povezanosti viktimizacije i kasnijeg nasilnog ponašanja zlostavljanog deteta su nekonzistentna. Tako su Proctor i Schwartz pronašli direktnu vezu između prethodnog zlostavljanja i kasnijeg agresivnog ponašanja maloletnika, poput učestvovanja u tuči i maltretiranja druge dece (Proctor i Schwartz prema Nofsiger i Kurtz, 2005). Song, Sigler i Anglin su naveli nešto nepouzdaniju povezanost ističući da se "samo" kod 26% dečaka i 22% devojčica koji su bili neposredne žrtve porodičnog nasilja susreće i kasnije nasilno ponašanje (Song, Sigler i Aglin prema Nofsiger i Kurtz, 2005). Serijom longitudinalnih studija u kojima su tokom adolescencije i ranog odraslog doba pratili uzorak zlostavljane dece i poredili ga sa kontrolnom grupom nezlostavljane nastojeći da utvrde delinkventne i kriminalne ishode rane nasilne viktimizacije, Widom i saradnici su istakli da se procenat hapšenja u adolescenciji i odraslom dobu znatno razlikuje između ove dve grupe. Rezultati su pokazali da je odnos hapšenja tokom adolescencije u korist grupe zlostavljane dece 27%:17%, u odraslom dobu 42%:33% a za nasilne delikte 18%:14% (Widom, Maxfield, 2001).

Vreme ispoljavanja nasilnog ponašanja u velikoj meri određuje dalji tok kriminalnog "napretka" maloletnika. U poređenju sa adolescentima koji u tinejdžerskom uzrastu vrše prva krivična dela, kod dece koja poremećaje u ponašanju (naročito delikte sa elementima nasilja) ispoljavaju na uzrastu od 7. do 12. godine prisutan je dva do tri puta veći rizik od vršenja ozbiljnih nasilnih krivičnih dela, sa tendencijom izgradnje duge kriminalne karijere (Snyder i sar., 2003). Stepenn rizika zavisi od vrste i intenziteta zlostavljanja, odnosno delinkventnog

ponašanja. Analiza dosadašnjih empirijskih saznanja pokazuje najintenzivniju povezanost između fizičke viktimizacije i destruktivnijeg delinkventnog ponašanja, iskustva seksualnog zlostavljanja i kasnije seksualne reviktimizacije, kao i iskustva višestruke nasilne viktimizacije i sklonosti ka brutalnijem izživljavanju nad žrtvom pri izvršenju krivičnog dela. Kada sagledamo odnos između vrste zlostavljanja i kasnijeg nasilnog ponašanja zapažamo da je u populaciji zlostavljanih delinkvenata najveći procenat fizički viktimizirane dece. Ovo takođe govori u prilog hipoteze o ciklusu nasilja po kojoj su fizički zlostavljana deca sklona nasilju u kasnijem životu. Potvrdu ovog hipotetičkog stanovišta možemo videti i na primeru odnosa između zlostavljanja i vršenja seksualnih prestupa. Naime, rezultati brojnih istraživanja pokazuju da nasilna viktimizacija, neovisno da li je u pitanju fizičko, psihičko ili seksualno nasilje generalno povećava rizik od vršenja seksualnih delikata. Pri tome, seksualna viktimizacija sama po sebi nije ništa značajniji faktor rizika od preostala dva vida zlostavljanja, izuzev kada je u pitanju hapšenje zbog prostitucije što je gotovo bez izuzetka karakteristično za decu žrtve seksualnog zlostavljanja. Takođe, zapaža se kada su u pitanju seksualni prestupi, da fizički zlostavljana deca znatno češće od drugih vrše nasilne seksualne delikte poput silovanja i protivprirodnog bluda (Widom, Amess 1994). Imajući u vidu da su u većini slučajeva žrtve silovanja žene, a izvršitelji muškarci koji su i sami iskusili fizičko zlostavljanje u detinjstvu onda ovu konekciju možemo objasniti ne seksualnim motivima silovanja nego pre njegovim nasilnim aspektom. Savremena literatura upravo i naglašava nasilnu dimenziju silovanja, stavljajući u drugi plan seksualne motive i seksualni aspekt. Psihijatrijska literatura takođe pokazuje postojanje zajedničkih karakteristika kod fizički zlostavljanih maloletnih delinkvenata i maloletnika koji su izvršili nasilne seksualne delikte (Lewis, 1992). Urquiza i Crowley su realizovali istraživanje u kojem su poredili studentkinje i studente koji su bili seksualno viktimizirani u detinjstvu i ustanovili da su muškarci izrazili veću želju od žena da povrede drugog i veće seksualno interesovanje za decu. Poređenjem sa kontrolnom grupom neviktimiziranih studenata pokazalo se da je 25% studenata (9% neviktimiziranih) imalo neku seksualnu fantaziju koja uključuje decu, dok je 13% (7% neviktimiziranih) saopštilo da mašta o seksualnim

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – Lj. Stevković
„Nasilna viktimizacija kao faktor za nasilno kriminalno
ponašanje maloletnika”, (str. 309-321)*

aktivnostima sa decom. Dobijene rezultate autori su obrazložili tezom da su muškarci koji su bili seksualno viktimizirani u detinjstvu izloženi povećanom riziku da postanu zlostavljači ili nasilni zločinci u kasnijem životu (Urquiza, Crowley prema Widom, Amess, 1994).

Kada govorimo o nasilnom kriminalitetu maloletnika svakako ne možemo propustiti da pomenemo najteže nasilne delikte koji za krajnji ishod imaju gubitak ljudskog života. U SAD u periodu između 1975. i 1995. godine realizovana su brojna istraživanja ubistava koja su izvršila deca i maloletnici i sva pokazuju prisustvo zlostavljanja kod ispitanika. Maloletnici i punoletne osobe koji su vršili seksualno motivisana ubistva živeli su najčešće u nepotpunim porodicama i bili brutalno zlostavljani, prvenstveno od strane svojih majki (Cools prema Kostić, 2000). Fizički zlostavljana deca su sklona ispoljavanju agresije prema vršnjacima i roditeljima, čiji najteži vid su upravo ubistva. Kako navodi Kostić, maloletne ubice žive u porodicama u kojima dominira nasilni obrazac ponašanja. U takvim uslovima dete se uči nasilnom ponašanju od najranijeg detinjstva. Pojedini autori detinjstvo ove kategorije maloletnih delinkvenata opisuju kao "haotičnu zlostavljajuću prošlost" (Kostić, 2000). Upravo kontinuirano nasilje može biti, a vrlo često i jeste, okidač paricida, odnosno ubistva nasilnog roditelja.

Kriminogeni efekat nasilne viktimizacije određen je razvojnim stadijumom deteta. Usled nedovoljne fizičke i psihičke zrelosti kod dece mlađeg uzrasta nasilje proizvodi primarno zdravstvene i socio-emocionalne posledice. Većina autora se slaže da neposredna i posredna viktimizacija porodičnim nasiljem najveći kriminogeni efekat ima u periodu tzv. srednjeg detinjstva (Loeber, Farrington, 1998). I u adolescenciji nasilje može proizvesti iste emotivne i socijalne teškoće kao i na ranijem uzrastu. Fizičke i emocionalne promene koje karakterišu adolescenciju praćene su potrebom za izvesnom samostalnošću, što dovodi do slabljenja autoriteta roditelja i sve većeg jačanja uticaja vršnjačkih grupa. U ovom periodu adolescentu može biti privlačno nasilno ponašanje, kao način suprotstavljanja svetu odraslih i njegovim pravilima, sticanja poštovanja vršnjaka ili pak kao način kompenzacije ograničenih ličnih sposobnosti. Iako je u ovoj razvojnoj fazi odlučujući uticaj vršnjačkih grupa, izloženost nasilju u porodici može imati posredno dejstvo na nasilno ponašanje adolescenta. Gubitak sa-

mopouzdanja čini adolescenta vulnerabilnim, što pod uticajem straha od vršnjačkog odbacivanja i nasilja adolescenta-žrtvu pretvara u nasilnika. U takvim okolnostima, nasilno ponašanje je često vid preventivnog reagovanja na percipiranu pretnju (Fagan, Wilkinson, 1998).

Shodno teorijskom tumačenju muškog nasilja modelima vaspitanja i različitim društvenim očekivanjima u pogledu roda (kod dečaka se favorizuje dominantnost i agresivnost, nasuprot pasivnosti i poslušnosti devojčica) mogli bismo pretpostaviti nisko učešće maloletnica u nasilnom kriminalitetu. Međutim, rezultati malobrojnih istraživanja ukazuju na neočekivani porast nasilnog ponašanja devojčica. Pri tome, kod maloletnica je evidentnije prisustvo fizičke i seksualne nasilne viktimizacije, koja je neposredno ili posredno rezultirala njihovim nasiljem. Autori tu neočekivanu disproporcionalnost objašnjavaju različitim načinima dejstva nasilne viktimizacije na nasilno ponašanje maloletnika i maloletnica. Naime, kod devojčica se povećava rizik izvršenja nasilnog krivičnog dela, za razliku od nasilnih dečaka kod kojih se povećava frekventnost ovih delikata (Widom, Maxfield, 2001).

Pored neposredne viktimizacije nasiljem u porodici i posredna viktimiziranost do koje dolazi kada je dete svedok nasilja nad drugim članovima porodice, povećava rizik kasnijeg nasilnog ponašanja maloletnika. Thornberry navodi da je 70% maloletnika koji su u svojoj porodici bili izloženi posrednom nasilju izvršilo neki od nasilnih krivičnih dela, za razliku od 49% ispitanika kontrolne grupe. Pri tome, izloženost deteta višestrukom nasilju, u poređenju sa nasilnim maloletnicima koji odrastaju u nenasilnim porodicama gotovo udvostručuje taj procenat. Zavisno da li je u porodici prisutna jedna, dve ili tri forme nasilja procenat maloletnika koji odrastaju u takvoj porodici i ispoljavaju nasilno kriminalno ponašanje iznosi 60%, 73% i 78% (Thornberry, 1994).

ZAKLJU NA RAZMATRANJA

Prethodno izlaganje ne implicira da nasilje kojem su deca neposredno ili posredno izložena u okviru porodice neminovno, i uvek dovodi do njihovog kasnijeg nasilnog ponašanja. Evidentno je da svako nasilje

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – Lj. Stevković
„Nasilna viktimizacija kao faktor za nasilno kriminalno
ponašanje maloletnika”, (str. 309-321)*

predstavlja traumatično iskustvo po žrtvu, kako zbog samog nasilnog čina tako i zbog njegovih neposrednih i dalekosežnih posledica. Negativne konsenkvence su utoliko izraženije ukoliko se u ulozi žrtve nalazi dete, a nasilnik je roditelj ili druga detetu bliska osoba.

Pored dejstva na individualnom planu, nasilni akt se reflektuje i na socijalnom nivou, ugrožavanjem osnovnih društvenih vrednosti. Neposredna socijalna dimenzija porodičnog nasilja nad decom jeste upravo njihovo kasnije delinkventno, a naročito nasilno ponašanje. Bilo da objašnjenje ovog odnosa vidimo u teoriji socijalnog učenja, životnog stila ili rutinskih aktivnosti, rezultati istraživanja pokazuju da znatan procenat dece koja su bila izložena nasilju u porodici, neposredno ili posredno, u adolescenciji i uzrastu koje zakonodavac određuje kao mlađe punoletstvo, izvršava manje ili više nasilna dela. Ne tako retko začeci nasilnog ponašanja maloletnika, u svojim blažim formama, sreću se na nivou vršnjačkih odnosa. Svakako da sama nasilna porodična viktimizacija nije dovoljan prediktor budućeg nasilnog ponašanja maloletnika. Da li će dete koje je danas žrtva nasilja sutra i samo postati nasilnik zavisi od kumulativnog dejstva više različitih faktora rizika i stupnja razvoja na kome deluju.

Namera nam nije bila da ovim radom neosporno dokažemo uzročno-posledični odnos između prethodnog nasilja u porodici i kasnijeg nasilničkog ponašanja. Na osnovu rezultata svetskih istraživanja koji pokazuju tendenciju povećanog učešća porodičnog fizičkog i seksualnog nasilja u grupi nasilnih maloletnika, a imajući u vidu oskudne podatke sa naših prostora, nastojali smo da ukažemo na potrebu sistematičnijeg i studioznijeg izučavanja, kako nasilnog kriminaliteta maloletnika uopšte, tako i njegove veze sa prethodnom nasilnom porodičnom viktimizacijom. Imajući u vidu činjenicu da nasilje ispoljeno na ranom uzrastu nosi opasnost od razvoja struktuiranog nasilnika ne smemo zanemariti značaj blagovremenog otkrivanja i rane intervencije. Nikada nije suviše rano za napore uložene u pravcu prevencije nasilnog kriminaliteta, niti suviše kasno za tretman maloletnika sa evidentiranim nasilnim krivičnim delima.

LITERATURA:

- (1) COHEN, L. E., FELSON, M. (1979), Social change and crime rate trends: A routine activity approach, *American Sociological Review*, 44, pp. 588-609
- (2) FAGAN, J., WILKINSON, D. (1998), Social context and functions of adolescence violence in Elliot, D. S., Hamburg, B. A., Williams, K.R. (eds), *Violence in American school: A new perspective*, New York: Cambridge University Press, pp. 55-93
- (3) KAYLOR, A.G., OTIS M.D. (2003), The effects of childhood maltreatment on adult criminality: A tobit regression analysis, *Child Maltreatment*, Vol.129, pp.127-137
- (4) KOSTIĆ, M. (2000), *Deca ubice*, Niš: Pravni fakultet, doktorska disertacija
- (5) LEWIS, D. O. (1992), From abuse to violence: psychological consequences of maltreatment, *Journal of American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, No. 31, pp. 383-391
- (6) LOEBER, R., FARRINGTON, D. P. (1998), Never too easy, never too late: Risk factors and successful interventions for serious and violent juvenile offenders, *Studies on Crime and Crime Prevention*, 7, pp. 7-30
- (7) LOEBER, R., FARRINGTON, D.P., PETECHUK, D. (2003), *Child delinquency: Early intervention and prevention*, Washington D.C.: U.S. Department of Justice, Office for Juvenile Justice and Delinquency Prevention
- (8) NIKOLIĆ-RISTANOVIĆ, V. (2007), Viktimološki diskurs u specijalnoj pedagogiji: karika koja nedostaje u *Poremećaji ponašanja i prestupništvo mladih: specijalno-pedagoški diskurs*, Beograd, FASPER, str. 485-494
- (9) NOFSIGER, S., KURTZ, D. (2005), Violent lives: A lifestyle model linking exposure to violence to juvenile violent offending, *Journal of Research in Crime and Delinquency*, Vol.42, No. 3, pp. 3-26
- (10) SNYDER, H.N., ESPIRITU, R. C., HUFZINGA, D., LOEBER, R., PETECHUK, D. (2003), *Prevalence and development of child delinquency*,

Washington D.C: U.S. Department of Justice, Office of Juvenile
Justice and Delinquency Prevention

- (11) STEVANOVIĆ, I., SKULIĆ, M. (1999), *Maloletni delinkventi u Srbiji*, Beograd: Jugoslovenski centar za prava deteta
- (12) STEVKOVIĆ, LJ. (2006), Karakteristike nasilja nad decom u porodici i njegove posledice po zdravlje, *Temida*, br.3, str. 23-31
- (13) THORNBERRY, T.P. (1994), *Violent families and youth violence*, Washington D.C: U.S. Department of Justice, National Criminal Justice Resources and Statistics
- (14) WIDOM, C. S. (2000), *Childhood victimization: early adversity, later psychopathology*, Washington D.C: National Justice Journal
- (15) WIDOM, C. S., AMESS, M. A. (1994), Criminal consequences of childhood sexual victimization, *Child abuse and neglect*, Vol. 18, No. 4, pp. 303-318
- (16) WIDOM, C.S., MAXFIELD, M.G. (2001), *An update on the "Cycle of violence"*, Washington D.C: U.S. Department Service, National Institute of Justice
- (17) ŽEGARAC, N. (2004), *Deca koja čekaju*, Beograd: Save the Children UK-beogradska kancelarija i Centar za prava deteta

VIOLENT VICTIMIZATION AS RISK FACTOR FOR VIOLENT JUVENILE BEHAVIOR

Violence presents a reality of every social system and has its' manifestation at personal and family, as at broader social and global level. In the family which suppose to represent safely and love oasis, child could be directly or indirectly victimized by violence. Beside individual, family violence produces negative social consequences as a result of delinquent conduct victimized child. This paper was based on an idea of existance of risk factors for violent criminal conduct. On the basis of brief analyses of theoretical explanations and empirical results relation among previous exposure to family violence and later violent criminal conduct of juveniles was pointed out. Earlier onset,

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – Lj. Stevković
„Nasilna viktimizacija kao faktor za nasilno kriminalno
ponašanje maloletnika”, (str. 309-321)*

*more likelihood development of violent criminal career. Accordingly,
need for sistematic exploration of violent juvenile crime, with special
accent on relation with previous violent victimization, in order to early
detection and intervention was emphasized.*

*KEY WORDS: violence / victimization / family / crime /
juveniles*

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2007 / Vol. XXVI / 1-2 / 323-337

Pregledni rad
UDK: 334.728:351.759.4/.5(091)

KA ISTORIJI PRIVATNE BEZBEDNOSTI

Dušan Davidović *

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Rad predstavlja pokušaj markiranja onih važnih istorijskih etapa razvoja države i društva, u kojima se mogu nazreti začeci privatne bezbednosti, odnosno sagledati razvojne tendencije ovog fenomena u kasnijim, modernim vremenima, do današnjih dana.

Čini se prirodnim da se za začecima privatne bezbednosti tragalo u oblasti razvoja zakonodavstva - na evropskom tlu, na primeru Engleske, koja se u literaturi smatra kolevkom privatne bezbednosti. Tendencije socijalizacije bezbednosti koje se mogu sagledati u mnogim unutar-političkim konceptima savremenih evropskih država, gledane kroz ovako koncipiran istorijski pristup, čini se kao da zatvaraju jedan istorijski krug koji počinje sa grupnim reagovanjem na ugrožavanje života i imovine, projektovanja tih zaštitnih funkcija u moćnu državu, do današnjih procesa socijalizacije-individualizacije zaštite/bezbednosti.

KLJUČNE REČI: privatna bezbednost / industrija privatne bezbednost / obezbeđenje / zakonodavstvo / javna bezbednost

* Email: ddavidovic@hotmail.com

Suprotno uvreženom mišljenju, privatna bezbednost nije fenomen modernog doba. Proučavanja istorije ljudskog društva sugerišu nam zaključak da su pitanja bezbednosti života i imovine među najstarijim problemima s kojima se čovek suočavao i nastojao da ih reši.

Tako privatna bezbednost, koja se danas iskazuje kao višeznačni i široko opsežni biznis i profesija sa specijalizacijama i sub-specijalizacijama, s brojem zaposlenih koji u mnogim zemljama premašuje broj zaposlenih u javnom/državnom sektoru, s finansijskim efektom koji u SAD-u recimo, iznosi 1% bruto nacionalnog dohotka, s projekcijom konstantnog rasta, ima svoje korene duboko u istoriji, sve do antičkih vremena.

Danas znamo da je privatna bezbednost nastala kao rezultat brojnih ideja, koncepata, istorijskih uslova, društvenih situacija, ličnih doprinosa brojnih individua i postalo temeljni i obavezni. Znanja o tome kako je privatna bezbednost nastala i kako se razvijala, kako je postala sastavni deo poslovanja, industrije i uopšte, organizacije društva, nisu samo tematski interesantna, već i rilično korisna za razumevanja naglog razvoja ovog sektora bezbednosti i njegove budućnosti.

PREISTORIJSKO I ISTORIJSKO DOBA

Arheološki nalazi i istorijska istraživanja pokazuju da je i najprimitivniji čovek vodio računa o bezbednosti i u granicama svojih mogućnosti, razvijao bezbednosne tehnike. Pećinski crteži i mnogi drugi materijalni istorijski spomenici, jasno pokazuju da su zaštita i poštovanje *društvenih normi* ili pravila ponašanja, bili nešto što je okupiralo pažnju prvobitnih ljudi i, u stvari, bili njihova potreba.

Zadovoljavajući te potrebe, od tada do danas, ljudi su zaštitu i socijalni red razvili do današnjih modernih sistema javne i privatne bezbednosti, koji su jasno definisani i strukturisani i na taj način razdvojeni, što nije bio slučaj u prošlosti kada su se često preplitali i mešali.

Potrebe čoveka u rodovskoj zajednici bile su bazične; potrebe za bezbednošću verovatno nisu prelazile prag potrebe za zaštitom od pljački stoke, od noćnih napada divljih zveri, zaštitom sakupljenih plodova i svog mesta prebivališta.

Kako zakoni u današnjem smislu reči nisu postojali, poštovali su se plemenski običaji koji su podrazumevali i kažnjavanje onih koji su ih kršili, od strane poglavice plemena.

Obzirom da privatna bezbednost i javna bezbednost imaju iste korene, i da je do njihove diferencijacije došlo u relativno skorije vreme, a da je za razumevanje razvoja oba ova pola, neophodno poznavanje složenog koncepta zakona/zakovitosti, kratko ćemo se osvrnuti, primereno temi ovog rada, na razvoj zakona/zakonskih projekata.

Najraniji zakon je verovatno bio kombinacija plemenskih običaja i želja plemenskih poglavica. Prenosio se s usta na usta (nije bio pisan ili sastavljan kao što je danas) i njegove sankcije, čije je primene verovatno nadgledao poglavica plemena ili čitavo pleme, bile su prvenstveno lične; to jest, napravljene da zadovolje oštećenu stranu.

Najraniji dokaz bilo kakvog pisanog zakona se ne pojavljuje do oko 2000. p. n. e. Tada je Hamurabi, kralj Vavilona, sastavio jedan zakonik koji se bavio ponašanjem pojedinaca jednih prema drugima, kao i njihovim obavezama prema društvu u celini.

Hamurabijev zakonik je napismeno razložio davno ustanovljene običaje koji su se ticali međuljudskih i odnosa u okviru grupe, definisao neprihvatljivo ponašanje, i odredio globu i kaznu za kršenja. Kazne su, većinom, odražavale drevnu filozofiju oko za oko; u mnogim slučajevima je krivac trpeo kaznu sličnu povredi ili nepravdi nanetoj žrtvi.

Stari zavet je pun zakona koji se odnose na međuljudske i odnose u okviru grupe. Zakoni koji su se odnosili na imovinu, nasledstvo, robove, krivične prekršaje (krađu, ubistvo i prostituciju, između ostalih) mogu se naći u svim delovima Starog zaveta.

Sledeći značajan pomak u hronologiji razvoja zakona i zaštite života i imovine zbio se oko 600-500 p. n. e. kad su rani grčki gradovi-države razvili sisteme za čuvanje puteva i ostalih strateških delova svojih gradova, uključujući i zaštitu svojih vladara.

Rimsko carstvo (100 p. n. e. – 500 n. e.)

Značajni događaji vezani za razvoj zakona, obezbeđenja i primene zakona, vezani su za razvoj rimskog carstva. Pojavilo se *Dvanaest*

tablica, koje su pokrivala širok dijapazon postojećeg tela rimskog zakona. Avgust (63 p. n. e. – 14 n. e.), car Rima, formirao je jednu vojnu jedinicu poznatu kao *kohorta* da štiti grad. Članovi kohorte su bili poznati kao *pretorijanci* i danas, istorijski čuvenu *pretorijansku gardu* mnogi istoričari smatraju prvom policijom, iako su njeni članovi bili u službi vojske. Kasnije u svojoj vladavini, Avgust je formirao *Vigiliju Rima*; njeni članovi su bili slobodni građani čiji je zadatak bio da kontrolišu vatre i da pomažu u kontrolisanju kriminala i gušenju nereda.

Možda najznačajniji rimski doprinos desio se pod vizantijskim carem Justinijanom (483 – 565 n. e.), koji je sazeo rimski zakon u prvu knjigu zakona koju je svet video, poznatu kao *Corpas Juris Civilis* (Telo građanskog zakona). Tako smo, došavši do kraja rimskog doba, videli kako su se plemenski običaji i božanski sudovi razvili u pisane zakone, standardizovane kazne i početke takvih koncepata kakvi su dokaz krivice i pravedna suđenja.

Anglo-saksonski period (500 – 1066 n. e.)

Engleska, odakle je potekla osnova današnjeg američkog zakonodavstva, bila je zemlja nestabilnosti i zbrke od 500 n. e. do kasnih 800-ih. Neuspeh rimskog osvajanja Engleske prouzrokovao je nekoliko stotina godina previranja, besciljnosti i opšteg nedostatka smera i snažnog vođstva u Engleskoj.

Tek za vreme Kralja Alfreda (872 – 901), primećujemo početke razvoja zakona u Engleskoj koji će se nastaviti i konačno izmeniti i uticati na celokupno telo zakonskih koncepata u svetu u to vreme. Alfredov uticaj je dvostruko značajan: Ustanovio je koncept *Kraljevog mira* (tj., široko rasprostranjeno neograničeno privatno ratovanje između različitih delova engleskog kraljevstva nije bilo u skladu s Alfredovom zamisli očuvanja mira u celokupnoj Engleskoj i nije više bilo tolerisano) i ustanovio je novi kodeks zakona koji je postavio standardizovane oblike kažnjavanja uključujući određene kazne za pojedine prekršaje.

Anglo-saksonski period je takođe doživeo uvođenje mnogih običaja i postupaka u bavljenju zaštitom građanstva koji su prepoznatljiviji kao preteče današnjih metoda. Na primer: sprečavanje zločina i primena zakona bila je obaveza zajednice, stoga, kad god se prekršaj

dogodio dizala se *hajka* i od svake osobe se očekivalo da pomogne u privođenju krivca. Izraz *hajka* se čuje i danas i koncepti građanskog hapšenja i *društvene potere*, koji su prvi put primećeni u ovom periodu, su veoma živi i još uvek u upotrebi danas.

Takođe, tokom ovog perioda, englesko kraljevstvo počelo je da se administrativno politički reformiše, odnosno decentralizuje. Jedna od većih geografskih pod-oblasti zvala se grofovija, i njom je upravljala imenovana osoba s titulom *grofa*. Manjim pod-oblastima, *stotinama*, upravljale su osobe znane kao glavari (*rieve* - upravitelj, glavari) okruga (*shire*- okrug).

Kralj je uskoro imenovao jednu osobu da preuzme opštu kontrolu nad okrugom; ta osoba se zvala *Šerif* (*shire* – *rieve*), koji naziv se održao do današnjih dana u SAD. *Šerif* je bio odgovoran za skupljanje poreza, primenu zakona i služio je kao jedan od zastupnika kralja. Tokom ovog perioda, pronalazimo i prve primitivne oblike sudstva. Zemljoposednici i kraljevski zvaničnici su se sretali s vremena na vreme kako bi obavili poslove vezane za *grofoviju* ili *stotinu*, u koje je spadalo rešavanje zakonskih tužbi i krivičnih žalbi. Zasedajući o ovim slučajevima, zvaničnici su postali poznati kao sudovi i svaki je imao sopstvenu nadležnost u zavisnosti od sastava i prebivališta svojih članova.

Za osobe optužene za neki krivično delo, krivica ili nevinost su bile određivane ili *kušnjom* ili *zakletvom*, od kojih nijedna nije nimalo polagala na činjenice, već se pre oslanjala na neku spoljašnju i posledičnu manifestaciju božanskog pokazatelja krivice.

Kušnja je imala mnogo oblika. Od optuženog se moglo, na primer, zahtevati da nosi užareno ugljevlje do neke udaljenosti. Ako bi mu šake zacelile od opekotina u okviru određenog vremena, to je bio znak od Boga da je nevin; u suprotnom, ako mu šake ne bi zacelile, bio je kriv.

Suđenje zakletvom se u osnovi sastojalo od dovodenja potrebnog broja *Kompurgatora* da svedoče o istinitosti ili nevinosti optuženika. Kako se i moglo očekivati, što je viši bio rang ili položaj *Kompurgatora* to je veći uticaj imala njihova zakletva. *Kompurgatori* su u osnovi bili svedoci o ličnosti; nije bilo potrebno da išta znaju o konkretnim događajima.

Dok se smrtna kazna sprovodila povremeno, žigosanje, sakaćenje i novčane kazne su bile uobičajeniji oblici kažnjavanja. Novčane kazne su bile gradirane: niske za sitne prekršaje i/ili osobe nižeg položaja i višeg iznosa za ozbiljnije prekršaje ili osobe višeg položaja ili staleža.

Anglo-saksonski period se može, imajući u vidu zakon i pravdu, okarakterisati kao jedan period kada je preovlađivao zakon lične osvete, i gde je Mojsijev biblijski zakon, koji je neki zločin smatrao prvenstveno prekršajem protiv individue pre nego protiv društva kao celine – bio u potpunosti prihvaćen. Tako, osoba koja je pretrpela nepravdu od strane druge mogla je da traži sopstveno zadovoljenje; ako bi neka osoba bila ubijena ili onesposobljena, postajalo je dužnost (i pravo) njenog klana ili sela da zahteva zadovoljenje na isti način od prestupnika.

Srednji vek (1066 – 1500 n. e.)

Srednji vek počinje uspešnom (i poslednjom u istoriji) invazijom na Englesku Viljema Osvajača i njegovim stupanjem na presto na Božić 1066, a završava se početkom savremenog doba, na kraju vladavine Henrija VII (1485 – 1509) – prvog iz dinastije Tjudora. Tokom ovog perioda primećujemo razvoj mnogih koncepata zakona, pravde i zakonskih principa, koji u izvesnom smislu čine podlogu savremenog zapadnog pravosudnog sistema.

Normanski period (1066 – 1199)

Jedan od osnovnih ishoda normanskog osvajanja bilo je utemeljivanje feudalizma u Engleskoj. Feudalizam je, između ostalog, jedan recipročni i ugovorni odnos između gospodara (posednika lena ili zemljišta) i vazala ili zakupca. Obe strane su imale prava i obaveze, od kojih je jedna vazalova bila da se javlja u gospodarov sud i pomaže gospodaru u deljenju pravde.

Mora se takođe istaći da su za vreme ovog perioda postojale dve odvojene zakonske nadležnosti: gospodarskih sudova i crkvenih sudova. Crkva je imala složen zakonik (crkveni zakon) koji je uređivao život sveštenstva i u određenoj meri neke aspekte svetovnog života. Gospodarski sudovi su imali nadležnost nad stvarima koje se nisu ticale

crkve, mada su česti bili sporovi oko toga ko nad čime ima nadležnost. Normansko osvajanje je proizvelo tri veoma važne posledice na razvitak Engleske, i sva tri su uticala na pravni sistem;

- Pojava feudalizma.
- Centralizacija vlasti, i
- Reorganizacija crkve.

Neke od neposrednih posledica vladavine Viljema Osvajača na pravosuđe su bile:

- Formiranje *curia regis*, ili kraljevog suda.
- Postavljanje putujućih sudija.

Kraljevi sudovi su imali nadležnost nad važnijim stvarima i ozbiljnim prekršajima kao što su ubistvo ili pljačka. Kraljevi sudovi su uglavnom zasedali, sledili sopstvene presedane, razvijali jednoobrazne procedure, i mahom bili manje pristrasni od lokalnih sudova.

Zbog toga su postali su prilično popularni kod građanstva. Zato što su *curia regis* pratili Kralja na njegovim stalnim putovanjima, bilo je teško budućim parničarima da znaju mesto gde određeni sud trenutno zaseda. Da bi rešio ovaj problem, Kralj je često slao članove *curia regis* u različite delove zemlje da predsedavaju. Ove sudije su postale poznate kao putujuće sudije.

Kraj normanskog perioda je video Henrija II (1154 – 1189) na prestolu. Za vreme vladavine Henrija II napisan je traktat o engleskom zakonu, i možemo videti razvoj diferencijacije različitih nivoa zločina i prvo razlikovanje krivičnih dela i prekršaja. Ostale bitne promene pod Henrijem II su uključivale:

- Široko proširenu nadležnost kraljevog suda.
- Uvećanje krivične nadležnosti kraljevog suda.
- Proširenje nalogodavnog procesa kako bi se osiguralo da svaki slobodan čovek koji ima nešto pred kraljevim sudom bude saslušan.
- Uvećanje broja putujućih sudija.

- Beleženje sudskih odluka i korišćenje prethodnih odluka kao presedana za buduća zasedanja, te ustanovljavanje jednog tela opšteg zakona i princip *stare decisis* (držati se donesenih presuda i potvrditi presedan).

Poslednje, i ujedno najznačajnije, je bilo uvođenje preteče sistema porote kao standardnog dela procedure kraljevog suda. U stvari, u slučajevima koji su se ticali vlasništva zemljišta, slobodan čovek je imao apsolutno pravo na suđenje pred porotom. U isto vreme, donošenje presuda putem zakletve je ukinuto. Iz ovih razloga, Henriju II se uglavnom pripisuje postavljanje temelja savremenom sistemu suđenja s porotom.

Post-normanski period (1200 – 1500)

Godina 1215. je možda bila apogej Srednjeg veka u razvoju savremenih zakonskih koncepata. U ovoj godini:

Laternski koncil je ukinuo suđenje kušnjom.

Kralj Džon je objavio *Magnu Kartu Libertatem*, što ne samo da je prouzrokovalo značajne promene u odnosu krune (države) prema narodu u oblasti 'poreske politike' i primene kraljevske moći, već što je i važnije u oblasti primene pravde. Magna Karta je sadržavala jezik koji je sličan i u osnovi petog amandmana Ustava SAD-a, koji obezbeđuje da ni jedna osoba neće biti lišena života, slobode ili imovine, bez propisanog zakonskog postupka. Što je podjednako važno, Magna Karta je podrazumevala da Kralj nije iznad zakona i obezbeđivala načine za ispravljanje kraljevskih nepravdi.

Edvarda I (1272 – 1307), plodnog zakonodavca u oblastima zakona, istorija je upamtila kao engleskog Justinijana. Među njegovim dostignućima su bila:

- Pisanje Drugog statuta Vinčestera koji je: [1] Ustanovio praksu da o pravnim sporovima odlučuju sudovi dok su činjenična pitanja prepuštena odlukama porota. [2] Započeo učestvovanje građana u sprečavanju zločina zahtevajući da se digne hajka kad god bi neki zločin bio počinjen u prisustvu građana. [3] Ustanovio princip da nepoznavanje zakona nije opravdanje. [4] Ustanovio koncept

uporne potere. [5] Zabranio strancima da se smucaju okolo noću – preteča današnjih zakona o skitničenju i zadržavanju. [6] Ustanovio sistem *stražarenja i čuvanja* koji je zahtevao da noćni čuvari ili pomoćnici šerifa izabrani iz redova građanstva održavaju red i sprečavaju kriminal. [7] Regulisao prostituciju u gradovima. [8] Obezbedio čista područja uz puteve kako bi sprečio i obeshrabrio kriminalce i drumske razbojнике da se tamo skrivaju i čine zločine nad putnicima. [9] Zahtevao od muških građana da se naoružaju najbolje što njihov socijalni položaj dozvoljava.

- Proširio i formalizovao sudski sistem i lokalne obaveze za primenu pravde.
- Naredio slobodne izbore; zabranio sudijama da dozvoljavaju da se korumpirane tužbe sprovode u sudu.

Pod Edvardom II (1327 – 77), vidimo imenovanje mirovnih sudija i prvu upotrebu patologa da ispituju neobjašnjene smrti. Edvard III je takođe objavio Statute o izdaji, po kojima je pružanje pomoći ili utehe državnim neprijateljima izdaja; krivotvorenje državne valute je proglašeno činom izdaje.

Srednji vek se završio vladavinom Ričarda III (1483 – 85) i stupanjem na presto prvog iz dinastije Tjudor, Henrija VII (1485 – 1509). Iz gore pomenutog, sasvim je razumno zaključiti da je Srednji vek zasenio sve druge ere po broju revolucionarnih i značajnih pomaka u razvoju zakonskih koncepata koji su preživeli do savremenog doba.

Savremeno doba (1500 – danas)

1500-te. Vladavina Henrija VII (1485 – 1509) bila je obeležena društvenim previranjima i pojavom nove trgovačke ili srednje klase u Engleskoj koja se bogatila kako na račun niže, tako i na račun više klase. Henrijev nadimak *Veliki policajac* je proistekao iz njegovog velikog truda da Engleskoj povрати red i zakon kad je bila ugrožena društvenim nemirima i ustancima. Henri je shvatio da su suđenja postala korumpirana i da je preovladavalo krivokletstvo. Osnovao je Sud "zvezdane komore", koji je zasedao bez porote i stoga bio manje podložan korupciji; sud je obavljao svoj posao pod Henrijem (iako je kasnije bio podvrgnut kraljevskoj zloupotrebi pod Čarlsom I) i na kraju

njegove vladavine u Engleskoj je ponovo vladao mir; Kruna je konsolidovala moć; duh individualizma je cvetao i Renesansa je bila u punom zamahu.

1600-te. Promene u primeni pravde i novine u sistemu su usporile u sledećih par vekova. Tokom 1600-ih se razvila *privatna policija* koja je štitila imovinu trgovaca. Župska policija je formirana da zaštiti župe ili opštine u okviru grada. Noćne patrole su bile popularne u sprečavanju zločina i ranim upozorenjima na požar.

Vladavine Čarlsa I (1625 – 45), obeležava njegovo stalno sporenje s Parlamentom zbog njihovog odbijanja da mu obezbede njegovim potrebama prikladne fondove. Bes Čarlsa bio je usmeren na derogiranje Suda zvezdane komore i njegovo pretvaranje u jednu alatku kraljevske tiraniji. Zvezdana komora je naime, postala poznata po metodama *trećeg stepena*; biti optužen za neko krivično delo značilo je isto što i biti osuđen, a kazne su najčešće bile telesne.

Ipak, primoran od strane Parlamenta 1628., Čarls je morao da potpiše *Peticiju prava*, u kojoj su mnoge odredbe bile preformulacije Magne Karte. 1641, Čarls je bio primoran da potpuno ukine Zvezdanu komoru. Njegova tiranska vladavina je rezultirala građanskim ratom i odrublivanjem Čarlsove glave 1649.

Oliver Kromvel (1653 – 58) je preuzeo vlast nakon Čarlsovog pogubljenja i bio je poznat kao Gospodar zaštitnik, a ne kao Kralj. Kromvel je održavao red ratnim propisima i bio je konačno zamenjen Čarlsom II (1660 – 84). Pod Čarlsom II, Parlament, a ne kralj, je dobio moć da stvara nove zakone. 1679. je donet Akt Habeas Corpus, koji je zahtevao da zvaničnici policije dovedu optuženog pred sudiju da objasne zašto je zatvorenik u pritvoru.

Stalni rast trgovačkih ustanova i delatnosti, rezultiralo je po prvi put 1663. formiranjem jednog odreda plaćenih policajaca koji su noću štitili poslovne posede. Taj odred je postao poznat kao straža koja *razbija i trese*. U kasnim 1600-im takođe raste broj privatnih policija, u obliku trgovačke policije, župske policije, pristanišne policije, skladišne policije, itd. Takođe beležimo i prva raspisivanja *nagrada* kako bi se javnost namamila da prijavljuje znane prestupnike i učestvuje u kontrolisanju kriminala.

1600-te svedoče o veoma sličnim, u mnogim stvarima identičnim razvojnim procesima bezbednosnih delatnosti u Americi onima u Engleskoj. Šerifi i policajci su bili postavljeni na dužnost kao predstavnici engleskog Kralja. Učestvovanje građana u sprovođenju zakona pridobilo je engleski oblik – noćne straže su postojale u Bostonu, Filadelfiji i Njujorku.

1700-te. 1700-te obeležene su porastom brige za prava pojedinca; pojedinci se više ne regrutuju u službu noćne straže. Umesto toga, kadar noćne straže se plaćao iz poreskih prihoda. Koncept da je neko krivično delo prekršaj protiv krune ili države (tj., društva u celini) pre nego lični prekršaj protiv pojedinca – žrtve, koji se postepeno razvijao od 1600-ih, sada biva dobro utemeljen. Pravnik i romanopisac Henri Filding, 1748. je bio imenovan sudijom za prekršaje za drugu oblast Londona, područje Vestminstera. 1750, Filding je objavio *Jednu analizu slučajeva nedavnog porasta broja pljački* – verovatno prvi sistematski zahvat u analizu stanja bezbednosti. Filding je preuzeo policijsku stanicu u Ulici Bau kao glavni sudija za prekršaje, i nastavio da značajno poboljšava londonsku policiju, uključujući i osnivanje prve jedinice neuniformisanih detektiva poznatih po imenu Trkači iz Ulice Bou – tako prozvanih jer su njeni članovi trčali do mesta zločina u nadi da će uhvatiti krivca.

1829. je opšte priznata kao godina stvarnog početka savremenog policijskog sistema. Ove godine je Ser Robert Pil, sekretar ministarstva unutrašnjih poslova engleske, proveo jedan predlog zakona kroz Parlament pod naslovom *Jedan akt za poboljšavanje policije unutar i u okolini prestonice*. Ovaj zakon je odobrio jednu novu policiju, uniformisanu i plaćenu za celo radno vreme, koja je brojala 1600 članova.

Ova obeležja, zajedno s drugim novim zamislima kao što su stroga ispitivanja pre zaposlenja, polu-vojna načela discipline, i doživotni mandat (u slučaju da su ustanovljeni standardi bili održani) su rezultirala porastom broja policije na preko 3200 ljudi u okviru sledeće tri godine.

Od istorijskog značaja je činjenica da je štab ove nove policije bio u jednoj skrajnutoj londonskoj uličici pod imenom Skotland Yard; i da je izraz *Bobi* koji je širom sveta poznat kao nadimak londonskih policajaca, rođen iz poštovanja prema Ser Robertu.

U SAD-u, čuveni nosioci zakona kakvi su bili Vajat Erp, Bet Masterson, Pet Geret, *Divlji Bil* Hikok, zajedno s tekasaškim Rendžerima, svi su stekli slavu na *Starom zapadu*, zbog ličnih metoda uvođenja zakona i reda na Divlji zapad.

Na istoku, gradovi su rasli i osnivali svoje više formalizovane policije. Prave policijske agencije, prateći Pilov primer, počele su da cvetaju u 1800-im. Policije su osnovane u Njujorku (1844), Čikagu (1850), Sinsinatiju (1852), Filadelfiji (1855) i Ditroitu (1865).

Na nacionalnom nivou, kriminal je takođe bio u porastu, pa je paralelno sa formiranjem policije, federalna vlada osnivala i istražiteljske agencije; Poštanska istražiteljska služba je osnovana 1828, ogranak za sprovođenje zakona Ministarstva finansija 1864. a 1902. je sa radom započeo ogranak Ministarstva unutrašnjih poslova SAD-a, koji je bio preteča FBI – koji je, u obliku u kakvom ga danas poznajemo, započeo s radom 1932. pod komandom Džej Edgara Huvera.

Između sredine i kraja 1880-ih, savremena privatna bezbednost doživljava svoje početke. Alan Pinkerton, koji je bio rođen u Škotskoj, emigrirao je u SAD nakon što je njegov otac, policajac, umro kad je Alan bio mali dečak. 1850, nakon što je četiri godine proveo kao zamenik šerifa u okrugu Kejn, u Ilinoisu, Pinkerton je imenovan zamenikom u okrugu Kuk (u Čikagu). Kasnije je postao specijalni agent Pošte SAD-a, a zatim prvi i jedini policijski detektiv Čikaga. Potom je napustio policiju da bi osnovao privatnu detektivsku agenciju, specijalizovanu za pružanje istražiteljskih i usluga obezbeđivanja za železnice i industrijske organizacije.

Pinkertonova reputacija *vrhunskog detektiva* donela mu je opštenarodni ugled. Za vreme građanskog rata, Pinkertonova agencija i njeni agenti su pružali Severu usluge prikupljanja obaveštajnih podataka i kontra-špijunaže i takođe pružali ličnu zaštitu predsedniku Linkolnu.

Nakon Građanskog rata, Pinkerton se vratio privatnim poslodavcima, i zbog relativno malog broja javnih agencija za sprovođenje zakona, u sprezi s ograničenjima nadležnosti, njegova je bila jedina potpuno privatna agencija s istinski nacionalnim karakterom.

Godine 1889, osnovana je kompanija Brinks Inc. u cilju zaštite svojine i isplate dohodaka. Vilijem Džej Berns, 1909. osniva privatnu detektivsku agenciju koja postaje istražni ogranak Američke bankarske asocijacije. Kompanije Pinkerton, Brinks i Berns su nastavile su da posluju do danas.

Uporedo s osnivanjem i rastom ove tri prve privatne kompanije u modernom smislu reči, razne železnice, koje su imale veliku političku moć, uticale su na državne zakonodavce da usvoje Železničke policijske akte, opunomoćavajući železnice da ustanove sopstvene snage bezbednosti s punim policijskim ovlašćenjima. Do 1914, bilo je aktivno preko 12.000 policijskih agenata železnice.

DRUGI SVETSKI RAT

Drugi svetski rat bio je pravi izvor i stimulans za savremenu industriju privatne bezbednosti. Privatna bezbednost se na neki način rodila u ratu, prošla kroz adolescenciju za vreme perioda Hladnog rata, i dostigla zrelost 1960-ih – i nastavlja da raste i napreduje, sve vreme se usavršavajući i rafinirajući.

Vojne službe u Drugom svetskom ratu su obučile hiljade ljudi za sprovođenje zakona (Vojnu policiju, Obalsku policiju, Odsek za istraživanje kriminala, itd.) i za različite službe špijunaže (Upravu strateških službi, Kancelariju pomorske obaveštajne službe, Kontraobaveštajni korpus, itd.). Istovremeno, FBI i Služba za imigraciju i naturalizaciju i ostale državne agencije (i njihovi pandani u ostalim savezničkim zemljama) su se širile kako bi predupredile opasnosti od sabotaža i špijunaže.

Uz to, hiljade drugih su obučavane kao pomoćna policija i čuvari postrojenja kako bi se pružila fizička sigurnost u domu i odbranili pogoni ratnih industrija. Do 1945, postojale su bukvalno hiljade poslovnica, postrojenja, fabrika, itd. vezanih poverljivim državnim ili vojnim ugovorima. Svakom od ovih postrojenja je bilo potrebno fizičko obezbeđenje, te je stvoren veliki kadar, obučen – bar u izvesnom stepenu – za obezbeđenje. Posle rata, ovaj veliki broj vojnih policajaca, obaveštajaca, pomoćnih policajaca i radnika iz obezbeđenja postrojenja, je stupio je u civilne bezbednosne službe s nadom da će svoja znanja iz rata moći da iskoristi na civilnom tržištu.

Hladni rat je proizveo stalnu potrebu za poverljivim odbrambenim poslovima i poverljivim ugovorima, što je bila zgodna prilika za angažovanje pomenutih civilnih bezbednosnih radnika. Uz to, masi novozaposlenih u delatnostima koje je direktno indukovao hladni rat, bile su potrebne sigurnosne propusnice, te se javila potreba za velikim brojem istražitelja koji je trebalo da provere njihovu prošlost, kako bi sigurnosne propusnice bile odobrene.

Kongresni komiteti i vladine agencije svih vrsta, započele su s ispitivanjem kako aspekata rata, tako i savremenih unutrašnjih političkih pitanja, zahtevajući za taj posao više stotina istražitelja. Tako, iako je sam rat izrodio masu kadrova obučениh obezbeđivanju i istrazi, posleratni period je bio taj koji im je pružio mogućnosti da svoja znanja upotrebe u civilnom svetu.

Do sredine 70-ih, najbolje raspoložive statistike su pokazivale da je preko 500,000 ljudi bilo zaposleno u privatnom obezbeđenju i da je ovaj broj prevazilazio broj onih zaposlenih u zvaničnoj policiji. Do 1985, broj osoba s poslovima privatnog obezbeđenja se procenjuje na 700,000 – premašujući broj onih u javnom sektoru za bar 100,000. Većina posmatrača se slaže da će rast u privatnoj bezbednosti nastaviti da brojčano nadmašuje javni sektor.

Dovoljno je prelistati neku od mnogobrojnih strukovnih ili profesionalnih publikacija posvećenih privatnoj bezbednosti da bi se stekla slika o dimenzijama rasta ove industrije. Proučavanje organizacija posvećenih profesiji privatne bezbednosti (i to je zaista postalo profesija) otkriva ujedno široko rasprostranjene primene te profesije i njenu raznolikost.

Organizacije variraju od onih s veoma širokom osnovom članstva (npr: Američno društvo za industrijsko obezbeđenje) do onih s prilično usko-specijalizovanim interesovanjima (npr: organizacije posvećene prevarama putem kreditnih kartica, bolničko obezbeđenje, obezbeđenje banaka, organizacije za zaštitu rukovodilaca multinacionalnih korporacija i anti-terorizam, itd.).

Prirodno, kad se razmatra raspon privatnog obezbeđenja i ekonomske implikacije toga, moramo takođe uzeti u obzir sve pomoćne funkcije koje prate aktivnog profesionalnog radnika obezbeđenja, kao što su centri za obučavanje, proizvođači opreme, izložbe i seminari, konsultanti,

posebni sektori u osiguravajućim kompanijama, službe za kontrolu zaštite i zdravlja na radu i dr.

Posleratni razvoj privatne bezbednosti u Evropi, posebno je interesantan, intenzivan i raznolik po delatnostima industrije privatne bezbednosti, no, to je tema narednih proučavanja.

LITERATURA:

- (1) SHEARING, C.D. AND STENING P.C. (1987a) *Private Policing*. Newbury Park, CA: Sage
- (2) SHEARING, C.D. AND STENING P.C. (1985) Police perception of private security. *Canadian Police College Journal* 9: 127-53
- (3) SOUTH, N. (1988) *Policing for Profit*. London: Sage
- (4) STENNING, P.C. (1989) Private police and public police: toward a redefinition of the police role. In D.J. Loree (ed.) *Future Issues in Policing: Symposium Proceedings*. Ottawa: Canadian Police College
- (5) STENNING, P.C. (1994) *Private policing- some recent myths, developments and trends*. Canberra: Australian Institute of Criminology

TOWARDS HISTORY OF PRIVATE SECURITY

In this article we tried to mark certain historical periods, important for recognizing early stages of private security activities and its development directions. Those early stages we searched in development of legislation processes in Western European countries, especially in England, which in literature, is considered as a cradle of modern private security industry. Modern processes of socialization of security function, gives us impression of closing historical circle in development of security- from individual/collective protection of life and property, via state-centered security performance, up to contemporary processes of socialization/individualization of security.

*KEY WORDS; private security / private security industry
/ legislatio / public security*

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2007 / Vol. XXVI / 1-2 / 339-354

Pregledni rad
UDK: 316.72:2
316.75:323.1
316.334.3

MIT I SOCIJUM

Olivera Pavićević *

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

U radu se analizira veza između društvenog života zajednice i mitskih ispoljavanja, kao sastavnog elementa kolektivne svesti. Posebno se istražuje veza između mita i ideologije i njihovo manifestovanje u periodima društvene krize. Mit i njegova modernija varijanta – ideologija, predstavljeni su kao "društvena magija" savremenog čoveka. Građenje veštačkih političkih mitova analizira se kroz promene u funkciji jezika (semantička i magijska upotreba) i promene u pravcu kolektivizacije društvene odgovornosti – u kojoj se skupina pojavljuje kao moralni subjekt. Retradicionalizacija društvenih običaja i obreda predstavljena je kao osnov za mitološku rekonstrukciju stvarnosti.

KLJUČNE REČI: mit / ideologija / politički simboli / mitologizacija

MIT U OKOLNOSTIMA DRUŠTVENE KRIZE

Ne zaboravljajući tesnu povezanost individualnog i kolektivnog, društvenog života, jasno je da je duša pojedinca, rečeno Platonovim

* Email: olja64@eunet.yu

načinom, usko povezana sa društvenim životom. Društvene situacije u kojima dolaze do izražaja potisnute želje, stanja privremene suspenzije postojećih društvenih zakona i vladajućih kulturnih pravila, prema Frojdu, posledica su stvarne ili simboličke smrti nosioca vlasti, oličenoj u ocu ili kralju, kojom se razrešava sukob ili ispravlja kulturni greh društva.¹ Rene Žirar² smatra da je stvarna ili simbolička žrtva o kojoj Frojd govori, način da se kolektiv zaštiti od nekontrolisanog nasilja, kome ne vidi poreklo (u sebi samom) i koji mu se pojavljuje kao spoljašnja pošast. On pokušava da je zaustavi obrednom žrtvom, ili žrtvovanjem junaka koji treba recipročno nasilje da preinači u jednodušno - kanalisano nasilje. U periodima "žrtvene krize" dolazi do pada efikasnosti obrednog zabrana nabujalom nasilju i ono postaje neminovno sve dok se ne uspostavi novi kulturni poredak. Markuze je u desublimaciji nagonskih snaga kolektiva video poreklo najstrašnijih fašističkih pokreta koji su te nagonske strukture stavili u pogon najnečovečnijih oblika dominacije.³

"Ukidanje važećih društvenih zakona karakteristično je za periode društvenih kriza, ratova i revolucija. Umesto dotadašnjih prinudnih pravila dolazi do uspostavljanja prirodnog i često ničim ograničenog stanja u kome i dolazi do oslobađanja prirode animalnog."⁴ Nered u kome se oslobađaju potisnuti agresivni i destruktivni impulsi, nameće potrebu za vođama koje imaju emocionalnu vlast nad razuzdanim masama. Kada na nivou društvene zajednice dođe do ove pojave, možemo govoriti o neadekvatnoj reakciji kolektivne svesti, gde je ili je reč o nižem istorijskom stupnju razvitka ili o posebnom stanju društvene zajednice. To se dešava onda "kada snage čovekovog društvenog života više nisu u stanju da se bore protiv demonskih mitskih snaga".⁵ To su trenuci velikih zajedničkih strahova i strepnji u periodima društvene nesigurnosti i krize. Ovakva osećanja mogu zahvatiti sve društvene grupe. Tada počinje pretvaranje realnosti u mit. Uzroci

¹ B. Jovanović, 1990: 49

² Žirar, 1990

³ Tadić, 1987:161

⁴ Jovanović, 1990: 49

⁵ Kasirer, 1972: 272

mogu biti kako nagle ekonomske promene, tako i političke krize i kulturni raskoli. Žirarde povezuje osećanje ugroženosti i krize sa prihvatanjem oniričkog naboja sadržanog u mitološkoj poruci, slici i fantaziji. Tu se logika i koherentnost paranoičnog ludila stapaju sa logikom i koherentnošću mitske uobrazilje.

On ukazuje na još jedan izvor mitskog u savremenom čoveku, a to je njegova usamljenost i otrgnutost. Radi se o snažnoj potrebi savremenog čoveka da nađe utočište. I ovde je reč o potrebi iz grupe regresivnih psiholoških procesa, a to je povratak razvijene, zrele ličnosti, koja je nastala otcepljenjem od zajedničkog, jedinstvenog, i koja više ne živi u bratstvu i plemenskoj solidarnosti, u ličnost koja je još uvek neizdiferencirani deo svoje grupe. Regresija koja ima za cilj da pojedincu prepuštanjem grupi obezbedi moć i snagu grupe, ali uz gubljenje identiteta i integriteta.

Ukazujući na činjenicu da ima slučajeva⁶ kada velike nacionalne katastrofe, kao, na primer, posledice ratova, u ovom veku nisu imale za rezultat regresiju u kulturnoj i političkoj stvarnosti, kao što je to slučaj sa zemljama pobednicama posle drugog svetskog rata, Đokica Jovanović smatra da kolektivne frustracije ne izazivaju nužno lom ideoloških sistema, ali ga, svakako, mogu potencirati, kao što se to desilo u Srbiji.⁷

Slom ideološkog sistema je, u ovom slučaju, doveo do spuštanja ideoloških doktrina na niže nivoe, tako da se legitimacija neretko tražila (i dobijala) u kič polju gde su se susretali politički i kulturni nacionalizam i šovinizam, i to najčešće u ravni instrumentalizovane mitske priče koja je zamenila istoriju. "Mit upućuje na sveto, na *transcendentalnu* stvarnost koja se čoveku ukazuje i upravlja, često, njegovim životom. Ona je sveprisutna, njeni se znaci nalaze posvuda, ta je "stvarnost" superiornija od svega što postoji u ovdašnjem,

⁶ Almond razlikuje podaničku, parohijalnu i participativnu političku kulturu, u kojima se, na različite načine, i u različitim stopenima, udružuju kognitivni i afektivni stavovi, pa prema tome i način ponašanja i doživljavanja realnosti., Videti: Đorđević, 1997: 101

⁷ Jovanović, Đokica, *Jedan pogled na istoriju razaranja društva u Srbiji: Kič peva na ruševinama*, Republika br 259 This work was supported by the Research Support Scheme of the Open Society Support Foundation, grant No. 241/1999

profanom, svetu – ona je zanavek ovde, opipljiva skoro i, istovremeno, nedohvatna. Onoliko koliko upravlja čovekom, toliko čovek ne može da utiče na nju.”⁸

Raul Žirarde definiše mit kao priču o tome kako je neka stvarnost nastala. Ona je često mistifikacija, opsena, fantazam ili prekrivanje istine koje izmiče empirijskoj datosti. On smatra da postoje četiri osnovna mitološka obrasca. Mit se sastoji od slika i simbola koji su fleksibilni, promenljivi i mogu se naći čak i u kontradikciji, ali je stvaralački mitski potencijal mnogo skromniji nego što se čini. Isti mitski sadržaji se mogu naći u pozadini najrazličitijih, pa i protivurečnih ideoloških sistema.

Mit o zaveri, čija se manipulacija sastoji u korišćenju straha od nepoznatog, stranog, od drugog i drugačijeg. Osnovni simboli su preteća, zastrašujuća slika Organizacije u kojoj vlada precizna struktura i neumoljiva hierarhija na čijem je vrhu ogromna moć. Teorija zavere koristi već postojeće elemente i raspoloženja u realnom svetu i posebno je uspešna u mobilisanju mržnje prema zamišljenom neprijatelju, čime skreće pažnju sa sopstvenih slabosti i grešaka.

Mit o zlatnom dobu, čija je suština bekstvo u prošlost i potreba za drugačijim protokom vremena koje je tipično za mit, mitsko vreme. To je vreme izvan vremena.

Mit o jedinstvu u kome se, po Žirardeu, s jedne strane ističe samostalnost, i sposobnost jedinice da slobodno odlučuje o svojoj sudbini, pri čemu ona zrelo prihvata konfliktno društvo sa svim podelama i razlikama, a druge strane je "volja za okupljanjem i stapanjem, vizija složnog, čvrsto povezanog društva, ideal zajedničke dobrobiti, žigosanje svakog izdvajanja jedinice i njenih ličnih interesa, strah od rascepa i disidenstva, traganje za jedinstvenom verom, upriličavanje veličanstvenih skupova i masovnih izliva osećanja”.⁹ Društvo postavlja pred jedinku kontradiktorne zahteve koji izazivaju efekat shizofrenog, podvojenog realiteta. Stalno se prepliću različiti zahtevi, međusobno suštinski suprotstavljeni, kao što su moderno i

⁸ Jovanović, isto

⁹ Žirarde, 1990: 106

tradicionalno, napredak i prvobitna neiskvarenost, sticanje bogatstva nasuprot neiskvarenoj nevinosti divljaštva.

Mitski obrazac, koji objedinjuje i vraća sve delove u celinu, najpre se može naći u arhaičnim karnevalima. "U karnevalskom svetu stvara se utopijska atmosfera slobode, jednakost, ukida se i društvena hierarhija, kao da se privremeno vraća Saturnov zlatni vek. Karnevalska logika je logika izokretanja naopako "tačka" premeštanja gornjeg i donjeg, lica i naličja i sl., travestije, lakrdijaškog ustoličavanja i svrgavanja., karnevalski smeh je opštenarodan, praznički, univerzalan i ambivalentan, on pokopava i preporuča, snižavajući idealno, on spušta na zemlju, sjedinjujući sa zemljom kao načelom apsorbovanja i istovremeno načelom rađanja."¹⁰ Karnevalske narodne svetkovine predstavljaju simboličko razaranje postojeće hierarhije, u njima nastaje stanje komune bez socijalne strukture. Simboličnost svetkovine uspeva da prividno i privremeno prevaziđe postojeće frustrirajuće ambivalentnosti i nejednakosti, raspaljujući svet čulnog, nesvesnog, telesnog.

Ta istorijska revolucionarna težnja za izjednačavanjem konstitutivni je element mitskog. Žirarde je analizira na sledeći način: "Jer, kasnije je više bilo uopštenih razmišljanja o odnosima između raznih vrsta vlasti i načina da se one organski povežu te usklade. Pa ipak, i dalje je glavni cilj ostao vaspostavljanje jedinstva i ravnoteže ne samo u čovekovom srcu već i u državnim ustanovama. Kao da vazda postoji ista opsednutost procepom koji se morao popuniti, razdorom koji se mora izbeći, protivurečnostima koje valja prevazići."¹¹

Ujednačena, okupljena oko istog cilja, masa ljudi predstavlja optimalni ambijent za uzdizanje četvrtog mitskog obrasca.

Mit o spasitelju podrazumeva postojanje potrebe da socijum stvori kreaciju, ličnost koja će tu potrebu zadovoljiti. Kako kaže Kasirer, "nije potreban samo heroj, već i svet koji mu odgovara..."¹² Vera u spasitelja nastaje iz potrebe da se veruje i ona može pronaći svoj objekat u bilo kome.

¹⁰ Meletinski, 1984: 147 ovde

¹¹ Žirarde, 2000: 172

¹² Kasirer, 1972: 274

Žirarde daje tipologiju mita o spasitelju i faze iz kojih se sastoji. Prva faza je prizivanje spasitelja, druga je doba njegove moći i slave, a treća njegovo mučeništvo.

Tipovi spasitelja su zasnovani na dva sistema vrednosti, jedan je pozvan da umiri, a drugi da razjari. U periodima pripreme za dolazak društvena potreba za Vođom raste, nelagoda, nemoć, strah traže utočište i razrešenje u čoveku čija se slika formira na osnovu skupa sve žešćih zajedničkih htenja, nadanja i snova. Kakva će to biti ličnost zavisi od preovlađujuće društvene potrebe. Ona može tražiti ličnost koja će uspostaviti vladavinu mira i reda, rada i discipline, ili pak ličnost koja će delati u suprotnom pravcu, tačnije, silovito odbacivati postojeće vrednosti i ustanove društva. Pošto se i jedna i druga tendencija kreću u sferi heroizacije i mitološkog, može se desiti da se jednoj ličnosti postave oba zahteva. To nije neostvarivo jer je mit fleksibilan i promenljiv u korišćenju svojih osnovnih sadržaja.

Slika prvog tipa spasitelja predstavlja ličnost koju karakteriše skromnost, pragmatična mudrost, zazor od ideoloških i avanturističkih preterivanja. Njegov dolazak na društvenu pozornicu ostvaruje se bez žurbe i neobuzdane ambicije, a uz to se najstrože poštuju poredak i ustanove. Takav lider je strpljiv, istrajan, strog i spreman na svakodnevno odricanje. Kada razmišljamo o osobinama spasitelja prvog tipa, kako ga je Žirarde predstavio, pitamo se zar je u tim osobinama sadržano nešto loše i štetno za društvo. Odgovor je skriven u gipkosti i pritvornosti mita koji je zasnovan na podražavanju stvarnosti. Njegovo je svojstvo da u procesu heroizacije, u kome dolazi do promene stvarnosti i njenog pretakanja u imaginarno proizvodi efekte koji omogućuju privid stvarnosti, ali su bazirani na obmani i veštačkoj konstrukciji. Ovaj proces je i spontan i nameran. U dalekoj prošlosti u njemu je bilo daleko više stvaralačke spontanosti, a u savremenom društvu prevagnula je osmišljena manipulacija. Ona se zasniva na poznavanju slabosti društva, bolnih konflikata koji stvaraju ogromne potencijale mržnje (kapital mržnje), resantimana i izboru demagoškog i ideološkog pristupa mitskom u društvenoj svesti

IDEOLOŠKI POTENCIJAL MITA

Uočeni kontinuitet u ponašanju, doživljavanju i reagovanju na unutrašnje i spoljašnje potrebe između arhajskog i modernog društva ističe pitanje načina samoizražavanja, za koji je u prethodnim vremenima bila zadužena religija. Moderna politika je u mnogo čemu zauzela ulogu koju je su drevnim društvima imali mit i religija.¹³ Totalitazirajuća uloga ideologije i politike koja određuje i prožima sve aspekte čovekovog života čine je veoma sličnom arhajskoj religioznosti. Ideologija shvaćena kao "proživljeno iskustvo" predstavlja imaginarni odnos individua prema realnim uslovima njihovog postojanja, te se dolazi do zaključka da istaknuto mesto zauzima ideja da se "pojedinačni subjekti izgrađuju i reprodukuju u ideologiji". Društveno-praktična funkcija ideologije sastoji se u tome što ona konstituiše konkretne individue kao subjekte, tj. ona "deluje" time što *interpelira* (fr. interpellier, l'interpellation - prozivati, prozivanje) individue kao subjekte, odnosno "funkcioniše" tako što "regrutuje" subjekte među individuama¹⁴ Analizirajući moderni mit, Rolan Bart ističe da je mit zapovedan *interpelacijski*: "...on dolazi da traži mene, okrenut je meni, ja sam podvrgnut njegovoj intencionalnoj snazi, on me poziva da prihvatim njegovu ekspanzivnu dvosmislenost"¹⁵. Čovek je onakav subjekt kakvim ga prepozna i odredi ideologija. Materijalni rituali svakodnevnog života takođe su određeni ideologijom i deo su procesa prepoznavanja subjekta u njenim okvirima. "Prepoznavanje postojanja subjekta, dakle prepoznavanje onoga što se pojavljuje kao očigledna i prirodna činjenica, jeste u stvari ideološko prepoznavanje očiglednosti koju nalaže ideologija."¹⁶ Moć ideologije se bazira na automatizmu rituala i čestim ponavljanjem nekad i besmislenih obrazaca, a ne racionalnim argumentima. Poput mita, ideologija ne priznaje istorijsko vreme. Ono što je najvažnije, ona "misli" umesto individue, ona osmišljava ljudsku

¹³ Ralf Darendorf: Danas 1. avgust, 2006

¹⁴ Althusser, 1979: 108-111 prema *Beleške za istraživanje ideologije savremenog fašizma* autor: Vladimir Marković 26/02/03, Web Magazin, Pobunjeni um

¹⁵ Bart, 1979:244

¹⁶ Marković, isto

egzistenciju i socijalizuje je na sebi svojstven način. Snaga ideologije je nemerljiva, posledice njenog rušenja i povlačenja su dalekosežne. Jedna od najbitnijih je, nemogućnost pojedinca i zajednice da se orijentišu i da delaju van ideološkog koncepta stvarnosti.

"U modernim političkim društvima, ideološka pozadina političkog režima, najčešće učestvuje u izgradnji mitova i rituala. Vlast stiče legitimitet time što ustanovljava praznike, nove kalendare i simbolički jezik koji određuje stvarnost prema željenim principima."¹⁷ Rolan Bart smatra¹⁸ "da mit pretvara (na nivou znakova) istoriju u ideologiju". Tako on utemeljuje objašnjenje mehanizma rađanja političkih mitova. Bart misli da mit nije ni laž, ali ni priznavanje i da njemu uspeva da izbegne ovu alternaciju neutralizujući pojmove putem preobražavanja "istorije" u "prirodu". Pobude mita nisu skrivene, nego "naturalizovane", preobraćaju se u prirodu. Čitalac stiče utisak da nema nikakvog iskrivljavanja i da je odnos označioca i označenika sasvim normalan. U mitu pretvaranje smisla u formu, po Bartovom mišljenju, prati zamena "vrednosti", "činjenicama". Istorija pokazuje da, koliko god želeli da raskinu svaku vezu sa tradicijom i prošlošću nosioci nove vlasti potežu za simbolima preuzetim iz istorije – u izmenjenoj formi.¹⁹ Legitimizacija poretka se postiže pozajmljivanjem "starih, proverenih simbola koji imaju dugo tradicionalno značenje i emocionalnu vrednost", čime se postiže prirodan i logičan nastup nove vlasti.

Najzad, mit se pod Bartovim perom, pretvara od oruđa prvobitnog predstavnog mišljenja, logički difuznog, ali na svoj način intelektualno snažnog (kako ga zamišlja Levi-Stros), u oruđe političke demagogije, koja određenoj ideologiji pridaje "prirodan" izgled.²⁰

Legitimizacija poretka se vrlo često postiže glorifikacijom i sakralizacijom vođe i političkog vodstva. Fiktivan svet se kreira preko

¹⁷ Đorđević, 1997: 135

¹⁸ R. Barthes, *Mythologies*, Paris, 1957, Navedeno prema: Meletinski, 1984: 95

¹⁹ Jelena Đorđević daje primer Francuza koji su ustanovljavali nove revolucionarne kulture rukovođeni žestokim antiklerikalizmom, nisu mogli da pobegnu od simbola rimske imperijalne tradicije, renesansnih prinčevskih praznika, pa čak ni od hrišćanskih alegorija. Đorđević, 1997: 136

²⁰ Videfi kod: Čolović, 1997: 80

arhetipova i stereotipa na kojima se gradi moralni i ideološki i društveni poredak. "Isticanje patriotizma, radnih uspeha, borbe protiv spoljašnjih i unutrašnjih neprijatelja, pristajanje na siromaštvo za bolje sutra, pozivanje na rajске slike jednakosti, isticanje krivaca u večitoj borbi dobra i zla, bojni poklič, mirovni ideali i bezbroj drugih, imaju neprocenjivu ulogu u stvaranju moralne klime u kojoj se delotvornije realizuju osnovni principi poretka."²¹

Mit je izvoriste spajanja mističnog i političkog. Po mišljenju Meletinskog, mit je nesumnjivo odigrao značajnu ulogu u razvitku raznih ideologija, kao otelovljenje prvobitnog sinkretizma i u upravo u tom smislu predstavlja prototip ideoloških formi. Osim toga, neka svojstva prvobitnog mišljenja (kao konkretnog, čulnog mišljenja, sa snažnom emocionalnošću, sa nesvesnom, automatskom upotrebom simboličkih klišeja, sakralizovanih istorijskih sećanja i sl.) reprodukuju se fragmentarno na nekim nivoima i pod izvesnim uslovima u određenim sredinama - naročito u okviru savremene zapadne "masovne kulture". Najzad, izvesna ritualizovanost ponašanja postoji u svakom društvu, kako na društvenom, tako i na ličnom planu, sve do oslabljenih ili supstituisanih "prelaznih obreda".

Dok je u arhaičnim društvima mitsko mišljenje preovladavalo i dominiralo, predstavljajući "dušu jedinstvene, istorodno semiotizovane kulture", u društvima ideološki duboko raščlanjenim, može se govoriti samo o "fragmentarnom" ili "metaforičkom" mitologizmu, o kvazimitologizmu.²²

U savremenom društvu se pojavljuju "mitske maske" ali izvesna mitska suština prisutna je u dubokim slojevima kolektivnog nesvesnog.

*"S razlogom se može ustvrditi da se mit bez dimenzija koje podrazumevaju viseznačnost i mogućnost alternativnih interpretacija približava demagogiji, kiču, najčešće šundu promovisanom (i proizvedenom) u oblasti masovne kulture."*²³

²¹ Đorđević, 1997: 141

²² Mora se uzeti u obzir i prisustvo arhaičnog mitskog u kolektivnoj i svesti pojedinca, na koje se nadovezuju nove mitske strukture modernog društva

²³ Jovanović, Đokica, *Jedan pogled na istoriju razaranja društva u Srbiji: Kič peva na ruševinama*, Republika br 259

MIT I MITOLOGIZACIJA

Dirkem postavlja pitanje: "Kakva li je suštinska razlika između, s jedne strane, skupa hrišćana koji svetkuju glavne datume iz Hristova života, ili pak Jevreja koji praznuju bilo izlazak iz Egipta, bilo objavljene deset zapovesti i, s druge strane, sastanka građana kojim se spominje ustanovljenje neke nove moralne povelje, ili kakvog velikog događaja u nacionalnom životu?"²⁴ Odgovor je u mitskom i svetom izvoristu političkog rituala. Moderni pojmovi *političke i civilne* religije koji se predlažu kao objašnjenje prirode političkih sistema baziraju se na postojanju nove religioznosti koja teži da na principima uspostavljanja nespornih autoriteta prevaziđe društvene konflikte i to uvek u ime neke vrednosti. Apsolutan autoritet neke moralne, ekonomske ili političke vrednosti postiže se pripisivanjem mitskog svojstva koje rezultira stvaranjem fetiša, kultura i idolopoklonstava u modernom društvu. Sekularizam nije suštinski već se emancipuje od tradicionalno religijskog sadržaja, a puni ideološkim. "Moderno vreme pokazuje da nijedno polje života nije bilo toliko plodno za realizaciju relikata "primitivnog mišljenja" kao što je to politika."²⁵ Sveto nije nešto mimo svakodnevnog života, ono se rađa iz stvarnosti, koja većitu pretnju od nasilja rešava supstitucijama koje se smeštaju u religijske, političke ili neke druge društvene sfere. Prvobitni kaos se pretvara u red i poredak, a spontano divljanje u organizovano nasilje. U modernim društvima pokretanje iracionalnih i nekontrolisanih nagona može postati predmet političke manipulacije. Kada vladaju nerazumnost, histerija i destruktivnost – slepa gomila, to je najpodesnija situacija za realizaciju političkih ciljeva. Razaranja društvenog poretka i "struktuiranog sveta kulture" proizvode stanja bliskim anomičnim pojavama "u kojima se otkriva jedan novi svet, ne svet u neredu, već svet bez reda".²⁶

Političke doktrine svoju privlačnost stiču korišćenjem varljivih mitova kao neke vrste začina. Oni su "kao neka vrsta muškata ili bibera što ga

²⁴ Đorđević, 1997: 13

²⁵ Đorđević, 1997: 19

²⁶ Đorđević 1997: 197

treba dodati u obično jelo da bi postalo ukusno, ukusno, ukusno. U slučaju nacionalizma, ta zavaravanja su posebno zamašna²⁷

Jedan "bedni austrijski kaplar" se nametnuo kao mesija, ali kako navodi Racković²⁸, Tomas Man je posle rata poručio svojim zemljacima da se užasi nacizma ne mogu objasniti, pa time sa sebe sprati krivicu pravdanjem jedino i jednostavno, kolektivnom hipnozom. Nešto postojalo u robovanju nacionalnim mitovima, u toj svakodnevnoj svesti o vlastitoj kolektivnoj ugroženosti kojom se često pravdaju zločini i nasilja. Nemci su bili opsednuti istorijom, njima su istorijski porazi, koje su osećali kao sramotu, izgledali kao neka vrsta nad-sudbinske nepravde, koja mora da bude ispravljena. "Korupcija patriotizma" o kojoj govori Aurelio Arteta dolazi kada prirodan rodoljubivi osećaj zapadne u neobuzdanu nacionalističku strast.²⁹ On takođe, naziva nedostojnom poštovanja osobu koja pokušava da pobjegne od odgovornosti sakrivajući se pod ogrtačem kolektivnog entiteta. Osobu koja usled nedostatka "čvršćeg sopstvenog stabla i zrelijih plodova, uživa u korenima predaka". Zato nas podseća na Kamijeve reči: "Suviše volim svoju zemlju da bih bio nacionalista".³⁰ Nacionalizam je pre politička ideologija nego osećanje, on ne govori o ljubavi već o interesu. Mitski elementi su sentimentalistička usmeravanja ka kompenzacijskim efektima nacionalnog identiteta.

Hitler nije bio oduševljeno dočekan samo od malograđanskog sloja, koji je bio uplašen za svoju sudbinu, već i od značajnog broja nemačkih intelektualaca i pisaca. "Ma koliko o tome, danas, Nemci pokušavali da stvore drugačiju predstavu, ima opake gorčine, pa i tačnosti u Goldhagenovoj tvrdnji o Hitlerovim dobrovoljnim krivcima."³¹

Hitler je, ipak, i pored svog nevelikog obrazovanja, instiktivno osetio mogući tok i kvalitet promena koje su potrebne nemačkom društvu, osetio je da narod kipti od emocionalnosti, kako je on to nazvao

²⁷ Mikel Asurmendi (ur) 2002, Fernando Svater: *Tri kratka ogleđa*

²⁸ Racković, 2003: 53

²⁹ Mikel Asurmendi (ur), 2002: Aurelio Arleta: *Zastrašujuće ideje*:192

³⁰ Alber Kami, Pisma nemačkom prijatelju, 1998, prema Arleta;2002:193

³¹ Racković 2003: 54

femninosti, od ženskog principa koji vlada narodom i koji je vođen emotivnim podsticajima, a ne trezvenim razmišljanjem. To je jednostavan osećaj u kome postoji samo pozitivno i negativno, ljubav ili mržnja, pravda ili nepravda, istina ili laž, i u njemu nema nijansi i prelaza.³² Mitski elementi izraženi u punoj snazi. Mit je sazdan od emocionalnosti, pomirenih protivurečnosti, umirenih misterija. On je jedinstvo bipolarnog, ambivalentnog, stvarnog i nestvarnog, kako bi Kajoa³³ rekao spoj poverenja i straha. Ipak on u sebi nosi zauzdanu slepu silu koja se pokreće u trenucima rascepa i rastura sve pred sobom u bujici iracionalnog, protivrazumnog, nehumanog i animalnog. "Sveta opsena" i "vrtoglavica" nisu samo privremeno stanje ispoljavanja slepe sile – one su sredstvo monopola i prinude, efikasan metod zastrašivanja i nametanja vlasti.³⁴

Mitski prerađeni pojam očišćen je od suštine i bazira se na funkciji, a osnovna funkcija mita je da iskrivljuje. Mit iskrivljuje smisao, ne ukida ga, već ga otuđuje.³⁵ Izbegavajući osobinu imanentnu jeziku, a to je da skriva ili kazuje pojam, u svojoj funkciji iskrivljavanja mit pribegava "lukavstvu" *naturalizacije*. U tome Rolan Bart vidi načelo mita – preobražaj istorije u prirodu. Izigravajući *nedužan* govor mit potura željeni sistem vrednosti kao sistem činjenica: "mit se čita kao fakutalni sistem, mada je on samo semiološki sistem"³⁶. Pretvarajući smisao u formu mit zloupotrebljava, *kolonizuje* jezik, stvarajući sebi svojstven *metajezik*. Na društvenom planu mit je najbliži saveznik ideologije. Pretvarajući istorijsku stvarnost u prirodnu, isisavajući suštivnu stvarnost, mit vrši konverziju na svim nivoima ljudskog opštenja pretvarajući *anti-physis* u *pseudo-physis*. Cilj mitskog preobražaja stvarnosti ostaje nepromenjen od arhajskih vremena do danas, njegov osnovni zadatak je u "zaustavljanju sveta". On treba da opravda postojeći

³² Korać, 1992:30

³³ On kaže: "Snaga veze *ilynx* i *mimkry* je opasna i nepobediva i ona je najčistiji vid onoga čega je civilizacija tokom svoje hiljadugodišnje istorije morala uz velike napore da se oslobađa. Civilizacija započinje onda, kada je najzad pobedena veza *ilyniks-mimikrija*" Kajoa, *Igre i ljudi*, 1979, navedeno prema: Đorđević, 1997:62

³⁴ Jelena Đorđević govori o maski kao metafori opsene i ispoljavanja moći.

³⁵ Bart, 1971:242

³⁶ Bart, 1971:251

socijalni i ekonomski poredak i jednom za svagda uspostavljenu hierarhiju posedovanja.

Dok je mit nezahvalno analitički razbijati na skup motiva i toposa, usled njegove fluidnosti, fragmentarne celovitosti i ambivalentnosti, politički mitovi kao produkti mitologizacije su podložni naučnoj analizi. Politički mitovi sazđani su od političkih simbola, a simbolički oblici politike predstavljaju osnovu političkog delanja i kulture. Politički simboli izrastaju iz političke stvarnosti, a sa druge strane oni tu stvarnost oblikuju. Podsticanje lojalnosti prema političkom poretku postiže se pojačavanjem emocionalnih stavova i simbola koji postaju glavni sadržaj kolektivnih radnji. Istrgnuti iz književnosti i umetnosti mitovi postaju opasni, "mitovi koji su se ranije cvetali u vrtu poezije sada su stupili u život i počeli da besne"³⁷. Ivo Žanić³⁸ smatra da postoji kritički izbor mitova bez kojih se ne može zamisliti politička konstrukcija. Po mišljenju Baćka jedna od osnovnih osobina društvene činjenice je upravo njen simbolički aspekt. On kaže: "Nauke o čoveku pokazale su da se svaka vlast, a posebno politička, okružuje kolektivnim predstavama i da je za nju oblast imaginarnog i simboličkog područje od prvorazrednog strateškog značaja".³⁹ Nije reč o širenju iluzija o stvarnoj snazi vlasti, nego o udvostručavanju i učvršćivanju efektivne dominacije prisvajanjem simbola – o "spajanju fizičkog i simboličkog nasilja". Politički mitovi su konstitutivni element simboličke moći svojstvene svakoj političkoj vlasti, a ova konstatacija Ivana Čolovića bazira se na postojanju "društvenog imaginatorijuma" ili tvrdnji da je "mašta oduvek na vlasti". On smatra da su nauke o čoveku pokazale su da se svaka vlast, a posebno politička, okružuje kolektivnim predstavama i da je za nju oblast imaginarnog i simboličkog područja od prvorazrednog značaja. Simboli posreduju u prepoznavanju grupe kojoj pojedinac pripada. Oni su sredstvo identifikacije, ali i motorna snaga koja pokreće grupe i mase ka realizaciji određenih projekata i ideoloških postulata.⁴⁰ Politički simboli nemaju višeznačnost religijskih i literarnih, oni su jednoznačni i relativno malobrojni, ali se to kompenzuje neprekidnim ponavljanjem u okviru

³⁷ R. Lauer, "Od ubica postaju junaci", O herojskoj poeziji Srba, 1994, Videti: Čolović, 1997:81

³⁸ I. Žanić, Videti Čolović, 1997: 82

³⁹ B. Batzko, Les imaginaires sociaux, Pariz, 1984, Videti: Čolović, 1997:80

⁴⁰ Đorđević, 1997: 102

ujedinjujuće ideologije. Simboli u politici su sredstva identifikacije, razmene vrednosti, snažne emotivne artikulacije, najčešće su izvedeni iz religijske simbolike paganskog i hrišćanskog ili nekog drugog tipa, ali konkretno značenje dobijaju u određenom političkom i istorijskom okruženju. Zato politika mora da se razume kao tumačenje simbola koji nastaju u interaktivnom dejstvu političke stvarnosti, prakse i političke kreacije i akcije. Politički simboli mogu biti pokretač ogromne ljudske energije⁴¹. Problem je što emocija u političkom životu često ima razornu snagu jer je čine razne vrste nezadovoljstva, anksioznosti, sećanja na slavu, koje više nema, ili gubitke, šovinizam, osećanje inferiornosti, ili superiornosti u odnosu na drugog itd. Autoritarni, totalitarni režimi svoj legitimitet zasnivaju na simbolima koji su deo fiktivnog sveta, udaljenog od stvarnosti u kome dominira samo jedan način mišljenja samo jedan sistem simbola. U tom vezivanju za apstraktne simbole čovek gubi vezu sa racionalnim procenivanjem svoje političke pozicije, kreće se u svetu iracionalnog. Politička uverenja mogu lako biti plod poverenja, jer se stvaraju preko simbola, a ne na osnovu racionalnih obrazloženja. Izgubljeno poverenje označava krizu. Žirarde pak, ukazuje na činjenicu da nema ni jednog mitološkog sistema koji na najneposredniji način nije povezan sa fenomenima krize, bilo da je to brutalno ubrzanje procesa istorijske evolucije, nagli raspad kulturnog i socijalnog okruženja, rasturanje mehanizma solidarnosti i komplementarnosti koji uređuju život zajednice⁴². U kritičnim razdobljima politički mitovi se najopasnije ispoljavaju i sa najvećom silinom pokazuju do koje mere mogu biti privlačni.

LITERATURA

- (1) ALTHUSSER, (1979): 108-111 prema *Beleške za istraživanje ideologije savremenog fašizma* autor: Vladimir Marković 26/02/03, *Web Magazin*, Pobunjeni um

⁴¹. Edelman političkoj ravni kulture daje ogromni značaj tvrdeći da je ona odgovorna za njihovu patnju ili sreću. M. Edelman, *Politics as Symbolic Action*, 1971, Videti: Đorđević, 1997: 105

⁴² Žirarde prema: Čolović, 1997: 80

- (2) BART, ROLAN, (1979), *Književnost, mitologija, semiologija*, Beograd, Nolit
- (3) ČOLOVIĆ, IVAN. (1997), *Politika simbola*, Beograd, Radio B92
- (4) ĐORĐEVIĆ, JELENA. (1997), *Političke svetkovine i rituali*, Beograd, Dosije
- (5) JOVANOVIĆ, BOJAN, (ur), (1990), *Frojdov antropološki pesimizam*, Beograd, Studio plus, Dom kulture "Studentski grad"
- (6) JOVANOVIĆ, ĐOKICA, *Jedan pogled na istoriju razaranja društva u Srbiji: Kič peva na ruševinama*, *Republika* br 259
- (7) KASIRER, ERNST. (1972) *Mit o državi*, Beograd, Nolit
- (8) KORAC, ŽARKO, (1992), u: Čolović, Ivan i Mimica, Aljoša (ur.) *Druga Srbija* (Krug 1). Beograd: Beogradski krug, Plato, Borba
- (9) MELETINSKI, E. M., (1984), *Poetika mita*, Beograd, Nolit
- (10) MIKEL ASURMENDI, (2002), *Identitet i nasilje*, Beograd, Čigoja
- (11) RACKOVIĆ, MIODRAGA, (2003), *Hajdeger i Hana Arent*, Beograd, Apostrof
- (12) RALF DARENDORF: *Danas* 1. avgust, 2006
- (13) ŽIRAR, RENE, (1990). *Nasilje i sveto*, Novi Sad, *Književna zajednica Novog Sada*
- (14) ŽIRARDE, RAUL, (2000), *Politički mitovi i mitologije*, Beograd, XX vek, Plato

MITH AND SOCIUM

The article is analyzing the connection between the social life of a community and mythic manifestations as a constitutive element of collective consciousness. The connection between the myth and ideology, and their manifestations in the periods of social crisis are being especially accentuated. Myth, and its more modern version – ideology, are represented as a "social magic" of a contemporary man. The building of artificial political myths is being analyzed through the changes in the function of language (semantic and magic use) and

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – O. Pavićević
„Mit i socijum”, (str. 339-354)*

*changes towards the collectivity oriented social responsibility – where
the group emerges as a moral subject.
Re-traditionalisation of social rituals and cults is represented as a
framework for mythological reconstruction of reality.*

*KEY WORDS: myth / ideology / political symbols /
mythologisation*

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2007 / Vol. XXVI / 1-2 / 355-375

Originalni naučni rad
UDK: 343.91:343.611-051
343.95:159.923

UTICAJ PSIHOTICIZMA NA NA IN IZVRŠENJA KRIVI NOG DELA UBISTVA

Dag Kolarevi *

Kriminalisti ko – policijska akademija, Beograd

Na uzorku 152 ubice iz srpskih zatvora najpre je empirijski potvrđena podela ubistava na ekspresivna i instrumentalna. Ove dve grupe su potom bile upoređene u vezi sa dimenzijom psihoticizma. U teorijskom smislu, istraživanje se oslanjalo na Eysenckove postavke o uticaju osobina ličnosti na kriminalno ponašanje. Redefinisani koncept psihoticizma kao pokazatelj integrisanosti ličnosti sa biološkim utemeljenjem pojavio se kao značajan činilac načina izvršenja ubistva.

KLJUČNE REČI: ubistva / ubice / tipologija ubistva / psihoticizam

UVOD

Oblast ljudskog ponašanja na koje se odnosi ovo istraživanje predstavlja jedan od najtežih zločina, a to je ubistvo. Polazno određenje ovog pojma bio je član 47¹ Krivičnog zakona Republike

* Email: dagkol@eunet.yu

¹ U novom Krivičnom zakoniku to su sada članovi 113 i 114.

Srbije, koji počinje izrazom: "Ko drugoga liši života...". Vrlo jednostavno se može reći da ubistvo predstavlja čin neopravdanog oduzimanja života neke osobe. Postoje mnogobrojni oblici i obrasci radnji koje neposredno prethode ubistvu i dovode do ubistva. Takođe, složenost ubistva ogleda se u psihološkim karakteristikama izvršioca, jer postoje razne vrste motivacija, psihičkih stanja, crta ličnosti, sklonosti i navika koje utiču na takav destruktivan ishod ljudskih odnosa. Problem ovog istraživanja bio je ispitivanje uticaja jedne bitne dimenzije ličnosti, a to je psihoticizam, na način izvršenja ubistva. Cilj istraživanja bio je da se najpre, u skladu sa nekim ranijim istraživanjima utvrdi tipologija izvršilaca u odnosu na način izvršenja krivičnog dela ubistva, zatim da se utvrde njihove karakteristike psihoticizma i ispita eventualan uticaj psihoticizma na način izvršenja krivičnog dela.

Pokušaji da se utvrdi tipologija ubica u odnosu na to kako oni izvršavaju ovo krivično delo mogu se svrstati u dve grupe. U prvu grupu mogu se uvrstiti pokušaji američkih FBI stručnjaka koji su, prvenstveno zarad praktičnih potreba isleđivanja serijskih ubistava razvili podelu ubica na "organizovane" i "dezorganizovane" ubice (Michaud and Hazelwood, 1998). Ukratko, organizovane ubice brižljivo planiraju zločin i uklanjaju tragove izvršenja, dok dezorganizovani to ne čine ili, ako čine, to rade vrlo nespretno pa ih je lakše otkriti i uhvatiti. Ideja FBI stručnjaka je bila da se na osnovu karakteristika ponašanja zločinca prilikom izvršenja krivičnog dela mogu donositi zaključci o njegovim demografskim karakteristikama i odlikama ličnosti. Tako je utvrđeno da organizovani kriminalci imaju veće intelektualne sposobnosti i da su socijalno adekvatni. Obično su u braku i imaju porodicu. Imaju bolje obrazovanje i rade bolje poslove. S druge strane, utvrđeno je da dezorganizovani izvršiocci vode usamljениčki život, imaju niže obrazovanje i rade slabo plaćene, jednostavne poslove. Mogu biti mentalno zaostali ili psihotični. Njihovi zločini su uglavnom usmereni na rođake, prijatelje ili poznanike; vrše ih pod uticajem droge ili alkohola, iz besa ili strasti. Klasifikacija ubistava FBI stručnjaka nastala je prevashodno iz praktičnih potreba, na osnovu operativnog rada i intervju sa osuđenim ubicama.

Druga grupa radova u vezi sa klasifikacijom ubica je pretežno empirijske prirode i potiče od Feshbachove (1964) podele agresije na

instrumentalnu, koja je usmerena na dolaženje do nekog cilja kao što su novac ili teritorija i hostilnu (ekspresivnu) agresiju, koja je posledica frustracije i snažnih osećanja, poput besa, ljubomore ili gneva. Način empirijske provere ove hipoteze zasniva se na upotrebi Gutmanovog (Guttman, 1968) nemetrijskog multidimenzionalnog skaliranja ("SSA"-Smallest space analysis) što je od pre desetak godina novina u istraživanju kriminalnog ponašanja. Nekolicina autora (Salfati and Canter, 1999; Salfati, 2000; Santilla et al., 2001; Salfati and Haratsis, 2001) je ovu podelu proveravala na taj način što su iz policijskih izvora uzimani podaci o načinu izvršenja ubistava (prostor, oružje, način prilaska žrtvi, način dolaska, obezbeđenje od progona itd.). Nad tim podacima vršeno je pomenuto multidimenzionalno skaliranje i analize su pokazale da ima smisla govoriti o dve vrste ubistva – instrumentalnom i ekspresivnom. Do sada nije bilo sistematskih pokušaja da se ispita eventualan uticaj psiholoških osobina na ovako određen način izvršenja ubistva.

Tema ovog rada je razmatranje uticaja jedne bitne dimenzije ličnosti koja se ranije nazivala "psihoticizam" (na primer, Eysenck, 1976), a u novije vreme "sistem za koordinaciju regulativnih funkcija" (na primer, Momirović i sar., 1998). Kada je reč o poremećenom, aberantnom, neadaptivnom, "nenormalnom" ponašanju, u okviru tradicionalnog medicinskog modela prisutno je shvatanje da psihozu čine različite grupe psihičkih poremećaja. S druge strane, postoji i shvatanje da je psihoza, sa svojim različitim oblicima, posledica jedinstvenog poremećaja i da predstavlja jednu širu dimenziju ličnosti.

U Eysenckovoj teoriji, psihoticizam je, pored neuroticizma i ekstraverzije, treća osnovna dimenzija ličnosti. Negativni pol ove dimenzije čine svojstva kao što su altruistično ponašanje, empatija, socijalizovanost i konvencionalni konformizam, dok pozitivan pol određuju shizofrenija, shizoafektivni poremećaji, shizoidnost, afektivni poremećaji, depresija, impulsivnost, hostilnost i agresivnost. Njegova istraživanja (Eysenck, 1976) uglavnom su pokazala više nivoe ove dimenzije kod kriminalaca. Eysenckovo određenje psihoticizma doživelo je temeljne kritike, u pogledu niskog nivoa operacionalizacije

i unutrašnje valjanosti (van Campen, 1993, 1996; Zorić i Momirović, 1995; Momirović i sar., 1998).

Momirovićevo određenje ove dimenzije ogleda se u operacionalizaciji i merenju Delte – sistema za koordinaciju regulativnih funkcija. Ovaj sistem predstavlja meru efikasnosti čitavog sistema homeostatičke regulacije. U Momirovićevom (Momirović i sar., 1998) kibernetičkom modelu ličnosti ovaj sistem je hijerarhijski nadređen regulatorima reakcija odbrane (neuroticizam), napada (agresivnost), somatskih funkcija i aktiviteta (ekstraverzija). Psihoticizam je, prema Momiroviću, određen disocijacijom kognitivnih, motoričkih i konativnih funkcija, paranoidnom reorganizacijom disociranih funkcija i poremećajima sistema za aktivaciju.

Na metodološki utemeljen i precizan način, Momirović je razvio nekoliko testova za merenje Delte – generalnog psihoticizma kod dece i odraslih. Međutim, modaliteti ove dimenzije ostali su nerazjašnjeni, kako u konceptualnom, tako i u metrijskom smislu. Dalji istraživački rad u vezi sa psihoticizmom nastavili su Knežević i saradnici (2005) koji su na uzorku od preko 2000 ispitanika uz primenu većeg broja testova namenjenih merenju psihoticizma pomoću faktorske analize izdvojili devet specifičnih faktora i konstruisali njima odgovarajuće skale čija je pouzdanost pod klasičnim modelom merenja prelazila vrednost od 0.90. Tih devet faktora interpretirani su kao: opšta egzekutivna disfunkcija, hipomanija, paranoja, depresija, zaravnjeni afekat, shizotipalnost/disocijacija, somatoformna disocijacija, apsorpcija i magijsko mišljenje.

Crta psihoticizma u psihologiji individualnih razlika predstavlja veoma važan konstrukt za razumevanje mentalnih oboljenja, postraumatskog stresnog sindroma, različitih oblika kognitivnih i motoričkih disfunkcija, zavisnosti od droge, kriminalnog i amoralnog ponašanja. Imajući u vidu ciljeve ovog rada, sigurno je da koncept psihoticizma može biti veoma koristan u objašnjenju kriminalnog ponašanja.

METOD

Uzorak se sastojao od 151 ispitanika. Svi ispitanici su se u vreme ispitivanja nalazili na odsluženju kazne zbog ubistva (član 47. Krivičnog zakona Republike Srbije) u jednoj od kazneno-popravnih ustanova:

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – D. Kolarević
 „Uticaj psihoticizma na način izvršenja
 krivičnog dela ubistva”, (str. 355-375)*

"Zabela" – Požarevac", "Niš" i Sremska Mitrovica". Krivično delo su izvršili u periodu od 1991. godine do 2001. godine na teritoriji Srbije i Vojvodine. Ispitanici su bili elementarno pismeni. Pravosudni organi su ih procenili u dovoljnoj meri zdravim da bi mogli da izdržavaju zatvorsku kaznu. To znači da u uzorak nisu ušli pacijenti koji se u zatvorskoj bolnici nalaze na lečenju od psihičkog poremećaja. Raspon godina života ispitanika u vreme izvršenja krivičnog dela kretao se od 18 do 67 godina. Istraživanje je sprovedeno 2005. godine.

Modaliteti psihoticizma ispitani su skalom DELTA9 Kneževića i saradnika (2005). Skala je bazirana na Eysenckovim i Momirovićevim konceptima psihoticizma ali u velikoj meri uvažava i medicinski model. U tabeli 1 nalaze se metrijske karakteristike skala sa instrumenta DELTA9 koje su dobijene u ovom istraživanju.

Tabela 1
 Kajzer-Rajsova mera reprezentativnosti- ψ^2 , pouzdanost pod klasičnim sumacionim modelom merenja- α , pouzdanost pod Gutmanovim modelom merenja - λ_6 i Momirovićev koficijent homogenosti - H_2

Varijabla	ψ^2	α	λ_6	H_2
OPŠTA EGZEKUTIVNA DISFUNKCIJA	.8815	.9026	.9040	.9095
HIPOMANIJA	.8371	.8776	.8839	.8462
SHIZOTIPALNOST/ DISOCIJACIJA	.8900	.9208	.9225	.9176
PARANOJA	.7812	.8747	.8949	.7827
DEPRESIJA	.8746	.9199	.9233	.9107
SOMATOFORMNA DISOCIJACIJA	.8471	.9222	.9362	.8504
ZARAVNJENI AFEKAT	.8468	.8897	.8970	.8612
APSORPCIJA	.7230	.8316	.8461	.7735
MAGIJSKO MIŠLJENJE	.8445	.8696	.8744	.8538

Pregledom tabele 1 može se videti da su metrijske karakteristike skala instrumenta DELTA9 veoma dobre, tako da se rezultati mogu prihvatiti

sa sigurnošću. Reprerentativnost i homogenost su vrlo visoke (osim u slučaju apsorpcije gde su ove vrednosti nešto manje), dok je pouzdanost merena pod klasičnim i Gutmanovim modelom u slučaju opšte egzekutivne disfunkcije, shizotipalnosti, depresije i somatiformne disocijacije odlična. Pouzdanost hipomanije, paranoje, zaravnjenog afekta i magijskog mišljenja je zadovoljavajuća, dok je pouzdanost skale apsorpcije nešto slabija.

Način izvršenja ubistva, i krivičnih dela uopšte, rezultat je analize kriminalnog događaja. Analiza kriminalnog događaja, između ostalog, obuhvata sledeće karakteristike: izbor lokacije, oružja, način prilaska žrtvi, način dolaska na mesto zločina, pripremu zločina, prikrivanje tragova i druge dostupne podatke koje se odnose na ponašanje izvršioca u vezi sa konkretnim zločinom. Ova analiza obično obuhvata i podatke o žrtvi, kao što su pol, godine života, poznavanje, srodnički odnosi itd.). Izvor podataka za analizu načina izvršenja ubistva predstavljale su sudske presude u kojima se, između ostalog, navode svi bitni podaci u vezi sa krivičnim delom, a što je nepobitno utvrđeno radom policije i pravosudnih organa. Dodatan izvor podataka u ovom istraživanju predstavljala je baza podataka "Krivična dela i njihovi učinioci" Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srbije iz koje su izdvojeni podaci o načinu izvršenja krivičnih dela ispitanika iz uzorka. Na taj način, izvršeno je upoređenje i integracija podataka. Ovakvim pristupom bio je u najvećoj mogućoj meri utvrđen način izvršenja krivičnog dela, što je bilo od posebne važnosti za objektivnost i valjanost nalaza.

Obrada podataka koji se odnose na kriminalni događaj - ubistvo bila je rešavana drugačije nego što je to bio slučaj sa dosadašnjim istraživanjima te vrste. Za razliku od nemetričkog multidimenzionalnog skaliranja nominalnih varijabli koja je korišćena u ranijim istraživanjima, u ovom istraživanju izvršena je klaster analiza. Pre toga je, zbog jednostavnosti, urađeno izvesno sažimanje podataka i pretvaranje varijabli u binarni oblik (1 0). Sa 1 je kodirano prisustvo svojstva, a sa 0 odsustvo svojstva. Pun naziv varijabli, njihove kategorije, skraćeni naziv i rezultati sažimanja, prikazani su u tabeli 2.

Tabela 2
 Naziv varijabli, njihove kategorije, prikaz sažimanja i binarni oblik
 (kodiran naziv) koji je poslužio kao osnova za klaster analizu.

Naziv varijable	Kategorije	Binarna varijabla
PROSTOR IZVRŠENJA	Javno mesto	javno
	Stambeni prostor	stan
	Ulica	otvoreno
	Otvoreno	
DOLAZAK NA MESTO IZVRŠENJA	Pomo u prevoza	prevoz
	Pešice	pešice
	Živi/radi na mestu izvršenja	živ/radi
NA IN IZVRŠENJA	Vatreno oružje	ustrel
	Hladno oružje	bodež
	Davljenje	fizsila
	Fizi ka sila	
PRILAZAK ŽRTVI	Koriš enje trika	neagr
	Poziv na neku aktivnost	
	Sva a	sva a
	Brzo i silovito	brsil
KORIŠ ENE OKOLNOSTI	Položaj žrtve	koroko
	Stanje žrtve	
	Pogodnost situacije	
SAVLADAVANJE PREPREKE	Bilo savladavanja prepreke	prepreka
PRIKRIVANJE TRAGOVA	Bilo prikrivanja	prikriva
MENJANJE BORAVKA	Menjan boravak	boravak
RAZLOG IZVRŠENJA	Sukob (druga kategorija materijalna dobit)	sukob
POZNAVANJE ŽRTVE	Poznavao žrtvu	znažr
POL ŽRTVE	Muško	polžr
SRODSTVO SA ŽRTVOM	u srodstvu	srodstvo
GODINE ŽIVOTA ŽRTVE	(kvaziintervalna varijabla)	godžr

U poslednjoj koloni tabele 2 navedeno je prisustvo svojstva na koju se varijabla odnosi pri čemu se podrazumeva da drugu vrednost predstavlja odsustvo navedenog svojstva. Na primer, varijabla "prepreka" sastoji se iz dve kategorije. Prvu čini svojstvo savladavanja prepreke prilikom izvršenja zločina, a drugu odsustvo ove karakteristike. Ove informacije su potrebne za kasniju identifikaciju rezultata statističke analize. Varijabla "Godine života žrtve" je kvaziintervalna tako da se više vrednosti odnose na starije ispitanike, a niže na mlađe.

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – D. Kolarević
„Uticaj psihoticizma na način izvršenja
krivičnog dela ubistva”, (str. 355-375)*

Pošto su varijable pretvorene u binarni oblik, one su normalizovane po Blomovoj metodi. Podaci transformisani na taj način podvrgnuti su Wardovoj metodi hijerarhijskog grupisanja, a mere sličnosti između objekata bila su kvadrirana Euklidska odstojanja. U skladu sa dosadašnjim teorijskim i empirijskim nalazima o ekspresivnim i instrumentalnim ubistvima zadato je rešenje od dve grupe. Time se neposredno utvrđivala valjanost takve tipologije. Identifikacija karakteristika dobijenih grupa izvršena je standardnim postupkom diskriminativne analize. Potrebno je napomenuti da u analizu nisu ušle tri binarne varijable, a to su "otvoreno", "brzo i silovito" i "fizička sila" jer bi njihov uticaj bio suvišan pošto je u neposrednoj vezi sa frekvencijama njima odgovarajućih ostalih kategorija varijabli (iz kojih su izvedene). To jednostavno znači da, na primer, kada je reč o varijabli "Prostor izvršenja" na osnovu frekvencija koje se odnose na "javno mesto" i "stambeni prostor" sa potpunom sigurnošću može se predvideti broj ubistava učinjenih na otvorenom mestu. Isti argument važi i za ostale varijable koje imaju više od dve kategorije. Razume se, izbor suvišne kategorije potpuno je proizvoljan.

Za potrebe ovog istraživanja, prva grupa varijabli koja se tiče ponašanja prilikom izvršenja krivičnog dela, smatraće se zavisnim varijablama. Druga grupa, karakteristike psihoticizma izvršilaca biće smatrane nezavisnim varijablama.

TIPOLOGIJA NA INA IZVRŠENJA KRIVI NOG DELA UBISTVA

Vardovom metodom hijerarhijskog grupisanja dobijene su dve grupe nejednake po broju članova. Jedna ima 36, a druga 110. Identifikacija klastera izvršena je postupkom diskriminativne analize. U tabeli 3 nalaze se rezultati univarijantne analize varijanse.

Tabela 3

Razlike aritmetičkih sredina između grupa dobijenih Vordovom metodom hijerarhijskog grupisanja (M – aritmetička sredina, SD – standardna devijacija, Vilksova lambda (λ), F-test i njegova statistička značajnost

	I grupa (N=36)		II grupa (N=110)			F	Zna .
	M	SD	M	SD			
javno stan	-.163	.419	.120	.668	.962	5.702	.018
prevoz	-.033	.679	.030	.677	.998	.232	.631
pešice	.407	.702	-.093	.591	.891	17.642	.000
ustrel	-.158	.632	.080	.680	.977	3.457	.065
bodež	.143	.685	-.030	.666	.988	1.803	.181
neagr	-.090	.594	.084	.673	.987	1.907	.169
koroko	.259	.734	-.022	.526	.958	6.252	.014
sva a	.656	.674	-.163	.483	.695	63.273	.000
prepreka	-.413	.474	.160	.673	.865	22.469	.000
pokriva	.180	.668	.003	.399	.975	3.756	.055
pokriva	.878	.503	-.227	.415	.454	172.951	.000
boravak	.180	.682	.019	.512	.985	2.242	.136
sukob	-.860	.663	.217	.284	.434	187.571	.000
znažr	-.486	.736	.112	.517	.832	29.115	.000
polžr	.039	.605	-.073	.661	.994	.806	.371
srodstvo	-.121	.277	.120	.632	.967	4.917	.028
godžr	3.917	.770	3.791	.868	.996	.600	.440

Imajući u vidu da se u osnovi radi o nominalnim varijablama, veličina razlika aritmetičkih sredina nije od neposrednog značaja. Važniji je njihov predznak koji govori o smeru uticaja odnosno u kojoj od analiziranih grupa je dato svojstvo više prisutno i obrnuto. Na osnovu rezultata testova statističke značajnosti može se videti da se grupe ne razlikuju u odnosu na to da li je ubistvo učinjeno u stambenom prostoru, da li je korišćeno vatreno ili hladno oružje i da li je posle izvršenja bio menjan boravak. Takođe, grupe se bitno ne razlikuju u vezi sa polom i godinama života žrtve. U ostalim slučajevima razlike su statistički značajne. Prva grupa, u poređenju sa drugom, manje ubija na javnom mestu, na mesto

Zbornik IKSI, 1-2/2007 – D. Kolarević
 „Uticaj psihoticizma na način izvršenja
 krivičnog dela ubistva”, (str. 355-375)

izvršenja češće dolazi prevozom, koristi neagresivan pristup, prikriva tragove, ubija zbog koristi (suprotno od sukoba), ne poznaje žrtvu, i nije u srodstvu sa žrtvom.

Tabela 4:
 Kanonička korelacija (ρ), Vilksova lambda (λ), χ^2 -test i njegova statistička značajnost

rho		²	df	Zna .
.896	.197	220.145	17	.000

Vrednost koeficijenta kanoničke korelacije je 0.90 i on je statistički značajan (tabela 4). Iako skoro petina varijanse nije obuhvaćena ovim rezultatom, može se zaključiti da se izdvojene grupe veoma dobro razlikuju na osnovu načina izvršenja krivičnog dela.

Tabela 5:
 Diskriminacioni (Dk) i strukturalni (Sk) koeficijenti

	Dk	Sk
javno	-.276	-.218
stan	.126	-.045
prevoz	.338	.369
pešice	.030	-.171
ustrel	.036	.124
bodež	-.071	-.128
neagr	.100	.228
koroko	.392	.617
sva a	-.014	-.410
prepreka	.154	.178
prikriva	.672	.824
boravak	-.232	.138
sukob	-.572	-.839
znažr	-.287	-.458
polžr	.097	.083
srodstvo	-.264	-.203
godžr	-.198	.072

U tabeli 5 prikazani su diskriminacioni i strukturalni koeficijenti. Pozitivan predznak odnosi se na karakteristike prve grupe, a negativan na karakteristike druge, brojnije grupe. Kolona sa diskriminacionim koeficijentima pokazuje da se grupe najviše razlikuju na osnovu toga da li je bilo prikrivanja tragova posle izvršenja i motiva. Izraženiji uticaj ima varijabla prevoz i korišćene okolnosti. Izvestan uticaj u razdvajanju grupa imaju prostor izvršenja (javno mesto i stan), savladavanje prepreke, neagresivan prilazak, poznavanje žrtve i godine žrtve. Izbor oružja (vatreno ili hladno) nema uticaja.

Na osnovu strukturalnih koeficijenata može se zaključiti da je **prva**, malobrojnija grupa prikrivala tragove i krivično delo izvršila zbog materijalne dobiti. Na mesto izvršenja češće je došla prevozom. Zločin izvršava češće na otvorenom prostoru kakav je ulica (to je zaključeno posredno, jer vrednosti strukturalnih koeficijenata za javno mesto i stambeni prostor govore o ponašanju druge grupe; naknadno izračunat koeficijent korelacije varijable "otvoren prostor" sa varijablom diskriminacionih skorova iznosi 0.249). Prilazak licu ove grupe je najčešće "brz i silovit" (naknadno izračunat koeficijent korelacije ove varijable sa varijablom diskriminacionih skorova iznosi 0.246). U izvesnoj meri ova grupa je prilikom izvršenja krivičnog dela savladala i neku prepreku. Postoji tendencija korišćenja vatrene oružja.

Druga, brojnija grupa učinila je ubistvo zbog sukoba sa žrtvom i nije prikrivala tragove. Zatim, ova grupa poznavala je žrtvu u većoj meri, a svađa je prethodila izvršenju; krivično delo je u nešto većoj meri izvršeno na javnom mestu. Najzad, u većoj meri postojalo je i srodstvo ubice i žrtve. Izvesnu ulogu ima izbor hladnog oružja. Takođe, izvesnu ulogu ima i to da članovi ove grupe žive ili rade na mestu izvršenja, jer je naknadno izračunat koeficijent korelacije ove varijable sa varijablom diskriminacionih skorova -0.193.

Zbornik IKSI, 1-2/2007 – D. Kolarević
 „Uticaj psihoticizma na način izvršenja
 krivičnog dela ubistva”, (str. 355-375)

Tabela 6
 Vrednosti grupnih centroida (M)

	M
I grupa	3.505
II grupa	-1.147

Rezultati o vrednosti grupnih centroida (tabela 6) pokazuju da su ove dve grupe veoma udaljene jedna od druge, a to je dodatan podatak koji govori o njihovim različitim karakteristikama.

Tabela 7:
 Uspešnost klasifikacije

		Tip izvršioca	Predviđeno lanstvo u grupi		Ukupno
			I grupa	II grupa	
Pripadnost grupi	f	I grupa	34	2	36
		II grupa	1	109	110
	%	I grupa	94.4	5.6	100.0
		II grupa	.9	99.1	100.0

Uspešno klasifikovano 97.90 % slučaja

Najzad, u tabeli 7 nalaze se rezultati koji se odnose na uspešnost alokacije ispitanika u grupe. Samo 3 ispitanika je pogrešno klasifikovano i to 2 iz prve i jedan iz druge grupe. Na osnovu diskriminativne analize uspešno klasifikovano je gotovo 98 % ispitanika što predstavlja potvrdu valjanosti ove empirijske tipologije.

Pregledom rezultata može lako da se zaključi da prvu grupu koja ima manji broj članova čine instrumentalni izvršioc, dok se u drugoj, većoj grupi nalaze izvršioc sa ekspresivnim karakteristikama izvršenja krivičnog dela. U vezi s tim potrebno je napomenuti dve stvari. Prvo, rezultati su u skladu sa radovima drugih autora (Salfati and Canter, 1999; Salfati, 2000; Santilla et al., 2001; Salfati and Haratsis, 2001) koji su putem Guttmanovog SSA dobili ova dva tipa ubica. Drugo, prilikom upotrebe nemetričkog multidimenzionalnog skaliranja ne postoji

empirijska procedura za svrstavanje ispitanika u grupe. Ovde je taj problem prevaziđen upotrebom diskriminativne analize.

RAZLIKE U MODALITETIMA PSIHOTICIZMA INSTRUMENTALNIH I EKSPRESIVNIH UBICA

Da bi se ispitale razlike instrumentalnih i ekspresivnih izvršilaca u pogledu ispoljavanja modaliteta psihoticizma, izvršena je diskriminativna analiza njihovih rezultata na skali DELTA9. Najpre će biti prikazani rezultati analize varijanse i test statističke značajnosti (tabela 8).

Instrumentalni i ekspresivni izvršioци se statistički značajno razlikuju u odnosu na Opštu egzekutivnu disfunkciju (više mere imaju ekspresivni) i Apsorpciju (više mere imaju instrumentalni).

Tabela 8:

Razlike aritmetičkih sredina između grupa (M – aritmetička sredina, SD – standardna devijacija, Vilksova lambda – λ , F-test i njegova statistička značajnost

	Instrumentalni (N=34)		Ekspresivni (N=106)			F	Zna .
	M	SD	M	SD			
Opšta egzekutivna disfunkcija (gi)	2.022	1.028	2.424	1.031	.972	3.922	.050
Shizotipalna disocijacija (shd)	1.754	1.012	1.966	1.016	.992	1.123	.291
Paranoja (pr)	2.844	1.045	2.534	.964	.982	2.554	.112
Depresija (d)	2.040	.924	2.035	1.066	1.000	.001	.978
Zaravnjeni afekat (fa)	2.327	1.103	2.424	.991	.998	.234	.629
Somatoformna disocijacija (sod)	1.724	1.011	1.899	1.002	.994	.782	.378
Apsorpcija (abs)	3.022	.865	2.671	.937	.974	3.755	.055
Magijsko mišljenje (mt)	2.272	.929	2.233	.997	1.000	.040	.842
Hipomanija (h)	2.783	1.167	2.733	.985	1.000	.060	.806

Kanonička korelacija ima vrednost 0.39 i statistički je značajna (tabela 9).

Zbornik IKSI, 1-2/2007 – D. Kolarević
 „Uticaj psihotizma na način izvršenja
 krivičnog dela ubistva”, (str. 355-375)

Tabela 9:
 Kanonička korelacija (rho), Vilksova lambda (λ),
 χ^2 -test i njegova statistička značajnost

rho	λ	χ^2	df	Zna .
.392	.846	22.263	9	.008

U tabeli 10 nalazi se prikaz diskriminativnih i strukturalnih koeficijenata. Najveći doprinos u razlikovanju grupa daju Opšta egzekutivna disfunkcija, Paranoja, Depresija i Apsorpcija. Umereno deluju Somatoformna disocijacija i Magijsko mišljenje, dok mali uticaj imaju Zaravnjeni afekat i Hipomanija.

Strukturu diskriminativne funkcije određuju Opšta egzekutivna disfunkcija, Shizotipalna disocijacija, Zaravnjeni afekat i Somatoformna disocijacija na negativnom polu, dok se na pozitivnom nalaze Apsorpcija i Paranoja. Na negativnom polu se nalaze ekspresivni, a na pozitivnom instrumentalni izvršioi.

Tabela 10:
 Diskriminacioni (Dk) i strukturalni (Sk) koeficijenti

	Dk	Sk
Opšta egzekutivna disfunkcija (gi)	-1.051	-0.415
Shizotipalna disocijacija (shd)	0.064	-0.225
Paranoja (pr)	0.750	0.356
Depresija (d)	0.659	-0.003
Zaravnjeni afekat (fa)	-0.154	-0.107
Somatoformna disocijacija (sod)	-0.328	-0.209
Apsorpcija (abs)	0.788	0.410
Magijsko mišljenje (mt)	-0.352	0.015
Hipomanija (h)	-0.197	0.032

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – D. Kolarević
„Uticaj psihoticizma na način izvršenja
krivičnog dela ubistva”, (str. 355-375)*

Vrednosti grupa na diskriminativnoj funkciji prikazani su u tabeli 11. Grupe su međusobno udaljene gotovo jednu standardnu devijaciju.

Tabela 11
Vrednosti grupnih centroida (M)

instrumentalni	.747
ekspresivni	-.240

Razlike između grupa u pogledu modaliteta psihoticizma su prilično male. Njihov značaj biće predmet diskusije.

DISKUSIJA

Psihoticizam instrumentalnih ubica ogleda se u povišenjima na skalama paranoje i apsorpcije, dakle u većoj meri na mentalnom nivou. S druge strane, psihoticizam ekspresivnih izvršilaca ispoljen u povišenjima na skalama opšte egzekutivne disfunkcije, shizotipalnosti/disocijacije i somatoformne disocijacije više je ukorenjen u telesnoj ravni. Prema Šalisu (Shallice, 1988) egzekutivni sistem obuhvata procese planiranja i donošenja odluke, ispravljanje grešaka, reagovanje u novim situacijama, reagovanje u složenijim ili opasnim situacijama i prevazilaženje naviknutih odgovora. Shizotipalnost je, prema P. Milu (Paul Meehl), rodonačelniku ovog pojma posledica interakcije neuralnog defekta koji ima snažnu naslednu osnovu i iskustava socijalnog učenja (Lenzenweger, 2006). Zato se može zaključiti da je dezorganizacija ličnosti u slučaju ekspresivnih izvršilaca teža nego kod instrumentalnih. Ranija psihijatrijska istraživanja ubica (na primer, Tanay, 1976) pokazala su da, osim psihički poremećenih, postoje disocijativne ubice koje najčešće nisu svesne posledica svog nekontrolisanog ponašanja i ego-sintone ubice koje su svesne svog čina, a taj čin je posledica kontrolisanog i usmerenog ponašanja. Ovo gledište je u skladu sa instrumentalno-ekspresivnom dihotomijom.

Istraživanja psiholoških osobina izvršilaca krivičnih dela u odnosu na način izvršenja krivičnih dela su vrlo retka. Ovde vredni pomenuti

radove Kornela i saradnika (1996) i Vodvorta i saradnika (2002) u kojima je pokazan veći nivo psihopatskih svojstava kod instrumentalnih izvršilaca. U ovom istraživanju to se može dovesti u vezu sa povišenjima na paranoji i apsorpciji instrumentalnih izvršilaca.

Stanford i saradnici (1995) su na normalnim ispitanicima ispitivali karakteristike impulsivne agresivnosti. Oni su utvrdili da impulsivno agresivni ispitanici u odnosu na kontrolnu grupu imaju povišenja na skalama impulsivnosti i iritabilnosti. Barat i saradnici (1997) su ispitivali impulsivnu agresivnost osuđenika, dakle kriminalaca. Utvrđeno je da se impulsivno agresivni osuđenici u poređenju sa ostalim agresivnim ispitanicima ne razlikuju u odnosu na facete impulsivnosti (sa NEO PI-R-a) i psihofiziološko funkcionisanje (brzina reakcije, R300 amplitude). Razlike su utvrđene u pogledu verbalnih veština merenih Vekslerovim testom inteligencije i to na štetu impulsivno agresivnih ispitanika. Inače, obe grupe agresivnih ispitanika imale su slabije rezultate na skalama impulsivnosti i na psihofiziološkim testovima u odnosu na kontrolnu grupu neagresivnih ispitanika. Slabije neuropsihološko funkcionisanje impulsivno agresivnih ispitanika odnosilo se na niži nivo pobudljivosti frontalne zone mozga za koju se pretpostavlja da ima ulogu u dekodiranju verbalnih simbola, što je, u sprezi sa stresnim životnim situacijama moglo biti činilac kriminalnog ponašanja. Na primer, osobe sa verbalnim deficitom nisu u mogućnosti da shvate i pounutre moralne norme i zbog toga su mogle da nauče da agresivno reaguju, posebno u ranim školskim danima.

Stanford i saradnici (2003a) ispitivali su i karakteristike osoba kod kojih je izražena planirana (umišljajna agresivnost). Nije bilo razlika u psihofiziološkom funkcionisanju instrumentalno agresivnih ispitanika i neagresivnih ispitanika koji su činili kontrolnu grupu. Međutim, umišljajno agresivne ispitanike je odlikovala povišena impulsivnost, neprijateljstvo, agresivnost, psihoticizam i neuroticizam. Autori zaključuju da je, za razliku od impulsivno agresivnih kod kojih su ranija istraživanja pokazala psihofiziološki deficit, kontrola ponašanja umišljajno agresivnih osoba neoštećena.

Barat i Slotter (Barratt and Slaughter, 1998) izveštavaju o različitom delovanju farmakološke supstance fenitojin (antikonvulzant) na

impulsivno agresivne i umišljajno agresivne zatvorenike. Ovaj preparat delovao je na smanjenje agresivnosti kod impulsivno agresivnih, ali ne i kod umišljajno agresivnih ispitanika.

Rejn i saradnici (Reine et al., 1998) ispitivali su prefrontalno i subkortikalno moždano funkcionisanje kod afektivnih i umišljajnih ubica. U slučaju afektivnih ubica, koji imaju obeležja impulsivno agresivnih osoba u kontekstu dihotomne klasifikacije agresivnosti, zabeležen je očigledan neurofiziološki deficit. Moždano funkcionisanje umišljajnih ubica bilo je u granicama proseka. Zaključak je bio da afektivne ubice imaju smetnju u regulisanju i kontroli agresivnih impulsa, dok to nije slučaj kod umišljajnih ubica.

Kako navodi Stanford (2003b) istraživanje Heilbruna i saradnika (Heilbrun et al., 1978) pokazalo je da u slučaju impulsivnih ubica postoji veći rizik prekršaja uslovne slobode nego što je to slučaj sa umišljajnim ubicama.

Ovih nekoliko radova govori u prilog tome da za razliku od instrumentalnih, kod ekspresivnih izvršilaca postoji poremećaj u biološkom funkcionisanju. Agresivnost ekspresivnog izvršioca uglavnom je posledica dezorganizacije ličnosti koja dovodi do dezinhibicije agresivnih reakcija. Ovo je jedan od razloga što u slučaju ekspresivnih ubistava često ima više nasilja nad žrtvom. U slučaju instrumentalnih ubistava, količina i nivo nasilja su najčešće prilagođeni ispunjenju cilja. Otud instrumentalni izvršiocu u većoj meri koriste vatreno oružje, a ekspresivni hladno oružje ili fizičku silu. Isto tako, instrumentalna ubistva su zato najčešće brza i iznenadna ili im čak prethodi neagresivna komunikacija, dok ekspresivnim ubistvima najčešće prethodi svađa ili razmirica.

Može se zaključiti da na ekspresivan način izvršenja ubistva utiče biološki utemeljena dezintegracija ličnosti, a da su instrumentalni vidovi izvršenja vođeni paranoidnim obradama i psihopatskim udaljavanjem od stvarnosti (apsorpcija).

Nalaz o razlikama u modalitetima psihoticizma kod ekspresivnih i instrumentalnih ubica zaslužuje dalje provere. I za redefinisani koncept

psihoticizma bilo bi izuzetno korisno da se detaljno ispita njegova fiziološka podloga.

Postoji bar još jedna vrsta ubistava, odnosno ubica koji nisu bili obuhvaćeni ovim istraživanjem. To su serijska ubistva i ona su posledica deformisane težnje za moći, seksualnim zadovoljstvom ili različitih ideja sumanutosti. Pregledom policijske evidencije u periodu od 1991. do 2001 godine, u Srbiji nisu registrovani slučajevi serijskih ubistava, tako da oni nisu mogli biti predmet ovog rada, zajedno sa uobičajenim slučajevima ubistava.

Nedostatak ovog rada je velika heterogenost ekspresivne grupe izvršilaca. Iako takva heterogenost postoji i u slučaju instrumentalnih izvršilaca (na primer, profesionalne, plaćene ubice i situacione ubice koje se u momentu odlučuju na ubistvo kako bi došle do beznačajne zarade), ona je više izražena u ekspresivnoj grupi. Sukob kao jedno od osnovnih obeležja obuhvatao je realne sukobe (porodična svađa, svađa u kafani koja je prerasla u tuču, svađa između komšija), ali i "jednostrane" sukobe (osveta, ljubomora). Da bi se pojmovno razgraničile i psihološki ispitale, obe grupe, a posebno ekspresivna koja prednjači u broju ubistava, bio bi potreban daleko veći uzorak što je teško izvodljivo. Bilo kako bilo, uprkos heterogenosti ekspresivne i instrumentalne grupe izvršilaca, uočene su razlike u nivou psihoticizma koje, male u statističkom smislu, mogu imati dalekosežan uticaj na motive i način izvršenja ubistva.

Teorijski doprinos ovog istraživanja ogleda se u povezivanju psiholoških znanja o individualnim razlikama u oblasti funkcionisanja ličnosti i ponašanja u realnim situacijama. U ovom slučaju to je bilo kriminalno ponašanje.

BIBLIOGRAFIJA

- (1) BARRATT, E. S., STANFORD, M. S., KENT, A. T., FELTHOUS, A. (1997). Neuropsychological and Cognitive Psychophysiological Substrates of Impulsive Aggression. *Biological Psychiatry*, 41, 1045-1061.

- (2) BARRATT, S. E., SLAUGHTER, L. (1998). Defining, Measuring, and Predicting Impulsive Aggression: A Heuristic Model. *Behavioral Sciences and Law*, 16, 285-302.
- (3) CAMPEN, V. D. (1993). The three DPT dimensions: S, E and N: A critical evaluation of the Eysenck's personality model, *European Journal of Personality*, 7, 65-105.
- (4) CAMPEN, V. D. (1996). The theory behind psychoticism: a reply to Eysenck, *European Journal of Personality*, 57-60.
- (5) CORNELL, D. G., WARREN, J., HAWK, G., STAFFORD, E., ORAM, G. AND PINE, D. (1996). Psychopathy in Instrumental and Reactive Violent offenders, *Journal of Consulting and Clinical psychology*, 64, 4, 783-790.
- (6) homicide, *Journal of Interpersonal Violence*, 16, 7, 679-696.
- (7) EYSENCK, H. J. (1976). *Psychoticism as a Dimension of Personality*. London, Hodder and Stoughton.
- (8) FESHBACH, S. (1964). The function of aggression and the regulation of aggressive drive. *Psychological Review*, 71, 257-272.
- (9) GUTTMAN, L. (1968). A general nonmetric technique for finding the smallest coordinate space for a configuration of points. *Psychometrika*, 33, 4, 469-506.
- (10) HEILBRUN, A. B., HEILBRUN L. C., HEILBRUN K. L. (1978). Impulsive and premeditated homicide: An analysis of subsequent parole risk of a murderer, *Journal of Criminal Law and Criminology*, 69, 108-114, u Stanford, M. S., Houston, R. J., Mathias, C. W., VILLEMARETTE-PITTMAN, N. R., HELFRITZ, L. E., CONCLIN, S. M. (2003a). Characterizing Aggressive Behavior. *Assessment*, 10, 2, 183-190.
- (11) KNEŽEVIĆ, G., SAVIĆ, D., OPAČIĆ, G., KUTLEŠIĆ, V. (2005). Konceptualna i metrijska rekonceptualizacija psihotocizma kao bazične crte ličnosti, *XI naučni skup: Empirijska istraživanja u psihologiji* Beograd, 4. februar 2005, Beograd, Filozofski fakultet, Odeljenje za psihologiju.
- (12) LENZENWEGER, F. M. (2006). Schizotaxia, Schizotipia and Schizofrenia: Paul E. Meehl blueprint for the experimental psychopathology and Genetics of Schizofrenia. *Jornal of Abnormal Psychology*, 115, 2, 195-200.

- (13) MICHAUD, S. G., HAZELWOOD, R. (1998). *Evil that men do*. New York, Sent Martin's Press.
- (14) MOMIROVIĆ, K., WOLF, B., DŽAMONJA, Z. (1998). *KON 6 Kibernetička baterija konativnih testova*, Beograd, Centar za primenjenu psihologiju.
- (15) MIETHE, T. D., DRASS, K. A. (1999). Exploring the Social Context of Instrumental and Expressive Homicides: An Application of Qualitative Comparative Analysis. *Journal of Quantitative Criminology*, 15, 1, 1-22.
- (16) RAINE, A., MELOY, J.R., BIHRLE, S., STODDARD, J., LACASSE, L. (1998). Reduced Prefrontal and Increased Subcortical Brain Functioning Assessed Using Positron Emission Tomography in Predatory and Affective Murderers. *Behavioral Sciences and Law*, 16, 319-332.
- (17) SANTTILA, P., CANTER, D., ELFGREN, T., HAKKANEN, H. (2001). The structure of crime scene actions in Finish homicides, *Homicide Studies*, 5, 4, 363-387.
- (18) SALFATI, C.G., CANTER, D. (1999). Differentiating stranger murders, *Behavioral sciences and law*, 17, 391-406.
- (19) SALFATI, C.G. (2000). The Nature of Expressiveness and Instrumentality in Homicide, *Homicide Studies*, 4,3, 265-293.
- (20) SALFATI, C. G., HARATSI, E. (2001). Greek homicide: A behavioral examination offender crime-scene actions, *Homicide Studies*, 5, 4, 335-362.
- (21) SHALLICE, T. (1988). *From neuropsychology to mental structure*. Cambridge University Press, Cambridge.
- (22) STANFORD, M. S., GREVE, K. W., DICKENS, T.J. JR (1995). Irritability and impulsiveness: relationship to self-reported impulsive aggression. *Personality and Individual Differences*, 9, 5, 757-760.
- (23) STANFORD, M. S., HOUSTON, R. J., VILLEMARETTE-PITTMAN, N. R., GREVE, K. W. (2003a). Premeditated aggression: clinical assessment and cognitive psychophysiology. *Personality and Individual Differences*, 34, 773-781.

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – D. Kolarević
„Uticaj psihoticizma na način izvršenja
krivičnog dela ubistva”, (str. 355-375)*

- (24) STANFORD, M. S., HOUSTON, R. J., MATHIAS, C. W., VILLEMARETTE-PITTMAN, N. R., HELFRITZ, L. E., CONCLIN, S. M. (2003b). Characterizing Aggressive Behavior. *Assessment*, 10, 2, 183-190.
- (25) TANAY, E. (1969). Psychiatric Study of Homicide, *American Journal of Psychiatry*, 125, 9, 146-152.
- (26) WOODWORTH, M., PORTER, S. (2002). In cold blood: Characteristics of criminal homicides as a function of psychopathy. *Journal of Abnormal Psychology*. 111, 3, 436-445.
- (27) ZORIĆ, A., MOMIROVIĆ, K. (1995). Interne metrijske karakteristike jednog novog testa za procenu psihoticizma. U knjizi: K. Momirović (ed.) *Merenje u psihologiji*, Vol 1, Beograd, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

INFLUENCE OF PSYCHOTICISM UPON CRIME SCENE BEHAVIOR OF MURDERERS

In this work first was confirmed instrumental-expressive typology on the sample of 152 convicted murderers from Serbian prisons. Then, instrumental and expressive murderers were compared in relation to dimension of psychoticism. Theoretical framework for this research was Eysenck's assumptions about influence of personality traits upon criminal behavior. Redefined concept of psychoticism as indicator of personality integration with biological determination has emerged as important factor of crime scene behavior of murderers.

KEY WORDS: homicide / murderers / homicide typology / psychoticism

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2007 / Vol. XXVI / 1-2 / 377-387

Originalni naučni rad
UDK: 316.48:159.9(497)"199"
159.922.4
343.9:159.9

WHAT ERRORS WERE MADE IN THE PSYCHOLOGICAL
ACTION TAKEN IN THE BALKANS BY THE INTERNATIONAL
COMMUNITY, FROM THE PERSPECTIVE OF THE
CRIMINOLOGICAL CONSEQUENCES IN SERBIA TODAY

Mila Aleković -Nikolić *

Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade

The aim of the paper is to call attention to the psychological, historical and political aspects of the Balkan problem. What errors were made in the psychological action taken in the Balkans by the international community? The question is how to achieve the comprehension of the historical conflict through a psycho-social analysis on one side and a geopolitical analysis on the other. The question is how to achieve political universality in the world of American reductionistic hegemony, with permanent economic wars through the instrumentalisation of Islam. Finally, the aim of our analysis is to understand why the psychological war failed in the Balkans and what are the consequences in the field of criminology today.

KEY WORDS: psychological war / suppression / pavlovian reflex / criminological consequences.

* Email: anmila@sezampro.yu

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Alečković-Nikolić
„What errors were made in the psychological action
taken in the balkans by the international community,
from the perspective of the criminological
consequences in serbia today ”, (str. 377-387)*

We will address several problems faced by present-day Serbia, which prevent reconciliation among the Balkan peoples. To the extent the policy conducted by the Serbian government over a period of fifteen years was unfortunate, the position of the international community and Europe was often maladjusted to Balkan reality.

Let us begin by listing the errors made by the international community, in the name of democracy, that is, in an attempt to "solve the Balkan conflicts": Change of the subject; Deliberate confusion over the regime and the people; Emotional "Pavlovian reflex", applied due to the ignorance, that is, the lack of ethno-psychological knowledge; Suppression.

Change of the Subject To penetrate the Peninsula, establish new military bases, plunder the wealth of the soil, use qualified yet low-paid work force, build the bridge to the new „silk road" after destroying the bridges on the Danube, continue to stir up ethnic conflicts, weaken Eastern Europe economically so as to become even more dependent, get hold of the wealth of the Caspian Lake and Central Asia... It seems as if we are in a book by Zbigniew Brzezinski: Will this big "economic project", which is contrary to the peaceful policy pursued by the United Nations, be now facilitated or aggravated?

During the past 15 years, the international community or, to be more exact, the powers which are called by that name, regarded the Serbs as the occupiers in the Balkans and Kosovo. If we exempt the groups of Albanians that moved in secretly, and if we bear in mind their migrations to Germany and Turkey, the number of Albanians in Kosovo can be estimated at about 50 per cent of the population at a maximum (of which 3 per cent accounts for Catholics); 30 per cent accounts for "non-Serbs" and "non-Albanians" or, in other words, various ethnic groups (Roma, Aromanians, Vlachs, Goranci, 'Egyptians' and even Cherkessians), who had good relations with Orthodox Serbs. The conclusion: the view that Albanians constitute 90 per cent of the population was wrong from the very beginning.

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Alečković-Nikolić
„What errors were made in the psychological action
taken in the balkans by the international community,
from the perspective of the criminological
consequences in serbia today ”, (str. 377-387)*

Deliberate Confusion over the Regime and the People
The psychological action against Serbia as the aggressor in the last war was, despite the mobilization of large resources, poorly conducted: the change of the subject: deliberate (conscious) confusion over the cause and effect of the war; deliberate confusion (by the Allies) over the Serbian regime and the people; emotional Pavlovian reflex, applied with much ignorance and the lack of knowledge about the Balkan mentalities and, finally, psychological and historical suppression – the favourite 200 years old child of the continent or, in other words, all those earthly characteristics of psychological action, cherishing an aggressive approach and reflecting a big gap in knowledge and general culture at the end of the 20th century, brought about the disasters in Korea, Vietnam, Afghanistan, Cyprus, Somalia, the Great Lakes region in Africa, Nicaragua, Iraq and, recently, in Serbia, despite the good will of the United Nations.

Since the very beginning of the war in the Balkans and Kosovo, it was insisted on the effects of the conflict and not on its causes. Alas, to those who, in the wealth of their memory, have some knowledge about Kant's theory, there is no need to explain why only the causes are important when one should speak about guilt and judge about it. Consequently, we know the main cause of a great part of that hypocritical war. According to General Pierre-Marie Gallois¹, that was the wish of the military-industrial complex of the world's greatest power to penetrate the Peninsula; establish new military bases (like those in Grahovo in Bosnia, Krivolac in Macedonia and Bondstill in Kosovo); plunder the wealth of the region; exploit qualified yet low-paid work force; open the "bridge to the new Silk Road" by involving Turkey which is conveniently located between the Balkans and the Caucasus. Therefore, it is necessary to stir up ethnic conflicts with the help of corrupted local leaders, cut off the bridges on the Danube, weaken Eastern Europe economically, thus making it increasingly

¹ Pierre-Marie Gallois *Le sang du pétrole*, éd. l'Âge d'homme, 1990. et 2003.

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Alečković-Nikolić
„What errors were made in the psychological action
taken in the balkans by the international community,
from the perspective of the criminological
consequences in serbia today ”, (str. 377-387)*

more dependent, and stir up the manipulated groups against Russia. It is the question of getting hold of the riches of the Caspian Lake and Central Asia which, as we can see, is already underway. As for the last important aim – to take possession of the region rich in oil, gas and mines for one more century of life on Earth, General Gallois and some other morally pure persons have already written enough.

It is out of question that this wealth should not be exploited. But, this can only be done with the consent of those on whose territory it is located and not by groups of the world's predators, at the will of American parasitic national-capitalism. That is the real cause, the real geopolitical context of wars in the Balkans. The rest is derived from the bribability, ambitions and inability of local leaders.

Unfortunately, massacres in almost all parts of the former Yugoslav territory, Albanian irredentism, killed or abducted soldiers and civilians on all sides are only the tragic consequences of this main two-faced cause.

There is only one psychological and moral question that is now posed to the world's democracies and the United Nations: is one American life worth more than one Iraqi, Jordanian, Syrian, Serbian or Albanian life?

Deliberate confusion over the regime and the people resulted in the hypocrisy of the so-called punishment of the Serbian regime by destroying the cities, civilian targets and hospitals. On the other side, confusion over the Albanian people and UCK leaders was also a fatal error.

We can state today that no sooner had Milosevic been deposed from power than the same pressure was tested by putting the blame on the new Serbian President and then exposing him to various pressures.

"If you are against multinational companies, you are a nationalist, that is, a fascist!, explained Henri Gobard in his *La guerre culturelle*. If you are against transnational or national-American capital and low-paid work force benefiting only the big business bourgeoisie, you are a nationalist! If you are against military bases in your country (France, for example, has no US base in its territory), you are a nationalist! If you are for the preservation of your language and against the deportation of

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Alečković-Nikolić
„What errors were made in the psychological action
taken in the balkans by the international community,
from the perspective of the criminological
consequences in serbia today ”, (str. 377-387)*

foreign workers, if you dare to speak about your specificity, your culture, your identity – you are a nationalist! If you oppose the exploitation of mines in Kosovo by the Allies, that is because you are a nationalist! That goes on endlessly, concludes Henri Gobard in his book *La guerre culturelle*². It should be noted that in the period from the arrival of the "forces of the international community", the American and other ones, in Kosovo up to 2000 (only seven years ago), about one thousand Serbs were killed and as many abducted. In one year, after 10 June 1999, that is, the arrival of the KFOR and UNMIK forces, 1027 persons were killed, of whom 902 were Serbs. Let us add 200 people killed by NATO bombings and 7000 wounded. The UN Resolution 1244 is not implemented. Ninety sacral buildings, Serbian churches and monasteries, were destroyed only in that period; drugs, prostitution, arms trafficking, trading in the icons stolen from the churches (it is estimated that there are about 10,000 of them) and, finally, trading in human organs removed from the dead as well as from the living (hence such a great number of abducted Serbs – about one thousand). In the words of Jacques Chirac, those are the moments or places "from which the Republic retreats" ("les zones d'où la République se retire").

Causing the Emotional Pavlovian Reflex Due to Ignorance or the Lack of Ethno-psychiatric Knowledge Let us say "Pavlovian" just here, because everything started with this Russian physician (medic). Skinner, Gatri, Bandura³ and other American scientists (psychology of behaviour) have developed various psychological techniques of "social manipulation", inspired by the genius of this Russian physician. Unfortunately, if one does not know the foundation of Pavlov's theory, the results are logistic and human disasters, like in Iraq or in the former Yugoslavia. The modesty of all ethno-psychiatrists, who are familiar with the advantages of experiencing various psychological mentalities (the legacy on the basis of which the United Nations was

² Henri Gobard *La guerre culturelle*, 1ere éd Copernic, 1979.

³ Albert Bandura *L'apprentissage social*, Mardaga 1995.

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Alečković-Nikolić
„What errors were made in the psychological action
taken in the balkans by the international community,
from the perspective of the criminological
consequences in serbia today ”, (str. 377-387)*

conceived and formed), understands perfectly well why the analysts who knew (or did not know) that the Serbian people was in good relations with history, that it is proud and brave, with a certain instinct for territory (this is why it had its state in the early 8th century already) and why it did not react to the allegation that it was an "occupier". It is evident that rhetoric was wrong.

The former Yugoslav triumvirate in power had the problems in carrying out necessary reforms due to a difficult economic situation after the ten-year period of war and embargo, 78 days of bombings of the infrastructure and increased corruption in its circles. Naturally, like always in history, on the eve of great political changes, the inability of the old structures becomes evident and the arrogance of bureaucrats, in addition to their inability, causes disgust. The people endures the apathy of the disintegrating authorities and it is clearly felt that everything will fall apart.

Disgust, which I have just mentioned, refers actually to the question of Sense: who can be trusted in this corrupt and contaminated world, which could not, or did not want to prevent the burning of the cities and destruction of schools and hospitals, whereby only one authoritarian figure benefited from the misfortune of the people. Who could now be a judge in this region?

The national opposition and the parliamentary majority in Serbia were on the same line of defence against the NATO criminal bombings. That was a direct result of the unsuccessful psychological war in the Balkans.

Suppression Since the time of the ancient Greeks it has been known that politics and morality are strictly separated and that they have different destinies. We also bear in mind that important elections will be held soon in several Western countries. And it has been known since Tocqueville (Alexis de Tockville) already that democracy and a "tyranny of the majority" are necessary until they become self-destructive.

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Alečković-Nikolić
„What errors were made in the psychological action
taken in the balkans by the international community,
from the perspective of the criminological
consequences in serbia today ”, (str. 377-387)*

American officers forgot the bombing of Serbia after bombing Iraq. In a way, the United United Nations was betrayed. Like in some other countries, from which they are leaving after an armed conflict, the most powerful ones are now creating a schysophrenic climate in Serbia, dividing it into two parts: the good and bad. This is again a fatal error and psychological inability to understand the mentality of the other, at the moment when Serbia needs peace and the whole Balkan region – stability.

Neither the Serbs nor Albanian civilians have forgotten the bombings. The Vietnam syndrom could really occur, because in most cases the success of self-suppression, as we are reminded in the clinical world of virtual reality, can be only relative. Short and artificial. That is the unavoidable destiny of every psychological illusion. Spinoza was right at least in one respect: one of God's faces is certainly Nature.

Apart from casette bombs and bombs containing depleted uranium, the NATO forces also used phosphorus and napalm in order to scorch the land and definitely destroy the spirit of sincere Americanophilism in the Balkans. Such an outcome was already predicted by Spengler. This spirit will never be the same. By obeying the orders of the Pentagon, despite the ideals of the United Nations, the Western democracies excluded themselves in a way from the Balkan conflict (this error was not repeated in Iraq). Despite intellectuals, workers and students from our Serbian diaspora, who have been living in America and Western Europe for years, despite their wish to turn the page and begin the common Christian life again, despite the market and exchange needs, the feeling of bitterness will remain in their minds and in necessary cooperation in the future. It seems that psychological suppression does not function in Balkan culture.

In the Balkans, the contemporary European is viewed as a 'man of barter, trade and exchange, workshop and product... a middleman, an interpreter of material horizontalism" (Philippe Forget, Gilles

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Alečković-Nikolić
„What errors were made in the psychological action
taken in the balkans by the international community,
from the perspective of the criminological
consequences in serbia today ”, (str. 377-387)*

Polycarpe⁴). As a banker or, better said, a bourgeois. Close to the words: consumption, tax, invoice, violation, management, statement, confirmation, complaint, tax payer... Such a being does not receive visitors; it is not inspired; it does not communicate with the world, except by cell phone, computer screen or "single currency".... It cannot be attributed a great moral or other depth and it is doubted that Salvation could come from it. But, we are also aware of the fact that we cannot be completely deprived of its products⁵. ("Les réseaux et l'infini", Economica, Paris 1998).

How to Revive the Ideals of the United Nations and Reconciliation Among the Balkan Peoples? How to revive the psychological and ethnopsychiatric approach on politics and geopolitics?

Hoping that this is possible, one event is probably more than symbolic: in a NATO country, in Greece, on the square which is well known from all history textbooks, like in the unpoisoned time of the ancient Athenians, the economic wars at the end of the 20th century were condemned loudly and fearlessly by the free, unbridled, unbribable and morally straight world.

We predict what is now needed in the Balkans: the preservation of the civil peace and spiritual unity of our peoples; eradication of the criminal corruption of the political classes; adequate channelling of the national sentiment; solving of the historical problem between Serbs and Albanians and the artificial problem between Serbs and Montenegrins, two branches of the same people. This is a big task before God. Faced with the persistent hypocrisy of the political world, one should not impatiently look for the justice of emotions, that is the weakness of the Balkan people.

We will also have to "remain cautious" about the abuse of democratic freedom, concealing the increasingly worse subordination of the

⁴ Philippe Forget, Gilles Polycarpe Le réseau et l'infini, éd Economica, Paris, 1997

⁵ Les réseaux et l'infini", Economica, Paris 1998

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Alečković-Nikolić
„What errors were made in the psychological action
taken in the balkans by the international community,
from the perspective of the criminological
consequences in serbia today ”, (str. 377-387)*

people to the forces of money and transnational companies, through the weakening of the peoples by stupidifying cultural productions.

What is also expected from us in the Balkans is the ultima ratio of the countries, reconstruction of cities and, naturally, request the removal of foreign military bases.

The fate of the Balkans still remains unpredictable. God sees the continuation but waits, as Tolstoy would say. This existential uncertainty is especially important for the region – the crossroads at which, at one time, the Great Schism divided the Christians, at which the conquering Islam was stopped, at which the cold war was blazing a trail; the dangerous crossroads are not only the key to the future of the Balkans, but also to the future of Europe and the rest of the world.

The continuity of history is only one of many interpretations. According to Bachelard, Brunschwig or Kuhn⁶, couldn't we also mention jumps, shifts and returns?

We can state in conclusion that the history is returning before our eyes, but one should only have History so as to understand that and fight.

The Balkan population will live for a long time, despite the wars it has experienced. "Death does not exist, there are only migrations", said the Serbian author Miloš Crnjanski.

And reconciliation among the peoples will come slowly.

Let us quote Malraux that the era in which we live will be the era of the revival of the psychological approach on politics and geopolitics or it will not exist.

⁶ Gaston Bachelard, Léon Brunschwig, Thomas Kuhn (philosophie de la science, philosophy of science)

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Alečković-Nikolić
„What errors were made in the psychological action
taken in the balkans by the international community,
from the perspective of the criminological
consequences in serbia today ”, (str. 377-387)*

LITERATURA

- (1) Albert Bandura (1995) L'auto-efficacité. *Psychologie scientifique et développement personnel*, Edition De Boeck-Wesmael
- (2) Alvin et Heidi Toffle (1994) *Guerre et contre guerre*. Fayard: Paris
- (3) B.F. Skinner (1981) Selection by consequences, *Science*, 213, 501-514.
- (4) B.F. Skinner (1957) *Verbal Behavior*, Copley Publishing Group, 478.
- (5) B.F. Skinner, C.B. Ferster (1957) *Schedules of Reinforcement*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall. 741 p.
- (6) D. Radovanović, A. Bulatović (2005) *Korupcija*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (7) Daniel Gaonach (1995) *Manuel de Psychologie pour l'enseignement*, Hachette
- (8) Gene Sharp (1995) *La guerre civilisée*, Presses universitaires de Grenoble.
- (9) Henri Gobard (1979) *La guerre culturelle*, ed. Copernic
- (10) Liang Qiao, Xiangsui Wang (2003) *La guerre hors limites*, ed Rivages.
- (11) M. Nikolić Alečković (2002) *Strah u srpskoj tradiciji*, u O domu i iskonu, etnopsihološki eseji, Gutenbergova galaksija
- (12) Philippe Forget, Gilles Polycarpe (1998): *Les réseaux et l'infini*, *Economica*, Paris
- (13) Pierre Marie Gallois (1989) *Le sang du pétrole*, l'Age d'homme, Paris

POGREŠNO VO EN PSIHOLOŠKI RAT NA BALKANU I NJEGOVE POSLEDICE U RAVNI KRIMINALITETA

U radu Pogrešno vođen psihološki rat na balkanu i njegove posledice u ravni kriminaliteta analiziraju se najpre aksiološki, psihološki i politički aspekti balkanskog konflikta. Zatim se analiziraju metodi

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Alečković-Nikolić
„What errors were made in the psychological action
taken in the balkans by the international community,
from the perspective of the criminological
consequences in serbia today ”, (str. 377-387)*

pokušaja delovanja na strane u konfliktu (a naročito na srpsku stranu) koje je tokom godina preduzimala internacionalna zajednica. U radu se pokazuje kako su i zašto pogrešno vođen psihološki rat, odnosno nedovoljno poznavanje osnovnih psiholoških zakonitosti uslovljavanja i razuslovljavanja (kako prostog, tako i kognitivnog i emotivnog) od strane 'internationalne zajednice' i nepoznavanje etnopsiholoških okolnosti čitave balkanske regije, umesto da smanje, upravo povećali kriminalitet ovog područja (ubistva, progoni izbeglice, trgovina ikonama, drogom, ljudima, ljudskim organima itd..). Zaključak: nikakvo međunarodno političko delovanje nije moguće bez poznavanja bazičnih zakonitosti psihologije učenja i psihosocijalne dinamike.

*KLJUČNE REČI: etnopsihološki / Pavlovljevsko
uslovljavanje / potiskivanje / kriminalitet*

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2007 / Vol. XXVI / 1-2 / 389-397

Originalni naučni rad
UDK: 334.728:351.759.4/.5

KLASIFIKACIJE I TUMAČENJE PRIVATNOG POLISINGA

Dušan Davidović *

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Rad predstavlja jedan pokušaj komuniciranja sa modernim teorijskim konceptima polisinga (privatnog i javnog) koji još uvek nije našao svoje mesto u vokabularu srpske kriminološke misli. Posebna pažnja posvećena je privatnom polisingu, njegovoj klasifikaciji, kao i nekim, heurističkim tumačenjima nastanka privatnog polisinga koja slikovito otkrivaju socijalnu pozadinu ovog pojma.

KLJUČNE REČI: polisin / , privatni polising / policija / socijalna kontrola

U poslednjih nekoliko dekada, u stručnoj literaturi primetan je porast broja radova na temu polising, koji su uslovlili brojne rasprave, naučne skupove, seminare i studije. Naročita pažnja i u najvećoj meri, bila je posvećivana javnom polisingu (public policing), što je neminovno dovelo do sužavanja značenja ovog pojma, i njegovog razumevanja budući da nisu u razmatranja uzimani i drugi subjekti, osim policije, koji učestvuju u ostvarivanju bezbednosti u nekoj zajednici. U poslednje vreme međutim, od sredine 80-tih, prvenstveno u SAD, Australiji, Velikoj Britaniji, situacija se menja, u smislu da se u proučavanju

* Email: ddavidovic@hotmail.com

polisinga u totalitetu njegovog značenja, uključuje mnogo veći broj činilaca procesa polising.

Kako navodi Johnston, do polovine 18. veka pojam polising podrazumevao je regulisanje opstojanja vlasti, morala i ekonomije (Johnston 1992a). Nakon tog perioda, termin policija počinje da se uvek vezuje sa očuvanjem vlasti, javnog reda i mira i prevencijom kriminala. Problem koji je nastao kao posledica ovog vezivanja termina policija, jeste u tome što se stvorila zabluda da samo policija sprovodi polising. Zabluda- zato što u stvarnosti postoji mnogo više subjekata koji su aktivno uključeni u ovaj proces (polising). Ovo je važno iz prostog razloga što se termin policija odnosi na jednu posebnu organizaciju, organ vlasti, dok se termin polising odnosi na jedan socijalni proces, čiji su činioci i policija, ali i mnogi drugi- koji u tom procesu učestvuju*.

Pojam *policije* nije teško definisati, o čemu postoji brojna i strana i domaća literatura (Kešetović 2004). U smislu jedne operativne definicije, a za potrebe ovog rada, policiju možemo da odredimo kao jedan organ kojeg čine ljudi zaposleni od strane države, koji patroliraju ulicama, bore se protiv kriminala, održavaju javni red i mir i koji vrše i mnoge druge funkcije tipa socijalnog servisa (Reiner 1994). *Polising* međutim, suštinski predstavlja socijalnu funkciju koja doprinosi održanju pojedinačnog socijalnog reda (i mira) i koju vrše brojne, različite institucije, ustanove, organi... On podrazumeva one aktivnosti koje imaju za cilj da **osiguraju** bezbednost socijalnog reda u određenoj sredini, i to merama i aktivnostima koje su primerene tako postavljenom cilju. U tom smislu, polising se razlikuje od mnogo šireg koncepta *socijalne kontrole*, koji uključuje gotovo sve što doprinosi i indirektno i direktno održanju, odnosno proizvođenju socijalnog reda (i mira)- škole, udruženja roditelja, crkve, omladinski klubovi i udruženja, mediji, javni radnici...(Reiner, *ibid*). Drugim rečima, *polising* je jedan aspekt socijalne kontrole koji objedinjuje sisteme nadzora, kombinovane sa pretnjom sankcijama za narušavanje socijalnog

* Stvaranje "Nove policije" u Londonu 1829.g., u stručnoj literaturi uzima se kao simbolička tačka obrta prenosa odgovornosti za polising iz privatnih, u ruke javnosti-odnosno, države (Shearing 1993).

reda, sa prevashodnim ciljem da održava taj socijalni red bezbednim od spoljašnjeg i unutrašnjeg ugrožavanja. Taj socijalni red može biti zasnovan na konsenzusu, ili na konfliktu i opresiji, ili na kombinaciji ova dva pola, što je najčešći slučaj u modernim društvima.

Mnogo užu definiciju privatnog polisinga srećemo kod Elisabeth E. Joh, koja pod privatnim polisingom podrazumeva brojne pravosnažne forme usluga organizovanog, komercijalno usmerenog osoblja čije primarne delatnosti uključuju kontrolu kriminala, zaštitu imovine i života i održavanje reda.

Definisana na ovaj način, privatni polising ne obuhvata mnoge grupe i pojedince van države-njenih institucija koji takođe učestvuju u aktivnostima koje imaju za cilj prevenciju kriminala. U tom smislu, ova definicija, koja može da bude dobra operativna definicija za određena proučavanja-istraživanja polisinga, nije u potpunosti odgovarajuća našim razmatranjima na ovom mestu.

Smatramo naime, da je normalno da u zemljama u kojima polising ima dugu tradiciju (Engleska npr.), postoji zaista veliki broj subjekata koji čine sistem polisinga, a koji su i privatnog i javnog/državnog karaktera, tako da se sve češće u stručnoj literaturi govori o *hibridnom polisingu*. Hibridnom zbog toga, što na jednom fonu zajednički rade i javni i privatni sektor i vladine institucije i ne vladine organizacije i dobrovoljna udruženja na raznim projektima koji su prevashodno proaktivni i preventivni odgovor na kriminal.

Ostalo nam je da objasnimo i pojam *privatno* u izrazu *privatni polising*. Prostor nam ne dozvoljava dublje zalaženje u tumačenje dihotomije privatno – javno, kojoj su socijalne nauke posvetile dobar deo XX-og veka. U operativnom smislu, koji je sasvim primeren iznetom pristupu ovoj temi, javno i privatno je razlučeno po osnovu sektora kojim pripadaju; ako je neki subjekt polisinga deo sistema vlasti i finansira se iz poreza, onda je on javnog/državnog karaktera. Ako je opskrbljen od strane kompanije, preko isplata, on je privatnog karaktera.

KLASIFIKACIJE POLISINGA

Brojni autori različito klasifikuju polising, upotrebljavajući različite kriterijume i primenjujući različita polazišta, koja su podređena

različitim socijalnim kontekstima u kojima se polising osmišljava i sprovodi. Tako Johnston (1992a) identifikuje četiri kategorije polisinga: **privatnu bezbednost** (private security sector), **hibridni polising**, **polising koji sprovode građani** i **autonomni polising**.

Sektor privatne bezbednosti obuhvata privatne kompanije koje pružaju usluge bezbednosti i/ili proizvode namenjene bezbednosti.

Hibridni polising obuhvata sve one javne subjekte (kao i poneke privatne), osim javne bezbednosti (policija), a koja su uključena na razne načine u polising. Kada je Velika Britanija u pitanju, ovde su uključene policijske snage koje nisu u sastavu Home Office, inspeksijske službe, istražitelji u oblasti očuvanja zdravlja i sigurnosti, očuvanja životne sredine... Treća kategorija polisinga uključuje organizovan, od strane države sankcionisan polising koji sprovode građani; Neighbourhood Watch, pripadnici dobrovoljnih policijskih formacija i dr. Najzad, **autonomni polising** čine one aktivnosti koje sprovode građani, a koje su izvan sankcija države. U ovu kategoriju spadaju aktivnosti dobrovoljačkih patrola u određenim delovima naselja, ili aktivnosti Privremene irske republičke armije koji sprovode polising u svojim zajednicama u Severnoj Irskoj.

Drugu jednu klasifikaciju nalazimo kod Loader-a, koji je učinio napor da potpuno novim metodom klasifikuje širok krug organizacija uključenih u polising. Klasifikacija počinje sa **polisingom koji sprovodi vlada**, u koji su uključeni ministarstvo unutrašnjih poslova i druge nacionalne policijske formacije. Zatim, **polising kroz vladu**, u koji spadaju usluge polisinga koje obezbeđuje vlada, ali koje sprovode drugi, kao npr. industrija privatne bezbednosti. U treću kategoriju spada **polising izvan vlade**, koji se odnosi na rastuće tržište usluga privatnog polisinga (kada npr. stanovnici nekog kvarta sami angažuju i plaćaju patroliranje nekoj privatnoj kompaniji za obezbeđenje. Sledeća kategorija po ovom autoru je **polising iznad vlade**, koji podrazumeva međunarodna dostignuća u polisingu, kao što su Interpol i Europol. Konačno, **polising ispod nivoa vlade** uključuje organizovani nadzor koji je podržan od strane država (Neighbourhood Watch, pokreti dobrovoljnih čuvara javnog reda i mira).

Važno je ovde napomenuti da i ova, kao uostalom i sve klasifikacije društvenih fenomena, nije i ne može da bude striktna u smislu da jasno odeljuje kategorije koje klasifikaciju čine; u realnom društvenom životu dolazi vrlo često do preklapanja kategorija u klasifikaciji. I zaista, usluge privatnog sektora bezbednosti mogu se detektovati i u kategoriji `kroz vladu` i `van vlade` i `ispod vlade` kategorijama.

Da navedemo na kraju i klasifikaciju koju je sačinila Elisabeth E. Joh:

Protektivni polising koji se sastoji u obezbeđivanju privatne imovine od svih oblika ugrožavanja. Ova kategorija polisinga može biti preventivna i reaktivna. **Obaveštajni polising** koji se uglavnom svodi na delatnosti privatnih istražitelja, koji se mnogo više bave prikupljanjem i obradom informacija, nego otkrivanjem i lišavanjem slobode učinilaca krivičnih dela. **Ugovorni polising sa javnim institucijama** postoji onda kada privatne kompanije za obezbeđenje pružaju specifične bezbednosne usluge javnim/državnim ustanovama i institucijama. u ovom slučaju, nacionalne vlade redukuju svoju ulogu u polisingu na finansiranje takvih bezbednosnih usluga i nadzor nad njihovom realizacijom.* **Korporativni polising** je ustvari organizovanje, sprovođenje i nadzor sistema integralne bezbednosti u privatnim preduzećima /kompanijama, od strane privatnih kompanija za bezbednost. U operacionalnom smislu, to su poznata `odeljenja za bezbednost` ili `sektori bezbednosti` u kompanijama, koja vode računa o bezbednosti imovine, lica i poslovanja tih kompanija.

TUMA ENJA PRIVATNOG POLISINGA

Poslednjih dekada, brojne studije su posvećene tumačenjima enormno brzog razvoja privatnog polisinga u zapadnoevropskim društvima. U najširem smislu, one se mogu podeliti na one studije koje pripadaju teorijama `finansijske prinude`, `strukturalističkim` i `pluralističkim` teorijama. Ono što je međutim, zajedničko svima njima,

* Prva lokalna vlada koja je unajmila privatnu kompaniju verovatno je bila vlada grada Kalamanzu (država Mičigen), u kom gradu su, tokom `50-tih godina prošlog veka, pripadnici privatne kompanije Charles Services duže od tri godine obavljali dužnost zamenika šerifa, patrolirali gradom i regilirali saobraćaj.

jeste to; da su nastojale da razvoj privatnog polisinga tumače u kontekstu njegovog razvoja u Velikoj Britaniji i SAD. S toga, ovi pristupi, u metodološkom smislu, nisu primenljivi u bivšim komunističkim zemljama i zemljama srednjeg i dalekog istoka. S druge strane, u mnogim od ovih studija, autori govoreći o privatnom polisingu, ustvari govore o industriji privatne bezbednosti.

Teorije fiskalne prinude tumače brzi razvoj privatnog polisinga u kontekstu nemogućnosti države da odgovori na sve veće zahteve za bezbednosnim uslugama, što je dovelo do toga da je privatni sektor bezbednosti počeo da popunjava ovaj jaz (između potreba za angažovanjem policije i finansijskih mogućnosti države da ih zadovolji). Ove teorije koriste dve teorijske perspektive; radikalnu i liberalno demokratsku.

Radikalna sagledava razvoj privatnog polisinga kao neminovnu posledicu krize kapitalizma, u koje vreme je država `skliznula` u privatni sektor da bi ojačala svoj legitimitet. Mnoge od studija napisane u ovom duhu fokusiraju se na razvoj industrijskog kapitalizma u SAD krajem XIX i početkom XX veka. U to doba, u mnogim oblastima SAD naglo se razvijala industrija koja je imala potrebe za ugljem, gvoždem i čelikom i razvijala se ponajviše u ruralnim oblastima u kojima državna kontrola i nadzor tada nije bio na zadovoljavajućem nivou uspostavljen. Agresivan razvoj industrije stvarao je kod korporacija toga doba strah od ugroženosti celokupne imovine i s toga su se okrenule privatnom polisingu kao izvoru sopstvene zaštite. Postojao je još jedan, dodatni razlog; kako policija u to doba nije imala kontrolu nad udaljenim ruralnim oblastima u kojima su se, oko rudnika i prerađivačkih objekata ustvari formirala `kompanijska naselja`, u kojima su živeli radnici zaposleni u tim kompanijama, u kojima su bile i banke i drugi objekti koji su bili vlasništvo kompanija, a služili su organizaciji normalnog života tih građana- radnika, vlasnici su bili prinuđeni da organizuju privatne službe obezbeđenja. Interesantno je da su još na samom početku prošloga veka u tim službama radili i privatni istražitelji koji su bili zaduženi za unutrašnju dimenziju bezbednosti kompanija (sprečavanje sabotaza, špijunaže, radničkih buntova i dr.). Tada je nastala i danas čuvena privatna kompanija za bezbednost- Pinkerton, koja se upravo time bavila.

Liberalno demokratska perspektiva, suštinski posmatra nagli razvoj privatnog polisinga kao neminovnu posledicu rastućih zahteva prema policiji u modernom društvu, koje ona ne može da zadovolji. Prva studija u okviru ove teorijske perspektive, jeste studija koja ukazuje na vrlo važnu ulogu koju je industrije privatne bezbednosti imala u sprečavanju kriminala uperenog prema privatnim korporacijama sredinom prošlog veka (Kakalik and Wildhorn). U ovom radu se takođe naglašava komplementarna i podržavajuća uloga policije u ovoj sferi polisinga, čime su autori na ubedljiv način promovisali industriju privatne bezbednosti kao `Junior Partner, (mlađeg partnera policije).

Pre publikovanja ove studije naime, industrija privatne bezbednosti je sagledavana u kontekstu `privatne armije`, sa, može se reći, negativnim konotacijama. Ovo istraživanje je međutim u potpunosti preokrenulo dotadašnja uvrežena mišljenja o industriji privatne bezbednosti i pokazala i dokazala da je ovde reč o jednom vrlo pozitivnom doprinosu društvu koji može da se razvije i na potpuniji način primeni u ostvarivanju bezbednosti u društvu. Ne dugo po objavljivanju ove studije, 1976. godine vlada SAD je finansirala jedan makro projekt na temu industrije privatne bezbednosti, koji je imao kao rezultat proširenje koncepta `mlađeg partnera` sve do ustanovljavanja standarda za celokupnu industriju privatne bezbednosti, kojima se učvrstila njena efikasnost i produktivnost, a time i njen doprinos polisingu (u društvu).

Pluralistička (ili strukturalistička) teorijska polazišta u tumačenju privatnog polisinga naglašavaju fragmentaciju (društvene) moći, što za posledicu ima situaciju u kojoj privatne korporacije i lokalne zajednice, pre nego državno-centralizovane alijanse, poseduju i praktikuju tu moć. Ova polazišta oslanjaju se na Fukoovu teoriju disperzije društvene moći i disciplinovanog društva; rastući značaj privatnog sudstva, privatnih vlada i rešavanja konflikata van države (kao institucije), infrastruktura polisinga se neminovno značajno proširila. U tom duhu Shearing i Stenning tvrde da je rast privatne bezbednosti u direktnoj vezi sa rastom `masovnog privatnog vlasništva` u okviru čega su ogromni tržišni centri, objekti za zabavu, poslovni prostori, obezbeđeni od strane privatnog sektora bezbednosti. U ovim objektima/prostorima postoje pravila ponašanja,

strategije koje sprovode ta pravila, kao i procedure za rešavanje konflikata/sukoba, što sve, najčešće ne uključuje reagovanje ili pozornost države. Iako su mnogi od ovih prostora otvoreni za javnost, oni su, u stvarnosti, privatni prostori.

LITERATURA:

- (1) Bayley, D. and Shearing, C.D. (1996) The future of Policing. *Law and Society Review* 30: 585 – 606
- (2) Beck, U. (1992) *Risk Society: Towards New Modernity*. London: Sage
- (3) Button, M. (1999) Private security and its contribution to policing: underresearched, under-utilised and underestimated *International Journal of Poilice Science and management* 2: 103-16.
- (4) Button M. and John T. (2003) 'Plural policing' in action. *Policing and Society*
- (5) Button M. (2002) *Private Policing*. Willan Publishing: Cullommpton, Devon, UK
- (6) Draper, H. (1978) *Private Police*. Sussex:Harvester Press
- (7) Findley M. and Zvekic U. (1993) *Alternative Policing Styles*. Kluwer Law and Taxation Publishers, Deventer, The Netherlands
- (8) Shearing, C.D. and Stening P.C. (1981) Modern private security: its growth and implications *Crime and Justice*. University of Chicago Press
- (9) Shearing, C.D. and Stening P.C. (1987a) *Private Policing*. Newbury Park, CA: Sage
- (10) Shearing, C.D. and Stening P.C. (1985) Police perception of private security. *Canadian Police College Journal* 9: 127-53
- (11) South, N. (1988) *Policing for Profit*. London: Sage
- (12) Stenning, P.C. (1989) Private police and public police: toward a redefinition of the police role. In D.J. Loree (ed.) *Future Issues in Policing: Symposium Proceedings*. Ottawa: Canadian Police College
- (13) Stenning, P.C. (1994) *Private policing* - some recent myths, developments and trends. Canberra: Australian Institute of Criminology

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – D. Davidović
„Klasifikacije i tumačenje privatnog polisinga ”, (str. 389-397)*

CLASSIFICATION AND EXPLANATION OF PRIVATE POLICING

In this article we tried to communicate with modern theoretical concepts of policing (public and private). Policing, as a notion and a concept, still hasn't find proper place in Serbian criminology and security concepts. Special attention we draw on recent attempts in literature to classify private policing, and to some heuristic explanations of private policing, revealing its social backgrounds.

KEY WORDS: policing / private policin / polic / social control

INSTRUKCIJE AUTORIMA

1. Radovi se dostavljaju u elektronskoj formi, na disketi ili via email: bebakron@gmail.com
2. Autori se mole da, ukoliko je moguće, dostave abstrakt, naslov i ključne reči i na engleskom jeziku.
3. Autori treba da dostave i naziv ustanove u kojoj su zaposleni kao i email adresu i broj telefona.
4. Neophodni elementi BIBLIOGRAFIJE navode se isključivo sledećim redosledom:
 - ✓ Prezime autora i početno slovo imena;
 - ✓ Godinu izdanja u zagradi;
 - ✓ Za časopise volumen i broj strana, a za knjige mesto izdavanja i naziv izdavača;
 - ✓ NASLOVI KNJIGA i NAZIVI ČASOPISA štampaju se kurzivom.
 - ✓ U Bibliografiji se navode samo one reference na koje se autor članka eksplicitno poziva u tekstu. Ime autora koji se citira navodi se u originalu.
5. Uređivački odbor klasifikovaće članke u sledeće kategorije:
 - Izvorni naučni članci,
 - Prethodna saopštenja,
 - Pregledni članci i
 - Stručni članci
6. Svi radovi se recenziraju
7. Recenzije su anonimne

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343+316

ZBORNIK Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja = Journal of the
Institute of Criminological and Sociological
Research / glavni i odgovorni urednik
Leposava Kron. – God. 1, br. 1 (1972)- .-
Београд : Institut za kriminološka i
sociološka istraživanja, 1972- (Београд:
Dereta). – 24 cm

ISSN 0350-2694 = Zbornik Instituta za
kriminološka i sociološka istraživanja
COBBIS.SR-ID 5474306